

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Иван Ж. Рибан

**ПОЛИТИЧКО НАСИЉЕ РАДИКАЛНЕ
ЛЕВИЦЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ПЕРИОДУ
ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА**

докторска дисертација

Београд, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Ivan Ribać

**POLITICAL VIOLENCE OF THE RADICAL
LEFT IN YUGOSLAVIA IN THE PERIOD
BETWEEN THE TWO WORLD WARS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

- проф. др Драган Симеуновић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

- академик проф. др Славенко Терзић, редовни члан, Српска академија наука и уметности
- проф. др Ивана Дамњановић, ванредни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду
- доц. др Дејан Јовановић, доцент, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Датум одбране: _____

ПОЛИТИЧКО НАСИЉЕ РАДИКАЛНЕ ЛЕВИЦЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Сажетак

Предмет овог рада припада подручју истраживања тероризма као еминентно политичке појаве. Са друге стране, ово истраживање у вези је и са проблемом разумевања деловања *левице* у једном историјском периоду.

Путем једног историјског примера, овај рад настоји, пре свега, да допринесе ближе и јаснијем одређењу појма *тероризам*, настојећи да овој политичкој појави приђе из подручја *етике*, у уверењу да нововековно развргавање спреге етике и политике не подразумева изостанак етичког сагледавања и критике политичког дискурса.¹

Акције левице – агентура Коминтерне и деловање Комунистичке партије Југославије између два рата, баш као и индивидуални терор који су спроводиле поједине партијске ћелије југословенских комуниста, могу се према свом садржају или интенцијама оценити као терористичке акције. За разлику од индивидуалног терора, који је у два наврата био метод деловања неких организација насталих унутар Комунистичке партије Југославије, активности Коминтерне су на први поглед оштро и јасно дистанциране од тероризма – који је према Коминтерни више анархистички, него комунистички облик борбе. Међутим, и Коминтерна је припремала акције које би се такође, према опису и методама, могле назвати терористичким; за разлику од претходних, ове су акције спровођене координирано, а њихов циљ је био да доведу до национално-ослободилачких ратова у Југославији, а потом и до социјалистичких револуција у Хрватској, Словенији, Босни, Црној Гори, Македонији, на Косову, у Војводини, најпосле и у Србији.

Овој теми се приступило са више аспеката. Најпре је јасно назначен историјски контекст, а посебно фракцијске борбе унутар Комунистичке партије Југославије, као и неслагања између десне фракције КПЈ и Коминтерне у вези са националним питањем и идејом југословенства. Ово је било нужно из разлога да би се јасно оцртало из ког је разлога Коминтерна веома дуго настојала да дестабилизује Југославију; временом то је све наглашеније – спољнополитички интерес Совјетског Савеза, а све мање – битан догађај у функцији покретања серије револуција у Европи.

Такође, у историјској перспективи разматран је и *индивидуални терор*, као одговор на *државни терор*, који је са мањим или већим интензитетом, пратио готово целокупан међуратни период деловања КПЈ (од почетка двадесетих година, до Другог светског рата).

Други приступ базиран је на политиколошкој анализи. У контексту политике и друштвене теорије, овај проблем се може артикулисати и као питање – да ли се акције левичарских организација могу разумети као тероризам, будући да оне према иманентном саморазумевању (у делима марксистички оријентисаних интелектуалаца), представљају метод *класне борбе*, и у том смислу припадају *левом радикализму*. У контексту предмета овог рада, проблем је да ли се акције Коминтерне и КПЈ, у наведеном периоду, могу сматрати *терористичким*, односно да ли овакво одређење занемарује непосредне историјске прилике, нарочито после успостављања шестојануарске диктатуре, и државног терора не само према припадницима илегалних левичарских организација, него и према интелектуалцима левичарима, радничким и синдикалним вођама, као и радницима и сељацима непосредно. У контексту етике – ово питање задире у проблем *права на одбрану*.

Питање потенцијалног терористичког карактера акција левице, у досадашњим истраживањима, углавном је било базирано на *вредносним судовима*, који потичу из различитих идејно-политичких миљеа. У овом истраживању, проблематизују се сами ти *вредносни судови*, на основу којих се тврди или пориче да су акције левичара у наведеном периоду имале терористички карактер. Другим речима, тражен је научни оквир у коме би

¹ Jürgen Habermas, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 303.

били превладани партикуларни судови, засновани на политичким или идеолошким претпоставкама. У том смислу, циљ овог рада је двострук; најпре, реч је о анализи политичких мотива деловања левице на подручју Југославије између два светска рата, посматраних из ракурса теорије *левог радикализма*, у сучељавању са политичким категоријама деснице (монархистичке и национално-буржоаске провенијенције). Ова анализа, са друге стране, треба да допринесе теоретском фундирању појма *тероризам*, и разумевању релације екстремизам-тероризам.

Трећи ниво актуализује питање о односу морала и револуције, односно настоји да проблему терора и тероризма приђе из подручја етике, као филозофске дисциплине. Уколико није могуће успоставити јединствене вредносне судове у контексту друштвених и политичких односа – на етичком плану може се говорити о универзалним категоријама, односно дистинкцији *добра* и *зла*. У том смислу, независно од друштвено-политичких парадигми, разлике грађанско-капиталистичке и социјалистичке аксиологије, може се, управо на етичком плану, поставити питање о томе да ли неко деловање има универзалну или партикуларну вредност, односно да ли је, речено језиком Кантове етике, *универзално* или *патолошко*. Када је реч о терористичким акцијама, то се може разумети у контексту питања да ли *циљ* оправдава *средство* (доследно деонтолошком приступу – само средство је већ циљ, док утилитаристички контекст подразумева да је сврхом деловања оправдано и само деловање). Из тог разлога, у раду се посебно разматра питање да ли револуционарни морал претпоставља деонтолошку или утилитаристичку етику, односно да ли револуција уопште потребује етички контекст.

Уколико одређене акције, које подразумевају употребу насиља не могу да буду оправдане са позиције универзалне деонтолошке аксиологије, онда је упутно говорити о *терору*, разумеваном у најширем смислу, као *насилним акцијама* које спроводе одређене групе – самостално, или према програму организација или држава, у сврху остваривања одређених (парцијалних) *политичких интереса*. Из оваквог одређења, разуме се, следи да постоје и облици државног тероризма, па се питање о насилном одговору оних који трпе репресију на поменуто деловање државе такође може посматрати са позиција деонтолошке етике. Примена универзалних вредности не базира се на парцијалним интересима. Из тога, међутим, не следи да леви радикализам остаје на неким кантовски разумевањем априорним етичким принципима, него да примена универзалних вредности, независно од тога да ли она непосредно доноси пријатне или непријатне догађаје, представља оно што је у универзалном људском интересу.

На основу свега наведеног, у раду се долази до закључка да су акције левице у Југославији између два светска рата имале терористички карактер; у политиколошком смислу, који се базира на историјским чињеницама, ове се делатности могу посматрати као одговор на државни терор Монархије, или у функцији одбране Совјетског Савеза као базичне државе за будуће социјалистичке револуције. Са друге стране, када је реч о етичком аспекту – одређивање ових акција као терористичких подразумева да се оне не могу оправдати, управо због свог парцијалног карактера – испуњења одређених политичких циљева који немају карактер универзалне еманципације.

Кључне речи: тероризам, левица, Коминтерна, државни терор, принцип универзализације.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политичка теорија, политичка историја и методологија политичких наука

УДК: 316.75:323.26/.28(497)"1918-1941"

POLITICAL VIOLENCE OF THE RADICAL LEFT IN YUGOSLAVIA IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Abstract

The subject of this paper belongs to the field of terrorism research as an eminently political phenomenon. On the other hand, this research is related to the problem of understanding the actions of the left in one historical period.

The actions of the left - the agency of the Comintern and the actions of the Communist Party of Yugoslavia, between the two wars, which had a violent character, were seen here as forms of terrorism, although some of them were more subversive. Unlike individual terror, which was twice the method of action of some organizations formed within the Communist Party of Yugoslavia, the activities of the Comintern are, at first glance, sharply and clearly distanced from terrorism - which according to the Comintern is more anarchist, a communist form of struggle. However, the Comintern is also counting on terrorist actions, which, in a coordinated manner, and not spontaneously as in individual terrorism, should lead to national liberation wars in Yugoslavia, and then to socialist revolutions in Croatia, Slovenia, Bosnia, Montenegro, Macedonia, Kosovo, Vojvodina, and Serbia.

This topic is approached from several aspects. First, the historical context is clearly indicated, especially the fractional struggles within the Communist Party of Yugoslavia, as well as the disagreements between the right-wing fraction of the CPY and the Comintern regarding the national question and the idea of Yugoslavia.

Also, in the historical perspective, individual terror was considered, as a response to state terror, which, with greater or lesser intensity, followed almost the entire interwar period of the CPY's activities (from the beginning of the 1920s until the Second World War).

The second approach is based on political analysis. In the context of politics and social theory, this problem can be articulated as a question - whether the actions of leftist organizations can be understood as terrorism, since they, according to immanent self-understanding (in the works of Marxist-oriented intellectuals), are a method of class struggle. In a sense they belong to left-wing radicalism. In the context of the subject of this paper, the problem is whether the actions of the Comintern and the CPY, in this period, can be considered terrorist, in whether such a determination neglects the immediate historical circumstances, especially after the establishment of the January 6 dictatorship, and state terror not only against members of illegal leftist organizations, but also towards left-wing intellectuals, workers and union leaders, and workers and peasants directly.

The problem of the potential terrorist character of the actions of the left, in previous research, was mainly based on value judgments, which originate from different ideological and political milieus. In this research, the value judgments themselves are problematized, on the basis of which it is claimed or denied that the actions of leftists in the mentioned period had a terrorist character. In other words, this research sought a scientific framework in which particular judgments, based on political or ideological assumptions, would be overcome.

In this sense, the aim of this paper is twofold; first, the goal is to analyze the political motives of the left in Yugoslavia between the two world wars, viewed from the perspective of the leftist radicalism, in the face of political categories of the right (monarchist and national-bourgeois provenance). This analysis, on the other hand, should contribute to the theoretical foundation of the concept of terrorism, and to the understanding of the extremism-terrorism relationship.

The third level actualizes the question of the relationship between morality and revolution, that is, it tries to approach the problem of terror and terrorism from the field of ethics, as a philosophical discipline. If it is not possible to establish unique value judgments in the context of social and political relations - on the ethical level we can talk about universal categories, ie the distinction between good and evil. In that sense, regardless of the socio-political paradigms, the difference between civic-capitalist and socialist axiology, the question can be asked, precisely on the ethical level, whether an action has universal or particular value, or whether it is said in the

language of Kant's ethics, universal or pathological. When it comes to terrorist actions, this can be understood in the context of the question of whether the goal justifies the means (consistent with the deontological approach - the means itself is already the goal, while the utilitarian context implies that the purpose of action justifies the action itself). For this reason, the paper specifically considers the question of whether revolutionary morality presupposes deontological or utilitarian ethics, that is, whether revolution needs an ethical context at all.

If certain actions, which imply the use of violence, cannot be justified from the position of universal deontological axiology, then it is advisable to speak of terror, understood in the broadest sense, as violent actions carried out by certain groups - independently, or according to the program of organizations or states for realization of certain (partial) political interests.

From this definition, of course, it follows that there are also forms of state terrorism, so the question of the violent response of those who suffer repression to the mentioned actions of the state can also be viewed from the standpoint of deontological ethics.

The application of universal values is not based on partial interests. It does not follow, however, that left-wing radicalism remains based on some Kantian-understood a priori ethical principles, but that the application of universal values, regardless of whether it directly brings pleasant or unpleasant events, is what is in the universal human interest.

Based on all the above, the paper concludes that the actions of the left in Yugoslavia between the two world wars had a terrorist character; in the political sense, which is based on historical facts, these activities can be seen as a response to the state terror of the Monarchy, or in the function of defending the Soviet Union as the basic state for the socialist revolution. On the other hand, when it comes to the ethical aspect - defining these actions as terrorist implies that they cannot be justified, precisely because of their partial character - the fulfillment of certain political goals that do not have the character of universal emancipation.

Key words: terrorism, left, Comintern, state terror, principle of universalization

Scientific field: Political Science

Scientific subfield: Political Theory, Political History and Methodology of Political Sciences

UDC: 316.75:323.26/.28(497)"1918-1941"

Садржај:

УВОД	1
1. Проблем истраживања	2
2. Резултати претходних истраживања	4
2.1. Историјске студије о деловању левичарских организација на подручју Краљевине СХС и Краљевине Југославије.....	4
2.2. Политиколошке анализе о Коминтерни, идејама и стратешким основама њеног деловања на Балкану, у периоду између два светска рата.....	5
2.3. Филозофске рефлексије о универзалним и парцијалним вредностима, револуционарној етици, и односу левог радикализма и насиља.....	7
3. Предмет истраживања	8
3.1. Теоријско одређење предмета истраживања.....	8
3.2. Операционо одређење предмета истраживања.....	9
3.3. Временско одређење предмета истраживања.....	11
3.4. Просторно одређење предмета истраживања.....	11
4. Хипотетички оквир истраживања	12
5. Методолошки оквир	13
6. Оправданост истраживања	13
ПРВО ПОГЛАВЉЕ: ЛЕВИ РАДИКАЛИЗАМ И ТЕРОРИЗАМ	17
1. Сила и насиље	17
1.1. Проблем моћи.....	17
1.2. Сила у Антици и Модерни.....	18
2. Терор и тероризам	20
2.1. Успостављање терора.....	20
2.2. Актуалистичко одређење тероризма.....	22
3. Политичке вредности и оправдавање терора	28
3.1. Визура анархизма.....	29
3.2. Комунизам и проблем насиља.....	32
3.3. Одређење политичког терора – визура либералне демократије.....	34
4. Етичко одређење тероризма	37
4.1. Две етичке традиције.....	37
4.2. Тероризам и утилитаризам.....	39
4.3. Левица и деонтолошка етика.....	40
4.4. Добро, зло и зачарани круг терора.....	41
5. Револуција и тероризам	45
5.1. Теорија левог радикализма.....	45
5.2. Револуција и универзална еманципација.....	46

5.3. Револуција и етика	52
5.4. Револуција и насиље	54
6. Леви и десни екстремизам	55
6.1. Радикализам и екстремизам	55
6.2. Екстремизам и тероризам.....	56
6.3. Десни екстремизам.....	56
6.4. Левичарски екстремизам	61
ДРУГО ПОГЛАВЉЕ: КОМИНТЕРНА И КПЈ У ПЕРИОДУ 1921-1941.	65
1. Идејни конспект Коминтерне.....	67
1.1. Узроци настанка Треће интернационале	68
1.2. Питања лењинизма	71
1.3. Светска револуција и комунизам у једној држави.....	75
2. Политика Коминтерне на Балкану	80
2.1. Десна фракција КПЈ	81
2.2. Забрана рада КПЈ и лева фракција	88
2.3. Поддршка Коминтерне левој фракцији КПЈ	91
2.4. Сукоб са центрумашима.....	94
2.5. Идеја Балканске федерације.....	96
2.6. Разрешење у Дрездену.....	98
3. Политика Народног фронта.....	100
3.1. Двоструки преокрет	101
3.2. Паралелне тактике	112
3.3. Ка успостављању дипломатских односа.....	114
3.4. Од Народног фронта до народно-ослободилачког покрета.....	117
ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ: ДРЖАВНИ И ИНДИВИДУАЛНИ ТЕРОР.....	119
1. Генеа сукоба.....	120
2. Хусинска буна и почетак државног терора	122
3. Индивидуални терор	127
3.1. Прве акција Црвене правде	129
3.2. Покушај атентата на регента Александра Карађорђевића.....	130
3.3. Атентат на Милорада Драшковића	132
3.4. Анархистички или комунистички терор.....	135
3.5. Могућност етичког оправдања	136
4. Одговор режима	138
5. Други талас индивидуалног терора.....	144
5.1. Историјски контекст	144
5.2. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године	147
5.3. Неуспеле акције 1929.....	147
6. Једно етичко питање у вези са индивидуалним терором.....	148

6.1. Етика и политика у Бомбашком процесу.....	148
6.2. Кантовске претпоставке	149
6.3. Етика <i>versus</i> револуција.....	153
7. Гашење индивидуалног терора	154
7.1. Непринципијелна употреба силе од стране режима – државно управљање антикомунистичким терором.....	155
7.2. Од индивидуалног терора до припрема за оружану побуну	158
ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ: СУБВЕРЗИВНЕ И ТЕРОРИСТИЧКЕ АКЦИЈЕ	
КОМИНТЕРНЕ.	159
1. Политички контекст	161
1.1. Подривање версајског поретка	161
1.2. Методе специјалног рата.....	163
2. Директне акције Комуниста	166
2.1. Мариборска побуна 1931.....	166
2.2. Припреме за Црногорски устанак 1932.	169
3. Деловање путем десничарских терористичких организација	171
3.1. Велебитски (Лички) устанак 1932. године	171
3.2. Сарадња са ВМРО.....	176
4. Унутарпартијске чистке и ликвидације	182
4.1. Коминтерна и секције комунистичких партија.....	183
4.2. Појам „партијска чистка“	183
4.3. Од чистке до ликвидације	185
5. Припреме за герилски рат.....	190
ПЕТО ПОГЛАВЉЕ: КОМИНТЕРНА И КПЈ – ПРОБЛЕМ ЕТИЧКОГ ОПРАВДАЊА	
.....	193
1. Етика између класног и универзалног	193
2. Индивидуални терор између колективно-историјског и индивидуално-моралног поухвата	199
3. Динамика тероризма	201
4. Револуционарни фронт и терор.....	204
5. Норме и антагонизам класа	208
6. Достојанство и суд партије.....	212
ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ: ЗАКЉУЧАК	215
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	221
ПРИЛОЗИ.....	234
БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА	235
Изјава о ауторству.....	237
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада.....	238
Изјава о коришћењу.....	239

УВОД

Истраживање које следи базирано је на *питању* које се може третирати на више начина: *етички, политички, и правно*. У етичком смислу оно се тиче проблема оправданости насиља ради остваривања неког политичког циља; у политичком контексту, начин посматрања тиче се разумевања тероризма, односно могућности универзалне дефиниције овог појма, која не зависи од идеолошких ракурса; најзад, правни аспект односи се на саму квалификацију насиља, односно на могућност легитимности терористичких акција, нарочито у сврху одбране од легалног (али нелегитимног) државног терора.

Ово питање ситуирано је у одређене темпоралне и географске оквире, и тиче се акција комуниста у Југославији између два светска рата. Поменута спецификација, осим што раду пружа конкретизацију која задовољава научне интересе домаће политикологије и политичке историје са једне, и филозофије са друге стране, на адекватан начин, на примеру, показује тешкоће одговора на питање које је иницијум самог истраживања.

Комунистички покрет декларише се као заснован на другачијим нормативним категоријама, другачијем разумевању историје и политике, у односу на буржоаски свет и његове теоретичаре. Са друге стране, међуратна Југославија представљала је не само место крајње заоштреног сучељавања комунизма и интереса не само југословенске него и европске буржоазије, већ и подручје у коме се сукобљавају аспирације Коминтерне и Совјетског Савеза са једне, и сила Антанте, са друге стране, а у игру касније улазе и фашистичка Италија и нацистичка Немачка. Ово потоње сукобљавање, које подразумева и методе специјалног рата, прати постепено напуштање идеје да је опстанак социјализма могућ само ако дође до ланчаног избијања пролетерских револуција, ка становишту о могућности социјализма у једној држави – што производи значајне последице по одговор на основно истраживачко питање овога рада – да ли се насилне комунистичке акције на подручју Југославије између два светска рата могу сматрати *терористичким*.

Разуме се, овакво истраживање захтевало је разгранат мултидисциплинарни приступ, који је подразумевао и примену различитих метода, зависно од дисциплина, уз помоћ којих су расветљавани поједини аспекти истраживања. То је представљало тешкоћу приликом истраживачког поступка, и резултирало релативно захтевним текстом.

Такође, мноштво грађе која је коришћена за овај рад претило је, с времена на време, да поједине сегменте текста прошири, доводећи у опасност видљивост оне црвене нити водиле, која један мултидисциплинарни приступ треба да усмери према постављеним кодовима. Подела на одређена поглавља из тог је разлога рађена сходно начину обраде и примени метода филозофије, политикологије, историје и права.

Основну идеју за истраживање, и покушај одговора на истраживачко питање, аутор је пронашао у једном кратком тексту професора Драгана Симеуновића, у коме се прегнантно излаже из ког разлога је употреба терора принципијелно недозвољена, независно од тога о каквој је друштвеној или политичкој релацији реч. Разуме се, као и сваки научни текст великог формата, и текст професора Симеуновића отварао је нова подручја истраживања, а нека од њих елаборирана су у овом раду.

На самом почетку, међутим, истраживање које је довело до овога рада суочило се са тешкоћом, у вези са одређењем појма *тероризам*. Мноштво различитих дефиниција, од којих су неке дословно преуске, што упућује на могући идеолошки мотив, чинило је значајну препреку. Из тог је разлога, у одговору на истраживачко питање, овде предложено и једно одређење тероризма које полази од етичке рецепције политике.

У раду је предложено двоструко сагледавање тероризма: *етичко* и *актуалистичко*. Први приступ подразумева филозофску расправу, која задире у расветљавање односа политике и насиља; други начин истражује непосредне историјске прилике и начине деловања, настојећи да пружи једно техничко одређење појма тероризма.

1. Проблем истраживања

Предмет овог рада припада подручју истраживања тероризма као еминентно политичке појаве. Са друге стране, ово истраживање у вези је и са проблемом разумевања деловања *левице* у једном историјском периоду. Између два светска рата, на подручју, најпре Краљевине СХС, а потом и Краљевине Југославије, илегално делују *левичарске организације*,² чије методе укључују и одређене елементе онога што се данас – уз све нејасноће и непрецизности које прате овај појам – назива *тероризмом*.

Историјска истраживања показала су да је у поменутом периоду Коминтерна, директно, преко својих агентура у Бугарској и активиста у Југославији, као и индиректно, преко Комунистичке партије Југославије – осмишљавала и спроводила и одређене насилне акције, у циљу дестабилизације земље и стварања услова за покретање револуције код југословенских народа.

Уколико имамо у виду да се овде ради о методама *специјалног рата*, односно да су агентуре Коминтерне имале задатак да раде на целокупном подручју Европе – а Балкан је био фокусиран као посебно значајна област, може се поставити питање да ли се овде може говорити о *терористичким акцијама*, тим пре што су оне, према њиховим организаторима, осмишљене у циљу отпора експлоататорском терору владајуће класе, која се служи методама војно-полицијске репресије.

Увид у историјске чињенице, међутим, сам по себи не може да разреши дилему – да ли се поједине акције левичара у наведеном периоду могу сматрати *терористичким* у правом смисли те речи, и тако ставити у исту раван са усташким, македонским или бугарским тероризмом, из поменутог историјског периода.³

У контексту политике и друштвене теорије, овај проблем се може артикулисати и као питање – да ли се акције левичарских организација могу разумети као тероризам, будући да оне, према иманентном саморазумевању (у делима марксистички оријентисаних интелектуалаца), представљају метод *класне борбе*, и у том смислу припадају *левом радикализму*. У контексту предмета овог рада, проблем је да ли се акције Коминтерне и КПЈ, у наведеном периоду, могу сматрати *терористичким*, односно да ли овакво одређење занемарује непосредне историјске прилике, нарочито после успостављања шестојануарске диктатуре, и државног терора не само према припадницима илегалних левичарских организација, него и према интелектуалцима левичарима, радничким и синдикалним вођама, и радницима и сељацима непосредно.

Проблем потенцијалног терористичког карактера акција левике, у досадашњим истраживањима, углавном је био базиран на *вредносним судовима*, који потичу из различитих идејно-политичких миљеа. У овом истраживању, проблематизоваће се сами вредносни судови, на основу којих се тврди или пориче да су акције левичара у наведеном периоду имале терористички карактер. Другим речима, у овом истраживању биће тражен научни оквир, у коме би се одговор на ово питање могао разрешити у универзалним оквирима, који превладавају партикуларне судове, засноване на политичким или идеолошким претпоставкама. Универзални оквир треба да пренебрегне партикуларне ставове, постављајући, такође императив – да је *оправдање насиља у политици*, уколико до њега уопште може доћи, могуће само на универзалном нивоу, а да су партикуларни интереси друштвених или политичких група које се служе насиљем у функцији остварења својих

²Термин „левичарске организације“ или „левичари“ овде је коришћен уместо термина „бољшевици“, „комунисти“, „агенти Коминтерне“, и слично, из два разлога: најпре због хетерогеног деловања различитих левичарских организација, на пример агената Коминтерне и чланова КПЈ, као и различитих фракција унутар редова југословенских комуниста, а осим тога – термин „левичари“ указује на питање о теоретској, идејној оправданости *терора* у политичке сврхе, што је предмет овог истраживања.

³Да универзална дефиниција тероризма није успостављена барем делимично због тога што се на различите начине вреднују субверзивне акције појединих група, видети у Марко Крстић, „Изазов дефинисања савременог тероризма“, Војно дело, 3/2016, 288-301.

циљева, суштински елемент *тероризма*, чија би дефиниција могла да буде базирана управо на разлици универзалног и партикуларног оквира деловања.

Одговор на истраживачко питање – да ли се у периоду између два светска рата може говорити о *левичарском тероризму*, исто тако, у многоме зависи од расветљавања следећих питања:

1) Најпре, потребно је што је могуће прецизније одредити значење самог појма „тероризам“. То подразумева и разрешење дилеме – да ли се овај појам може дефинисати универзално, или је он одређен неким епохалним релацијама, односно конкретним друштвеним и политичким односима у неком историјском тренутку;

2) У том смислу, значајно је разумети сложене друштвене и политичке односе у Југославији у периоду између два светска рата. Деловање левике, које можемо да означимо као „терористичко“, догађа се делом и у време државног терора.

3) Од велике важности је, такође, одговорити на питање ко је стварни субјекат „терористичког деловања“ у Краљевини Југославији између два светска рата? Треба имати у виду да је рад Комунистичке партије Југославије у овом периоду под непосредним утицајем Коминтерне, која пажљиво планира акције, и даје одобрење за њихово спровођење, као и да је између централе у Москви и КПЈ, нарочито тридесетих година прошлог века, успостављен веома напет однос, који одређује и њихову релацију после подизања устанка у Југославији, све до 1943. године када је Коминтерна расформирана.⁴

Ово истраживање, према томе, проблем релације *левог радикализма* и *тероризма*, у деловању левичарских организација на тлу Југославије између два светска рата, треба да сагледа како у светлу непосредних акција, које су подразумевале насиље и имале субверзивни карактер⁵, тако и на теоретском плану, у контексту питања да ли се *револуционарне акције* могу посматрати као терористички чинови, на примеру деловања у једној држави, током бурних двадесетак година њене историје. У том смислу, одговор на истраживачко питање имаће интердисциплинарни карактер, обухватајући не само непосредну политиколошку анализу историјских прилика и политичких интенција њихових актера, него и филозофско-етичку расправу о односу *револуције* и *терора*.

За разлику од досадашњих, питање на коме ће бити базирано ово истраживање подразумева сучељавање вредносних политичких судова *левике* и *деснице*, у вези са догађајима у Југославији између два светска рата, које обухвата и филозофске рефлексije о односу насиља и политике, могућностима етичког оправдања насиља у политици.

У том смислу, **научни циљ истраживања** је двострук; најпре, циљ је анализа политичких мотива деловања левике на подручју Југославије између два светска рата, посматрана из ракурса теорије *левог радикализма*, у сучељавању са политичким категоријама деснице (монархистичке и национално-буржоаске провенијенције). Ова анализа, са друге стране, треба да допринесе теоретском фундаирању појма *тероризам*, и разумевању релације екстремизам-тероризам;

Друштвени циљ истраживања је допринос разумевању оправдања насиља у политичке сврхе, односно иманентне аксиологије насиља, организација или група које спроводе различите субверзивне акције, које подразумевају употребу насиља.

⁴ Бранко Надовеза, „Коминтерна и југословенско ратиште“ – *Токони историје*, 1–2, 1992, стр. 165–177.

⁵ Dragan Simeunović, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009, str. 36.

2. Резултати претходних истраживања

2.1. Историјске студије о деловању левичарских организација на подручју Краљевине СХС и Краљевине Југославије

У периоду између два светска рада делују бројне јавне или илегалне организације, чији је циљ рушење актуелне државе, или утицај на правац њеног даљег развоја (монархија или република, федерација или конфедерација).

Левичарске организације у поменутом периоду делују на два начина: самостално, или, доминантно, под контролом Комунистичке интернационале (Коминтерна), припремајући и организујући мноштво акција,⁶ од којих би се барем неке могле означити као *терористичке*, уколико се примени актуелно, *техничко значење* овог појма. Постоје сведочанства да су левичари најнепосредније припремали неуспели атентат на краља Александра у Београду, као и документи који упућују на сарадњу са усташким илегалним организацијама, са ВМРО или бугарским екстремистима.

Историјски посматрано, Коминтерна је настојала да делује, сходно властитим политичким интересима, у периоду када долазе до изражаја проблеми после Великог рата и успостављене краљевине. Ту пре свега мислимо на српско-хрватске односе, али и појаву македонског сепаратизма.⁷

Основна теоретска претпоставка за овако усмерено деловање почивала је на уверењу да револуционарном преврату треба да претходи стварање националних држава. Национална држава је у суштини капиталистичка, и зато најпре треба дозволити да национална буржоазија заокружи стварање националне државе, а тек потом радити на просвећивању пролетаријата. У југословенској краљевини, процењено је, класна експлоатација има обележја великосрпске хегемоније, и зато је у првој фази значајно деловати у правцу стварања националних држава – што је битан предуслов за будуће револуционарне промене.⁸

Да би се уопште могао успоставити *пролетерски субјективитет*, неопходно је постојање односа експлоатације на националном нивоу, односно развијање антагонизама између буржоазије (која се ослања на инструменте државног апарата), и пролетаријата и сељаштва.

Будући да је Југославија у времену између два светска рата привредно заостала држава, и да већина становника живи на селу, стратегија налаже, у првој фази, помоћ националистичким и сељачким покретима, који ће потом, у националним државама које буду оформљене распадом Краљевине, постати основна револуционарна снага. Из тог разлога, Коминтерна је преко КПЈ, али и директно, посредством агентура које су биле под контролом Москве, одржавала контакте са националистичким и сепаратистичким организацијама у Југославији, а пре свега са пробугарском македонском организацијом ВМРО и хрватским сељачко-републиканским покретом Стјепана Радића, а по његовој смрти са *радићевском фракцијом* у Хрватској сељачкој странци. Будући да је Радић у основи био за опстанак Југославије, али као федералне државе републиканског уређења, одржаване су везе и са екстремнијим националистичким крилом, и са усташким покретом.⁹

Субверзивно деловање против југословенске државе, међутим, крајем тридесетих година, доживеће озбиљне промене. Долази до супротстављања ставовима Коминтерне, то јест „односи између КПЈ и Коминтерне нису се развијали онако како је то била пракса

⁶ Miroslav Jovanović, „Boljševička agentura na Balkanu 1920-1923. (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)“, *Istorija XX veka*, 2/1995, Beograd, 1995, str. 37-49.

⁷ Интересантно је запазити да Коминтерна 1920. године, у прогласу КПЈ, не зна за постојање македонске нације, него Македонце назива „македонским Бугарима“: Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije. Evolucija stavova vođstva KPJ i Kominterne 1919-1929*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1978, str. 35.

⁸ Giuseppe Bofa, *Povijest Sovjetskog Saveza, I*, Opatija, 1985, str. 167.

⁹ Slavoljub Cvetković, „Kominternu i Jugoslovenska država, u *Jugoslovenska država (Đorđe Pijević, ur)*, ISI, Beograd, 1999, str. 213-219.

осталих комунистичких партија у Европи: разлике у гледањима на нека важна питања отварају су процес осамостаљивања КПЈ; међутим, као што је нетачна тврдња о некој слепој послушности ЦК КПЈ, тако су неосноване тврдње о априорном отпору ЦК КПЈ Коминтерни.¹⁰

Уколико, постоје размимоилажења у ставовима Коминтерне и КПЈ о југословенском питању, револуционарној стратегији и методама политичке борбе, онда треба испитати да ли је спровођење насилних акција био универзалан став комуниста, заснован на јединственој платформи класне борбе, или се ради о стратегији која полази од специфичних интереса прве и тада једине социјалистичке државе у свету, Совјетског Савеза.

2.2. Политиколошке анализе о Коминтерни, идејама и стратешким основама њеног деловања на Балкану, у периоду између два светска рата.

Коминтерна, односно трећа интернационала, основана је на претпоставци међународне асоцијације комуниста, у ситуацији настанка прве државе у којој се одиграла социјалистичка револуција.

Циљеви Треће интернационале су, према томе, подразумевали деловање на избијању светске револуције, користећи за то прву социјалистичку државу као базу. Акције Коминтерне требало је да буду одређене идејом међународног пролетерског организовања и солидарности, која је укључивала и непосредну помоћ у припреми и током револуционарног преврата.

Непосредне акције Коминтерне подразумевале су различите субверзивне делатности широм света, као и стварање тајних центара за координацију, у којима су се креирале технике посебне врсте рата против буржоаских држава.

Сматра се да је инспиратор ове стратегије Вили Минценберг, творац система фронтоске организације којом се управља из центра у позадини и система тајног манипулисања другим политичким снагама, односно либералним интелектуалцима или такозваним демократским левичарима (парламентарна левица), у контексту циљева Коминтерне.¹¹

Борбени став Коминтерне према капиталистичким земљама, нарочито у Европи, био је продубљен страном интервенцијом, која је успешно побеђена деловањем Црвене армије, под командом Троцког, али и другим акцијама чији је циљ био рушење прве социјалистичке државе.¹²

Успостављање Версајског поретка, после Првог светског рата, за Коминтерну је последица настојања да се успостави јак блок капиталистичких држава, у циљу даљег ширења империјализма, као облика капиталистичке продукције. Из тог је разлога, Версајски пројекат требало нападати на различите начине, а посебан облик борбе представљале су акције на Балкану.¹³ „Слаба тачка“ версајски кројених држава било је нерешено национално питање на Балкану. У контексту лењинистичких принципа, ситуација на Балкану, а посебно у Југославији могла се разумети као пример мале империјалистичке творевине, у којој српска монархија успоставља извесну хегемонију над другим народима, ускраћујући право на национални идентитет Македонцима, Црногорцима, Војвођанима и становницима Босне.¹⁴

¹⁰ Sava Pešić, *Internacionalizam i KPJ*, August Cesarec, Zagreb, 1977, str. 103.

¹¹ Stephen Koch, *Double Lives: spies and Writers in the Secret Soviet War of Ideas Against the West*, The Free Press, New York, 1994, p. 104.

¹² Г. Аадибеков, Э. Шахназарова, и К. Шириня, *Организациоанная структура Коминтерна*, Росспэн, Москва, 1997, стр. 31.

¹³ Луиза Ревякина, *Коминтернът и селскитепартиишна Балканите 1923-1931*. Академично издателство „проф. М. Дринов“, Софија, 2003, стр. 49.

¹⁴ Gordana Vlačić, *Revolucija i nacije. Evolucija stavova vođstva KPJ i Kominterne 1919-1929*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1978, str. 49.

Одмах треба уочити да је деловање Коминтерне на Балкану, иако по форми у духу основне идеје о ширењу револуције, временом све више одређено интересима Совјетског Савеза, мада су се ови интереси лако могли бранити тактиком светске револуције, која је, према начелима Коминтерне, имала деловати из једног центра.

У првом периоду деловања Коминтерне на Балкану, између 1920. и 1922. године, а нарочито после 1921. године - када је већ сасвим јасно да у централној Европи неће убрзо доћи до социјалистичке револуције, акције су усмерене углавном на социјалне нереде, штрајкове и протесна окупљања радника. У овом периоду видљиви су обриси сукоба између Зиновјева на једној,¹⁵ и Лењина и Троцког, на другој страни. Лењин и Троцки су делили уверење да се у земљама света мора ићи на сарадњу са социјалдемократима и левим либералима, јер само на тај начин може бити успостављена погодна позиција за избијање револуције,¹⁶ указујући истовремено на опасности безглавог и непромишљеног подизања револуција које се завршавају неуспехом.¹⁷ Са друге стране, то значи да је могућа изградња комунистичког друштва у једној земљи, иако ће, када је реч о овом питању, надаље доћи до значајног разлика Троцког, најпре са Лењином, а после и са Стаљином. У овом периоду, заправо, Коминтерна на Балкану још није активирала специфичне акције, које би се разликовале од сличних делатности у другим европским земљама, па је на делу била консолидација левичара, сарадња са социјалдемократима и слично.

У периоду између 1922. и 1925, поступно долази до увида да се нови талас револуције неће догађати прижељкиваном динамиком. После Петог конгреса Коминтерне, одржаног у јуну и јулу 1924. године, почиње планирање већих акција на Балкану, који се сагледава као јединствен простор (Југославија, Албанија, Румунија, Бугарска и Грчка), у коме треба координирати акције. Не само да је, према Мауилском, Балкан „чвор целокупне империјалистичке политике западних сила“,¹⁸ него се успешно решење националног питања у духу социјализма на Балкану може касније узети као парадигма за праксу решавања националног питања и у другим деловима света.¹⁹ Политички циљ деловања сада није изазивање брзих револуционарних промена, него постизање националне самосвести оних југословенских народа који се налазе под српском хегемонијом – што треба да заокружи стварање националне буржоазије, и потом истакне антагонизме између пролетеријата и власника средстава за производњу.

Инсистирање на решавању националног питања најпре је подразумевало деловање агитацијом и пропагандом, нарочито у оним деловима Балкана у коме су одређене нације биле или асимиловане, или подвргнуте хегемонији других нација. Како ова тактика није дала веће резултате, јер су националистички покрети били успешнији на терену, почев од 1924. године уводи се нова тактика, која укључује непосредне „терористичке методе“,²⁰ како то стоји у документима југословенских тајних служби из тог времена. Циљ овако осмишљеног деловања био је да се спречи стварање било каквих споразума или компромиса, између националистичких покрета и Владе у Београду, односно да се продубе антагонизми између нација и централне Владе, коју је контролисао краљ.

Примена ове тактике у Југославији требало је да доведе до стварања јаза између Срба са једне, Хрвата са друге стране, и буђење националне свести Црногорца и Македонаца.

¹⁵ G. Zinovjev, „Lenjinizam i pitanje pobjede socijalizma u jednoj zemlji“, u *Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979, str. 204.

¹⁶ Isack Deutscher, *Razoružani prorok, Biografija Lava Davidoviča Bronštajna Trockog, knjiga 2*, Zagreb, 1976, str. 46.

¹⁷ Lav Trocki, „Pouke Oktobra“, u *Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979, str. 59.

¹⁸ Иван Ристић, „Большевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Ibid*, str. 74.

¹⁹ *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов)*, Р. П. Гришиной (ред.) Часть 1, Москва, 2000, стр. 6 (Предисловие).

²⁰ Архив Југославије, Министарство иностраних дела КЈ-Политичко одељење (АЈ, МИД-ПО), 334-31-85, О большевичким припремама за терористичке акције у нашој земљи и припреме атентата на Њ. В. Краља, председника г. Пашића и друге (извештај, без потписа и датума; на основу садржаја може се са сигурношћу закључити да је писан између 9–28. маја 1925. у Бечу, од стране агента југословенске владе, могуће „инсајдера“ у комунистичким редовима).

Како су на терену успешније биле локалне националистичке организације, попут ВМРО, и Хрватске републиканске сељачке странке, тактика је подразумевала и одређене видове сарадње са овим покретима, а потом и са њиховим терористичким крилима.²¹

Интензитет ових акција ослабио је после победе Стаљина и протеривања Троцког. Инсистирање на стварању Балканске федерације, надаље биће све суптилније, а излазак Совјетског Савеза из међународне изолације, 1933. године, донеће и другачију политику према Балкану, прилагођену становишту о могућности изградње социјализма у једној држави.²²

Преглед различитих *фаза* деловања Коминтерне у Југославији показује да су акције осмишљаване у духу стратегије о избијању светске револуције, али, истовремено, и стратешки планиране, у интересу побољшања стратешког положаја Совјетског Савеза; најпре у функцији смањења војног притиска на Совјетски Савез, а потом у сврху стварања услова за међународно признање прве социјалистичке државе, и успостављање политичких веза и дипломатских односа са капиталистичким државама.

2.3. Филозофске рефлексije о универзалним и парцијалним вредностима, револуционарној етици, и односу левог радикализма и насиља

Расправа о тероризму увек подразумева један универзални став; тај став, међутим, не може бити формиран на бази политичких идеја, односно у подручју непосредне артикулације интереса појединих друштвених група.

Иако не постоји универзална дефиниција *тероризма*,²³ поједини акти левичарских организација, првенствено Коминтерне, у периоду између два светска рата, несумњиво имају насилну димензију, односно подразумевају непосредне атакe на живот и безбедност потенцијално већег броја људи. У том смислу може се поставити питање да ли се универзално може бранити употреба метода, попут оних којима су се служили бољшевици, независно од тога шта представља циљ деловања.

Овај план истраживања је посебно значајан, јер указује на рефлексije самих левичарских теоретичара, како из времена које обрађује ово истраживање, тако и касније – што представља значајан материјал за одговор на наше истраживачко питање.

Уколико није могуће успоставити јединствене вредносне судове у контексту друштвених и политичких односа – на етичком плану може се говорити о универзалним категоријама, односно дистинкцији *добра* и *зла*.²⁴ У том смислу, независно од друштвено-политичких парадигми, разлике грађанско-капиталистичке и социјалистичке аксиологије, може се, управо на етичком плану, поставити питање о томе да ли неко деловање има универзалну или партикуларну вредност, односно да ли је, речено језиком Кантове етике, *универзално* или *патолошко*.²⁵ Када је реч о терористичким акцијама, то се може разумети у контексту питања о томе да ли *циљ* оправдава *средство* (доследно деонтолошком приступу – само средство је већ циљ, док утилитаристички контекст подразумева да је сврхом деловања оправдано и само деловање).²⁶

Уколико одређене акције, које подразумевају употребу насиља не могу да буду оправдане са позиције универзалне деонтолошке аксиологије, онда је упутно говорити о *терору*, разумеваном у најширем смислу, као *насилним акцијама* које спроводе одређене

²¹ B. Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, ISI, Beograd 1992, str. 111 – 116.

²² Mirjana Zorić, „Balkanska federacija – istorija jedne ideje“, u *Vojno delo*, 7/2018, str. 493-546; Isack Deutscher, *Staljin, politička biografija*, Globus, Zagreb, 11977, str. 365.

²³ Dragan Simeunović, *Terorizam*, drugo izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 76.

²⁴ Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma*, NRO „Mladost“, Beograd, 1985, str. 156.

²⁵ Hana Arent, „Predavanja o Kantovoj političkoj filozofiji“, u Slobodan Divjak, Ivan Milenković (pr.), *Moderno čitanje Kanta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 123-144.

²⁶ Dragan Simeunović, „O moralnosti terorizma“, Polja, Beograd, 1989, str. 133-134.

групе – самостално, или према програму организација или држава, у сврху остваривања одређених (парцијалних) *политичких интереса*.²⁷

Из оваквог одређења, разуме се, следи да постоје и облици државног тероризма, па се питање о насилном одговору оних који трпе репресију на поменуто деловање државе такође може посматрати са позиција деонтолошке етике.²⁸

Интердисциплинарно истраживање, базирано на историјским, политиколошким и филозофским изворима, треба да питању – да ли су акције левичара у Југославији у периоду између два светска рата имале особености тероризма, пружи оригиналан приступ, процењујући *сваку конкретну акцију*, која се може реконструисати на основу архивске грађе. Ова *процена* биће изведена на двострук начина: следствено аксиолошким принципима марксизма, односно „револуционарне теорије“ (1), и вредносним принципима грађанског друштва (2); такав приступ подразумева не само разматрање историјских чињеница, политиколошко истраживање циљева појединих акција у којима је примењивано насиље (укључујући и унутрашње „чистке“ у редовима *левичара*), и теоретска оправдања или осуде примене *терора*, већ један нови увид, који ће уважити разлике у успостављању вредносних принципа, и настојати да у њиховом сучељавању донесе суд, који ће бити одговор на истраживачко питање.

За разлику од досадашњих приступа овој теми, истраживање, чији нацрт овде представљамо, треба да понуди универзални оквир за процену карактера акција левичара на простору Југославије између два светска рата, који неће бити заснован на вредносним судовима супротстављених идејно-политичких контекста. Самим тим, истраживање, које ће обрадити конкретне акције, уважавајући историјске факте и политичке анализе, треба да на теоретском плану допринесе успостављању једне универзалне дефиниције тероризма, полазећи од етичке дистинкције универзалног и партикуларног, односно деонтолошке анализе *циљева* и *средстава* у политичком деловању.

3. Предмет истраживања

3.1. Теоријско одређење предмета истраживања

Теоретско сагледавање *оправданости терора*, у функцији остварења политичких циљева, у деловању *левичара* на подручју Југославије између два светска рата, представља предмет овог истраживања.

У том смислу, истраживање полази од теоретских недоумица, када је реч о одређењу самог појма „тероризам“; одређивање неког политичког деловања *терористичким*, увек је базирано на систему вредности, које су у политици нужно парцијалне, односно интересно одређене. Међутим, и на етичком плану постоји тешкоћа успостављања универзалне аксиологије.

У обради предмета овог истраживања, према томе, биће сучељени различити вредносни судови, који су одређени другачијим политичким аксиологијама, а који претендују на универзално важење.

Када се у историографској литератури деловање левичара, пре свега агентура Коминтерне, на подручју Југославије између два светска рата одређује као терористичко, не само да се сам појам тероризма узима произвољно, и без претходног одређења, него се, неказано, истраживање гради на вредносним судовима које одређују политички интереси, супротстављени интересима радикалне левнице.

²⁷ Henry E. Allison, *Kant's Transcendental Idealism*, Yale University Press, New Haven and London, 1983, p. 239.

²⁸ L. W. Beck, "The Fact of Reason: An Essay on Justification in Ethics", *Studies in the philosophy of Kant*, Indianapolis: Bobbs-Merrill 1965, p. 59.

Са друге стране, уколико се ствар сагледа из другог угла, из позиција теоретичара левог радикализма, употреба насиља у деловању Коминтерне, у назначеном периоду, неће бити названа тероризмом.

Потребно је дакле, посредујући различите приступе, пружити обресе принципијелног, научно заснованог становишта, које ће сваку конкретну акцију левице, током двадесетак година југословенске краљевине, представити као *оправдану* или *неоправдану*, мерећи је историјским, политиколошким и етичким мерилима. Поменуто сучељавање два вредносна система укључиваће иманентан и трансцендентан приступ, односно истраживаће се *доследност* сваке поменуте акције иманентним принципима, баш као што ће бити истраживана *доследност* њеног трансцендентног одређења као акта тероризма.

У том смислу, истраживање подразумева јасно разликовање принципијелне оправданости, и идеолошког оправдања, односно изградње другостепених семиолошких система,²⁹ који примарно, првобитно значење, изокрећу у правцу који посредно оправдава акцију левичара или њену трансцендентну критику.

3.2. Операционо одређење предмета истраживања

У чиниоце садржаја предмета истраживања спада разјашњење појмова *тероризам*, *левица*, *леви радикализам*, *политичко насиље*, *вредности*.

Појам тероризма спада у научно недовољно одређене појмове; као да није могуће у дефиницији овога појма избећи вредносне судове, односно одредити његов садржај и обим независно од неког политичког полазишта, државног интереса или чак дневнополитичке употребе.³⁰

Различити покушаји научног одређења овог појма, већ на основу интелектуалне провенијенције аутора, садрже извесно идеолошко усмерење, што је присутно чак и у правној науци, у националним и интернационалним правним одређењима појма *тероризам*.³¹

Покушај Војина Димитријевића да овај појам одреди „одоздо“,³² наводећи елементе који су најприсутнији у феномену тероризма, представља својеврсни *petitio principii*, јер су елементи овог појма већ унапред одређени оним што се сматра тероризмом.

У покушају пружања дефиниције, која ће задовољити научне стандарде, најдаље се можда отишло у етичком приступу овом проблему. Тако Игор Приморац тврди да је „тероризам прорачуната употреба насиља, или претња његовом употребом против недужних људи, с циљем застрашивања неких других људи, како би учинили нешто што иначе не желе учинити“.³³

Ово одређење савременог тероризма може се применити на било који терористички акт, по томе што Приморац у својој дефиницији показује да тероризам увек подразумева инструментализацију, односно, кантовски речено, употребу другог човека (других људи) као *средства*, а не као *циљева*.

У том смислу, можда је најплодотворнији покушај да се проблему одређења тероризма приђе из подручја етике, као што то чини др Драган Симеуновић, који оправданост употребе насиља посматра у контексту етичког питања о универзалном и партикуларном.³⁴

Појам левица у овом истраживању означава не само Коминтерну и Комунистичку партију Југославије, него и друге марксистичке покрете или појединце. Свесно је избегнут појам „бољшевизам“, који сугерише да се ради о просовјетској политици, односно политици

²⁹ Rolan Bart, *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd, 1976, str. 235.

³⁰ Charles Townshend, *Terorizam*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2003, стр. 3.

³¹ Christian Walter, *Defining Terrorism in National and International Law: Security versus Liberty*, Springer, Berlin, 2004, str. 22.

³² Vojin Dimitrijević, *Terorizam*, „Niš Radnička štampa“, Beograd, 1982, str. 122.

³³ Igor Primorac, „Suvremeni terorizam kao filozofska tema“, *Polemos* 10 (2007.) 1: 11-26.

³⁴ Dragan Simeunović, „O moralnosti terorizma“, *Polja*, Beograd, 1989, str. 133-134.

према основним начелима лењинизма, јер је питање оправданости насиља левице комплексније и сложеније од *питања лењинизма*. Надаље, избегнут је термин „комунисти“, из разлога што он не покрива целокупну теорију левице, која ће бити коришћена у функцији рефлексije односа насиља и политике код самих левичара.

На нивоу категорија, према томе, много је подеснији појам „левица“, који се користи икада се одређује такозвани „леви радикализам“.

Радикализам је свако настојање да се неки политички поредак у целини доведе у питање. **Леви радикализам** је појам који у политичком смислу означава залагање за револуционарну промену друштвених односа, односно „другачију производњу живота“; леви радикализам, утолико, подразумева укидање институција грађанског друштва, парламентаризма, капиталистичког права и слично. У том смислу, према левом радикализму, не може бити речи о рађању социјалистичког друштва у оквирима буржоаског система.

За разлику од преовлађујућих тонова Друге интернационале, Коминтерна је иницијално била одређена управо левим радикализмом. Међутим, леви радикализам претпоставља не само укидање институција грађанског друштва, него и демонтажу државе, као примарно капиталистичке творевине.³⁵ Јачање државног апарата прве социјалистичке државе, односно развој социјализма у једној земљи, према томе, представља извесно одступање од левог радикализма, који претендује *универзалној еманципацији*, а не успостављању бирократског апарата, у коме је промењен титуларни носилац власти у односу на буржоаску државу.³⁶

Политичко насиље је појам који датира још од првих обриса теоретског бављења политиком, у античком епохалном склопу. Употреба насиља и разумевање државе као апарата који поседује монопол на употребу силе, у теоријама друштвеног уговора указују да је *политичко насиље* неминовни пратилац државног деловања; нема слободе за оне који атакују на слободу.

Овакво разумевање насиља, са друге стране, могуће је довести у везу и са Кантовим јуридикским списима, који су базирани на принципима његове деонтолошке етике. Слобода, као деловање из поштовања према моралном закону, осигурана у организованој друштвеној заједници која, како то стоји у *Метафизици морала*, треба да омогући да *самовоља* може постојати заједно са слободом свакога, по неком општем закону³⁷. Другим речима, поштовање аутономије свачије личности остварује се општим законом права, који треба да онемогући да једна индивидуа другу користи као средство за сопствене циљеве (самовољу).³⁸ То значи да се из неких моралних дужности изводе јуридикчке дужности, одређене умом. У истој фусноти 65. параграфа последње Кантове *Критике*, одмах у продужетку, међутим, стоји да сваки члан, иако у држави као целини треба да буде сврха, а не средство „будући да суделује за могућност цјелине, треба да буде одређен према његовом мјесту и функцији идејом цјелине“.³⁹ Откуда долази та „надређеност“ државе, из које исходи и право да кажњава?

Приликом организовања људи у неку заједницу, мора се поћи од последица неке самовоље по слободу других. Из тог разлога није допуштено да се о слободи, као умној самоделатности, просуђује, нити да се процењују туђи мотиви. Легалитет се разликује од моралитета по томе што је овде довољно деловање *под* законом, или у *складу* са законом, а не *из поштовања* према закону. Деловање из поштовања према закону у том је смислу *спонтанитет*, док је послушност актуелним законима - хетерономија, која треба да омогући аутономију свачије личности.

³⁵ A.Heler, *Ibid*, str. 71.

³⁶ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma III*, BIGZ, Beograd, 1985, str. 28.

³⁷ И. Кант, *Метафизика морала*, Издавачка књижница Зорана Стојановића, Сремски Карловци-Нови Сад, 1993, стр. 33.

³⁸ I. Kant, *Kritika moći suđenja*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 213.

³⁹ *Ibid*.

За марксистичке теоретичаре, држава је инструмент који штити интересе владајуће класе. Политичко насиље је у том смислу вид класног насиља, односно репресивни елемент који треба да *обезбеди* експлоатацију.⁴⁰ Овај репресивни елемент, са друге стране, пратио је и деловање социјалистичке државе.⁴¹

У том смислу, проблем представља разумевање насиља, које се спроводи као отпор према државној репресији, односно ускраћивању слободе, као аутономне самоделатности, одређеним друштвеним сталежима (класама).⁴²

Вредност ће у овом истраживању бити обрађивана пре свега као филозофска категорија.

Вредности су увек одређене културно-политичким контекстом; подручје вредности се успоставља у културном миљеу, који је, као облик „духовне производње“ одређен *материјалном производњом*, а то значи организацијом производње, као *производом* друштвених односа.⁴³

У том смислу, друштвене вредности су увек одређене политичким интересима. Поставља се питање да ли се то односи на све друштвене вредности, укључујући и подручје етике?⁴⁴

Успостављање универзалних вредности у друштвеним односима, претпоставља могућност посредовања етике и политике,⁴⁵ односно преношења етичких принципа на друштвене односе, у контексту *еманципаторског хуманизма*.⁴⁶

3.3. Временско одређење предмета истраживања

Како то показује сам наслов, истраживање ће бити временски ситуирано у године после завршетка Првог светског рата, пратећи период до почетка Другог светског рата на тлу Југославије. Овај временски оквир поклапа се, у ствари, са деловањем Коминтерне (која је распуштена у току рата, 1943. године), у специфичном периоду, после успостављања прве социјалистичке државе на свету. Овај догађај, омогућио је координиране акције левичара широм света, и непосредно осмишљавање и примену стратегије иницирања револуционарних промена широм света. Самим тим, у овом периоду долази до теоретских и стратешких размимоилажења на левици, а јединствени став, неопходан за будуће хомогено деловање, остварује се партијским чисткама.

3.4. Просторно одређење предмета истраживања

Истраживање је лоцирано на подручје Краљевине СХС и Краљевине Југославије, пре свега из разлога што је ово подручје било посебно интересантно за деловање Коминтерне. Истовремено, акције левичара у овом периоду у стручној литератури нису разматране полазећи од етичког (универзалистичког) приступа проблему тероризма, а такође постоје бројни теоретски и историјски извори, који значајно доприносе провери полазних хипотеза.

⁴⁰ Карл Маркс, *Манифест комунистичке партије*, Рад, Београд, 1997, стр. 47.

⁴¹ Svetozar Stojanović, *Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Insitituta društvenih nauka, Beograd, 1987, str. 92

⁴² Драган Симеуновић, *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989, стр. 114.

⁴³ Miladin Životić, *Aksiologija*, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 244.

⁴⁴ Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1987, str. 132.

⁴⁵ G. Lukas, *Etika i politika*, Liber, Zagreb, 1972, str. 92.

⁴⁶ J. Hasbermas, *Theorie des Kommunikativen Handelns 2*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1981, str. 89.

4. Хипотетички оквир истраживања

Општа хипотеза.

Деловање левице на простору југословенске државе (Краљевине СХС и Краљевине Југославије) између два светска рата било је у основи терористичко, јер је употреба насиља у функцији остварења политичких циљева имала партикуларни смисао, па се утолико не може разумети као деловање с обзиром на универзални циљ револуционарне еманципације.

Иако је Коминтерна преко својих агентура деловала према стратегији која је требало да најпре осигура стварање националних држава на Балкану, ослобођених хегемонија оних нација које су повлашћени статус оствариле Версајским уговором, а потом допринесе артикулацији националних револуционарних покрета, дестабилизација Балкана, па тако и југословенске државе, имала је превасходно политички интерес. Овај је интерес нарочито видљив у непосредној користи коју су акције на подручју Југославије имале по новоуспостављену совјетску државу. У том смислу, вредносне категорије револуционарне борбе, не само да могу бити релативизоване такозваном буржоаском аксиологијом, него не могу да издрже ни иманентну критику. Сукоби унутар организација левичара и бурне расправе на левици, спровођење партијских чистки и других облика унутарпартијског терора, сведоче да се може довести под сумњу универзални карактер акција у Југославији. Самим тим, деловање левичара нема превасходну функцију ослобађања од експлоатације радничке класе у Југославији, него је у функцији политичких интереса Совјетског Савеза. У том смислу, ради се о инструментализацији комунистичких партија балканских народа, чије је ослобађање разумевано као *средство*, а не као *циљ* овог деловања, о чему сведочанство пружају унутарпартијске расправе, и превирања у Комунистичкој партији Југославије, којом такође превладавају парцијални интереси опстанка одређених групација, под претњом *чистке* Коминтерне.

Прва посебна хипотеза.

Насилне и субверзивне акције на простору југословенске монархије (у назначеном периоду), планиране су као парцијалне политичке акције, а Комунистичкој партији Југославије представљане су, од стране Коминтерне, као револуционарно деловање.

Политички смисао насилних и субверзивних акција у Југославији био је најпре слабење притисака на новоуспостављену совјетску државу, а затим у функцији притиска на балканске земље да признају Совјетски Савез, у циљу побољшања његовог међународног положаја, што *de facto* представља напуштање идеје о светској револуцији, и хипостазирање инструмената социјалистичке државе, која у одређеним сегментима усваја облике организације буржоаске државе. Ови су интереси, међутим, представљани као облици класне борбе, о чему сведоче партијски конгреси и саветовања.

Друга посебна хипотеза.

Унутарпартијске чистке, у којима су страдали бројни комунисти из Југославије, резултирале су стварањем групација у КПЈ, чији је циљ, превасходно, опстанак у ситуацији перманентног притиска и сумњичења из Москве.

Иако су ставови југословенских комуниста, почетком двадесетих година прошлог века, били одређени, пре свега, рецепцијом марксистичке теорије и лењинистичком стратегијом револуције, чистке и прогон југословенских комуниста утичу на успостављања стратегије у којој је интерес очувања контроле над КПЈ постао примаран, у односу на идеју класне борбе. Самим тим и деловање КПЈ није превасходно одређено облицима борбе за побољшање положаја радничке класе, нити одговором на облике државног терора према синдикатима и другим асоцијацијама радника, него унутарпартијским стратегијама. Чак је и деловање слободних интелектуалаца на левици добрим делом одређено овим интересом.

Трећа посебна хипотеза.

Политичка репресија и насиље југословенских власти представљали су аргумент којим је правдана употреба силе у акцијама левичара, у периоду између два светска рата.

Политичка репресија у Краљевини СХС и Краљевини Југославији имала је карактер оправдања класног насиља, и одбране интереса пре свега српске националне буржоазије. Привођења и хапшења представника радничких синдиката, полицијски надзор радничких асоцијација, а затим и отворени прогон комуниста, попримали су обележја диктатуре. КПЈ је настојала да сузбије изоловане терористичке акције, као облике бунта на државну репресију, у циљу спровођења стратегије класне борбе, али и у функцији инструментализације класне борбе, сходно интересима политичких група унутар КПЈ. Са друге стране, државну репресију, не само по класној основи, него и када је реч о националној репресији, или прогону појединих војних и политичких фракција, инструментализовала је и Коминтерна, нарочито у регрутацији непосредних извршилаца насилних акција на простору Југославије између два светска рата.

5. Методолошки оквир

Овај рад подразумева коришћење великог броја теоретских извора о тероризму, левом радикализму, односу етике и политике, као и бројне теоретске критике непосредних историјских факата о деловању левике на подручју Југославије између два светска рата. Из тог разлога, у истраживању ће бити примењена аналитичка метода, односно анализа теоретских извора. Метода анализе садржаја докумената биће примењена на архивску грађу о деловању Коминтерне, Комунистичке партије Југославије, записнике полиције у Краљевини СХС и Краљевини Југославији, и друга документа.

Такође, овај рад је изискивао и објашњење одређених историјских појава, па ће у том смислу бити примењена метода каузалног закључивања, у коме ће бити представљене системске и несистемске варијабле. Надаље, будући да ће бити разматрани специфични услови који су довели до неке историјске појаве, у функцији доказивања да су одређени узроци заиста каузално произвели одређене последице, биће коришћена метода упоредног истраживања.

Будући да ово истраживање подразумева интердисциплинарни приступ, у закључку ће бити примењена метода синтезе, у функцији спајања резултата различитих делова истраживања у јединствен теоретски склоп, који треба да потврди или оповргне хипотезе истраживања.

6. Оправданост истраживања

Допринос свеобухватнијем сагледавању проблема одређења тероризма, и односа левог радикализма и тероризма, са једне, и допринос проширивања научног фонда деловања левике на подручју Југославије између два светска рата представљају научно оправдање истраживања чији концепт овде представљамо. Интердисциплинарни карактер, битно одређује сложеност истраживања које представља овај рад. Несагласност у погледу фундирања основних појмова, који треба да објасне природу тероризма, и однос друштвених вредности и инструмената за њихово постизање, условљава да се осим коришћења историјских извора и различитих интерпретација, непрестано мора имати у виду разлика вредносних категорија либералних, конзервативно-десничарских и левичарских приступа.

Исто тако, друштвена оправданост истраживања проистиче из потребе да се јасно дефинишу универзални параметри, на основу којих би се одредио смисао и узрочно-последични статус насиља у политичком деловању; теоријски обухватан приступ, и анализа

бројних историјских факата, у том смислу, доприносе јаснијем разумевању насиља као друштвене појаве.

* * *

Одговор на питање да ли су акције левице између два рата на подручју Југославије имале терористички карактер претпоставља:

1. Прецизирање самог појма тероризам, у потрази за научно релевантним садржајем, који није подређен идеолошком ракурсу;

2. Указивање на историју Коминтерне, која је поступно потпадала под утицај СССР-а, на чијем простору је било њено седиште; ово је нарочито значајно из разлога да би се показало како универзални принципи комунистичког деловања, који стоје у темељу настанка Треће интернационале временом бивају подређени парцијалним, спољнополитичким интересима прве социјалистичке државе у свету;

3. Представљање сложеног односа Коминтерне и КПЈ; то треба да укаже на подређивање југословенских комуниста, посредством Треће интернационале, спољнополитичким интересима Совјетског Савеза. У том смислу, сукоб леве и десне фракције КПЈ посматра се у светлу настојања да се преко Коминтерне осигурају совјетски интереси на Балкану;

4. Класификацију терористичких и субверзивних акција.

Овај рад је, дакле, посвећен питању: **да ли се акције левичарских организација у Југославији између два светска рата могу сматрати терористичким?** Уколико се има у виду не само карактер комунистичког покрета, него и конкретан однос Краљевине СХС, а потом и Краљевине Југославије са једне, и комуниста са друге стране – то питање претпоставља дистинкцију на субверзивне делатности и терористичке активности. Током наведеног периода у Југославији је било акција које се *актуалистички* могу подвести под појам терористичког деловања, иако остаје проблематично да ли се исте активности могу истоветно одредити и у *етичком* смислу.

Према томе, ово истраживање је захтевало да се најпре постави јасан појмовно-теоретски оквир, на основу кога ће јасно бити показано које се акције, и у ком смислу, могу сматрати терористичким, а потом да, на основу непосредних историјских сведочанства, акције левичара у назначеном периоду класификују, и на тај начин пружи одговор на основно истраживачко питање.

Проблем потенцијалног терористичког карактера акција левице, у досадашњим истраживањима, углавном је био базиран на *вредносним судовима*, који потичу из различитих идејно-политичких миљеа. У овом истраживању, проблематизоваће се сами *вредносни судови*, на основу којих се тврди или пориче да су акције левичара у наведеном периоду имале терористички карактер. Другим речима, овде ће бити тражен **научни оквир**, у коме би се одговор на поменуто питање могао разрешити; на тај би начин били превладани партикуларни судови, засновани на политичким или идеолошким претпоставкама. Универзални оквир подразумева успостављање императива – да је *оправдање* насиља у политици, уколико до њега уопште може доћи, оствариво само на универзалном нивоу, у смислу *начела*, а да су партикуларни интереси друштвених или политичких група које се служе насиљем у функцији остварења својих циљева, суштински елемент *терора* чија би дефиниција могла да буде базирана управо на разлици универзалног и партикуларног оквира деловања.

Одговор на питање – да ли се у периоду између два светска рата може говорити о *левичарском тероризму*, исто тако, у многоме зависи од одговора на одређене теоријске недоумице.

У том контексту, потребно је одредити значење самог појма „тероризам“. То подразумева и разрешење дилеме – да ли се овај појам, у *етичком* или *актуалистичком* смислу, може дефинисати универзално, или је он одређен искључиво епохалним релацијама, односно конкретним друштвеним и политичким односима у неком историјском тренутку.

Са друге стране, потребно је разумети сложене друштвене и политичке односе у Југославији у периоду између два светска рата. Деловање левице, које, за сада хипотетички, можемо да означимо као *терористичко*, догађа се делом и у време *државног терора*, што захтева да се промисли сложен однос између репресије и прогона комуниста, и њихових акција, које би се могле легитимизовати као облик *одбране*.

У сврху одговора на истраживачко питање најпре је било неопходно успоставити одређени категоријални апарат, како би поменути напет однос био сагледан универзално, а не из ракурса *левице* или *деснице*. Тако се само подручје *етике* наметало као *topos* за успостављање научног оквира истраживања. Разуме се, и сама рецепција етике зависи од епохалних склопова и интенција одређених друштвених групација, које настоје да произведу за њих одговарајуће политичке околности. Па ипак, на плану једне етичке, појмовне расправе, могуће је проблематизовати политичке доктрине и *левих* и *десних* политичких артикулација, и изаћи из сенке њихових идеолошких претпоставки.

Са друге стране, осим поменутог теоријског контекста, одговор на основно истраживачко питање подразумевао је и анализу историјских извора. И овај план истраживања такође је био суочен са тешкоћама; не само када је реч о рецепцији етике, него и када се ради о такозваним *историјским чињеницама*, ни један коришћени извор није лишен плана *интерпретације*. Већ сам термин *чињеница* указује на *чињење*, деловање, односно произвођење, које није последица само актера догађаја, него и њихових интерпретатора. Историја је, утолико, структура односа *збивања* и *тумачења*. Ова два слоја се налазе у међусобној испреплетаности у сваком историјском догађају. Полазећи од ове претпоставке, истраживачки поступак у овом раду базиран је на категоријалној разлици између *очекивања*, *збивања* и *тумачења*.⁴⁷

Очекивање је базирано на интенцијама, на програмским претпоставкама, *догађање* је увек актуализовано у контексту непосредних *повесних* прилика,⁴⁸ које представљају *историју*, оно битно и суштинско за неки *повесни* догађај. *Интерпретација*, према томе, као *тумачење*, претпоставља *судар* интенцијалних очекивања и саме актуализације, обазирјући се, дакле, на повесни смисао, и не оријентишући се искључиво према самим *фактима*, пуком опису догађаја.

Историјска истраживања су показала да је у поменутом периоду Коминтерна, директно преко својих агентура у Бугарској и активиста у Југославији, као и индиректно, преко Комунистичке партије Југославије – осмишљавала и спроводила одређене акције, у циљу дестабилизације земље и стварања услова за покретање револуције код југословенских народа. Међутим, важно је указати на историјски смисао ових акција, на однос *интенције* и *актуализације*. Одустајање од овог суочавања, и свођење историје на приповест, води ка идеолошком искривљавању, ка наметању једног виђења које нема у виду интенције, и које наметљиво истиче сам догађај, не обазирјући се на његов историјски смисао.

Оригинални научни допринос овог истраживања, према томе, није у утврђивању историјских претпоставки, односно проналажењу неких података које су промакле историчарима, него управо у *интерпретацији*, разумевању смисла и карактера акција

⁴⁷ Види у Станко Благојевић, „Историјски ревизионизам и актуелна криза“, у М. Козомара, В. Ђурђевић (ур.) *Историјски ревизионизам и актуелна криза*, зборник радова са XII Филозофских сусрета, Филозофска комунa, Београд, 2010, стр. 29-34.

⁴⁸ Овде је усвојена разлика између *повести*, *историје* и *историографије*, при чему је повест *догађај*, историја *смисао догађаја*, његова улога у одређеном контексту, структура интенције – а историографија, која може да буде и пука *приповест*, али и *изражавање историје* – суочавање интенција са њиховом актуализацијом. О томе више у Milan Kangrga, *Spekulacija i filozofija – od Fichtea do Marxa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.

комуниста у Југославији између два светска рата и анализа овог деловања заснованог на претпоставкама етике.

Разуме се, оваква артикулација предмета истраживања иницира мноштво наизглед колатералних питања (која, у ствари, имају суштински значај), попут проблема односа политике и етике у нововековном контексту, а неки од ових проблема нису могли да буду заобиђени у екскурсима овог рада.

Полазну претпоставку овог истраживања представља уверење да је у деловању левице на простору југословенске државе (*Краљевине СХС и Краљевине Југославије*) између два светска рата било и терористичких акција. То не значи само да су поједине акције комуниста биле терористичке у актуалистичком смислу, него и да су неке акције у контексту етичке анализе такође имале терористички смисао.

Етичко одређење, као што је већ наговештено, а о чему ће више речи бити у првом поглављу – подразумева дефиницију да је тероризам – одступање од *императива*, односно – *хипотетичко оправдање* (у кантовском значењу овог појма); *свака употреба насиља у функцији остварења политичких циљева има партикуларни смисао, па се у том смислу не може разумети као деловање с обзиром на универзални циљ*, а идеја комунистичке револуције подразумева управо идеју *универзалне еманципација*, ослобођења, односно оно што је у интересу сваког човека, као људског бића.⁴⁹

Из тог разлога, тематизован је и *унутарпартијски терор*. Искључења из партије, бојкоти, а на крају и физичке ликвидације, у којима су страдали бројни комунисти из Југославије, резултирали су борбом за опстанак, у ситуацији перманентног притиска и сумњичења из Коминтерне – што је често подразумевало некритичко прихватање директива и наредби.

Иако су ставови југословенских комуниста, почетком двадесетих година прошлог века, били одређени рецепцијом марксистичке теорије и лењинистичком стратегијом револуције, чистке и прогон југословенских комуниста утичу на успостављања стратегије у којој је интерес очувања контроле над КПЈ постао примаран, у односу на идеју класне борбе. Самим тим и деловање КПЈ није превасходно одређено облицима борбе за побољшање положаја радничке класе, нити одговором на облике државног терора према синдикатима и другим асоцијацијама радника, него унутарпартијским стратегијама. Чак је и деловање слободних интелектуалаца на левици добрим делом одређено овим интересом.

Такође, ваља рећи и да су државни притисци и насиље југословенских власти представљали аргумент којим је правдана употреба силе коју су *самостално* осмишљавале и спроводиле терористичке организације састављене од чланова КПЈ. Могу ли се ове акције сматрати одбрамбеним, да ли се за њих може изрећи етичко оправдање, уколико су већ, *актуалистички*, оне поседовале елементе терористичког деловања?

⁴⁹ Видети у Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 9.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

ЛЕВИ РАДИКАЛИЗАМ И ТЕРОРИЗАМ

У првом поглављу овог рада покушаћемо да одредимо основне појмове истраживања. То нам се чини значајним, из разлога што се појмови *тероризма* или *екстремне левице* и *левог радикализма* и у научној литератури користе у разноврсним значењима, која су често веома удаљена једно од другог.

Да би ово истраживање следило основну нит, назначену у уводном поглављу, потребно је, дакле, на самом почетку, макар овлаш указати шта се подразумева под основним појмовима, како би констатације и закључци у наредним поглављима били фундирани и јасни.

1. Сила и насиље

1.1. Проблем моћи

Разумевање појмова *силе* и *насиља* претпоставља да најпре буде одређено значење појма *моћ*. Постоје два основна правца, на основу којих се моћ дефинише: *онтолошки* и *комунитаристички*.⁵⁰

У онтолошком смислу, *моћ* се изводи из могућности промене (*δύναμις*). Појам *моћ* је дакле, у грчком језику у вези је са појмом могућност. Реч *dynamis* означава могућност, моћ да нешто буде, да се нешто догоди. Могућност, са друге стране, претпоставља неку промену. Оно што у себи носи могућност да буде нешто друго, може да се мења. Из речи *dynamis* исходи термин *dyinasteia* – власт, моћ, односно господарство.

Ову терминолошку разлику не прати у потпуности латински језик, у коме термин *potentia* означава и моћ и могућност, али зато власт означава други термин - *principatus*, којим се уобичајено преводи грчко *dynamis*.

Па ипак, и у старој Грчкој, *dynamis* је као моћ (способност), разликована од моћи у смислу *dyinasteia*, господарења. Другим речима, власт је један од облика моћи. У том смислу, уколико моћ представља могућност преласка из једног стања у друго, па самим тим – неку *kinesis* (кретање) или *metabole* (промену) – власт би подразумевала стање (*stasis*), дакле *зауостављање кретања*. Из тог се разлога може рећи да је власт моћ која се зауоставља, у неком *dynastes*, неком владару или моћнику. Политичка моћ у том смислу тиче се моћи која је постала власт, која се зауоставила код неког носиоца власти.

Уколико даље следимо античку терминологију, *dynamis* који постаје *dynastes*, речено појмовима Аристотелове филозофије, постаје – *ἐντελέχειᾶ* (*enteleheia*) усврховљеност. То значи да је онај ко је субјекат моћи, самим тим што је моћ као могућност у њему зауостављена, сада стекао *способност* да покреће друге, да из неке могућности, потенције, иницира стварање нових стања, нових сврха. Аристотел у Ламбда књизи *Μεταφυσικῆ* зато тврди да је Бог непокретни покретач, моћник, који изазива свеколико кретање – изражавајући јасну филозофску представу врховног бога Пантеона, бога који је изазивач свег другог кретања, који свиме влада.⁵¹

Питање политике у том смислу, више не подразумева кретање моћи (моћ као кретање), него дистрибуцију моћи, односно распоред овлашћења у држави.⁵²

⁵⁰ Слободан Антонић, „Онтолошки и комунитаристички проблем моћи у филозофији“, у З. Кинђић и В. Бурђевић (пр), *Искусство мере*, Филозофска комуна-Досије студио, Београд, 2014, стр. 193-235.

⁵¹ Aristotel, *Μεταφυσικῆ*, Liber, Zagreb, 1985, str. 264.

⁵² Novica Milić, *Politička naratologija. Ogled o demokratiji*, Akademska knjiga, Beograd, 2020, str. 51.

У контексту античке културе, владавина, као *enteleheia*, претпоставља, међутим, спрегу етике и политике. Владати собом, у етичком смислу, значи успоставити склад, моћи се одупрети свему што је сувишно, односно бити у-мерен. Таква је умереност могућа само у политичком поретку, у структури полиса, који је за Грке самоникла творевина, задати природно-социјални простор. Са друге стране, само етички изграђен човек може постати добар владар, управо из разлога што може да се одупре поривима, односно да адекватно и правилно мери, да државу усмерава ка правој мери – што у Платоновој *Држави* треба да чине краљеви-филозофи.⁵³

Ова се спрега етике и политике развргава код Макијавелија, који указује на структуре власти које нису етички оправдане. Тако је за разлику од спреге етике и политике као праксе, (која подразумева ваљан избор) и *poiesisa* (произвођења) који подразумева технику,⁵⁴ код Макијавелија политика постаје поиетичка,⁵⁵ у смислу способности да се ствара политички поредак који одговара владару, који ће гарантовати његов опстанак на власти. Према Макијавелију политика подразумева технику (за разлику од етике), па је сада могуће говорити о техникама доласка на власт, техникама чувања власти, одржавања покорности и сличном.⁵⁶

Ово одвајање етике и политике, упркос каснијим настојањима поновног спајања – код мислилаца немачке класичне филозофије и неких марксиста, омогућује да се и на појаву политичког насиља гледа другачије, из угла политике или угла етике.

У комунитаристичком смислу, моћ је производ односа у заједници, па се тако могу разликовати моћник А и подложник Б.⁵⁷ Говорећи у свом последњем спису, *Законима*, о седам односа моћи (родитељи-деца, племенити-неплеменити, старији-млађи, господари-робови, снажнији-слабашнији, разборити и неразборити, изабраници-остали, Платон истиче да однос разборитости и неразборитости представља најзначајнију релацију.⁵⁸ Притом је од посебног значаја указати на Платоново уверење да таква моћ није противна природи, већ у складу са спољашњом мером, односно да се неразборити преобраћују у разборите убеђивањем, а не присилно – у чему Платон одустаје од придавања аргумената у корист силе у *Држави*.⁵⁹ А то значи да моћ, осим насиља, има и друге облике деловања, који ће у нововековном контексту постати идеолошки механизми оправдавања неког политичког стања.

1.2. Сила у Антици и Модерни

Такође, у филозофској и политиколошкој литератури успостављена је разлика између појмова *силе* и *насиља*. У том смислу, *сила* се може одредити као средство владавине, а *насиље* као њен метод, као један од начина на основу кога се сила испољава.⁶⁰

Сила се, међутим, може различито тумачити. Тако још у античко доба можемо направити разлику између *ὑβρις* (хибрис), коју према Хераклиту треба гасити пре неголи градски пожар,⁶¹ и *λόγος-а* (логос-а), као *мере*, односно уређености *polisа* на основу природног узора.⁶² Другим речима, сила која влада полисом треба да се одупре сили нереда и хаоса. Ове две силе, Платон ће у дијалогу *Тимај* именовати као *дело ума* и *дело нужности*,

⁵³ Катарина Ђурђевић, „Политичке концепције у Платоновим дијалозима *Држава* и *Закони*“, *Српска политичка мисао*, год. 22 vol. 50 br. 4/2015, стр. 33-51.

⁵⁴ Joackim Ritter, *Metafizika i politika*, Informator-Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1987, str. 168.

⁵⁵ Jürgen Habermas, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 80.

⁵⁶ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, Mali princ, Beograd, 2009, str. 96.

⁵⁷ S. Antić, str. 209.

⁵⁸ Platon, *Zakoni*, 691 c, BIGZ, Beograd, 1990, str. 98.

⁵⁹ Platon, *Zakoni*, 690 b-c, str. 96.

⁶⁰ Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 13.

⁶¹ Fr. 43.: „Hybris treba gasiti više nego gradski požar“ (*ὑβρις χρὴ σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν*); Diels, *Die Fragmente se Vorsokratiker*, Berlin, 1906, b. 68.

⁶² Joackim Ritter, *Metafizika i politika*, Informator-Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1987, str. 129.

указујући и на њихову међусобну испреплетаност у Космосу. Исто тако, и када је реч о државној заједници, сила, која води порекло из логоса, уређења, односно праве мере која треба да гарантује ред у држави, некада не може бити остварена убеђивањем, односно образовањем житеља полиса, већ у сврху очувања реда треба да буде примењено насиље, односно сила се испоставља и као – *нужност*.⁶³

У античком епохалном склопу, мера је увек нешто спољашње, *дато* као узор, па је целокупно деловање у подручју етике и политике – *примереност*, проналажење праве мере између екстрема (*премало* или *сувише*). У том смислу, сила логоса је увек сила природног узора, мере као хармоније, у већ датим околностима.⁶⁴

У нововековном контексту, мера више нема примат, него је политичко деловање увек усмерено на стварање нечег што прекорачује постављене границе, на *прекомерност*. У том смислу, сила је увек успостављена, као облик друштвене моћи. Рационализација некадашње природне моћи, која се у антици испоставља као спољашњи узор, из тог је разлога у корену модерног света, као иманентна моћ ума. Када Вебер говори о рационализацији, он има у виду управо ту рационално постављену силу, која одређује друштвени поредак, на основу властитих интереса.⁶⁵

Стварање адекватног поретка, односно успостављање власти као контроле, у том ће смислу представљати нововековни императив. Од Беконове констатације да је знање моћ (која нам омогућује да познајући природу њоме владамо), па до архитектонике знања Мишела Фукоа, који указује на облике знања-моћи, односно на успостављање надзора чији је циљ ширење моћи (ситуација Паноптикона)⁶⁶ – моћ се у нововековном контексту јавља у мноштву обличја владања. Иако облици власти често посежу за такозваним метафизичким оправдањем (Хабермас)⁶⁷ власт у ствари није производ никаквог трансцендентног поретка (природе или Бога), него превасходно политичких субјеката, односно она није заснована на спољашњој условљености, него како је још Ниче говорио на – вољи.⁶⁸

У оба епохална склопа, и у античком и у нововековном, *сила* је средство за остваривање моћи, за имплементацију владавине – али она може бити рационална или груба, *насилна*. Са друге стране, у нововековном контексту се, када је реч о сили, јавља још једна појмовна дистинкција, разликовање *легалног* и *легитимног*.

Ова дистинкција је од нарочитог значаја када имамо у виду познату Веберову констатацију да *држава има монопол на употребу силе*, што ће рећи да држава има легитимитет да се служи силом, у контексту „националних интереса“.⁶⁹ Међутим, у модерним државама појмом нације обухваћени су различити друштвени сталежи, укључујући и оне код којих се развија антагонизам, као између власника средстава за производњу са једне и радника са друге стране. Држава која се служи инструментима силе да

⁶³ О томе види у Milorad Stupar, *Filozofija politike*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, IP “Filip Višnjić”, Beograd, 2010, str. 166 i dalje.

⁶⁴ Mladen Kozomara, „О onome što je moguće – politika i tehnika: iskušavanje mogućeg“, u Srđan Nikolić (ur) *Politika i tehnika*, USFJ, Beograd, 2000, str. 81-94.

⁶⁵ Вебер, правећи најпре разлику између власти на темељу констелације интереса и власти засноване на ауторитету, закључује како у модерном свету наилазимо на њихову испреплетаност (посебно је упечатљив његов пример у коме се показује како банке имају и један и други облик власти). Међутим, власт је за Вебера ипак један рационално испосредован феномен. Ипак, и поред примеса ауторитативне моћи и моћи засноване на обичајима, сама организација власти у наше време претпоставља један рационални принцип оправдања: „Важење неке моћи заповиједања може бити изражено или у систему озакоњених (споразумно донијетих или пак октроираних) рационалних правила које прилагодљивост налазе као опће обвезујуће норме када год ту прилагодљивост захтијева онај тко је за то *позван*. Тада сваког носитеља моћи заповиједања легитимира тај систем рационалних правила и његова моћ је легитимна све дотле док се врши у складу са споменутим правилима. Послушност се обавља у односу на правила не у односу на особе“; Max Veber, *Vlast i politika*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999. posebno str. 49-92.

⁶⁶ Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, Prosveta, Beograd, 1997, str. 225.

⁶⁷ Jürgen Habermas, *Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985, str. 43.

⁶⁸ Фридрих Ниче, *Воља за моћ – покушај превредновања свих вредности*, Полит, Београд, 1972, стр. 52.

⁶⁹ Max Veber, *Vlast i politika*, Naklada Jesenski i Turk, HSD, Zagreb, 1999, str. 182.

би заштитила поредак, у коме је легализовано занемаривање основних људских права радника, зарад стварања профита власника средстава за производњу, показује да сила у либерално-демократском контексту има *класни карактер*.⁷⁰

Према Карлу Марксу, сила је организована снага класе,⁷¹ дакле она има системско обележје. То не значи да таква сила не може да буде насилна, јер то управо доказују бројни примери још из Марксовог доба. Оно што је кључно јесте питање о легитимитету силе, о томе да ли се она, као легална друштвена појава, може оправдати.

2. Терор и тероризам

2.1. Успостављање терора

Као што свака *сила* није *насилна*, макар у комунитаристичком смислу, где је могуће да подложник добровољно бива подвргнут некој моћи, тако ни сваки терор није истовремено тероризам.

Међутим, само порекло ових појмова указује на антагонизме друштвених групација у Модерни, и на примат насиља у остваривању политичких циљева, у односу на убеђивање рационалним аргументима.

У модерном свету, појам *тероризам* први пут је употребљен у време Француске буржоаске револуције,⁷² у синтагми *regime de terreur*, која означава *страховладу*, а из кога је изведена енглеска реч – *terrorism*.⁷³

До појаве терора, чији је примарни циљ да се обрачуна са притајеним непријатељима републике, и да застраши народ који је био на ивици глади (што је сам поредак чинило нестабилним), доћи ће у контексту политичких превирања, које настају после пада Бастиље.

Револуционарне промене у Француској условиће, најпре, да се у скупштини, осим племства и свештенства, успостави и *трећи сталеж*, односно народ. Ипак, народ се није сматрао довољно репрезентованим, и зато убрзо постаје једини сталеж. Убиство краља (1793. године), а потом и прогон свештенства тако означава почетак стварања републике.⁷⁴

Краљ је проглашен узурпатором власти. Уместо да буде представник народа, као носиоца суверенитета (како на то упућује Русоов *Друштвени уговор*), краљ је узурпирао власт која је ограничавала народни суверенитет.

Међутим, поставља се питање – ко репрезентује тај народни суверенитет, када је краљ уклоњен?

Рађање овог суверенитета и у Француској је текло поступно. Најпре је Трећи сталеж формирао уставотворну скупштину, која је 26. септембра 1791. године донела *Декларацију о правима човека и грађанина*.

Будући да је Трећи сталеж био једини у скупштини, он се поделио на фракције, које су заступале различите ставове о стварању будућег народног суверенитета.

Скупштину, само годину дана од њеног оснивања, смењује Конвент, сабор представника, који треба да усвоји нови устав и привремено врши функцију суверености, јер је стари суверен, краљ, ухапшен.

⁷⁰ D. Simeunović, *Političko nasilje*, str. 13.

⁷¹ Карл Маркс, *Критика готског програма*, Култура, Београд, 1959, стр. 59.

⁷² То наравно не значи ни да у ранијим периодима историје није било овако израженог политичког насиља, нити да је појам *тероризам* ушао у употребу тек у доба Француске буржоаске револуције. У ствари, сам појам *terror* је латинског порекла и означава *страх*, изведено *страховиту силу* (види у Mirko Divković, *Latinsko hrvatski riječnik*, reprint, Zagreb 1990, str. 1064.). Међутим, у својој латинској употреби, овај појам није имао примарно значење у смислу неког масовног ужаса који спроводе инструменти власти; Драган Симеуновић, *Тероризам*, Правни факултет БУ, Београд, 2009, стр. 86 и даље.

⁷³ Brus Hofman, *Terorizam*, Narodna knjiga, Alfa, 2000, str.13.

⁷⁴ Novica Milić, *Politička naratologija, ogled o demokratiji*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2020, str. 258.

И Конвент се убрзо поделио у фракције. Један од његових чланова, Дантон, од стране Сен Жиста и Робеспјера, међутим, бива оптужен да је умерен и колебљив, и зато је погубљен, а главну реч у Конвенту воде јакобинци.

Истински суверенитет, у смислу одлучивања о животу и смрти, преноси се на Комитет народног спаса, који има 12 чланова. Комитет представља централну власт, која не допушта локалне аутономије.

Комитет, чији рад у ствари обликује Робеспјер, настоји да у име стварања новог суверенитета, раскине са старим поретком на више начина: масовним погубљењима на гиљотини, и увођењем другачије друштвене праксе, све до успостављања револуционарног календара.

Јавно пледирање за терором имало је оправдање у ставу да је једино на такав начин могуће очувати достигнућа револуције. У том смислу, терор, који треба да се спроводи не само у Паризу него дилем Француске, има функцију *консолидације*, па у том смислу и националног уједињења, које израста на слому *Ancien Régime*.⁷⁵

Процес погубљења се захуктава, а у месецу термидору (јули) 1794. године биће гиљотинирани и Сен Жист и Робеспјер, које оптужују други чланови Комитета, из страха да се и сами не нађу на њиховој листи за погубљење.

Питање репрезентовања постаје још очигледније ако се има у виду потреба за сталном будношћу и проказивањем непријатеља, на које у својим чланцима позива Мара. Овај прогон непријатеља републике подразумева непосредно деловање, какво је спроводио Конвент.

Потребно је, у функцији даље расправе, овде посебно указати на два важна момента: Најпре, *модерни* тероризам се јавља као системски, њега спроводи држава - република, у којој на власт долази до тада подређени сталеж предузимљивих људи. Други важан момент је да се ради о, како то каже сам Робеспјер, *владавини разума* уместо *тираније манира*.⁷⁶ Дакле хотимичан, рационални поредак представља уобличење силе, која *ред ствари* успоставља путем терора, служећи се насиљем које треба да физички одстрани непријатеље,⁷⁷ и да страхом спречи колебљивце да постану непријатељи новог поретка.

Пример Француске револуције и тамо успостављеног револуционарног терора показује како се легитимизација политичког насиља одиграва у контексту преузимања репрезентовања народа од стране политичких представника једне класе. Притом, ова политичка артикулација једног класног интереса захтева да најпре буду створени економски услови за другачије производне односе. Радикализација политичког обрачуна са представницима старог режима, у том смислу је иницирана „животним питањем буржоаске класе“.⁷⁸

Сила је овде облик успостављања и одржања власти, а *терор* метод испољавања силе. Оправдање насиља је у том смислу рационално, и баш као и сила подређено интересима класе која постаје доминантна, смењујући *Ancien Régime*.

Са друге стране, када тај нови поредак буде стабилизован, и када ред буде успостављен, то ће довести до незадовољства друге друштвене класе, на чијем раду је почивала целокупна капиталистичка продукција. Левичарске идеје, обликоване у анархистичке и комунистичке покрете у XIX веку, у сврху остварења својих политичких циљева, такође су приступиле употреби *силе*. Силовитост овде води порекло из другачије моћи, која подразумева асоцијације радника, дакле удружења која ће сили државе парирати масовношћу и облицима блокаде самог капиталистичког система.

⁷⁵ Драган Симеуновић, *Тероризам*, Правни факултет БУ, Београд, 2009, стр. 87.

⁷⁶ Brus Hofman, *Unutrašnji terorizam*, Narodna knjiga, Alfa, 2000, str. 12.

⁷⁷ Овај момент је ушао чак у стихове француске химне, *Марсељезе*: „Aux armes, citoyens, /Formez vos bataillons, /Marchons, marchons! /Qu'un sang impur /Abreuve nos sillons!“ (На оружје, грађани, /Оформите ваше батаљоне, /Марширајмо, марширајмо, /Нека нечиста крв напоји наше бразде!)

⁷⁸ К. Marks, „Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral“, Marks-Engels, *Sabrana dela*, VII, Izdavačko preduzeće „Prosveta“ – Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1969, str. 278.

Међу многим облицима борбе радника за своја права (пре свега за боље услове рада и веће наднице), употреба екстремних метода, односно насиља, догодила се онда када је владајућа класа посегнула за насилним средствима којима је располагала држава.

У свом првом модерном уобличењу, дакле, тероризам је у ствари *терор*. У време када се јавља, *терор* се налази између два поретка, оног који сам Робеспјер назива *regime de terreur*, и старог режима. Међутим, *терор* се овде сматра *легитимним*, зато што представља инструмент за постизање једног *рационално оправданог* и *праведног циља*, који може да се изрази и у форми оне три вредности Револуције: *liberté, égalité, fraternité*.

2.2. Актуалистичко одређење тероризма

Већ у уводном поглављу наговештено је да се о тероризму може говорити у *актуалистичком смислу*, који указује на све оно што чини обим овог појма, али и *етички* – чиме се наглашава оно суштинско одређење тероризма које условљава негативну конотацију овог појма. Најпре треба указати на актуалистичке дефиниције тероризма.

Термин *тероризам*, утемељен на латинској речи *terror* (страх), већ сам по себи указује на кључно *значење* овог појма; *тероризам* је у најдословнијем смислу, *сејање страха*, односно изазивање одређених непријатних емоција, које мобилишу и захтевају одређене акције и радње, у циљу растерећења од овог осећања.⁷⁹

Овакво, етимолошко одређење, међутим, оставља много недоумица: ко је субјекат сејања страха, а ко су они који ће трпети страх? Да ли је циљ изазивање самог страха, или његово проузроковање представља само моћно средство, ради остваривања одређених циљева? Најпосле, да ли свако сејање страха у друштвеној заједници има своју јасну политичку конотацију?

Потврдан одговор на поменута питања, на први поглед, приближава нас значењу појма *тероризам*. Међутим, ова питања постављена су на основу једне већ изграђене слике актуелних облика тероризма, па би одређење на основу поменутих *увида* представљало својеврсни *petitio principii*. Одређење тероризма подразумева не само прецизирање радње, него и њену позадину: мотиве, жељене ефекте, као и предисторију, друштвене односе који су омогућили појаву тероризма.

Другим речима, поставља се питање – може ли се тероризму прићи као *феномену*, односно да ли је могуће одређење овог појма које неће бити у сенци политичких или идеолошких позиција, које одређује вредносне судове о терористичким манифестацијама.

Одређивање тероризма у смислу дефиниције која се најпре позива на *genus proximum*, а потом установљује *differentia specifica*, међутим, није доследно и до краја спроведено. Тај виши род, под који се подводи појам *тероризам*, у ствари је *политичко насиље*. Међутим, политичко насиље има мноштво појавних манифестација. Оно се може испољити са обе стране сучељених политичких страна, које путем насиља настоје да разреше свој антагонизам. На изванредан начин, та се сучељеност може приметити и у Француској буржоаској револуцији. Настојање да се нека врста насиља прогласи легитимном, претпоставља поменуто сучељавање.

У том смислу, када је реч о диференцији тероризма од других облика насиља, најпре треба имати у виду разлику између примене политичког насиља које спроводи *власт*, служећи се оним инструментима који јој стоје на располагању – полицијом или (ређе) војском; на другој страни је политичка групација (или групације), која се радикално противи власти, или боље рећи – самом режиму који та власт репрезентује (у томе се терористичка акција, између осталог, разликује од пуча, или облика насилног преузимања власти, у којима не долази у питање сам режим – као приликом поновног доласка на престо династије Карађорђевић, након крвавог обрачуна са Обреновићима). Међутим, и то противљење режиму, само по себи, у некој форми политичког насиља, може да буде вишеструко – од

⁷⁹ Radoslav Gaćinović, *Terorizam*, Draslar Partner, Beograd, 2005, str. 27.

герилског отпора, преко субверзивних акција и саботажа, све до оних акција које имају за циљ да атентатима или диверзијама уздрмају режим, а његове заштитнике, или колебљиве грађане, застраше.

Проблем овакве врсте дефиниција су специфичности примене силе и на једној и на другој страни сучељених политичких концепција. Наиме, у одређеним делатностима које примењује држава долази до изражаја управо *заstraшивање*, све до отвореног владања страхом (*страховлада*). На другој страни, и када је реч о тероризму, заstraшивање – не само противника, него и „неутралних“ је битан елемент терористичког чина.

На основу изложеног види се да је дефинисање тероризма посредовано његовим јасно уоченим манифестацијама, које су долазиле до изражаја у дугом периоду, од Француске револуције, до појаве анархистичких акција, усмерених на државу као заштитницу буржоаског режима.

Међутим, дефиниција која не полази од вишег родног појма, може лако да се расплине у претераном набрајању особености онога што треба да буде јасно одређено. Према томе, и дефиниција тероризма, ма колико полазила од његових актуелних облика, ипак претпоставља неки род.

Род политичког насиља, у том смислу, треба посредовати, најпре, појмом оне врсте политичког насиља која претпоставља *ужас*, односно које рачуна са психолошким ефектима. У том смислу, тероризам је јасно одељен од гериле, субверзивних акција и саботажа, баш као што је државни терор могуће јасно разликовати од других облика испољавања силе од стране државе, чак и ако они такође подразумевају употребу полиције (растеривање демонстраната, само по себи, није испољавање државног терора, као што то није ни хапшење криминалаца, или примена оружане силе приликом обрачуна са криминалним бандама).⁸⁰

Тражена диференција тако указује на *политизацију* два вида политичког насиља који укључују, осим физичког атаковања на супротстављену страну, и елемент страха, који производи ефекат на непријатељску страну, и свесно је усмерен и против *потенцијалних непријатеља*, оних који би, у неком тренутку, могли да се прикључе непријатељској страни.⁸¹

За разлику од Француске револуције, када је *тероризам*, у смислу обрачуна са режимом, истовремено представљао и *терор* новог режима, у контексту капиталистичке државе, која је *рационално*, а не више – *традиционално* утемељена, *терор* је легална употреба силе, односно насиље које се спроводи путем легалних органа власти. *Тероризам* је у том смислу – *нелегалан*.

У нововековном разликовању *легалности* и *легитимности* из тога исходи да није сваки легалан терор, који почива на законима које доноси иста она страна која примењује терор као облик политичког насиља, самим тим и легитиман. На пример, терор који су нацисти спроводили против Јевреја, био је, додуше, легалан, односно подржан законима, али нипошто *легитиман*.

На основу поменутих специфичности терора са једне, и тероризма са друге стране, може се усвојити Вилкинсонова разлика, према којој је *државни терор* – оно што одговара појму терора, док је *тероризам* облик терора субдржавних организација.⁸² Иако је у Вилкинсоновој књизи *Тероризам против демократије* овај субдржавни терор углавном окарактерисан као антидемократски (што није увек случај), ако пажљиво послушамо шта нам ова диференција говори – видећемо да се њоме отвара још једно важно поље разграничења. Наиме, уколико је тероризам субдржавни терор, то још не значи да он није на неки начин

⁸⁰ Brus Hofman, *Terorizam*, Narodna knjiga, Alfa, 2000, str. 23.

⁸¹ У том смислу Драган Симеуновић констатује да и тероризам и терор подразумевају насиље мањине: и када је реч о терору као политичком насиљу *власти*, и када се ради о насиљу које спроводе терористичке групе, ни у једном случају се не ради о већини становника неке државе. Са друге стране, када је реч о *страху*, који исходи из терористичких акција, ту су на мети увек „трећа лица“, дакле *већина* која не припада ни једном од супротстављених страна. Види у Д. Симеуновић, *Тероризам*, стр. 25.

⁸² *Ibid.*

подстакнут или толерисан од стране легалних власти – што ће бити показано и на примеру из историје Југославије између два светска рата. Наиме, спровођење терора неких десничарских организација над комунистима и њиховим породицама било је толерисано од стране државних органа, иако се радило о нелегалним акцијама.

Следећи диференцију легално-нелегално, за сада ћемо остати при одређењу да се терор и тероризам разликују по томе да ли застрашујуће политичко насиље спроводи онај који има монопол на употребу силе, или нека организација која настоји да терористичким акцијама угрози сам режим.

Први двадесетовековни покушај да се дефинише појам *тероризам* датира из времена када је у Европи, у годинама после Октобарске револуције, уочена опасност од субверзивних акција анархиста и комуниста. На Трећој међународној конференцији за унификацију кривичног права, која је одржана у Бриселу 1930. године, тероризам је дефинисан као злочин против међународног права, односно као „умишљајна употреба средстава које могу да произведу општу опасност“.⁸³

Поменута дефиниција одређена је идеолошким полазиштем, односно уверењем да је капиталистичка држава, као *правни поредак*, гаранција уређеног живота и брана против грађана од опасности, па се на основу тога свако угрожавање реда и поретка може окарактерисати као терористички акт. Занимљиво је да се траг овог одређења у литератури може наћи и данас. После пропасти социјализма у Европи, поједини теоретичари су, у духу претходне дефиниције, закључили како је тероризам изникло из револуције, то јест да је актуелну форму стекао управо у време бољшевичке револуције, и борбе за власт левичарских организација.⁸⁴

У правном смислу, свако нарушавање правног поретка, свака дестабилизација неке земље, у својим је основама терористичка. У том смислу, не само насилне акције, атентати, или отмице, него и организација штрајкова и протестних окупљања – могу се означити као терористички чин, будући да свака дестабилизација правног поретка, по дефиницији, грађане доводи у опасност, и изазива страх.⁸⁵

Актуалистичке дефиниције тероризма, иако сам овај термин упућује на одређење које се обазире на *актуелне*, присутне, „овремене“ особености тероризма – имају своју историјску генезу. Другим речима, разумевање тероризма у смислу нелегалних акција, које спроводе углавном тајне организације у борби против легалног поретка, своје обресе стичу у време када је легални поредак суочен са реализацијом политичких идеја које сваку легалну власт сматрају суштински нелегитимном.

Сваки друштвени поредак у историји зазирао је од *сила нереда и хаоса*. У својој студији о настанку грчке мисли, Жан-Пјер Вернан објашњава стари микенски ритуал, у коме се владар једном годишње бори са подаником маскираним у змаја;⁸⁶ сачувати поредак, заснован на *logosu*, насупрот претећем хаосу, у том је смислу идеал античког разумевања политике.

У аристотеловској традицији, оно што је представљало ту спољашњу, космолошку опасност хаоса, сада се посматра као могућност унутрашње ентропије, у самом *polisu*. Из тог разлога, трагање за најбољим могућим државним уређењем у „датим околностима“⁸⁷ представља суштину премодерног разумевања политичке делатности.

⁸³ Младен Бајагић, „Тероризам и међународно право“, *Безбедност*, 5-6/2000, стр. 25.

⁸⁴ Branislav R. Srdanović, *Međunarodni terorizam. Politički delikt ekstradicija*, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, 2002, str. 18.

⁸⁵ Ова идеја налази се у самим зачецима модерне филозофије. Тако Хобс, на основу констатације да је основни човеков циљ самоодржање, безбедност и сигурност – сматра да се он може задовољити само у контексту државе и државне употребе силе, иначе се не може избећи – *bellum omnium contra pec omnes* – Томас Хобс, *Левијатан*, Градина, Ниш, 1991, стр. 134.

⁸⁶ Žan Pjer Vernan, *Poreklo grčke misli*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića/Dobra vest, Sremski Karlovci-Novı Sad, 1990, str. 37.

⁸⁷ Аристотел, *Политика*, БИГЗ, Београд, 1975, стр. 87.

Друштвени поредак је, у премодерном контексту, разумеван као *испостављени облик*; полис је однекуд дата самоникла заједница, у којој треба уредити односе на најбољи могући начин, како не би завладао *hybris*.⁸⁸ Те спољашње околности, са друге стране, одређују и средњевековни контекст, у коме је сталешко порекло разумевано као последица божанског провиђења.⁸⁹

У нововековном контексту – *производња света* заснована је на идеји рационално успостављеног поретка; довођење у питање ове рационалне уређености, међутим, није више опасност *hybrisa*, него „криза управљања“, које треба да гарантује одвијање оних економских процеса за које влада уверење да су неминовни, да би модерно друштво уопште функционисало.⁹⁰

Са друге стране, не само анархисти, који су током првих деценија прошлог века свакако предњачили у насилним акцијама у циљу дестабилизације правног поретка многих европских држава, него и бољшевици, а потом и агенти Коминтерне – могли су наведеном одређењу супротставити своје виђење ствари: сама држава, која служи интересима владајуће класе, представља опасност за највећи број становника, који су управо насилним средствима приморани да се повинују поретку у коме нису задовољени ни њихови примарни људски интереси.⁹¹

На пример, Бакуњинов захтев за укидањем државе, полази управо од разумевања државног апарата као *принудног ауторитета*. Тај се ауторитет успоставља уз помоћ интелектуалне елите, која, наводно, најбоље зна шта је добро за целокупно друштво. За Бакуњина, и републиканска држава почива на оваквом репресивном ауторитету, једнако као и монархија. „Никаква, дакле, држава – били њени облици демократски колико им драго, кад би била најцрвенија политичка република, народна тек у смислу лажи познатој под називом народног заступништва – није у стању да народу пружи оно што му је потребно, слободну организацију сопствених интереса одоздо до горе без икаква уплитања, туторства, насиља које би долазило одозго, јер свака држава, чак и најрепубликанскија и најдемократскија, чак и назови народна држава, што ју је замислио господин Маркс, у самој својој бити не значи ништа друго до управљање масама одозго на доле посредством интелектуалне и самим тим повлашћене мањине која тобоже боље од самог народа разуме праве народне интересе“.⁹²

Бакуњин јасно и тачно запажа да је Француска револуција народу донела само привидну слободу, будући да је уместо бирократије у име монарха, која је путем пореза врши насиље над народом, сада наступила друга бирократија, која то исто чини у име самог тог народа, функционисањем демократских институција, а у име буржоазије, гарантујући опстанак поретка који почива на експлоатацији њиховог рада. Дакле, интерес који актуализује држава није истовремено и интерес самог друштва, односно свих његових чланова.

Из разлике државе и друштва Бакуњин изводи разлику рационалног и принудног ауторитета.⁹³ Рационални ауторитет ту наступа као демитологизовање онога што Маркс и Енгелс називају идеологијом.⁹⁴ Блискост са марксистичким позицијама, када је реч о демаскирању идеологије, додуше, за Бакуњина подразумевају превасходно оно што Маркс назива „светим облицима отуђења“.⁹⁵ Међутим, идеја рационалног ауторитета, која ће у марксизму подразумевати авангарду радничке класе, и постати мета критике, пре свега

⁸⁸ Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1987, str. 27.

⁸⁹ M. Bloch, *Feudalno društvo*, Golden marketing, Zagreb, 2001, str. 89.

⁹⁰ Milan Kangrga, *Spekulacija i filozofija*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 253.

⁹¹ К. Манхајм, *Идеологија и утонија*, Београд, 1978, стр. 215.

⁹² Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija*, CID, Podgorica, 2010, str. 25.

⁹³ *Ibid*, str. 246.

⁹⁴ Ј. Хабермас, „Улога филозофије у марксизму“, у *Прилог реконструкцији историјског материјализма*, Сарајево 1976, стр. 43 и даље.

⁹⁵ К. Marx, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 91.

Кропоткина, може да буде схваћена као непосредни ауторитет науке. Рационални ауторитет у овом смислу подразумева идеју просвећена, односно чињења научних сазнања опште доступним. За разлику од марксистичког артикулисања интереса експлоатисаних, Бакуњин као да би хтео да избрише разлику између субјекта и објекта. Анархисти треба да буду само спона између народног инстинкта и револуционарне идеје. Супротност државе и револуције, коју ће касније Лењин настојати да превазиђе у делу који ова два појма у наслову доводи у конјункцију – за Бакуњина представља оправдање сваковрсног насиља, у борби за истинско народно ослобођење. Из тог је разлога за њега је принципијелно недопустив облик парламентарне борбе, јер он заправо остаје под парадигмом самог буржоаског система.⁹⁶ Међутим, ако је, са друге стране, насиље неопходно, јер се не може чистих руку борити против државе као највећег механизма насиља – онда је и сам тероризам, такође, под парадигмом *државе*, која спроводи насиље. Бакуњин овде, заправо, настоји да употреби Хегелову филозофију, односно дијалектику слободе и ропства у сврху оправдавања насиља у име слободе – о чему ће касније бити више речи.

У сваком случају – анархистичка *теорија*, или боље речено – анархистичка теоретска апологија анархистичке праксе, отворено залагање за насилне акције, независно од процене *зрелости* неког народа за револуцију (коју Бакуњин разуме као општенародни устанак), представљали су основани разлог за бригу представника државног апарата буржоаских држава, свеједно да ли се радило о републикама, парламентарним монархијама или анахроном царистичком систему, као у Русији. Заснован на императиву чији је творац италијански револуционар Карло Пизакане о *пропаганди делом*, анархизам је уносио опасност спонтаних акција, односно индивидуалног терора, што је веома речито показао пример деловања анархиста управо у Русији.⁹⁷

Уколико се има у виду да терористичке акције претпостављају извесну употребу насиља, и да се по томе разликују у односу на друга субверзивна средства, којима је циљ дестабилизација државе, онда је примерено оквирно одредити тероризам као *примену насиља у политичке сврхе*, односно, као *облик политичког насиља*.⁹⁸ Међутим, овде се сусрећемо са проблемом одређења самог појма „насиље“ – који такође подразумева извештај вредности суд; сам термин *насиље* као да упућује на нешто недозвољено, што ремети успостављени ред. Са друге стране, облици принуде којима располаже држава, називају се *силом*, па се тако каже да држава има монопол на употребу силе.⁹⁹ Терминолошко разликовање *силе* и *насиља*, у том смислу, у Хофманову (Hoffman) дефиницију увлачи у аксиолошки оквир, који може да одреди као вид политичког насиља само оне акције које не спроводи нека званична државна институција, иако она, са друге стране, располаже инструментима *силе*. Другим речима, *сила* се вреднује као одређена врста уређености (попут употребе овог појма у природним наукама), док је *насиље*, иако је етимолошки засновано на сили, заправо увек изван тог реда који гарантује сила.¹⁰⁰

Разлика између *силе* и *насиља* изнова нас враћа на успостављену дистинкцију терора и тероризма. На основу примарног одређења тероризма као облика *нелегалног насиља*, специфична разлика (*differentia specifica*) у односу на друге његове облике подразумевала је навођење облика испољавања. Оно због чега овакве дефиниције нису ваљане (а зато смо их овде и назвали – *актуалистичким*) није у том навођењу специфичности, него у неадекватном

⁹⁶ Драган Симеуновић, *Тероризам, ibid*, стр. 111.

⁹⁷ Brus Hofman, *ibid*, str. 13.

⁹⁸ Brus Hofman, str. 34.

⁹⁹ Макс Вебер, *Привреда и друштво*, том први, Просвета, Београд, 1976, стр. 19.

¹⁰⁰ Ово разликовање силе закона од насиља, које има несумњиво хтонско, мрачно порекло, налазимо у најстаријим сведочанствима. Један вавилонски обред је сваке четврте године подразумевао да се краљ, као оличење реда и конститутивне силе која хармонизује заједницу, ритуално бори са подаником обученим у змаја, који симболизује *неред* и *хаос*. У том смислу, свака државна власт, од античких времена, оне снаге које подривају актуелно уређење, именује као *силе нерада* и *хаоса* - види у Жан Пјер Вернан, *Порекло грчке мисли*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1990, стр. 105.

врсом одређењу (*genus proximum* је у овом случају *vrsta* насиља, као *највишег рода*, односно битног својства сваког његовог испољавања),¹⁰¹ односно у некритички прихваћеној дистинкцији између легалног и нелегалног *терора*; полазећи од ове дистинкције, у сам појам нелегалног терора уметнуто је једно вредносно одређење, при чему је ова врста насиља, у форми једне *petitio principii* већ разумевана и као *нелегитимна*.

Да се заиста ради о проблему дефинисања показује мноштво актуалистичких одређења, која, логички посматрано, заправо и нису праве дефиниције, него поступци који замењују дефинисање у пуном смислу те речи, будући да се ради о *описцији*, при чему се *набрајају ознаке неког појма* а да се притом „не одређује њихов однос и ранг (дакле не одређујемо шта је *генус*, а шта *диференција*)“.¹⁰² Зато се у литератури о тероризму показало плодноснијим навођење његових манифестација, уз помоћ којих се може назрети заједнички именитељ, за који се верује да неће бити идеолошки фундиран.¹⁰³

У том смислу, одлика терористичких акција је *насиље* као *метод*, грађани или представници власти су *мета*, а *циљ* је *изазивање страха*, које треба да подстакне одређене политичке уступке, или радикалну политичку промену. Чак и уколико у ово одређење унесемо неке детаље, па, на пример, установимо да су мета одређене групе грађана, а не грађани у целини – поменуте карактеристике не пружају довољно основа за дефиницију,¹⁰⁴ у пуном и правом смислу те речи.

Не помаже, такође, ни својеврстан *modus operandi*, који Радослав Гађиновић пружа у својој студији о тероризму. Разликујући класичан и модерни тероризам, Гађиновић каже да је могуће направити поделу на *убилачки удар са дистанце* и *самоубилачки тероризам*, чиме ова студија, додуше, разбија стереотипе о марксистичком карактеру тероризма, и описује облике терористичких акција муслиманских група на малабарској обали у Индији, још у XVIII веку.¹⁰⁵

Са друге стране, Војин Димитријевић, на трагу правне дефиниције, одређује тероризам као акцију која, у извесном смислу, *одудара од норми*: „њена (терористички напад, прим. И.Р.) нико не очекује, и он се оглушава о правила политичког фер-плеја, поштене игре у оном елементарном смислу речи“.¹⁰⁶

У истом тексту Димитријевић такође разликује терористички чин од других правно и политички недозвољених акција, тврдећи да се од *чистог политичког убиства* терористички акт разликује по томе што код тероризма није реч о настојању да се жртва уклони са политичке сцене, већ да је жртва у овом контексту неважна – јер је прави циљ настојање да читава група људи, односно представници власти или неке друге групације, промени своје политичко понашање.

Нешто другачијег мишљења су Алекс Шмид и Алберт Јонгман (А. Schmidt – А. Jongman), према којима је тероризму својствено управо насумично бирање мета, односно да су жртве генератори поруке, а терористички акт специфично средство социјалне комуникације. У познатом Шмидовом покушају навођења елемента дефиниције тероризма, доследно се одустаје од разликовања вишег рода и специфичних разлика (у односу на друге појаве које се могу одредити уз помоћ вишег родног појма). Шмид, тако, као битан елемент наводи *насиље*, то јест *силу*, која није својствена само тероризму, него и државном терору, па и сваком деловању државног апарата, укључујући и оно за које влада општа сагласност да је легитимно. Шмид сматра да је насиље присутно у 83,5 посто свих појава које називамо

¹⁰¹ Gajo Petrović, *Logika*, Školska knjiga, Zagreb, 1981, str. 142.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ Radoslav Gaćinović, „Metodologija proglašenja neke organizacije terorističkom“, *Vojno delo*, Beograd, 2011, str. 361-370.

¹⁰⁴ *Ibid.* str. 362.

¹⁰⁵ Radoslav Gaćinović, „Oblici savremenog terorizma“, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd 2012, str. 1-18.

¹⁰⁶ Vojin Dimitrijević, „Terorizam i ljudska prava posle jednaestog septembra 2001. godine“, *Reč*, no 69/15, mart 2003, str. 85-103.

терористичким, што значи да има и ненасилног тероризма. Политички елемент је по Шмиду други по учесталости, а остали елементи су *претња*, психолошки очекиване реакције, *намера*, односно *организација акције*, мада терористичка акција може да буде и насумична и неодређујућа. У мноштву ових елемената наводе се и „аномалије у кршењу прихваћених правила без хуманитарних ограничења“¹⁰⁷ – што је у ствари елемент етичке дефиниције, о којој ће нешто касније бити речи.

Ове разлике проистичу из разноврсности терористичких акција, које су различити аутори, у контексту вредносних категорија које проистичу из њихових базичних уверења, настојали да одреде. Међутим, ако имамо у виду да је тероризам својствен политичким покретима од левице до деснице, да може бити религијски мотивисан, или базиран на потпуно секуларним циљевима¹⁰⁸ – јасно да се, актуалистички, не може пружити никаква универзална дефиниција тероризма. Различите аксиолошке таблице, исто тако, могу да проузрокују да неки акт буде схваћен и као терористички, и као ослободилачки (па у том смислу усмерен против терора). На пример, убиство Бин Ладена, посматрано из угла Ал Каиде, могло би да буде разумевано као терористички акт, а акције које спроводи Ал Каида као суштински антитерористичке акције, чија је сврха скретање пажње јавности на облике насиља над муслиманским живљем.

Актуалистички приступ доминира у такозваним административним дефиницијама тероризма, које изостанак јасно оцртаног *genus proximum-a* надомешћују идеолошким ракурсом; овде је тероризам заснован на идеологији која се супротставља оној која доминира у земљи или организацији која тероризам дефинише.¹⁰⁹

Све актуалистичке дефиниције тероризма полазе од неке легитимизације дозвољеног терора, и истовремене осуде насиља које нема исти идеолошко-вредносни предзнак. У том смислу, *аксиолошка разлика* резултира непревладивим антиномијама, односно одређењима тероризма које је немогуће довести у склад, па се на овај начин, самим тим, не може доћи до неке универзалне дефиниције.

3. Политичке вредности и оправдавање терора

Први организовани нововековни тероризам, који садржи оне елементе дескриптивног дефинисања које смо напред поменули, продукт је руских анархиста. Још у XIX веку, у настојању да се свргне царистичка власт, организација *Народна воља* (отуд назив *Народњаци*) приступала је такозваној *пропаганди делом*, која је подразумевала атентате на представнике власти у настојању да тргне из апатије народне масе, које су се повиновале суровом изабљивачком систему какав је владао у Русији.¹¹⁰ Настojeћи да не пролије *ни кап сувишне људске крви*, припадници ове организације усредсредили су се на чланове царске породице и руску аристократију, а после успелог атентата на цара Александра другог, у великој репресивној акцији царистичког режима, ова је организација крваво угушена.

Већ овај пример указује на два правца *оправдања*. Док са једне стране имамо аксиологију *пропаганде делом*, и недвосмислену критику царистичке политике, која се сред апатије народних маса може пољубити само екстремно и насилним средствима, са друге стране је оправдање обрачуна са анархистима, у функцији не само очувања живота представника власти, него и самог државног система.

И више од тога. У свом развијенијем облику анархизам је подразумевао радикалну критику сваке државне структуре, дакле залагао се за доследно укидање државе и њених институција, док су са друге стране, не само царистички систем у Русији, него свака суверена

¹⁰⁷Alex Schmidt, Albert Jongman, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*, Routledge, New York, 1988, p. 28; Alex Schmidt *Political Terrorism*, North Holland, Amsterdam, 1983, p. 76.

¹⁰⁸ Dragan Simeunović, *Terorizam*, str. 83.

¹⁰⁹ *Ibid*, str. 43.

¹¹⁰ B. Hofman, str. 13.

капиталистичка држава (а потом и социјалистичке државе) почивале на другачијим вредносним судовима, о неопходности регулативне функције државе.

3.1. Визура анархизма

Први јасан облик тероризма у модерном друштву, дакле, производ је анархистичког покрета. Анархизам се може сврстати у *левичарски радикализам*, јер заговара друштвену једнакост и укидање сваког вида социјалне подређености.

Критичари анархизма често истичу утопијски карактер ове *политичке теорије*. Од Колзенеове сумње у остваривост идеје анархистичког друштва, због својстава људске природе, преко Манхајновог разумевања анархизма као облика хилијазма (који не може побећи од Јудео-хришћанске вере у остварење вечног мира на земљи), па све до савремених филозофа и социолога. Неке критике Бадјуа и Рансијера, проналазе у њиховим делима заговарање елемената анархизма, које критикују, полазећи управо од одсуства остваривости ове идеје током људске историје.

Ове критике, изван сваког покушаја да се овде заснује било каква одбрана анархистичких теза, међутим, најпре треба суочити са констатацијом да не само комунизам, него ни либерализам (у свом аутентичном виду) до сада нису остварени, односно да су и они подједнако утопијски пројекти, што, разуме се, само по себи није аргумент за тезу о њиховој неостваривости.

Анархизам је прешао дуг еволутивни пут, од Прудона, који је и сам готово коперникански преокренуо првобитне, још неартикулисане анархистичке ставове, преко Бакуњина и Кропоткина, па све до познијих теоретичара, који су, после Октобарске револуције, приступили анархистичкој критици социјализма.

Прудонов анархизам почива на тези о држави без владе, као политичком стању које треба да проистекне из обезбеђивања економске једнакости. Идеја о држави без владе не подразумева, међутим, потпуно одсуство државе, већ њено конституисање *одоздо*, у смислу избегавања било какве државне хијерахије. Економска једнакост обезбеђује се истоветношћу материјалних поседа. Индивидуе, које имају једнаке материјалне поседе, потом ће се слободно удруживати у комуне, а ове комуне, поступно у веће асоцијације, све до конституисања слободно формиране заједнице, коју неће штитити никакав институционализован ауторитет.¹¹¹

У познијим делима Прудон је ревидирао своје основне тезе, указујујући на неопходност опстанка државе, замишљане као конфедерације комуна. Овде се допушта разлика у приходима, зависно од квалификација и радног учинка, али, такође и конкуренцији, како би роба имала најнижу могућу цену.

Оно што је посебно занимљиво за позног Прудона јесте теза да је приватна својина значајана противтежа држави. Свака индивидуа има право да слободно одлучује о располагању сопственим средствима, као што слободно одлучује о својој припадности некој комуни, као асоцијацији произвођача.¹¹²

Идеја о економској једнакости код Прудона потиче из нововековне идеје једнакости свих људи. Људи се удружују да би задовољили своје основне потребе. Задовољење потреба тако постаје основа за удруживање, односно стварање комуна.

Појединац који има потребу за великим бројем ствари, више није у стању да их сам произведе. Тако настаје потреба за индустријском производњом. А када производња премаша оно што може да уради један пар руку, онда се рађа потреба за удруживањем са другим људима, у циљу „заједничког произвођења“.¹¹³ Међутим, ово удруживање подразумева да се ти, други људи, већ унапред, према својим афинитетима баве другачијим

¹¹¹ Vidi u K. Marx, *Bijeda filozofije*, Svijetlost, Sarajevo, 1975, str. 102.

¹¹² Laslo Sekelj, *O anarhizmu*, CDD Zagreb, 1982, str. 72.

¹¹³ *Филозофија беде*, овде цитирано према К. Маркс, К. Marx, *Bijeda filozofije*, Svijetlost, Sarajevo, 1975, str. 27.

облицима производње, односно да се „одоздо“ може успоставити подела рада, у циљу заједничког произвођења онога што један човек није у стању да сам произведе. Али, овако постављена подела рада изгледа као непосредни наставак онога што индивидуа може да произведе. Као да се та подела рада успоставља сасвим спонтано и *природно*.

У *Беди филозофије*, зато, Маркс показује како су консеквенце оваквог разумевања самопротивречне. Прудон, наиме, прави разлику између *употребне* и *разменске вредности*, при чему је употребна вредност оно што је неопходно за човеково одржање, док производ добија разменску вредност онда када се размењује са другим производима. Уколико се, у том смислу, подела рада успоставља спонтано, онда је *разменска* вредност унапред дата, пре било какве размене добара.¹¹⁴

Смисао ове критике показује да се непосредно удруживање у комуне, односно организација државе по принципу слободних асоцијација не може одвијати непосредно и независно, односно да је код Прудона на делу апстрактно одвајање производних снага и производних односа.¹¹⁵ Није могуће независно унапредити производне односе, без развоја производних снага, а развој производних снага, са друге стране, сам по себи продукује одређене производне односе. У том смислу образовање у комуне већ подразумева одређени степен друштвеног развоја, и он утолико није спонтан, нити полази *одоздо*. Из тога исходи да нема индивидуума као *слободног произвођача* или *слободног потрошача*, односно слободна воља не стоји у корену избора производње или потрошње.

На пример, произвођачи који образују неку комуно, *нису слободни* у Прудоновом смислу, утолико што ће средства за производњу ондекуд морати да набаве, што подразумева да произвођачи немају *слободну вољу*, већ је њихов положај одређен проблемима набавке, односно развоја производних снага, дакле свега онога што долази из ширег друштвеног контекста, него што су слободно удружене комуне.

Према томе, комуне нису попутно аутономне у односу на шире асоцијације, односно *слободна воља* је компромитована ширим економским контекстом, који, разумљиво, онда одређује и механизме државне организације.

То значи да економска неједнакост не проистиче из доминације политике над економијом, већ се догађа у самом подручју производње, односно у производним односима. За Прудона је основ експлоатације у „погрешном рачуну“,¹¹⁶ да се за рад добије његова пуна вредност у размени, што има политичке претпоставке, јер без политичке принуде размена ће бити уређена по принципу *слободне воље* произвођача. Међутим, како показује Марксова критика, експлоатација не почива на овако апстрактно схваћеној размени, већ је укорењена у самим производним односима.

Код Кропоткина, комуне су заједнице засноване на природној потреби за узајамном помоћи. Овај природни импулс за Кропоткина је у корену удруживања људи, од рода, преко сеоских општина до средњовековних комуна.¹¹⁷ Из овога Кропоткин закључује да се може живети изван институционалног уређења државе, и да се у комунама може успоставити заједничко власништво средстава за производњу и принцип расподеле према потребама. У комунама, зато, треба укинути поделу рада, па би се сви у бавили производним радом 4-5 часова дневно.¹¹⁸

Наивност Кропоткиновог виђења комуна не почива само у чињеници да је подела рада последица развоја производних снага, него да је немогуће да комуне, које би се бавиле и индустријском и пољопривредном производњом буду самодоволне, јер ће пре или касније, сам развој производних снага надићи њихов затворени свет. Међутим, из тога не проистиче да ће комуне моћи да се слободно удружују у веће асоцијације, из истог разлога који компромитује *слободну вољу* Прудонових произвођача. Другим речима, чак и ако се обезбеди

¹¹⁴ *Ibid*, стр. 26

¹¹⁵ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma I*, Beograd, 1984, str. 47.

¹¹⁶ L. Sekelj, *Ibid*, стр. 46

¹¹⁷ *Ibid*, стр. 16

¹¹⁸ *Ibid*, стр. 20.

економска једнакост у једној комуни, то не гарантује општу економску једнакост, јер ће комуне *нужно* бити у односима који не проистичу из *слободне воље*, а то значи да се не образују *одоздо*. То, уосталом, потврђује и историјско искуство. У Израелским кибуцима унутарња самоуправа не значи да су кибуци слободни и независни од тржишта, које битно одређује производњу и потрошњу.

Ни Прудон, ни Бакуњин анархију не разумеју као пошту изостанак ауторитета, као пуку и неомеђену слободу. Оно што је код Кропоткина такозвани нагон узајамне помоћи, код прве двојице анархиста подразумева идеју рационалног ауторитета.

Код Прудона, у позној фази, када се овај одрекао идеје потпуног нестанка државе, тај рационални ауторитет је неказано присутан у оправдању доминације економије над политиком. Одсуство капиталистичке централизације, коју треба да замени федеративни уговор, подразумева један рационални консензус, који ће демократским путем укинути доминацију централистичког државног апарата. Дакле, држава је овде схваћена као принудни ауторитет, који треба да замени демократија, за коју се пледира полазећи од неименованог рационалног ауторитета.

Међутим, код Бакуњина, у изворном анархистичком контексту, ипак се предвиђа постојање једне *колективне диктатуре* међународне алијансе анархиста која треба да се успостави одмах након рушења државних институција. *Диктатори* треба да буду чланови тајних, завереничких анархистичких организација. Свеједно што ће ова диктатура следити *народне инстинкте*, она иако рационално заснована, односно *унапред припремљена*, ипак подразумева неку авангарду народног интереса, и у том смислу подсећа на марксистичку *диктатуру пролетаријата*.

Борба против државе, према томе, унапред је проглашена народним интересом, будући да свака држава, на овај или онај начин, успоставља доминацију над народом, односно одређени вид експлоатације. „Будући да је свака државна власт, свака влада у својој бити и према свом положају постављена изван народа, над народом, неизбежно мора тежити томе да потчини народ, да му наметне ред и сврхе које су му стране, онда ми обзнањујемо, да смо непријатељи сваке управне, државне власти, да смо непријатељи државног уређења уопће и мислимо да народ може бити само онда сретан, слободан, када ће, организирајући се одоздо према горе, створити сам свој живот, путем самосталних и потпуно слободних друштава и мимо сваког службеног туторства, али не мимо различитих и једнако слободних уплива особа и странака“.¹¹⁹

Бакуњин, дакле, на једној страни рационални ауторитет посматра само као помоћно средство, које служи интересима потлачених, не подређујући их некој унапред испланираној револуционарној акцији, и не намећући артикулацију њихових интереса, а на другој страни није у стању да објасни на који ће начин сиромашни и бедни постати субјекат, у смислу *самосвести* која, као *свест о властитој снази*, треба да организује устанак против експлоатације. У том смислу остаје нејасан и смисао Бакуњиновог концепта револуције као завереничког акта, односно тајне организације као генералштаба, који ће следити народни инстинкт.

Уколико прихватимо да Бакуњин одустаје од идеје неке интелектуалне припреме револуције, у смислу изграђене *револуционарне теорије*, онда следи Манхајмова констатација, по којој је анархизам – хилијазам. Јер, како то каже Бакуњин: „Хилијазам не жели револуцију као вредност саму по себи, као неизбежно средство за неки рационално утврђени циљ, него као једини стваралачки принцип непосредног присуства, као жељено пробијање у свет.“¹²⁰

Дакле, према Манхајму, Бакуњин не жели револуцију као успостављање неке унапред дате позитивне вредности, него као догађај који доноси врхунски стваралачки чин, а то је рушење пређашњег света. Будући да овај догађај непосредно проваљује, спонтано

¹¹⁹ M. Bakunin, *Ibid*, str. 80.

¹²⁰ Karl Mannheim, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1978, стр. 215.

уништавајући постојећи друштвени поредак – државу, он се јавља као инвертовани хилијазам, а Бакуњин као сам Сатана, који најављује хиљадугодишње анти-царство.

Па ипак, анархистичка критика погађала је кључну слабост *револуционарне праксе* у Русији после револуције, а то је јачање државе, која се, у функцији укидања класних односа, поступно отуђивала од власти совјета. Кропоткин, зато, после Октобарске револуције захтева успостављање радничког самоуправљања. Упркос том мишљењу, свака критика авангарде чини се да саму себе унапред изузима, па утолико анархистичка критика артикулације народних интереса и сама постаје извесна артикулација, која сама као рационални ауторитет успоставља, усмеравајући *народни инстинкт* у одређеном, рационално оправданом правцу. Идеја критичке деконструкције сваког облика овакве артикулације, односно могућност анархистичког подривања сваког институционализовања рационалног ауторитета вероватно је најзначајнија тековина анархизма.

За разлику од комунистичких акција, сврха терористичких аката анархиста је свргавање државе, односно свих инструмената државног ауторитета – са надом да ће потом уследити спонтано и недириговано успостављање оних облика људског организовања који не подразумевају инструменте силе.

3.2. Комунизам и проблем насиља

Комунистичке акције које су укључивале насиље, претпостављале су за разлику од анархистичких, дестабилизацију постојећег поретка, као припрему за избијање пролетерске револуције – а потом успостављање *диктатуре пролетаријата*, односно владавину радничких асоцијација, што и даље претпоставља државну организацију.

У *Манифесту комунистичке партије*, Карл Маркс, на самом почетку прве главе, *Буржуји и пролетери*, каже како је *историја сваког досадашњег друштва, историја класних борби*. Све те борбе супротстављених класа у историји, каже се даље, завршавале су се увек револуционарним преображајем целог друштва – победом једне класе, или заједничком пропашћу класа које су се бориле. Међутим, за разлику од ранијих историјских раздобља, у којима је друштво било подељено на много класа, у модерном буржоаском друштву, произашлом из пропасти феудалног друштва, према Марксу, цело друштво се цепа на две супротстављене класе – *буржоазију и пролетаријат*.¹²¹

За разлику од ранијих друштава, у капиталистичком друштву, радник нема ни делимично осигурану егзистенцију. Роб и кмет, угњетене класе ранијих епоха су је имале. Роб је био у власништву господара, али он је имао осигурану егзистенцију. Кмет је поседовао и користио оруђе за производњу, користио је комад земље коју је обрађивао, а имао је обавезу да властелину даје део приноса. Дакле, и његова егзистенција је била осигурана. Појединачни пролетер се не налази ван конкуренције, као роб и кмет, он се налази у њој, и самим тим, он је увек у несигурном положају. Његова радна снага, једино што он поседује, бива откупљивана када је то капиталисти потребно, па је радник изложен свим случајностима конкуренције, свим превирањима на тржишту. Он (радник) је и сам у том смислу *роба*, као и сваки други трговински артикал, који је такође изложен колебањима тржишта, он мора свакога дана и свакога сата да се *продаје на парче*, да би преживео.

Ослобађање ранијих угњетених класа завршавало се увек револуционарним преображајем целог друштва. Свако друштво, у једној епохи, подразумевало је одређене односе власништва који ту епоху одликују. Односи власништва који су одликовали епоху феудализма, међутим, постали су преуски за у њему настајућу буржоазију. Буржоазија се изградила на средствима за производњу и промет насталим у феудалном друштву.

Дакле, на једном ступњу развитка тих средстава за производњу и промет, феудални односи власништва више нису одговарали настајућим производним снагама. У складу са својим развитком на економском плану, буржоазија се развијала и на политичком. Од

¹²¹ К. Маркс, Ф. Енгелс, *Манифест Комунистичке партије*, Свјетлост, Сарајево, 1973, стр. 28

угњетаваног сталежа под влашћу феудалних господара, па све до освајања искључиве политичке власти у модерној представничкој држави: „Модерна државна власт само је одбор који управља пословима целе буржоаске класе“.¹²²

Према Марксу и Енгелсу, разуме се, овај теоретски увид не може променити свет, укинути отуђење непосредно. Нарочито када се има у виду да тај отуђени свет бране сами креатори који су у међувремену постали заштитници његове хипостазиране моћи. Тај *отпор света* не може се савладати теоретским прожимањем и промишљањем, ма како дубоко оно било. Међутим, критички набој постаје и сам убојита сила, онда када постане циљ маса, које умски артикулишу своје незадовољство *спољашњом формом егзистенције*.

„Оружје критике свакако не може заменити критику оружја, материјална сила мора бити оборена материјалном силом, али и сама теорија постаје материјална сила када захвати масе. Теорија је способна да захвати масе чим указује *ad hominem*, а она указује *ad hominem* чим постане радикална. Бити радикалан значи захватити ствар у корену, а корен је човека човек сам“.¹²³

Идеје су дакле у стању да захвате масе уколико радикално изражавају интересе маса, негативно се односећи према неадекватној форми људског постојања. Међутим, на који начин је уопште могуће постићи да идеје буду доиста спознате од стране маса? Пројекат просвећења чини се предусловом сваке револуције, као радикалне промене производње живота. Комунистички покрет је код Маркса управо из тог разлога – раднички, пролетерски покрет, а не програм неког партијског ангажовања, јер се овде не ради ни о каквом руковођењу, сублимирању интереса пролетаријата, него о теоретској артикулацији њихових хтења, њихових класних интереса.

Имајући у виду Марксов став да *оружје критике* не може заменити *критику оружјем*, ово искорењивање буржоаских односа је неминовно скопчано са насиљем. Међутим, *револуционарно насиље* се може негативно карактерисати само из позиције такозване *буржоаске парадигме*, дакле из базиса либералног инсистирања на индивидуалној слободи и правима. За марксисте, ово насиље има *еманципаторски карактер*, будући да служи укидању односа експлоатације и духовног оправдања експлоататорских односа.

Овде само начелно приказана идејна основа анархизма и комунизма, јасно упућује на констатацију да је, и за једне и за друге, буржоаска држава сама по себи једна насилна институција, која оправдава и омогућује систематско класно насиље, бранећи систем експлоатације који резултира застрашујућим социјалним разликама. Притом, посебно Маркс истиче да је буржоаско друштво прва друштвено-историјска формација у којој је, захваљући развоју производних снага, могуће да сви људи живе достојно човека, односно да сваки човек ужива основна права: да има храну, кров над главом, да му буде доступна здравствена заштита и перманентно образовање, током целог живота.

Будући да експлоатацију и класну обесправљеност пролетаријата у буржоаској држави бране војска, полиција и политичко-бирокуратски апарат, *критика оружја*, односно, према Марксу, *обарање материјалне сила материјалном силом* представљају одговор на политичко насиље, а нипошто угрожавање основних цивилизацијских тековина, како то тврди буржоаска пропаганда.

То не значи да се до револуционарног преврата не може доћи мирним путем, Изједначавање појма *револуција* са појмом оружане побуне великих размера, и термилошки и садржајно је погрешно. Револуција претпоставља корениту друштвену промену, односно радикално другачију производњу живота. У том смислу, револуција не

¹²² K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, str. 98.

¹²³ *Ibid.*

престаје чином мирног или насилног преузимања власти, већ она представља перманентан процес произвођења људског света, који није подређен спољашњим каузалитетима.¹²⁴

3.3. Одређење политичког терора – визура либералне демократије

Тероризам се дефинише као облик *политичког насиља*. Већ је истакнуто да је појам *политичког насиља* изузетно широк, и да обухвата не само субверзивна деловања појединих, мањих или већих група, већ често и деловање држава и влада, ради остваривања интереса у унутрашњој или спољној политици. Држава има монопол на употребу силе, она брани актуелни друштвени поредак, и у тој одбрани држава може посегнути и за инструментима политичког насиља, користећи – принуду, застрашивање, притисак, па чак и политичка убиства или атентате. Класичан пример који потврђује државно спровођење политичког насиља су нацистичка Немачка и фашистичка Италија. Забрана деловања свих осталих политичких организација и партија, отварање концентрационих логора, за левичаре, социјалдемократе, и све друге који су се противили глајхшалтовању немачког друштва, прогон Јевреја, застрашивање које су спроводили СА одреди, полицијско застрашивање, спаљивање књига, смењивања, откази или претње отказима, одузимање имовине – све то је спроводено инструментима државе, или уз њену активну подршку, све док није био онемогућен било какав јавни отпор.¹²⁵ У таквим околностима, једини начин отпора подразумевао је осмишљавање такође насилних мера – које су у Италији углавном спроводили комунисти из илегале, а у Немачкој мање групе, често нејасног политичког опредељења, осим јасног и недвосмисленог неслагања са националсоцијалистичком стварношћу.

Уколико имамо у виду да се примена насиља и последично застрашивање могу вршити из два правца, *одоздо* – односно терористичким акцијама које примењују такозване мање или веће терористичке групе или организације које у своје методе деловања укључују и терористичке акције, реч је о *индивидуалном терору*, *агитационом терору* или *тероризму*; када терор долази *одозго*, ради се о *државном терору*, који је увек спроведен уз помоћ државних институција, као субјеката терора.¹²⁶

Известан простор овде ћемо уступити разумевању државног терора, не само због потребе да у својеврсном екскурсу дотакнемо све облике испољавања ове врсте насилног политичког деловања, него и зато што је то од одсудног значаја за онај део нашег истраживања који ће тематизовати односе државне власти у Југославији и комунистичког покрета, нарочито током двадесетих година прошлог века.

Када је реч о државном терору, одмах треба имати у виду да овај облик деловања не треба дефинисати као страх од санкција, који постоји у сваком правном поретку. Једна од теорија кажњавања утемељена је управо на одвраћању од будућих преступа, а то се адекватно може остварити само *заstraшујућом* улогом санкције.¹²⁷ Другим речима, постоји и одређена специфичност тероризма, која га одређује као посебан вид застрашивања.

Са друге стране, да се тероризам одоздо може праметнути у државни тероризам, показује искуство Француске револуције.

¹²⁴ Buharin, Staljin, Trocki, Zinovljev, „*Permanentna revolucija*“ i *socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979, str. 34.

¹²⁵ Тодор Куљић, у својој обухватној анализи фашизма примећује да су инструменти терора којима је под окриљем државе непосредно руководила партија, временом постали реметилачки фактор и за саму нацистичку државу, односно њен економски програм, који је подразумевао смиривање друштвених тензија – јер у то време, суштински, није било правих непријатеља – ни радничких партија, ни пролетаријата; Todor Kuljić, *Fašizam*, IP Nolit, Beograd, (bez godine izdanja), str. 132.

¹²⁶ Vojin Dimitrijević, *Strahovlada. Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Pešćanik – Fabrika knjiga, Beograd, 2016, str. 107.

¹²⁷ О казни као превенцији застрашивањем видети у John David Mabbot, *Uvod u etiku*, Nolit, Beograd, 1982, str. 148, такође у Igor Primorac, *Prestup i kazna*, Mladost, Beograd, 1978, str. 101.

Масовна погубљења до којих је долазило сматрана су неопходним, у функцији националног прочишћења и остваривања праведности. У то име, адвокати, одбрана, па и сведоци, постају непотребни, а гилотинирање једина казна. Робеспјер у једном свом тексту изједначава овакво поступање, које отворено назива *терором*, са *врлином*:

„Ако је својство народне владе у миру врлина, својства народне владе у револуцији су истовремено и врлина и терор, врлина без које је терор фаталан, терор без кога је врлина немоћна. Терор није ништа до правда, брза, строга, несавитљива; он је тако еманација врлине“.¹²⁸

Уколико оставимо по страни да ли је овај терор био мотивисан пре свега идејом одмазде (Робеспјер се позива на *правичност* и *врлину*, што указује на ретрибутивни карактер казни), несумњиво да је терор имао *заstraшујуће* последице. Са друге стране, он се поступно окретао против оних у чије је име вршен – против самога народа, па су временом управо припадници трећег сталежа, дакле не племство и свештеници, постали најчешће жртве на гилотини.

Можда је примереније претпоставити да је, као израз револуционарне правде, терор у Француској био у основи ретрибутиван, а да је постајући институционални облик вршења власти остварио пуну функцију терора, осећање несигурности и страха.¹²⁹

Међутим, дефинисање државног терора као методе за изазивање страха и несигурности остаје недовољно да би се разумео његов стварни смисао. На пример, у својој књизи о страховлади, Војин Димитријевић сматра да државни терор почиње онда када није унапред одређена казна за неко дело, па тако кажњавање више нема само функцију одвраћања потенцијалних преступника, већ у извесном смислу постаје нека лебдећа опасност. У ствари, Димитријевић овде преноси одређење терора Јудина Волтера, које гласи:

„...процес терора почиње самим насиљем, коме следе интензивни страх и ирационални, реактивни обрасци понашања. Насупрот тероризму, заstraшивање подразумева предвиђање вероватног зла и способност да се оно избегне. Страх од казне друкчији је од страха који ствара процес терора“.¹³⁰

У чему је проблем оваквог одређења?

Најпре, уколико се сложимо да је *терор* стварање неизвесности и страха које није јасно стављено у узрочно-последичну релацију *дело-процес-казна*, свако се може сматрати потенцијалним објектом кажњавања, независно од тога да ли је починилац (јер је сама кривица постала дифузна категорија), што свакако важи за оне системе у којима је уместо закона на делу испољавање безграничне власти, било да је реч о диктатору или организацији која власт врши слично диктатури. Међутим, државни терор може бити подједнако заstraшујућ и онда када јасно и тачно одреди биће кажњаваног дела, и за то пропише строга казна. Зар нећемо тероризмом назвати, на пример, забрану свих политичких странака у Немачкој, после устоличења Националсоцијализма? Или, зар терор није забрана сваке комунистичке делатности у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца? Није ли и амерички лов на вештице, спровођен према јасном законском предлошку, такође пример заstraшивања, који забрањује облике изражавања отпора због социјалног незадовољства? Уосталом, и сам Димитријевић, у наставку своје књиге, указује на позадину полицијског сумњичења комуниста у многим земљама света, које је утемељено на идеолошким основама, а не на, утврђеној или претпостављеној, конкретној кривично-правној одговорности.

¹²⁸ Цитирано према Војин Димитријевић, *Strahovlada. Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Peščanik – Fabrika knjiga, Beograd, 2016, str. 102.

¹²⁹ У том смислу не треба губити из вида да је гилотина као средство за извршење смртне казне у Француској остала све до 1981. године, односно до укидања смртне казне – што је, ако се има у виду сећање на термидор имало функцију заstraшивања.

¹³⁰ Цитирано према Војин Димитријевић, *Ibid*, str. 108.

У том смислу је свакако знатно прецизнија операционална дефиниција државног тероризма Данијеле Лучић:

„Државни тероризам је организирана употреба силе и насиља или пријетња употребом насиља којом се посредством интенционалног ширења страха односно терора, а на темељу антиципираних реакција ширих психолошких учинака, настоје остварити политички циљеви, а којег проводи и/или спонзорира држава“.¹³¹

Другим речима држава чини насиље према онима које има дужност да штити, или, не вршећу ову своју функцију, изазива климу страха, уз помоћ које се остварују одређени политички циљеви. Према томе, објекти вршења насиља и застрашивања су овде не само они које држава прогони, него и посматрачи, који се на овај начин одвраћају од одређених облика понашања, то јест односа према држави.

Дакле, за разлику од претходне дефиниције коју преноси Димитријевић, овде се предвиђа систематично, системско државно насиље и застрашивање, утемељено на законским одредбама, и њиховом стриктном и ригорозном применом.

Базирајући се управо на оваквом разумевању државног терора, који користи војску или полицију у своје сврхе, акције у функцији његовог укидања, укључујући и диверзије и субверзивне делатности ради рушења система, према Игору Приморцу, сматрају се морално допуштеним.¹³²

Сучељавање два аксиолошка система, оног који оправдава државни терор, и другог - који оправдава терористичко деловање, доводи до мноштва актуалистичких дефиниција, које тероризам, готово у правилу, посматрају са позиција институционалне моћи.

Тако Лемкин одређује тероризам као употребу силе, са умишљајем; у циљу стварања опште опасности, а супротно интересима држава или њених грађана, док Сотиле сматра да је тероризам криминогена активност, за Гласера је тероризам „коришћење насиља уз помоћ различитих средстава са циљем да се постигне појединачна корист, лична корист на рачун друштва, или да се оствари одређена политичка доктрина, од чега ће зависити да ли је у питању злочин општег права или политички деликт“¹³³ – да поменемо само неке од дефиниција.¹³⁴

Политичко насиље, дакле, може бити према садржају психичко или физичко, по начину вршења директно или индиректно, једноставно или сложено.¹³⁵ Оно се јавља унутар неке државе, или на међународном нивоу. Терористичке акције припадају сложеним видовима политичког насиља, а акције о којима ћемо говорити у овом раду несумњиво су и међународног карактера, будући да је њихов виновник, као што ћемо настојати да покажемо, Коминтерна као међународна организација (под значајним утицајем тада једине социјалистичке државе на свету – Совјетског Савеза).

Несумњиво је да су насилне акције у Југославији, између два светска рата, имале карактер *субверзивних делатности*.¹³⁶ Од агитације и пропаганде, односно *просвећивања радништва*, то јест стварања освешћеног пролетаријата, преко организације штрајкова, све до акција чији је циљ стварање унутрашње напетости и распад Југославије као вишенационалне државе под *српском хегемонијом*. Поставља се питање да ли се терористичке акције уклапају у овакву стратегију борбе. Са друге стране, остаје

¹³¹ Danijela Lučić, *Terorizam kao oblik državnog djelovanja – između normativnog i empirijskog*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih znanosti Svjeučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017, str. 93.

¹³² Igor Primorac, “Državni terorizam”, u: Tony Coody i Michael O’Keefe (ur.), *Terorizam i pravednost: Moralni argumenti u opasnom svijetu*, KruZak, Zagreb, 2004, str: 56-72.

¹³³ Dragan Simeunović, *Terorizam*, Ibid. 19.

¹³⁴ О другим дефиницијама видео у Хатица Бериша, „Основна обележја политичког насиља“, *Војно дело*, лето 2013, стр. 165-201.

¹³⁵ Драган Симеуновић, „Теорија политике – ридер“, *Наука и друштво*, Београд, 2002, стр. 153-155.

¹³⁶ *Subverti* – значи „преокрет“, види у М. Вујаклија, *Речник страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1976, стр. 915.

нерасветљено да ли Коминтерна заиста стоји иза неких терористичких активности, не само у Југославији него и у другим балканским државама – и какав је однос КПЈ и Коминтерне према индивидуалном терору.

Проблем дефинисања тероризма овде избија у први план. Тако ће Лав Троцки у једном напису осудити тероризам, који он овде разуме као индивидуалну акцију, како у погледу њеног осмишљавања, тако и када је реч о њеном значају. У тексту *Зашто се марксисти противе индивидуалном тероризму*, насталом још 1909. године Троцки употребу насиља оправдава само у контексту основних циљева револуције:

„У нашим очима индивидуални терор је неприхватљив управо зато што потцењује улогу самосвесних маса, своди их на беспомоћност, и окреће њихове наде и погледе ка великом осветнику који ће једног дана доћи и испунити своју мисију. Анархистички пророци „пропаганде дела“ могу полемисати колико хоће о подстицајном утицају терористичког акта на масе. Теоријска разматрања и политичко искуство показују другачије. Што је „ефективнији“ терористички акт, већи је њихов ударац, више смањују интерес маса за самоорганизовање и самообразовање“.¹³⁷

Зазирање од тероризма код Троцког је углавном стратешке природе, јер се овим акцијама не остварује саомосвешћење пролетаријата. Са друге стране, уколико је изградња самосвесних маса задатак револуционарног деловања на терену капиталистичких земаља, то само по себи може да буде вредносно оправдани циљ. У том смислу, *терор* који је у функцији самоорганизовања пролетаријата постаје оправдан, насупротив анархистичкој „пропаганди дела“, која је на мети критике Троцког, а слично усмерену критику можемо пронаћи и код Лењина.

4. Етичко одређење тероризма

Овај покушај *етичког одређења* подстакнут је чланком професора др Драгана Симеуновића „О моралности тероризма“. У овом тексту аутор показује како се етичко оправдање тероризма увек ставља у контекст односа средство-циљ.

Теза да се тероризам може посматрати као етички феномен, независно од његове политичке вишедимензионалности, отвара неколико кључних питања која упућују на могућност етичке дефиниције тероризма, која надилази једнострану идеолошку пристрасност његових актуалистичких одређења.

Основно је питање – може ли се *тероризам* посматрати принципијелно, независно од политичких интереса и друштвено-историјског контекста? Постоји ли јединствени концепт моралитета?

Одговор на ово питање претпоставља да се овде, макар сасвим овлаш, укаже на две традиције етике као филозофске дисциплине – на деонтолошку и утилитаристичку традицију.

4.1. Две етичке традиције

Иако се може говорити о присуству деонтолошке доктрине (правила дужности) већ од самих зачетака нововековне мисли – рецимо у Локовој тези о неприкосновености својине (за Лока је живот примарна својина, као неотуђиво право *сваког* појединца), њено истинско уобличење у етику догађа се у Кантовој филозофији.

Деонтолошка етика утемељена је на ставу да је само деловање носилац моралитета, односно да је *циљ* само *дело*. Деловање мора да буде у складу са *категоричким императивом*, који Кант разликује од *хипотетичког императива*, и појединачне *моралне*

¹³⁷ Lav Trocki, „Zašto se marksisti protive individualnom teroru“, u *Pobunjeni um*, Beograd, 2007, str. 18.

максиме. На пример, када мајка спасава своје дете, које се дави у реци, то је морална максима, али ово дело нема снагу моралног закона.

Са друге стране, хипотетички императив подразумева увек неку спољашњу каузалност, која одређује деловање. Уколико се одлучимо да говоримо истину, јер је то у датом тренутку безопасно, то је такође прекратко за истинско морално деловање. Са друге стране, то значи, да се не сме лагати, независно од спољашњих околности – што Кант посебно образлаже у екстремном примеру у тексту „О наводном праву да се лаже из човекољубља“.¹³⁸

Категорички императив, дакле, подразумева универзални принцип, деловање које није одређено никаквим спољашњим каузалитетима, него је аутономно, самозаконодавно, и управо из тог разлога мора важити увек – јер би иначе, сваки изузетак био повиновање спољашњој узрочности, што би нарушило моралну аутономију.¹³⁹

У делу *Заснивање метафизике морала* зато Кант на следећи начин одређује категорички императив: „Делај само према оној максими за коју у исто време можеш желети да она постане морални закон“.¹⁴⁰

Другим речима, када *материја хтења*, односно оно због чега се предузима нека радња улази у практички закон (категорички императив), онда он престаје да буде аутономан, односно постаје хетерономан, то јест *патолошки одређен* нечим што није самозаконодавно, а то за Канта значи – слободно – па самим тим више није категорички, него хипотетички императив (јер зависи од свог циља).

На другој страни је утилитаристичка етика, која се у свом првом историјском уобличењу свакако јавља као етика хедонизма, односно утилитаризам задовољства.¹⁴¹ Први документован пример оваквог етичког става налазимо у Платоновој *Држави*, у првој књизи, у ставу који брани софиста Трасимах – да је „добро оно што служи јачему“.¹⁴²

У свом савременом контексту, утилитаризам се јавља у два облика – као *утилитаризам правила* и као *утилитаризам поступака*.

Оба вида утилитаризма заснивају се на принципу *највеће среће највећег броја људи*. Притом, утилитаризам правила подразумева постојање неких општих принципа, као и у деонтолошкој етици, с тим што се овде ти принципи суочавају са последицама које из њих исходе, и према томе етички вреднују.

Разлика у односу на деонтолошку етику је сасвим очигледна – јер су овде последице те на основу којих вреднујемо правила, а не сама правила, као израз моралне аутономије. Насупрот томе, овде влада уверење да се неког правила треба придржавати уколико су последице тог придржавања повољне у проценту већем од 50% у односу на непридржавање.¹⁴³

На другој страни, према *утилитаризму поступака* морално оправдање подразумева остваривање што је могуће веће благодети, за што је могуће већи број људи, и истовремено најмањи могући проценат штетних последица; критеријум је овде конкретан поступак, који се одређује на основу непосредног, директног промишљања о конкретним последицама, независно од неких општих правила поступања.

Постоје, дакле, морална правила која имају изузетке, јер би се иначе могло догодити да примена неког моралног правила, које сматрамо добрим, произведе веће нежељене

¹³⁸ У овом тексту предочен нам је следећи пример: пријатељ долази у наш дом да се сакрије, бежећи од суровог прогонитеља, који има намеру да га убије. Одмах по уласку пријатеља у наш стан, долази и његов прогонитељ, и пита да ли је унутра наш пријатељ. Етика дужности налаже да ми не смемо да га слажемо, што, наравно не значи да ћемо мирне душе посматрати како нам он убија пријатеља – већ ћемо настојати да то спречимо, али притом не смемо посегнути за лагањем, које је принципијелно недопустиво. Види у I. Kant, „O navodnom pravu da se laže iz čovekoljublja“, u I. Kant, *Um i sloboda*, Ideje, Beograd, 1974.

¹³⁹ I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 56.

¹⁴⁰ I. Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 62.

¹⁴¹ John David Mabbot, *Uvod u etiku*, Nolit, Beograd, 1981, str. 21.

¹⁴² Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1983, str. 15 i dalje.

¹⁴³ Richard Barandt, *Ethical Theory: The Problems of Normative*, Prentice-Hall, New Jersey, 1959, p. 29.

последнице за велики број људи од његовог придржавања (на пример, ако бисмо терористима одали тајну шифру за активирање нуклеарног оружја мотивисани идејом да не сме да се лаже).¹⁴⁴

Према томе, у конкретном случају треба дати предност директној процени, а не држати се правила на основу често статички установљеног преимућства чињења или нечињења у односу на забележене исходе. Тако Бентам изводи „рачуна среће“ којима настоји да прецизно утврди калкулацију од које ће зависти чињење или нечињење, а на основу принципа највеће среће за што је могуће већи број људи.¹⁴⁵

Иако је утилитаризам поступака несумњиво старија етичка позиција, она и у савременој етици изнова задобија своје присталице, нарочито када је реч о такозваној медицинској етици.

За визуру нашег истраживања од значаја је, међутим, друго питање које овде искрсава. Да ли се разлика између утилитаристичке и деонтолошке етике може представити путем диференције *среће* и *слободе*. Наиме, ако је аутономија деловања према Канту, оно што човека одваја од природне узрочности, и чини бићем посебног достојанства,¹⁴⁶ онда је *слобода деловања* истовремено и циљ етичке радње, независно од тога да ли ће овакво деловање изазвати срећу или непријатност.¹⁴⁷

Ово питање, у контексту овде предузетог истраживања, задобија посебну тежину када се постави у контексту циља терористичког деловања: на први поглед, изгледа да је циљ овог деловања увек у произвођењу крајњег благостања, и да је у том смислу *слобода* у другом плану, нарочито када се ради о будућим уживаоцима среће, која треба да буде купљена жртвама терористичког деловања.

4.2. Тероризам и утилитаризам

Подвајање циљева и средстава, које је својствено покушајима оправдања терористичких акција од стране њихових инспиратора или протагониста, из тог је разлога, у суштини, у контексту утилитаристичког оправдања. Само на тај начин, наиме, политички циљеви терориста могу да буду посматрани и као морални циљеви.¹⁴⁸ Другим речима – ни један поступак сам по себи није неморалан, уколико служи морално оправданом циљу. Према томе, како то стоји у Симеуновићевом тексту, у основи оваквог етичког оправдања заправо је језуитско-макијавелистички принцип да *циљ оправдава средство*. Самим тим, свако испољавање насиља има оправдање у овако прорачунатој срећи, као крајњем исходу.

Долазимо до закључка према коме, изгледа, није могуће засновати било какву принципијелну, деонтолошку одбрану тероризма, јер се у овој подвојености циљева и средстава увек поставља питање – ко је тај ко поставља циљеве, односно антиципира срећан исход.¹⁴⁹ Деловање револуционара-терориста, могло би се у кантовском смислу одредити као поступање *тутора*, који апстрахују од слободе *народа* на тај начин што га љубазно третирају као незрелог.

Међутим, за сличним оправдањем могу посегнути и либерално оријентисани мислиоци. Није ли основно начело либералне теорије, не само у оном радикалном виду какво проналазимо код Хајека или Милтона Фридмана – управо уверење да је неспутана слобода

¹⁴⁴ John David Mabbot, str. 39.

¹⁴⁵ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Clarendon Press, Oxford, 1907. p. 23: „Repeat the above process with respect to each person whose interests appear to be concerned; and then sum the results. If this balance is on the side of pleasure, that is the over-all good tendency of the act with respect to the interests of the community; if on the side of pain, its over-all bad tendency.“

¹⁴⁶ I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 175.

¹⁴⁷ Otfrid Hefe, *Umijeće življenja i moral*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011, str. 293 i dalje.

¹⁴⁸ Драган Симеуновић, „О моралности тероризма“, стр. 134.

¹⁴⁹ Види у Jovan Babić, „Marksistička etika i relacija sredstvo-cilj“, *Ideje*, Vol. X, br 3-4, Beograd, 1979, стр. 170-198.

тржишта гаранција истинске среће и благостања, иако народне масе нису у стању да спознају овај узвишени циљ?¹⁵⁰

Независно од тога што *слободом* они именују *слободу тржишта*, и либерални мислиоци, још од Адама Смита, сматрају да је опште благостање, за највећи могући број људи, оно што оправдава *привидну* суровост дерегулације. Аргумент у прилог ограничења демократије, а то значи – љубазног третирања већине људи као *малолетних* (тј. неспособних да одлучују), Хајек сажима следећим речима:

„Већинске одлуке нам кажу шта људи желе у том тренутку, али не шта би било у њиховом интересу да желе кад би били боље обавештени“.¹⁵¹

А да из овакве концепције може да исходи и државни терор, показују Фридманови неолиберални експерименти у Јужној Америци, нарочито у Чилеу у коме су деловали „ескадрони смрти“,¹⁵² у сврху остварења будуће среће, за највећи могући број људи.

Тако се, на подручју утилитаристичке етике изнова запада у дихотомију, какву показују актуалистичке дефиниције тероризма. Самим тим, поново се може поставити питање о могућностима једне универзалне дефиниције.

Међутим, ако имамо у виду различите интересе буржоазије са једне, и пролетаријата, па и најширих народних маса, са друге стране, чини се да је задатак успостављања једне универзалне етике – претежак.

4.3. Левица и деонтолошка етика

У тексту из раног периода, *Морализирајућа критика и критизирајућа моралност*, Карл Маркс је проблем моралности настојао да представи у контексту друштвених односа, задирући у одређеном смислу у рецепцију Кантове етике, као и Хегелове критике кантовског ригоризма. За нас је овај текст значајан, јер указује на могућност етичког одређења насиља, које може да има принципијелни смисао и значај.

Прва значајна Марксова теза која се помаља у овом тексту, који је представљао одговор на Хајценову критику Енгелса, јесте *идеја* да су институције државе и права производ *својинских односа*, а то ће рећи – производних односа, начина продукције света.¹⁵³

Политичка владавина буржоазије происходи из производних односа које доноси модерни свет; те производне односе, надаље, буржоаска класа настоји да представи као вечне и непромењиве, а последица тога је стварање правног поретка и државних институција чији је задатак заштита тог *природног поретка*. Дакле, оправдање постојећих производних односа, односно њихово хипостазирање на ниво природних закона, у основи нема ништа заједничко са деонтолошком принципијелношћу, односно категоричким императивом, који претпоставља управо разрешеност од сваке спољашње, природне каузалности.

Идеја да људи граде свој свет у порамма, и на основу остатака старог света, дакле становиште да је у бити сваке историјске епохе деловање човека, који у друштву производи нови свет, у својој основи управо усваја основни кантовски став о аутономији као слободи. Човек, ослобођен подређености природи, гради свој свет, односно производи нове друштвене околности, које надилазе одређене облике зависности од природе. У том је смислу буржоаски свет развојем индустријске производње допринео ослобађању од природе, која је још увек значајно подређивала феудално друштво, засновано на пољопривредној

¹⁵⁰ Fridrih Hajek, *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad, 1972, str. 100.

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² Naomi Klajn, *Doktrina šoka*, Samizdat B 92, Beograd, 2009, str. 91.

¹⁵³ K. Marx, „Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral“, Marx-Engels, *Sabrana dela*, Tom 4, Institut za izučavanje radničkog pokreta – Prosveta, Beograd, 1969, str. 276.

производњи, која није могла да превлада стање елементарне оскудице за највећи број становника.¹⁵⁴

Самим тим, идеја праведне социјалне државе не почива на *моралу* – према коме треба уредити да нико нема премало или превише, него на економским претпоставкама капитализма, који настоји да остварује све већи профит, подстицан непрестаном конкуренцијом. Свакако, за Маркса постоји колизија између економских принципа комунизма и универзалних људских интереса, али она не може бити другачије превладана до изменом самих принципа економије – а то може бити извојевано тек када се у порама буржоаског друштва развије *класа*, која може да омогући излазак из постојећих производних односа. Са друге стране, појава ове класе захтева промене самог система производње.

Другим речима, ова историјска условљеност, спрега производних снага и производних односа, није ствар непосредне одлуке: еманципација човечанства претпоставља управо производно-економске промене на основу којих тек може бити грађен нови свет.

То значи да морални аргументи нису од значаја, у просуђивању карактера буржоаског света, уколико се под тим подразумева одређена осуда или апологија актуелних прилика. Ипак, то не значи изостанак универзалних принципа у марксизму.

Наиме, ако је човек аутономан, ако производи свој свет, ако се, у хегеловској рецепцији Канта – он увек изнова гради, градећи тако и свој свет, онда је ова продукциона природа човека, људска природа насупрот природној каузалности, универзална вредност.¹⁵⁵

Међутим, ова производња света, према Марксу, не манифестује се само у *оспољењу* аутономије човека, него и као отуђени рад, као производња у контексту оних производних односа који резултирају каузалитетима саме друштвене структуре. Тако је свет, као производ људског деловања отуђен у однос експлоатације, а остваривање независности од природе у савладавању оскудице, претворено у нове форме беде.¹⁵⁶ У том смислу – нема оправдања за било какву инструментализацију човека, односно ни за једно стање у коме је човек понижено отуђено биће.

Тако гледајући – насиље би се могло одредити и као облик инструментализације, као наметање отуђене праксе, односно отуђеног рада.

4.4. Добро, зло и зачарани круг терора

Тешкоће у вези са прецизним одређењем тероризма, према Жану Бодријару исходе из дифузности самог терора у постмодерно доба. Наиме, за разлику од ранијих облика тероризма, у коме је терор био одређен неком идејом, или је у име неког циља теоретски оправдаван – у постмодерном добу, у формули *терором на терор*, нема никакве идеологије. Другим речима, тероризам више нема идеју да промени свет, већ да га радикализује жртвовањем. Према Бодријару, тероризам је ново лице светске доминације, то јест његова бруталност је својеврсна *истина* актуелног стања, представљање друштвених односа.¹⁵⁷

Настојање да се тероризам посматра у контексту категорија Добра и Зла, у том се смислу може наћи на удару бодријаровске дисперзије ових појмова. Зло, које је у историји западне мисли увек представљано као нека *случајна брљотина*, увек у сенци добра, лишено властите супстанцијалне основе, у политичком контексту јављало се у сучељавању антагонистичких принципа. Капитализам и комунизам су, у том смислу, увек могли да се међусобно одређују у контексту ове разделебе.

У постмодерном стању, међутим, нестају ове супротстављености. Не само да нема поларитета, него је актуелно стање, лишено противтеже, изгубило своје аксиолошко

¹⁵⁴ О револуционарној и еманципаторској улози буржоазије видети у K.Marks-F.Engels, *Komunistički manifest*, Centar za libertetske studije, Beograd, 2009, str. 34.

¹⁵⁵ G.W.F.Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 217.

¹⁵⁶ Milan Kangrga, *Etički problem u delu Karla Marxa*, Nolit, Beograd, 1980, str. 124.

¹⁵⁷ Žan Bodrijar, *Duh terorizma*, Arhipelag, Beograd, 2007, str. 62.

одређење. Произвођење непријатеља, утолико, нема смисао грађења дијалектичке супротности; терор је у ствари само облик актуелног стања.

Но, да ли овакво, бодријаровско одређење погађа поларност Добра и Зла у контексту настојања да се свет револуционарно промени?

Бодријаровски контекст сугерисао би да је и у овом, нашем историјском периоду, реч о *лажним идентитетима*, односно да је и сама класна борба укореењена у метафизици која подразумева да нека идеја потребује своју супротност, ради сопственог одређења.

Са друге стране, универзалност моралних императива подразумева својеврсну теоретску потпору. У том смислу, и постмодерна дисперзија смисла, па и само утврђивање постмодерног стања, захтевају одређени теоретски дискурс, па и сам морални императив. А то значи да је ипак могуће говорити о овој поларизацији, и управо на подручју етике градити дискурс о тероризму.

Позната студија Етјена Балибара, *Насиље и цивилизација*, показује како је подручје политичког дискурса несигурно када је реч о разумевању насиља, и то из неколико разлога. Најпре, у посматрању насиља као деловања које остаје изван подручја политике, као „асоцијално и нелегално“, Балибар препознаје обресе много озбиљнијег проблема: политичко одређење насиља као родовског појма, суочено је са мноштвом његових специфичних облика, у којима се ублажава или оправдава примена насиља – „осим уколико оно не пређе одређене границе“.¹⁵⁸ Другим речима, дихотомија *nomos – malum* распршује се у мноштву случајева у којима се зло посматра као „нужно“, а ненасиље, у одређеним случајевима, као *зло*, које може да буде анулирано само насилним средствима.

Другим речима, немогуће је насиље и ненасиље поларизовати као позитивно и негативно деловање. А то за Балибара не важи само када се ради о односу институција неке државе и насиља, које може да буде и израз отпора – него и када је реч о револуционарном насиљу, у коме се изнова успоставља својеврсни метафизички центар, који арбитрира о томе које се насиље може сматрати допуштеним. Тако се и у револуционарном терору изнова појављује монопол на примену насиља. Терор и тероризам – као насиље и отпор насиљу, заплићу се у неразмрсиви сплет „лоших негација“, при чему ни једна од њих не може избећи својеврсни монопол оправдавања.¹⁵⁹

Цикличност терора присутна је и у историјском периоду који је тема овог рада, не само када је у питању однос буржоазије и пролетаријата, него и унутар самог пролетаријата. На пример, Стаљин је субверзивне акције на тлу Совјетског Савеза доживљавао као терор који спроводе троцкисти, па је употребио реципрочну технику, шаљући атентаторе на бившег вођу Црвене армије.

Оно што ову цикличност може да објасни јесте њен парцијални карактер. Изостанак универзалних принципа, односно потреба да се задовоље одређени парцијални политички интереси, под парадигмом постојећег система вредности у буржоаском свету, у том смислу допушта да и једне и друге акције разумемо као *терор*, и да их посматрамо као *зло*.

Довођење у кризу категорија добра и зла, представља један од фактора који генерише такозвано – *несигурно друштво*. Ризици у савременом друштву често имају глобални утицај и зато је важно питање утицаја модерности – да ли је и у којој мери допринела побољшању стања човечанства или је само створила ризике чији исходи могу да имају фаталне последице. Основне теорије на којима се ова дисциплина заснива, дали су Урлих Бек и Ентони Гиденс. Ризично друштво за Бека је модерно, савремено друштво ризика које је подложно губитку контроле и неизвесности савременог доба.¹⁶⁰

У самим коренима модерности је, према томе, настојање да се свака чврста основа разбије, или, како то Зигмунт Бауман каже „растопи“.¹⁶¹ Растакање старих институција,

¹⁵⁸ Etienne Balibar, *Nasilje i civilizacija*, Centar za medije i komunikaciju Beograd, i Multimedijalni institut, Zagreb, 2011, str. 11.

¹⁵⁹ *Ibid.* str. 16.

¹⁶⁰ Урлих Бек, *Ризично друштво: У сусрет новој модерни*. Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 200.

¹⁶¹ Zigmunt Bauman, *Teuća modernost*, Naklada Pelago, Zagreb, 2011, str. 11.

међутим, током историје модерног доба, подразумевало је, све до најновијег времена, успостављање нових, такође чврстих институција. Бауман не прецизира, али се у прилог његове оцене може додати да је феудални поредак, заснован на обичајном праву и у спрези са религијском сликом света, заменила институција националне државе, која је постала гарант успона националног капитала; институцију *дивљег капитализма*, који свесрдно брани национална држава, замењује уређени капитализам, такозвани „рационални капитализам“, какав описује Макс Вебер. И овај капитализам такође је захтевао успостављање институција, дакле чврстих основа које су гарантовале његов опстанак. Еманциповање економије од етике и политике, такође, сматра Бауман, постаје нови чврст оквир Модерне, који замењује стару спрегу, наместо које сада економија има примат.¹⁶²

Са друге стране, и социјализам, који полази од претпоставки рушења институција грађанског друштва, такође је изнедрио своје чврсте институције. Модерност, настала на идеји рушења чврстине и постојаности тако је стално западала у нова чврста стања, која су на извешан начин одолевала притисцима, све док нису *истопљена* и превазиђена.

То *топљење* представља *парцијализацију*, напуштање универзалних принципа, у којима се укоренује неморалност *револуционарног терора*. Из тог разлога, потребно је, у сврху потоње етичке анализе, најпре представити универзалне оквире револуционарног деловања.

У покушају да у функцији овог рада пружимо неку радну дефиницију, на основу које ћемо се оријентисати у даљим разматрањима, поћи ћемо од одређења тероризма које пружа Драган Симеуновић:

„Као вишедимензионални политички феномен, савремени тероризам се може теоретски најопштије одредити као сложен облик организованог, групног и ређе индивидуалног или институционалног насиља, обележен не само застрашујућим физичким и психолошким, већ и социјално-технолошким методама политичке борбе, којима се, обично у време политичких и економских криза, а ретко у условима политичке и економске стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити „велики циљеви“ на морбидно-спектакуларан начин, а непримерен датим условима, пре свега друштвеној ситуацији, и историјским могућностима оних који га као политичку стратегију упражњавају“.¹⁶³

Иако се овде дефинише *савремени тероризам*, а тема нашег рада су терористичке акције у периоду између два светска рата, наилазимо на одређења која нас приближавају фокусу нашег посматрања. Најпре, ради се о *вишедимензионалном* политичком феномену – а то значи да се терористички акт мора сагледавати у контексту непосредних политичких прилика, историјског контекста, политичких релација које владају у време и на простору његовог одигравања. Надаље, сам терористички акт је сложен, а то значи да претпоставља организацију и утврђене циљеве, без обзира да ли то укључује групу или појединца као извршилаца. Симеуновић такође допушта и институционално насиље, односно државни терор, који је такође мотивисан одређеним политичким интенцијама – и зато претпоставља физички, психолошки али и аспект социјалне технологије.¹⁶⁴

¹⁶² Zigmunt Bauman i Leonidas Donskis, *Fluidno zlo*, Mediteran Publishing, Beograd, 2018, str. 101.

¹⁶³ Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 132.

¹⁶⁴ Луј Алтисер посебно указује на снагу државног идеолошког апарата у подручју образовања, које не само да продукује дискурс класне поделе друштва, него на извешан начин већ у старту одређује и класне односе, упућујући ученике, који потичу из различитих класних миљеа, на различите стране у самом односу експлоатације: „Свака маса која заглави успут добија идеологију која одговара улози коју има да испуни у класном друштву: улогу експлоатисаних (са „високо развијеном“, „професионалном“, „моралном“, „цивилном“, „националном“ и аполитичном свешћу); улогу чиниоца експлоатације (способност наређивања и обраћања радницима: „односи са људима“), чиниоца репресије (способност наређивања и стварања послушности „без расправе“, или способности за манипулисање демагошким реториком политичких вода), или професионалних идеолога (способност опхођења према свестима са поштовањем, то јест, са презиром, ученом и демагогијом

Овде се треба задржати на моменту социјалне технологије. Овај термин означава методу решавања социјалних проблема, односно непосредни утицај на одређене друштвене слојеве да делују у смеру измене самог социјалног система.¹⁶⁵ Тероризам представља облик утицаја на измену друштвеног концепта, али за разлику од других облика социјалне технологије, он то чини *спектакуларно*, односно настоји да свим одређеним појединачним акцијама произведе *критичну масу* у друштву, за битну социјалну промену.

Да је реч о акту који претпоставља одређен друштвено-политички контекст, надаље, Симеуновић указује у одређењу да се терористички акти догађају углавном у време политичких и економских криза, што значи да они представљају облик политичке борбе *другим средствима*. Будући да је у преломним друштвено-историјским ситуацијама у игри увек нека радикална промена, јасно из ког разлога терористички акти стреме *великим циљевима*.

Најинтересантније су завршне формулације Симеуновићевог одређења, у којима стоји да је тероризму својствена *морбидна спектакуларност* непримерена датим условима. Поставља се питање на основу чега терористичке акције генерално сматрамо непримереним?

Иако постоји могућност различите квалификације терористичких делатности, чак и за терористичке организације које сопствену делатност не посматрају као терор, сама формулација *тероризам* користи се да би се означило нешто што је суштински *тешко прихватљиво* – због чега чак и Троцки осуђује терористичке делатности.

Тај заједнички именоватељ, који тероризам, иако овај појам остаје неодређен и заробљен аксиолошким поделама, чини активношћу за осуду – није само могућност страдања невиних људи – што се уосталом, после *хуманитарних интервенција* лако може назвати *коллатералном штетом*.

Оно што одређује негативан став према тероризму, пребива у подручју *морала*.

У цитираној студији, Војин Димитријевић закључује да је *морална неприхватљивост* најспорнија, јер се кривица жртва може посматрати на различите начине. Утолико убиство Ханса Петера Шлајера, жртве Фракције црвене армије (RAF) може да оправда чињеница да се ради о представнику моћне капиталистичке елите, што је за његове погубитеље слично осуди неког нацистичког ратног злочинца; у том су смислу дозвољени незаконито хватање и суђење (као на пример, лишавање слободе Адолфа Ајхмана и његово илегално довођење у Израел).

Међутим, овај поглед, заправо, не полази од суштине етичког вредновања тероризма. А ову суштину, којом ћемо се посебно бавити у наредним поглављима, најопштије одређује *изостанак јединственог моралног утемељења*; иако представници терористичких организација настоје да покажу како је морална осуда терора заправо производ *класног морала* односно парцијалних моралних принципа, који штите само одређене слојеве становништва – морално оправдавање терористичких акција ипак претпоставља одређени заједнички темељ, неки генерални морални став, који према томе мора да буде универзалан:

„Јер, док у пракси негирају ауторитет сваког постојећег морала, дотле у теоретским списима и прогласима позивају на нови морал, који у бити није ништа друго до препознатљиво изобличен систем старих вредности класног друштва. Према томе, њихов позив на морално ново је преуређен назив на преуређено старо...“¹⁶⁶

Свака *парцијализација морала*, односно инсистирање на појединим дужностима, и ослобођењу од других дужности, води не само у морални релативизам, него разара могућност свеобухватног етичког сагледавања и суђења, односно најнепосредније нас

коју заслужују, прилагођени оном што налаже морал, врлина, „трансценденција“, нација, улога Француске у свету итд)“ - Luj Altiser, *Ideologija i ideološki državni aparati*, Karpos, Beograd, 2009, стр. 44-45.

¹⁶⁵ Зоран Милошевић, *Социологија масовних комуникација*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2007, стр. 49.

¹⁶⁶ Dragan Simeunović, „O moralnosti terorizma“, *Polja*, Beograd, 1989, str. 134.

суочава са утилитаристичком замком, која води актуалистичкој дефиницији, односно свим тешкоћама које проистичу из оваквог одређења.

Најопштије етичко одређење политичког насиља, према томе, подразумева одступање од универзалних људских интереса, односно спутавање слободе као аутономије појединаца или група, у сврху остваривања циљева или интереса посебних друштвених група (класа, политичких партија или фракција).

У том смислу, етичко одређење терора може да има следећу формулацију: *терор, као облик политичког насиља, претпоставља хипостазирање принципа, на основу којих се оправдавају акције заштите друштвеног поретка који на тим принципима почива. Самим тим, терор увек произлази из апологије неког стања ствари, односно он је идеолошки фундиран.*

Са друге стране, усвајајући интерпретативни капитал на који смо указали – можемо да предложимо следећу етичку дефиницију тероризма: *тероризам је облик политичког насиља, који се спроводи против неког друштвеног поретка или облика власти, а који подразумева инструментализацију појединаца и група, ради остваривања политичких циљева, односно подређивање средстава циљевима активности које се осмишљавају или предузимају.*

5. Револуција и тероризам

5.1. Теорија левог радикализма

Пре него што одредимо остале појмове, који ће бити коришћени у нашем даљем истраживању, посебну пажњу посветићемо теоретским основама политичког деловања левице, које води порекло још из времена Прве интернационале, а које ће, уз одређене преинаке после успостављања прве социјалистичке државе у свету, битно одредити и смер дејства Треће интернационале, односно Коминтерне. Основно питање на које ћемо бити усредсређени је да ли је примена насиља у политици иманентна теоретским основама политичког деловања комуниста.

Овде ћемо морати да направимо и мали екскурс: нешто шире образлагање марксистичке теорије, која утемељује комунистички покрет, најпре треба да покаже да ли марксизам уопште допушта постојање неке универзалне етичке позиције, или остаје при констатацији да је етика само производ идеолошког оправдања постојећих друштвено-класних односа. У том случају, ако изостаје могућност универзалне етике, онда се ни насиље не може посматрати једнозначно, односно влада непомирљива супротстављеност буржоаског и комунистичког разумевања насиља, терора и тероризма.

Овај проблем, са друге стране, рефлектује се и на питање о смислу револуције, односно о могућностима револуционарног деловања у оквирима парламентарног система, као тековине капитализма.

Сучени са политиком Социјалистичке интернационале, у њеном данашњем уобличињу, многи сматрају да се у условима парламентарног демократског система може деловати у функцији остварења комунистичких принципа. Заступање идеје да се у капиталистичкој држави, у успостављеним економским односима, класном друштву и парламентарној демократији не могу остварити левичарске идеје, и да је социјалдемократски пут у основи контрареволуционаран, данас се именују термином – *радикална левица*. Међутим, ове идеје биле су општеприхваћене код комуниста, нарочито после победе большевика и стварања Совјетског Савеза.

Из тога, међутим, не исходи сам план деловања, односно радикализам, сам по себи, не имплицира методе политичке борбе. У ствари, радикализам, на шта указује већ сама етимологија (*radix*=корен, од грчког *ρῆζα* – *ridza*) односи се на корените промене. Према томе, промена капиталистичке друштвене стварности *из корена* претпоставља укидање

експлоатације (присвајања вишка вредности), тржишне односе и слободну конкуренцију, артикулацију политичких интереса путем партија (чију политику доминантно одређује партијско вођство), као и државни апарат чији је задатак да одржи постојеће односе у друштву.

Ученица и сарадница Ђеђа Лукача, Агнеш Хелер, у својој студији *Филозофија левог радикализма*, овај појам повезује са појмом „радикалне утопије“:

„У појам радикалне утопије спада то да се залаже за укидање стихијско настале поделе рада, за укидање супротности интереса, и тиме укидање самих интереса.“¹⁶⁷

Плурализам интереса у капиталистичком друштву, према Хелер, онемогућује да се јасно сагледа један јединствени људски интерес, а то је слободно креирање властитог живота, у друштву у коме таква слобода неће бити на уштрб слободе било ког другог људског бића.

Теорија левице је, дакле, већ сама по себи – радикална. Међутим, поставља се питање да ли овај радикализам захтева примену насилних метода. Несумњиво да ће, према теоретском одређењу које смо укратко изложили, државни апарат капиталистичке државе настојати да заштити постојећи поредак, који погодује пре свега власницима средстава за производњу, а потом и државној бирократији која је у служби капиталиста. Уколико се држава служи насилним средствима, то имплицира одговор на насиље, које, осим у гандијевском кључу, претпоставља такође примену насилних мера.

Међутим, ако пажљиво послушамо онај већ цитирани Марксов цитат из *Прилога критике филозофије права* – „и идеје постају материјална сила када захвате масе“,¹⁶⁸ просвећивање пролетаријата, већ само по себи, може да постане материјална сила, која ће моћи да обори материјалну силу државног апарата капиталистичке државе. Револуција у том контексту може бити разумевана, пре свега, као – еманципација.

Другим речима, да ову дилему сада до краја радикализујемо – уколико радикална промена подразумева другачију производњу живота, она такође подразумева и другачије вредности, па самим тим и другачији – морал. Међутим, та радикална промена не може бити у тој мери различита од *очекивања*, базираног на рецепцији актуелних појмова добра и правде, јер би у том случају била потпуно немишљива – односно они који таквом друштву теже, не би знали чему треба да се надају. Дакле, и пролетери, самим тим што су људи, полазе од изворних моралних одређења, која пројектују на будући свет, који револуцијом треба да буде произведен.

5.2. Револуција и универзална еманципација

За наше даље истраживање важно је да одредимо и сам појам *револуције*, који нипошто не треба сводити на политичку праксу насилног преузимања власти, како се овај термин одомаћено користи у јавном дискурсу.

Изворно, појам револуције имао је космолошко значење, и означавао је кружно кретање небеских тела. Тако је овим појмом, у освит модерне науке, именовано кретање планета око сунца.¹⁶⁹

Латински корен ове речи, глагол *re volvo*, изворно значи *одмотати, вратити се на нешто*, а управо у овом смислу појам револуције користи Коперник. Међутим, овакво значење, које је могло бити преузето током успостављања небеске механике, у друштвеним наукама није задржано.

У својој студији о идеји утопије, Михаило Ђурић указује да се појам револуције у филозофији и социологији може разумети у конструктивном или деструктивном значењу:

¹⁶⁷ Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma*, Mala edicija ideja, Rad, Beograd, 1985, str. 217.

¹⁶⁸ K. Marks, „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“, u Marks-Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 98.

¹⁶⁹ Mihailo Đurić, *Utopija izmene sveta*, Institut društvenih nauka, Prosveta, Beograd, 1979, str. 20-21.

револуција је нови почетак, грађење онога што до сада није постојало, али исто тако и раскид са претходним, супротстављање традицији, укидање неких облика друштвеног живота.

Ђурићевом увиду додаћемо још једну констатацију – коју ћемо у овом делу рада подробно образложити: појам револуције код левичара, од почетка је подразумевао два аспекта: (1) на теоретском плану, револуција је *радикално другачија производња живота*, а на плану политичке праксе (2) рушење постојећих институција друштвене организације; први план значења претпоставља *еманципацију*, а други *политичку борбу*, укључујући и *продужетак политике другим средствима*, односно употребу насиља.

Оба значења присутна су делима класика марксизма. Тако је за Маркса *револуција* – радикално другачија производња живота, а то значи производња друштвених односа.¹⁷⁰ Као и када је реч о стварању капиталистичких односа, који се најпре смештају у миље феудалне државе, и пролетерска револуција претпоставља најпре деловање у оквиру државе, која је капиталистички производ (Маркс мисли на савремену, капиталистичку државу). Та радикална производња претпоставља превазилажење постојећих облика друштвене производње.

У духу нововековног великог преокрета у мишљењу, који потиче из Беконове и Декартове филозофије, а свој највећи узлет доживљава у развојном луку од Канта до Хегела, *разум*, односно, касније – *ум*, разумеју се као еманциповани од природе; већ код Канта, практички ум производи властити свет,¹⁷¹ а код Хегела је и сама природа само један момент развића духа.¹⁷² Маркс усваја овај теоретски потенцијал Хегелове филозофије, али указује на то да је ова слобода у односу на спољашњи каузалитет извојевана само у подручју интелекта, односно да је свет и даље остао одређен каузалитетом друштвене поделе рада.

Доста рано, још у једној фусноти своје докторске дисертације, *Разлика између Демокритове и Епикурове филозофије природе*, Маркс износи констатацију;

„На тај начин што се филозофија као воља окреће против појавног света, систем се деградира до апстрактног тоталитета, то јест он је постао једна страна света, којој се супротставља нека друга страна. Његов однос према свету је однос рефлексије. Одушевљен нагоном да га оствари, он ступа у сукоб са свим оним што се разликује од њега. Унутарња самодовољност и заокруженост поремећени су. **Што је било унутрашње светло ума, то постаје пламен који сажиже и који се окреће ка спољашњему** (подвукао И.Р.)“.¹⁷³

Слобода није истинска слобода, све док је изолована у царству мисли. Иако је према Хегелу појам тек у мишљењу приспео у властито царство слободе, док је објективни дух још увек подручје неслагања његовог садржаја и форме – мишљење не може избећи ово суочавање са стварношћу, управо из разлога што се у неком времену, у историјској епохи, мисао увек односи на тај објективитет, представљајући његов мисаони израз. У суочавању са својим временом, дакле, филозофија је рефлексија збиље, али та умска рефлексија открива *разлику*, будући да је оно што је задобијено у уму суочено са недостатношћу стварног света. Слобода ума не подразумева стварну слободу, ослобођени ум се у својој *спољашњој егзистенцији* и даље налази у оковима. И управо то ремети *умски мир*, који је сам Хегел разумевао као самопроизвођење духа – илуструјући то оним чувеним цитатом из Ламбда књиге Аристотелове *Метафизике*.¹⁷⁴ То спољашње је, као рефлексија ума, његов властити

¹⁷⁰ Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, *Ibid*, str. 437.

¹⁷¹ Imanuel Kant, *Kritika praktičkom uma*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 72.

¹⁷² G.W.F.Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1988, str. 217.

¹⁷³ К. Маркс „Разлика између Демокритове и Епикурове филозофије природе“ у Маркс-Енгелс *Дела*, том први, Београд 1968, стр. 145.

¹⁷⁴ Vidi u G.W.F. Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1987, str. 486; Hegel na grčkom citira Lambda knjigu Aristotelove *Metafizike* (Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb, 1985, str. 306 (1072 b 16-29)).

недостатак, његова сопствена неадекватна форма, она *разлика* која треба да буде свладана, произведена, како би свет био производ ума.

Филозофија је за Маркса симбол те умске слободе, која сада, као пламен, треба да буде окренута спољашњем свету. У том смислу, дакле, филозофија не може избећи укидање, као напуштање сопствене изоловане рефлексије, односно превладавање ове разлике између филозофије и света подразумева напуштање филозофије као дискурса, али исто тако, као што нас упозорава други део цитата – и превладавање света као оностраности, као отуђене стварности, с оне стране умске слободе.

Укидање филозофије Маркс дакле условљава њеним остварењем, постајањем света филозофским, производњом света, који ће бити адекватна своме *креатору*. Међутим, настанак тог света, како на то већ указује цитирани одломак из Дисертације, подразумева укидање филозофије као дискурса, као апстрактне слободе, као изолованости мисли у односу на збиљу, као фантастичног испуњења човекових нада. Укидање филозофије, разуме се, не подразумева никакво одустајање од мишљења, напуштања критичког дискурса. Али, мишљење више не може остати у форми академске изолованости, оно треба да буде утемељитељ света, а његова слобода – стварна слобода човечанства. Утолико, ни филозофија не треба да буде повластица некаквих специјалиста, она се, у оној познатој кантовској разлици између школског и светског појма,¹⁷⁵ мора учинити оружјем оних који постојећи, отуђени свет, треба да укину, производећи друштво у коме нема отуђења и експлоатације.

Отуђење је, дакле, људска пракса која није одређена слободом, као еминентно људском суштином. Када је човек подређен некој спољашњој узрочности, онда он није слободан. У буржоаском друштву, у том смислу, нису слободни ни пролетери ни капиталисти, јер је њихово деловање одређено спољашњом *нужношћу*, друштвене поделе рада, односно економским механизмима који хипостазирају експлоатацију. Буржуји морају присвајати вредност производа, који продукује пролетаријат, не само ради властитих прихода, него у функцији ширења и обогаћивања производње, јер само на тај начин они могу да буду конкуретни на тржишту. У супротном, и сами ће банкротирати и постати *пролетаријат*.

Зато је, инсистира Маркс, превасходно важно указати на корене неслободе у друштву, будући да буржоазија представља постојеће односе као *природне*, односно неминовне.

Прави смисао Марксовог великог преокрета, одакле извире и његова критика Хегелове филозофије, почива у критици *идеологије*. При том треба имати у виду да идеологија за Маркса не погађа само интелектуалну сферу, област духа, већ да је она дубоко укорењена у самој *базис*, односно самом *бићу*, које се непосредно одражава у култури. Свака теорија има практичне корене, и осликава свеукупну производњу живота у неком историјском тренутку.¹⁷⁶ Дакле, отуђена пракса производи отуђену теорију. Отуђење међу људима, које се огледа, на пример, у *фетишизацији робе* – пројектује се у теорију која у овим односима види „најсавршенији могући начин организовања људи“,¹⁷⁷ како то формулише један нама савремени мислилац (Фукујама).

Другим речима, уколико се, као што то изричито тврди онај Марксов цитат из предговора за *Економско-филозофске рукописе* – свест људи изводи из њиховог друштвеног бића, онда је идеологија, у ствари – истинита свест, која адекватно и истинито показује лажно биће.¹⁷⁸ Речено Хегеловом терминологијом, идеологија је изолована рефлексија, она тачно рефлектује постојеће, али у овој рефлексији изостаје разликовање знања и његовог предмета, односно то што се рефлектује не узима се као *предмет*, као *друго* – и у овој

¹⁷⁵ I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 497.

¹⁷⁶ Михајло Ђурић, *Мут, наука, идеологија*, Београд, 1989, стр 136: „Идеолошка свест одражава свагдашње облике друштвене моћи у њиховој голој, наизглед непосредној природној датости, будући да више није кадра да сагледа производе људске праксе у њиховој историјској смисаоној повезаности.“

¹⁷⁷ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID-Romanov, Beograd, 2002, str. 27.

¹⁷⁸ K. Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, citat prema V. Korać, *Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva*, BIGZ, Beograd, 1982, str. 244.

изолованости појмови остају затворени за *разлику*, из чега једино може да исходи критика постојећег.

Све творевине културе, према Марксу, имају изричито идеолошки смисао. Човек је у стању да себе спозна само путем другог, путем оног што ствара, што производи у чему се испољава. И други човек је у том смислу његов производ, као што је и он производ другог човека. Човек, дакле, себе спознаје посредовано, путем онога што је сам створио. Међутим, ти производи човека се од њега отуђују, осамостаљују, постају њему стране силе. Тај, од човека створени свет почиње да егзистира сам за себе, а човек, његов *креатор*, постаје *креација*.¹⁷⁹ Са друге стране, култура је увек у знаку доминирајуће класе, оне у чијим су рукама средства за материјалну производњу света, која се одражава и на друштвене односе. Свака социјална групација на свет пројектује властите интересе, па се свест занатлије, у том смислу, разликује од свести пролетера или интелектуалца. Капиталистички свет је креиран према свести капиталисте, изван онога што Маркс назива општим људским интересима. А то значи да је тај свет отуђен и када је реч о самом капиталисти, иако је грађен према његовим интересима. Слобода појединца је, како то стоји на више места у Марксовим текстовима, услов слободе за све; уколико слобода почива на некаквом нужном каузалитету, уколико захтева нечију неслободу, онда је она сама условљена, одређена, и у том смислу више није слобода. Експлоатација, присвајање вишка вредности, односно, у данашњем контексту – борба на тржишту, представљају моменте хипостазиране, одвојене стварности буржуја, која се намеће као независтан каузалитет.

Идеологија је тако израз ове отуђене, искривљене стварности, а филозофија се, као облик културе, не може посматрати изван овог идеолошког обрасца. Јер и филозофија такође, изражава одређене интересе, у смислу оне познате Фихтеове реченице да свако филозофира већ према томе какав је човек.¹⁸⁰ Са друге стране, филозофија имплицира критику света, она је као појмовни израз неког времена, како то стоји већ у Хегеловој филозофији, у ствари суочена са њим као *другим*. Али, та критика филозофије претпоставља одређени интерес, који не може бити еманципован од социјално-политичког порекла филозофа.

И филозофија пролетаријата, нужно, садржи овај класни момент. И овде је на делу један класни интерес. Али, за разлику од интереса других социјалних групација, класа и сталежа током историје, ова идеологија претпоставља укидање отуђеног света, односно слободу као универзалну категорију, с обзиром на *реалне људске интересе*.

Кључна теза, да пролетаријат укида ову *парцијализацију*, почива на уверењу да пролетерска револуција не служи само интересима пролетаријата, него да има *универзалну еманципаторску улогу*. Маркс тако говори о потребама *удружених индивидуа*. Из тога непосредно следи да је употребна вредност један *друштвени однос*, исто као и друштвена потреба. Али, шта ће у једном друштву бити признато као легитимна потреба зависиће од начина на који је то друштво организовано. Целокупна расправа тиме се помера на поље друштвене конституције. У еманципованом друштву неће бити могуће *лажне потребе*, и неће бити могуће потискивање стварних потреба. А шта су *лажне потребе* може се рећи тек из перспективе еманципованог друштва. Могу ли се, дакле, утемељити *људске потребе* као некакав заједнички именоватељ, односно збир људских потреба, који је надређен сваком друштвеном хтењу, изван самог еманципованог друштва, које треба да буде конституисано управо успостављањем таквих односа – који ће надаље гарантовати испуњење стварних људских потреба?¹⁸¹

Иако је еманципација предуслов револуционарне промене, оставивши сада по страни проблем самог њеног спровођења – који према Марксу не подразумева индоктринацију, него буђење истинске самосвести – поставља се питање самог непосредног преображаја друштва.

¹⁷⁹ Milan Kangrga, *Misao i zbilja*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 124.

¹⁸⁰ J.G. Fihte, *Zatvorena trgovačka država*, NOLIT, Beograd, 1979, str. 16.

¹⁸¹ Зоран Ђинђић, *Јесен дијалектике*, Младост, Београд 1987, стр. 192.

У предговору за своју књигу *Прилог критици политичке економије*, Маркс је констатовао да никаква идеја по себи не одређује друштвено биће, да друштво није само форма саморазвитка духа, већ и да је дух, што је додуше наслутио још Хегел, такође одређен својим *друштвеним бићем*:

„Начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког, духовног живота уопште. Не одређује свест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свест“.¹⁸²

Вероватно не постоји ни једно друго место из Марксових радова које је изазвало већу полемику, од ове констатације да друштвено биће одређује свест људи. На први поглед, овде се ради о детерминизму који уместо *идеје* поставља друштво као фактум, из кога исходи свака идеја. Међутим, да је Маркс то мислио, онда би у ствари он противречио свакој идеји остварења филозофије, јер би то значило да је критика постојећег онемогућена облицима неког друштвеног бића.

Уколико је, дакле, свест подређена друштвеном бићу, како је онда уопште могуће мисаоно надићи постојеће? Ова Марксова констатација у извесном смислу представља коментар оног познатог Хегеловог става из *Уводних предавања*, да је филозофија увек одређена својим временом, и да филозоф не може изаћи из свога времена, једнако као што човек не може да изађе из сопствене коже.¹⁸³ У ствари и Хегел на овом познатом месту констатује како је филозофија, као знање о своме времену, ипак, оно што надилази властито време. Захватајући своје време у мислима, филозофија то време узима као свој предмет, као *друго*, у коме се рефлектује она сама, чиме надилази време које мисаоно захвата. У том смислу, филозофија је нужно критика, будући да она не остаје при оном непосредном и нерелевантном. За Маркса је филозофија у ствари суштина културе класног друштва, она представља темељ не само етике, него и филозофије права, а све то је одређено највишим онтолошким начелима. Филозофији је утолико (као и свеколикој буржоаској култури) својствена повесна мистификација, филозофија у извесном смислу – оправдава време у коме настаје, за шта је, уосталом, доказ и позната Хегелова апологија Пруске монархије. Ова апологија је одређена *друштвеним бићем*, односно она изражава оно што је у неком времену изокренуто и лажно. Идеологија је, отуда, за Маркса - истинита свест лажног бића.

Али, одакле потиче ово идеолошко оправдање збиље? И на који начин је могуће критиком надићи то *фантастично оправдање* стварности? Зашто се појава показује као суштина? Односно – зашто мишљење и вредновање, који изражавају интересе једне друштвене класе идеолошки бивају представљени као мишљење и вредновање целог друштва?¹⁸⁴

Овде се помала оно већ поменуто питање, које је од значаја и за предмет овог рада: да ли се етички дискурс може разумети као производ владајуће класе, као момент фантастичног оправдања, мистификације експлоататорских односа? Постоји ли могућност једне универзалне етике, која надилази непосредне друштвене релације, и као теорија хипостазира постојеће друштвене односе.

Некритичком мишљењу својствена је тежња да се успокоји, а ово настојање испоставља се као изједначавање појаве и суштине.¹⁸⁵ Овом стварању привида, са друге стране, у савременом друштву погодује такозвана *понука изобиља* – која се супротставља

¹⁸² Karl Marks, *Predgovor knjizi „Prilog kritici političke ekonomije“* u K. Marks, F. Engels, *Ekonomski spisi*, Sarajevo 1975, str. 106.

¹⁸³ G . V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, Beograd 1983, str. 51-52.

¹⁸⁴ Вељко Кораћ, *Марксово схватање човека, историје, друштва*, БИГЗ, Београд 1982, стр. 99.

¹⁸⁵ О механизмима ове мистификације у савременом свету речито говори Ролан Барт, интерпретирајући митове „с десна“, које пласира буржоазија као анонимна класа. Тако се, у другостепеном семиолошком систему, класна неједнакост узима као изворна потенција слободе, уз хипостазирање постојећег на ранг онога што је природно и пожељно. Видети у Р. Барт *Књижевност, митологија, семиологија*, Београд 1973, стр. 112.

апстрактним идеалима слободе, која подразумева искорак из постојеће друштвене структуре, у несигурност, одакле потиче савремено *бекство од слободе*.

Искривљена свест потиче из поделе рада, што значи да има класну структуру. Приликом поделе рада, парцијализује се и сам човек, као што се разбија и само друштво. Парцијализација човека огледа се у самом отуђењу рада, будући да рад није самопродуковање човека, већ рад за надницу, док се вишак вредности присваја од стране послодавца и користи у сврхе које нису у интересу субјекта рада. Парцијализација друштва, са друге стране, подразумева подвајање класа, при чему се интереси сваке класе узимају као општи људски интереси. У том смислу, у буржоаском друштву, и пролетаријат и буржоазија имају своје класне интересе, који продукују пројекцију парцијалног на опште.

Ипак, овде можемо уочити значајну разлику: самим тим што поседује средства за материјалну производњу, буржоазија располаже и средствима за *духовну* производњу, па је тако у најнепосреднијој могућности да произведе привид, да гради културу која хипостазира и апологизује интересе саме буржоазије. У том смислу, буржоазија опште отуђење проглашава за *природни закон*:

„Први корак у радничкој револуцији је, како се каже у Манифесту, подизање пролетаријата у владајућу класу, извојевање демократије. Пролетаријат ће своју политичку власт искористити за то да постепено одузме буржоазији сав капитал, да у рукама државе, тј. пролетаријата организираног као владајућа класа, централизира сва оруђа за производњу и да што је могуће брже повећа масу производних снага“.¹⁸⁶

Овде се каже „држава, тј. пролетаријат организована као владајућа класа“.¹⁸⁷ Из ове реченице произилази јасан закључак – оваква држава, пролетаријата као владајуће класе, подразумева да је уништена буржоаска држава, или, како би то рекао Лењин: „она државна машина коју је *себи* створила буржоазија“.¹⁸⁸

Ово деловање у оквиру државног апарата подразумева планску економију. Критичари марксизма зато наглашавају да је свака планска економија подложна да кроз централизацију постане инструмент политичког насиља бирократије, која представља персонификацију друштвеног, односно економског планирања – а то поред осталог значи да изостаје даља *еманципација произвођача*. Није ли партијски етатизам утолико препрека за другу етапу револуције? И може ли до одумирања државе доћи у окружењу земаља чије је друштвено уређење капиталистичко?¹⁸⁹ Према *Манифесту*, међутим, нужно следи наредна етапа револуције:

„Кад у току развитка буду ишчезле класне разлике и цијела производња буде концентрирана у рукама удружених индивидуума, јавна власт изгубиће политички карактер. Политичка власт у правом смислу јест организована власт једне класе за угњетавање друге класе. Кад се пролетаријат у борби против буржоазије нужно буде ујединио у класу, кад буде револуцијом постао владајућа класа и кад као владајућа класа насилно укине старе односе производње, он ће с тим односима производње укинути и услове опстанка класне супротности, класа уопште, а тиме и своју властиту класну владавину“.¹⁹⁰

Дакле, у *диктатури пролетаријата*, владајућа класа, пролетаријат ће своју политичку власт искористити за уклањање и последњих елемената буржоазије. Тачније, како је то Лењин формулисао: „Трудбеницима је потребна држава само ради гушења отпора

¹⁸⁶ Маркс-Енгелс, *Манифест*, *Ibid*, стр. 40.

¹⁸⁷ *Ibid*, стр. 41.

¹⁸⁸ В. И. Лењин, *Држава и револуција*, Свијетлост, Сарајево, 1975, стр. 21.

¹⁸⁹ То је поред осталог било предмет великог спора између Троцког и његове идеје „перманентне револуције“ са једне, и Зиновјева, Бухарина и Стаљина, са друге стране – „*Permanentna revolucija*“ *i socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979.

¹⁹⁰ Маркс-Енгелс, *Манифест*, *Ibid*, стр. 40-41

експлоататора, а руководити тим гушењем, провести га у живот може само пролетаријат као једина до краја револуционарна класа, једина класа која је способна да сједини све трудбенике и експлоатиране за борбу против буржоазије, за њено потпуно уклањање.¹⁹¹ Самим тим, диктатура пролетаријата је прелазни период из капитализма у социјализам, али нужни и неопходни услов у успостављању бескласног друштва.

Револуција за Маркса, међутим, није тек реформа, у смислу промене титуларног носиоца власти. Револуција треба да буде радикална промена у продукцији живота, па у том смислу успостављање диктатуре пролетеријата тек треба да гарантује даљи друштвени развој, који неће да буде идеолошки хипостазиран.

Нижи ступањ комунизма и даље подразумева постојање државе. Овде још увек није успостављена пуна економска једнакост, због индивидуалних или породичних разлика. Праведна расподела, у том смислу, претпоставља укидање подређености друштвеној подели рада, што је битна претпоставка успостављања бескласног друштва.

Уколико имамо у виду да прва фаза пролетерске државе, као еманципаторског процеса, подразумева такође државни апарат, који треба да омогући *диктатуру пролетаријата*, то претпоставља одређене механизме силе, којима треба да буде савладан отпор буржоазије.

У Марксовом учењу, међутим, еманципација временски не претходи непосредним политичким акцијама, него се оне одвијају напоредо. Еманциповано радништво организује штрајкове, развија класну солидарност, а организација радника постаје она материјална сила која се супротставља сили капиталистичке државе. Да ли то нужно претпоставља и насилне акције, или, у крајњој линији – терористичке акте?

5.3. Револуција и етика

Уколико пођемо од изложене рецепције марксизма, појмови револуције и етике су супротстављени, на тај начин да се може рећи да етика непосредно спутава револуцију.¹⁹² То је теза коју бранио познати ексјугословенски филозоф Милан Кангрга. Етика, коју Милан Кангрга овде разуме у кантовском смислу, представља прихватање одређених императива који су производ спољашње узрочности, неке успостављене *мере* којој се треба прилагодити.¹⁹³

У том смислу, већ код Канта не ради се више о *етици*, него о *револуцији*, јер је овде по први пут ум тај који успоставља меру, односно она више није израз спољашњег каузалитета.

Ипак, то не значи да је револуција, а потом и друштво које из ње треба да настане (и даље се непрестано револуционише) напосто по дефиницији *аномично*. Не само да се може говорити о револуционарном моралу, него је управо у духу саме револуције један морални императив, односно идеја слободе, која треба да одреди своукупну људску праксу.

Морални императив, како то показује Кантова филозофија, има универзално важење, односно он не сме да буде стављен у службу било каквог другог принципа. На једном месту, у својој књизи *Заснивање метафизике морала*, Кант констатује да умно биће никада не треба да поступа према самом себи, или другом умном бићу као према средству, него само као према циљу.¹⁹⁴

Буржоаско друштво је *неморално* управо из разлога што се пролетаријат инструментализује, и самим тим дехуманизује, користи и као средство (на пролетерском раду, према Марксу, почива целокупан капиталистички систем); последица тога је да и сама

¹⁹¹ Lenjin, *Ibid*, стр. 38

¹⁹² Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1989, стр. 9.

¹⁹³ Младен Козомара, *Субјективност и моћ*, Плато, Београд, 2002, стр. 54.

¹⁹⁴ Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, стр. 80.

буржоазиа постаје средство за одржање тржишних односа, који се проглашавају за неминовне законе.

Када се то пренесе на револуцију, то значи да се, у складу са њеном еманципаторском функцијом, ни једно људско биће не сме инструментализовати, у сврху непосредне промене постојећег стања.

Кантова филозофија, имајући у виду управо немогућност да се поменути морални циљ оствари у контексту револуционарних промена, застаје пред овим проблемом, па сваки устанак против легалне власти сматра суштински недопустивим, иако, са друге стране, признаје еманципаторски значај које су донеле такве побуне у досадашњој историји.¹⁹⁵

Другим речима, према Канту је неморално изазвати револуцију, односно креирати побуну, иако се она може догодити *сама по себи*. Када до тога дође, међутим, ту промену треба искористити паметно, сматра Кант, односно управо у сврху стварања бољих правних институција, које ће омогућити лакше деловање на нивоу моралног закона.

Универзални еманципаторски смисао револуције не допушта, дакле, било какву инструментализацију. Освешћени пролетаријат, према овој матрици, може добровољно извршавати опасне, па чак и самоубилачке акције, али, строго говорећи, ни то не сме да иде у правцу аутоинструментализације, која такође подразумева моралну хетерономију.

Разуме се, Кантова *филозофија морала* је у марксизму претрпела извесне промене. Та се критика најопштије може одредити у развргавању спреге између моралног суда и моралног деловања. Иако је код Канта морал практички, односно нема никакве теорије морала, а само сазнање онога што је добро истовремено је и ефицијент деловања, морално учење ипак претходи свакој акцији. То значи да се као задати оквир моралне радње узима постојећи друштвени контекст, односно легално поступање, у коме моралитет треба да дође до изражаја. Марксистички посматрано, са друге стране, само деловање, као практички чин, као испољавање слободе, истовремено је и теоријски, односно практички се успоставља моралност, а не тако што она представља (ре)продукцију моралног суда (извођење из категоричког императива).¹⁹⁶ Не постоји узор деловања, него је деловање само, због своје аутономије, по себи *узорно*.

У пренесеном смислу, то значи да револуција, као произвођење света (друштвених односа) не може имати своју теорију, па отуда и унапред постављене моралне судове. Императив револуције је *слобода*, па је у том смислу свако деловање, под идејом слободе, истовремено и морално оправдано.

За марксистичке филозофе морала, према томе, свако револуционарно деловање, будући да је његов циљ универзална еманципација, односно слобода, има човека као *циљ*, а не као *средство*. Извесне нежељене последице, патњу и људске жртве, у том смислу треба разумети као „отпор средине“, а не као аномију самог револуционарног процеса. Но, да ли то укључује сваки облик насиља, који се *post festum* одређује као револуционарна пракса?

Уколико није могуће успоставити јединствене вредносне судове у контексту друштвених и политичких односа – на етичком плану може се говорити о универзалним категоријама, односно дистинкцији *добра* и *зла*.¹⁹⁷ У том смислу, независно од друштвено-политичких парадигми, разлике грађанско-капиталистичке и социјалистичке аксиологије, може се, управо на етичком плану, поставити питање о томе да ли неко деловање има универзалну или партикуларну вредност, односно да ли је, речено језиком Кантове етике, *универзално* или *патолошко*.¹⁹⁸ Када је реч о терористичким акцијама, то се може разумети у контексту питања о томе да ли *циљ* оправдава *средство* (доследно деонтолошком приступу –

¹⁹⁵ Imanuel Kant, *Um i sloboda*, Младост, Beograd, 1979, str. 198.

¹⁹⁶ Milan Kangrga, *Etički problem u delu Karla Marksa*, Nolit, Beograd, 1980, str. 273.

¹⁹⁷ Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma*, NRO „Mladost“, Beograd, 1985, str. 156.

¹⁹⁸ Hana Arent, „Predavanja o Kantovoj političkoj filozofiji“, u Slobodan Divjak, Ivan Milenković (pr.), *Moderno čitanje Kanta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 123-144.

само средство је већ циљ, док утилитаристички контекст подразумева да је сврхом деловања оправдано и само деловање).¹⁹⁹

Уколико одређене акције, које подразумевају употребу насиља не могу да буду оправдане са позиције универзалне деонтолошке аксиологије, онда је упутно говорити о *терору*, разумеваном у најширем смислу, као насилним акцијама које спроводе одређене групе – самостално, или према програму организација или држава, у сврху остваривања одређених (парцијалних) политичких интереса.²⁰⁰

Из оваквог одређења, разуме се, следи да постоје и облици државног тероризма, па се питање о насилном одговору оних који трпе репресију на поменуто деловање државе такође може посматрати са позиција деонтолошке етике.²⁰¹

5.4. Револуција и насиље

Уколико оставимо по страни теоретску расправу о томе да ли револуција као еманципација дозвољава примену насилних метода и инструментализацију људи у функцији остварења овог циља, и суочимо се са догађајима који су претходили избијању прве успешне социјалистичке револуције, питање насиља морамо сагледавати на сасвим другачији начин.

У Русији је почетком XX века био на делу такозвани *аграрни социјализам*, који је полазио од уверења да су сељаци носиоци друштвеног преврата. Такозвани Народњаци су се противили идеји коју је тада заступао Григориј Плеханов, да успешна револуционарна промена мора да буде ослоњена на индустријски пролетаријат, зато што је број припадника ове класе у Русији видно заостајао за бројем људи који су живели од пољопривреде.

Уверени да ће се целокупан друштвени систем срушити уколико се уклони цар, Народњаци су осмислили и извели атентат на Александра II, 1881. године. Међутим, не само да није дошло до промене друштвеног система, него је на престо дошао Александар III који је био већи тиранин од свога оца.²⁰²

Из анимозитета према народњачкој борби, односно појединачним терористичким акцијама, Троцки је постао ватрени противник овог облика политичке борбе. У сукобу мењшевика и бољшевика, Троцки је дуго заступао становиште да се не сме рачунати на сељаштво, будући да се не можемо ослонити на какво освешћење овог друштвеног слоја, за разлику од пролетаријата који се може уздигнути до класне свести.²⁰³

После неуспеле револуције 1905. године, у Русији су организоване мале борбене групе, чији је задатак био да сталним нападима дестабилизују државу, односно да отимањем новца из банака, или другим видовима *револуционарног разбојништва* (како се о томе једном приликом изразио Плеханов) обезбеђују материјална средства за припрему будуће револуције и опстанак саме партије и њених активиста. Рад ових борбених група био је под благословом самог Лењина, који је сматрао сасвим легитимним нападе на царистичке функционере, банке, транспорте новца, државне ризнице, арсенале оружја и слично. Међутим, успостављање све чвршће илегалне комунистичке организације, и сарадње са комунистима из других земаља, подразумевало је прикупљање све значајнијих новчаних средстава путем чланарина, па су пљачкашке акције, као нужно зло, постале превазиђене. Са друге стране, никакве појединачне акције нису могле да замене широки фронт

¹⁹⁹ Dragan Simeunović, „O moralnosti terorizma“, *Polja*, Beograd, 1989, str. 133-134.

²⁰⁰ Henry E. Allison, *Kant's Transcendental Idealism*, Yale University Press, New Haven and London, 1983, стр. 239.

²⁰¹ L. W. Beck, „The Fact of Reason: An Essay on Justification in Ethics“, *Studies in the philosophy of Kant*, Indianapolis: Bobbs-Merril 1965, str. 200-214

²⁰² Isakc Deutscher, *Staljin, politička biografija*, Globus, Zagreb, 1977, str. 43.

²⁰³ Buharin, Staljin, Trocki, Zinovljev, „*Permanentna revolucija*“ i *socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979, str. 90.

револуционарне борбе, у коме учествује сам обесправљени народ. Дојчер, у својој политичкој биографији Стаљина о томе каже:

„Револуција даје морално оправдање за такве поступке, многим је болшевицима ипак тешко падао тај начин борбе против власти. Сматрали су да герилско ратовање може имати само споредну улогу у револуцији, онако као што ће, четрдесет година касније, играти помоћну улогу у главном рату, што су га водиле велике регуларне војске“.²⁰⁴

У наставку Дојчер подсећа на Лењинову оцену да би се партизански рат претворио у безнадну и деморализирану пустоловину, уколико би био изведен изван контекста и подршке општег устанка, а то значи да сам по себи герилски рад не подразумева револуционарну активност.²⁰⁵

Ова сумња у моралност изолованих акција, које имају терористички призив, биће, међутим, замењена њиховим оправдањем после успостављања совјетске државе. Субверзивне акције светских капиталиста на тлу саме Русије, односно рат који се водио против опасног комунистичког вируса, приморао је Русију да, преко тек основане Треће интернационале појача субверзивно деловање комуниста у другим земљама. Циљ је био да се смањи притисак на социјалистичку државу, а осим тога и да се на плану дипломатије тргује смањењем и повећањем ових активности.

Такође, треба имати у виду још један значајан аспект: анархисти су комунистима замерали управо изградњу државног апарата – јер се на тај начин изнова успоставља спирала насиља, будући да свака држава користећи силу постаје субјекат терора. Ова анархистичка критика занимљива је из тог разлога што указује на релативизовање самих универзалних еманципаторских идеја и идеала слободе у социјалистичкој држави, која парцијализује класно освешћење и ослобађање *свих људи*, успостављањем субјеката и објеката револуције, партијске авангарде и следбеника.²⁰⁶

6. Леви и десни екстремизам

6.1. Радикализам и екстремизам

У претходном делу овог поглавља показали смо да је *радикализам* настојање да се неки политички поредак у целини доведе у питање. Будући да је у наше време актуелни политички топос либералне демократије, свако политичко настојање, које стреми промени поретка, дакле – које има радикалне захтеве, може се окарактерисати као – *екстремизам*. Међутим, *екстремизам* треба разликовати од *радикализма*. Радикализам је, заправо, једна теоретска претпоставка, која има утопијски карактер, односно – то је указивање на потпуно другачији политички поредак, који захтева успостављање нових друштвених вредности, правних и политичких институција, друштвене производње.²⁰⁷ Са друге стране, екстремизам претпоставља непосредно деловање, мимо успостављених граница политичког деловања у неком друштву.

Савремена одређења екстремизма углавном подразумевају његов десничарски вид. Иако се може говорити и о левом екстремизму, оличеном, рецимо, у деловању терористичких организација, *Фракције Црвене армије*, или *Црвених бригада* – у наше време нема екстремних левичарских партија, него је у кризи и сам леви радикализам, који би теоретски оправдавао екстремне облике политичке борбе. Екстремизам левице сели се у подручје еколошких захтева или инсистирања на радикалној родној равноправности. А ови облици екстремизма су далеко више у границама институционалног система. Вероватно

²⁰⁴ *Ibid*, str. 90.

²⁰⁵ *Ibid*.

²⁰⁶ Више о томе у Lešek Kolakovski, *Glavi tokovi marksizma II*, BIGZ, Beograd, 1983, str. 391-392.

²⁰⁷ Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma*, Mladost, Beograd, 1985, str. 216.

понајвише из тог разлога, Драган Симеуновић одређује екстремизам као „комплексну друштвену појаву засновану на пренаглашеним биолошким потребама самозаштите и ксенофобичној варијанти идентитетног механизма, који служе формирању и оправдавању тешко дозвољивих ставова агресивног понашања, којима се, као непријатељска, угрожава нека расна, верска, етничка или друга група“.²⁰⁸

У том смислу, за екстремизам, најпре, важи настојање да се пређу границе друштвено дозвољеног деловања, а са друге стране – идиосинкразија према сопственој друштвеној групи, нацији или неким њеним деловима.

6.2. Екстремизам и тероризам

Када се екстремизам одређује, као *померање границе дозвољеног*, треба имати у виду да су поменуте границе различите у другачијим друштвеним околностима. Исто тако, треба имати у виду да се и сам појам *екстремизам* може употребити у контексту политичке денунцијације противника – онда када се супротстављена политичка опција одређује као сила нереда и хаоса. Другим речима, не испољава се сваки екстремизам као тероризам, иако тероризам увек претпоставља екстремне политичке идеје, односно успостављање потпуно другачијег поретка, уз коришћење свих расположивих средстава, то јест прекорачење оних вредности које се у неком друштву сматрају допуштеним и прихваћеним (рецимо – парламентарни начин остваривања одређених политичких циљева, решавање спорова „унутар институција система“ и слично).²⁰⁹

Исто тако, екстремизам, у ужем смислу те речи, не мора да буде политичка појава – па тако може бити речи, на пример, о екстремизму у уметности. Међутим, будући да свако деловање унутар друштвене заједнице претпоставља политичку артикулацију – за сваки се екстремизам може рећи да, макар потенцијално, има свој политички израз.

Разумевање екстремизма као *понашања на ивици дозвољеног, са тенденцијом да се та граница пређе* - у том смислу представља најјаснију демаркациону линију у односу на тероризам. Иако прелажење границе дозвољеног, са друге стране, не мора бити терористичко, особеност тероризма је у томе да он увек подразумева активност која није дозвољена у одређеном правном поретку.

У ужем политичком смислу, екстремизам се може разумети у сепаратистичко-националистичком кључу, као настојање појединих националних група да се у одређеном смислу еманципују у односу на шири друштвени контекст. Религијски екстремизам, са друге стране, претпоставља инсистирање на строгим религијским правилима, независно од ширег друштвеног контекста. Државни екстремизам подразумева инсистирање на одређеним принципима унутар једне државе, независно од међународног, друштвеног и политичког контекста.

У овом раду ми ћемо се, разумљиво, бавити идеолошким екстремизмом – дакле оним облицима понашања *на ивици дозвољеног*, које проистиче из политичких доктрина, односно идеолошких матрица.

6.3. Десни екстремизам

Нешто мање простора у односу на претходно изнете појмовно-терминолошке дистинкције овде ћемо посветити *десном тероризму*. Разлог за то је јасан сукоб између левице и деснице, који се одиграва управо у оном временском оквиру на који се односи тема овог рада. Са друге стране, поцртавање разлике између левичарске и десничарске идеологије

²⁰⁸ Dragan Simeunović, *Terorizam*, Pravni fakultet BU, Beograd, 2009, str. 155.

²⁰⁹ Марија Ђорић, *Идеолошки мотивисан екстремизам као генератор политичког насиља*, докторска дисертација, Факултет политичких наука БУ, Београд, 2013, стр. 137.

на најбољи могући начин показује суштину левичарског екстремизма, и пружа адекватнији увид у одређене делатности левичара.

Овај екскурс је значајан и из разлога што се у времену и на простору које покрива ово истраживање запажа рад десничарских терористичких организација, оних које делују на разбијању Југославије, али и оних које функционишу под благословом тадашњег државног апарата, као помоћно средство у борби против комуниста.

Носећи назив из Француског парламента, појам деснице означава примарно оне друштвене снаге које се залажу за рестаурацију друштвеног система који је замењен успостављањем другачијег социјалног поретка. За десницу се тако везује *конзервативизам*, инсистирање на традиционалним вредностима, традиционалном моралу, политичко настојање да се поново успостави неки политички поредак, какав је већ постојао у прошлости.²¹⁰ Међутим, овакво одређење тешко да би погодило суштину *фашизма* у Италији, односно *нацизма* у Немачкој – иако су одређене вредности које су прокламовале ове десничарске партије заиста ослоњене на традиционалне вредности (рецимо нацистичка глорификација породице, неповерење према социјалдемократији и сл.). Са друге стране, како то истичу бројни аутори, нацизам у Немачкој је специфичан израз „кризе капитализма“,²¹¹ односно *расна теорија*, која има и премодерно порекло, овде је спојена са настојањем да се ојачају механизми националне државе, у сврху очувања интереса буржоаске класе.²¹²

Екстремни десничарски покрети зачети су у *националсоцијализму* и *фашизму*, из прве половине двадесетог века, иако ови покрети црпе снагу из радова насталих још знатно раније.

Нацизам се одређује као колективистичка идеологија, и поједини аутори у томе виде његову блискост са социјализмом – насупрот либерализму који је заснован на *индивидуализму*. Ипак, разлике у односу на социјализам су очигледне: најпре, екстремно десничарска идеологија подразумева хипостазирање државе као јединог оквира у коме је могуће народно и духовно јединство.²¹³ И социјалистичка држава је претпостављала јаке институције и свеопшту контролу државних органа, али је основна идеја комунизма – одумирање државе, па су поједине социјалистичке земље, из тог разлога, развијале принципе колективизма који неће бити ауторитарно заснован (попут самоуправљања) – иако у пракси то није доследно примењивано.

У том смислу, десничарски екстремизам има крајњи циљ у државном екстремизму. Дакле, сама технологија доласка на власт претпоставља одређене технике, које прелазећи границу дозвољеног деловања у оквиру политичке заједнице, укључују и методе које бисмо могли назвати терористичким. Тако је, на пример, паљење Рајхстага (за које је, на основу подметнутих доказа, окривљен члан Комунистичке интернационале), несумњиво терористички акт, иако су Нацисти у том тренутку били део власти (Херман Геринг је био на функцији председника Рајхстага).

У својој анализи савремених митова, Ролан Барт показује да је у основи десничарске идеологије хипостазирање постојећих класних односа у друштву, на тај начин што ће ова друштвена структура бити показана као *природна* и утолико неминовна, док се владајуће друштвене структуре крију и анонимизују стављајући у први план сам *неминовни* друштвено-политички систем. Насупрот томе, левичарски митови су – утопије, они доводе у присуство друштвене односе, који тек треба да буду остварени.²¹⁴ Другим речима, десница је

²¹⁰ M. Shamir, Are Western Party Systems “Frozen”? A Comparative Dynamic Analysis. *Comparative Political Studies*, 17/1, 1984, p. 35-79.

²¹¹ Kurt Lenk, „Konservatismus“, u *Formen bürgerlicher Herrschaft*, (R. Kühnl, ed) Rowohlt, Reinbek, 1972, p. 131-145.

²¹² Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Mala edicija „Ideja“, Beograd 1973, str. 90.

²¹³ Михаило Марковић, *Етика и политика*, Изабрана дела, VII, БИГЗ, Генес-С штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994, стр. 215.

²¹⁴ Rolan Bart, *Književnost, mitologija, semilogija*, Nolit, Beograd, 1979, str. 270.

увек идеологија актуелне класне структуре, док насупрот томе левица настоји да деконструише ову структуру.

У том смислу, треба имати у виду да иако се либерализам и екстремно десничарске идеологије приказују као антиподи – у економском-политичком смислу ова супротстављеност није тако јака, односно може се говорити о националсоцијализму (и фашизму) као посебном виду капиталистичке идеологије.

Супротстављеност деснице и капитализма, према многим савременим интерпретаторима, најочигледније се показује у поређењу капиталистичког система са фашизмом и национал-социјализмом; у политичком смислу као антидемократски поредак, а у економском – као непријатељство према капиталистичкој економији.

Тај антикапиталистички тон националсоцијализма обично се изводи из уплитања државе у подручје тржишта, односно регулационе компоненте, на основу које неки интерпретатори фашизам доводе у вези са социјализмом.²¹⁵

Овакве интерпретације олако пренебрегавају да су нацистичка политика и економија, посматране у контексту промена у тадашњој Европи, заправо на трагу учвршћивања тада владајућег монополског капитализма.²¹⁶

Разумевање односа између деснице и капитализма, међутим, захтева да се, макар у најкраћим цртама, укаже на природу самог капитализма, као и на битне фазе у његовом развоју. Само на овај начин може бити ваљано образложена теза од које полазимо у овом истраживању, да је свака политичка десница апологија капиталистичких односа. У том смислу, између националсоцијализма и социјалистичког друштвеног уређења влада наглашена разлика, која ће ближе бити експлицирана у наредним поглављима.

Исто тако, само из историје капитализма може се разумети смисао капиталистичког усмерења националсоцијализма, као политичке деснице.

Прву етапу развоја капитализма обележава висок степен слободног промета робе. Држава је минимално интервенисала када је реч о односима на тржишту, јер је у теоретским радовима из тог периода било утемељено уверење да је свака регулација тржишта, које је тада било битно одређено само националним границама, заправо штетна по развој производње, и да ће благостање друштва бити могуће само у слободној конкуренцији предузетника, који су финансирали производњу из сопственог капитала:

„Гдје год превладава капитал, претеже радиност. Гдје год превладава доходак, претеже љенчарење. Према томе, свако повећање или смањење капитала природно тежи да повећа или смањи стварну количину радиности, број продуктивних радника и због тога замјембену вриједност годишњег производа тла и рада у земљи, стварно богатство и доходак свих њезиних становника“.²¹⁷

У наведеном одломку из дела Адама Смита, види се, најпре, да влада уверење како се капитал не сме оптерећивати непродуктивним расходима, јер се на тај начин рађа рад који није укључен у његову даљу оплодњу. Из тог разлога, само ће неспутана продуктивност моћи да резултира сталним увећањем и оплодњом капитала, чиме се, према овако схваћеној капиталистичкој економији, повећава производња, и самим тим отварају нова радна места.

Овај тржишни, у много чему дивљи капитализам, одликовао се немогућношћу дугорочног планирања, и великим ризиком пословања, па су из тог разлога пропадала многа предузећа, а дојучерашњи капиталисти постајали бескућници.

Из овога, међутим, не треба закључити да држава ни на који начин није утицала на одржање капиталистичких односа. Порези за деловање правосуђа, војске и полиције представљају битан сегмент за функционисање овог система. Држава је значајно утицала на

²¹⁵ Christoph Buchheim, Jonas Scherner, The Role of Private Property in the Nazi Economy: The Case of Industry, *The Journal of Economic History*, Vol. 66, No. 2 (Jun., 2006), pp. 390-416

²¹⁶ Franz Neumann, Otto Kirchheimer, *The Rule of Law Under the Siege : Selected Essays*, University of California Press. Los Angeles, 1996, str. 147.

²¹⁷ Adam Smith, *Bogatstvo naroda*, Kultura, Zagreb, 1952, str. 304.

савладавање унутарњих криза. На пример, у самим почецима капиталистичке друштвене продукције, постојао је проблем скитничарења. Бескућници су најчешће били некадашњи кметови, који нису хтели да раде под условима које су наметали власници средстава за производњу. Са једне стране, држава је увела знатно рестриктивније мере, када је реч о помоћи бескућницима, стварајући тако тешке услове у домовима где су они били збринути, да је свако од њих настојао да се што пре запосли. Са друге стране, скитнице су уклањане са улица и сурово кажњаване, из разлога што је требало приморати велики број људи да се као радна снага стави на располагање предузетницима.²¹⁸

Уколико бисмо у фази *дивљег капитализма* поставили питање шта је десница – јасно је да у десничарску *идеологију* спада Смитова доктрина, према којој је увећање капитала у најнепосреднијој вези са предузетничким духом, односно да је *ленчарење* узрок беде и сиромаштва, као и доктрина да висина прихода најдиректније зависи од аутономне природе тржишта.²¹⁹

Слободна конкуренција, са друге стране, доводила је до удруживања више капиталиста, који, располажући сада већом могућношћу производње, могу да појефтине производе, и тако истисну конкуренцију. Такође, монополисти сада одређују зараду и ниво производње мањих предузетника. Тако временом долази до засићења тржишта са једне, и хиперпродукције капитала, са друге стране.²²⁰

Делимично решавање ове кризе капитализма било је у извозу робе, односно у освајању нових тржишта. То, међутим, није могло да надомести очигледну хиперпродукцију капитала, који више није могао да се оплођује, односно до стагнације саме капиталистичке производње. Отуда, у наредној фази, нагласак више није на извозу робе, него на извозу капитала.²²¹

Концентрација и централизација капитала условљава рационализацију производње. Тако долази до конституисања нове идеологије капитализма, која више не претпоставља одбрану слободног тржишта, него управо планирања и прорачунавања. Овде долази до смањења конкуренције, што се најнепосредније одражава на успоравање стопе оплодње капитала, али резултира стабилним компанијама, које током времена заузимају све стабилнији положај на тржишту. И овде влада идеологија која у основи оправдава класну структуру друштва, изводећи је из самог рационалног планирања. Реч је о *веберовском капитализму*, у коме степен образовања, и могућности примене стечених знања представљају основне атрибуте за стицање одређеног социјалног статуса. Па ипак, целокупна организација живота, заснованог на рационализацији, представља својеврсни *гвоздени кавез* – како то каже Вебер,²²² у коме је у својеврсној пирамиди, чија хијерархија подсећа на војничку организацију, одређен не само положај и пут појединца, на горе или на доле, него и сам систем, *кавез* друштвене организације.²²³ У монополском капитализму граде се велики производни капацитети, а производња планира годинама унапред. Држава овде има знатно наглашенију улогу него у првобитном либералном капитализму,²²⁴ јер не само да учествује у планирању целокупног друштвеног живота, већ треба да покрива и одређене трошкове одржавања самог система у коме се одржава рационално успостављена друштвена хијерархија.²²⁵

Оно што је значајно да приметимо, свакако је унутарња каузалност, односно савладавање кризе и слеђење унутрашње динамике развоја капиталистичких односа. Када је

²¹⁸ Maurice Dobb, *Studies in the developement of Capitalism*, Roulledge & Kegan Paul LTD, London, 1950, p. 56.

²¹⁹ Adam Smith, *Ibid*, str. 97.

²²⁰ K. Marks, *Kapital*, III том, Marks/Engels, Dela, том 23, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1974, str. 215.

²²¹ V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1975, стр. 55.

²²² Maks Veber, *Protestanstka etika i duh kapitalizma*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 138.

²²³ Ričard Senert, *Kultura novog kapitalizma*, Arhipelag, Beograd, 2007, str. 30.

²²⁴ Maurice Dobb, *Ibid*, str. 392.

²²⁵ Ernest Mandel, *Rasprave o marksističkoj ekonomiji*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1970, str. 137. i dalje.

дошло до засићена тржишта капиталом, долази до његовог извоза, а самим тим и до стварања монопола. Ово инвестирање широм света доводи до појаве коју су марксистички теоретичари називали – *империјализмом*.

Немачка фашистичка економија, која се обично ставља у супротност у односу на капиталистичку економију, настаје, заправо, у специфичним историјским околностима, и представља својеврстан одговор на кризу капитализма у Немачкој, која, после Великог рата, више није империјална сила, што доводи до кризе монополског капитала. Настојање да се територијалном експанзијом и организовањем ратне економије, под патронатом државе, одржи постојећи систем капиталистичке продукције, у основи су националсоцијалистичке економије,²²⁶ а сличан принцип је на делу и у фашистичкој Италији.²²⁷

Имајући у виду ове подударности, залагање неких екстремних десничара против парламента и демократије не мора да буде тако радикално супротстављено неолиберализму, упркос томе што се супротставља идеји либералне демократије. То сведочи и један историјски пример, на који се осврће Маркузе:

„Постоји класично сведочанство за унутрашњу сродност – између либералистичке теорије о друштву и привидно тако антилибералне теорије о тотализираној држави: нота коју је Ђентиле ступајући у фашистичку партију, упутио Мусолинију. Ту стоји: „као либерал из најдубљег уверења морао сам – у току месеци када сам имао част да сарађујем у вашој влади и изблиза посматрам развој принципа који одређују вашу политику уверити се у то да либерализам онако како га ја схватам, либерализам слободе у закону, и стога, у јакој држави, у држави као етичкој реалности данас у Италији, не заступају либерали, који су више или мање отворено Ваши противници, него напротив, Ви сами. Стога сам се уверио да, при избору између данашњег либерализма и фашиста који схватају веру Вашег фашизма, прави либерал, који презире двосмисленост и жели да стоји на својој позицији, мора да се уврсти у чете ваших присталица.“²²⁸

У нацистичкој Немачкој, организација ратне економије решавала је проблем вишка производних капацитета, а успостављање темељитије експлоатације радника имале су за циљ да компензују повећање цене сировина, због изостанка експлоатације колонија, које је Немачка изгубила после Великог рата.²²⁹

Иако је званична идеологија потенцирала *раднички карактер глајхшалтовања* економије, у стварности то је подразумевало укидање синдикалног организовања радника, смањење реалних најамнина радника, укидање плаћања прековременог рада.

Насупрот томе, не може се оспорити презир према финансијском капиталу, који је у званичној идеологији трећег рајха приказиван као јеврејска завера. Финансијски капитал био је овако оцењен из разлога што је његово постојање, само по себи, представљало подривање темеља националне државе, односно релативизовање њене регулативне моћи.

Са друге стране, Немачка је била земља која није могла да колонијалним мерама лако пласира вишак капитала. Из тог је разлога овај капитал пласиран у индустријски и пољопривредни комплекс, који је, у спречи приватног предузетништва и државе, резултирао специфичним развојем монополске производње.

На основу овог прегледа, јасно је из ког су разлога све до 1939. године расле тензије између Немачке и Совјетског Савеза, и зашто су комунисти били на удару првих прогона у Немачкој и Италији, по успостављања екстремно-десничарских режима.

Коминтерна је заиста имала субверзивне делатности у Немачкој и Италији у наведеном раздобљу, али су ове делатности, муњевитом акцијом јаке државе, пре свега у

²²⁶ Dobb, *Ibid*, str. 335.

²²⁷ Herbert Markuze, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977, str. 18.

²²⁸ *Ibid*, str. 19.

²²⁹ Т. Кулјић, *Ibid*, str. 103.

Немачкој, анулиране. Имајући у виду експанзионистичку политику Хитлера, и планове о ширењу на Исток, Совјетски Савез се, деценију пре избијања Другог светског рата пре свега оријентисао на обавештајну делатност, за коју ће се показати да ће бити плодотворна у току самог војног сукоба.

Долазак нациста и фашиста на власт укључивао је различите облике екстремног политичког деловања, Мусолинијев марш на Рим, који је Хитлера инспирисао на сличну акцију, која је завршена неуспешно – представља вероватно најочигледнији пример. Из тог разлога по изласку из затвора, Хитлер примењује другачију тактику, па се директно не конфронтира држави, него нуди *помоћ* у коначном обрачуна са комунистима, односно са јеврејско-масонском завером.

Са друге стране, управо у ово време, делују јуришни СА одреди, који примењују различите облике политичког насиља, *принуде* и *притиске*,²³⁰ као *modus operandi*, пропагирајући расизам, и примењујући специфичне облике обрачуна са Јеврејима.

Акције екстремних десничара у Немачкој и Италији, иако на први поглед не задовољавају критеријум тероризма – суштински се могу тако означити, јер је њихов основни циљ да произведу страх, и тако сузбију противљење нацистима и фашистима, као политичкој снази у успону. Примена терора, у државном деловању, по освајању власти, у том смислу је само универзализација терористичких аката које су пратиле успон ка власти.

Пребијања неистомишљеника, малтретирање Јевреја, спаљивање кућа, радњи – све то има јасан терористички призвук, иако овде није реч о деловању против власти, него о акцијама које су имале за циљ да страхом обезбеде макар пасивност околине, а самој идеологији привуку незадовољне и осиромашене људе, чији је бес на овај начин био артикулисан и подређен националсоцијалистичким и фашистичким циљевима.

6.4. Левичарски екстремизам

У својој анализи левичарског екстремизма, Марија Ђорић износи констатацију да је сваки леви екстремизам, у ствари – анархистички.²³¹ Ова тврдња одлично погађа суштину левичарске идеологије, а то је рушење буржоаске државе, односно производња сасвим другачије политичке стварности, засноване на *диктатури пролетаријата*.

Па ипак, левичарски екстремизам је, у конкретним политичким акцијама, најпре имао рухо анархизма.

Анархистичке идеје на Западу углавном нису упућивале на непосредне акције, односно нису призивале употребу насиља. У Русији је, међутим, ствар била специфичнија. Организација *Народна воља* у XIX веку служила се управо терористичким методама у циљу збацивања царизма, мада ово није претпостављало аутоматско и тренутно укидање државе.

Русија је посебна по томе што је у њој била веома жива анархистичка сцена. У последњим годинама деветнаестог, и првим годинама двадесетог века, бујала је сваковрсна литература, илегално штампана у Русији или у иностранству, као и знатан број часописа, који су на различите начине приступали основним анархистичким идејама.

После 1879. године, интензивна пропаганда поступно је уступала место непосредним терористичким акцијама, а то је пре свега било изазвано прогоном анархиста у Русији и суровим третманом после хапшења – мучењима и стрељањима.

На европској сцени, анархисти су тада у расправама са комунистима. Нечајев, руски анархиста, био је подједнако успешан у расправама и у непосредној терористичкој активности, јер је организовао неколико успешних атентата.

Централна фигура руске анархистичке сцене почетком двадесетог века више није био Бакуњин, него Кропоткин. Његови следбеници, привучени Кропоткиновим делом *Дух*

²³⁰ Марија Ђорић, *Ibid*, стр. 194.

²³¹ *Ibid*, стр. 287.

побуне, сматрали су да теоретски рад треба подредити директним акцијама на терену. У акцијама руских анархиста тако је све чешћа примена силе.

Упркос терористичкој пракси, анархисти су били прихваћени у руским интелектуалним круговима, а овај су покрет, на изванредан начин, подржавали и велики руски писци. Тако у дневнику Лава Николајевича Толстоја, из 1898. наилазимо на следећи запис: „Организација, свака организација, изузима се од сваке људске, личне, моралне обавезе. Све светско зло се ту зачиње. Људи се муче на смрт, поживотињују се и заглупљују, и нико се за то не криви“.²³²

Анархизам је у Русији имао и свој прозападни облик, заснован на Бакуњиним делима, али и мноштво типично руских варијанти. Разочарење западном културом, пре свега односом према пролетаријату, иако је он у Русији у то време био малобројан, либералистичка етика, која је правдала експлоатацију, како радника тако и сељака, иницирала је такозване нихилистичке покрете, који су настојали да такву етику потпуно протерају. Из тога је исходио, са једне стране, потпуно атеистички покрет (као код Кропоткина или Нечајева), а код других врсту православног нихилизма, који се залагао за повратак традиционалних феудалних облика друштвеног живота. Одрас таквог нихилизма налазимо, на пример, у делу *Зли дуси*, Ф.М. Достојевског, у лику Шатова, или у Легенди о великом инквизитору, саставном делу романа *Браћа Карамазови*. Из овог шаренила израстају и другачији ставови према насиљу, и непосредним акцијама против режима, или експонената етике Запада.²³³

Оно у чему су сви анархистички покрети у Русији били јединствени свакако је подозрење према основним начелима либерализма, који су добрим делом правдани управо деонтолошком етиком.

Додуше, Бакуњин деонтолошку етику поистовећује са *злоупотребом Хришћанства*, тврдећи да је позивање на религијске принципе само димна завеса, и да они који то чине не мисле озбиљно, односно да њихово деловање нема никакав религијски смисао.²³⁴ У том смислу, дакле, етичке категорије су за Бакуњина само израз „колективног егоизма појединих удружења“.²³⁵

Ипак, и Бакуњин има у виду *универзални морал*, који се, према његовом мишљењу, не може практиковати управо због државног апарата, који га парцијализује, полазећи од интереса класе која је на власти:

„Овај трансцендентни, нељудски и стога проту-људски морал држава није само резултат корупције људи који су задужени да воде државне функције. Могло би се с правом рећи да је корупција људи природна и нужна последица државне институције. Тај морал је само развој темељног принципа државе, неизбежна експресија њезине нераздвојиве потребе. Држава није ништа друго него негација човјечанства; она је ограничена колективност која намјерава заузети мјесто човјечанства и која се жели наметнути изнад других као врховни циљ, док је све друго томе потчињено и у служби истога“.²³⁶

Иако је и анархизам, као што смо на претходних неколико страница покушали да покажемо, теоријски фундиран, према комунистима он није теоретски прожео суштину капиталистичке државе, па у том смислу не може да представља адекватно полазиште за рушење капитализма као система. Према Марксу и марксистима, држава је само оруђе у рукама владајуће класе, а нипошто средишно место неједнакости и експлоатације.

²³² Max Netlau, *Povijest anarhizma*, DPKM, Zagreb, 2007, str. 183.

²³³ F.M. Dostojevski, *Braća Karamazovi*, SEKAM, Zagreb, 1992, str. 214.

²³⁴ M. Bakunjin, *Nemoral države*, <https://mirror.anarhija.net/anarhisticka-biblioteka.net/mirror/titles.html> (pristup: 23. 08. 2021.), str. 4.

²³⁵ *Ibid.*

²³⁶ *Ibid.*, str. 12.

Додуше, Кропоткин указује на блискост комунизма и анархизма, када је реч о обезбеђивању једнакости и животної удобности *свих чланова комуне*. Међутим, ова је једнакост, с оне стране државе, и код Кропоткина је апстрахована од динамике друштвених односа,²³⁷ која у Марксовом учењу има одлучујући смисао – одређујући видове производње живота са једне, и теоретско захватање стварности, са друге стране.²³⁸

Јачање комунистичког покрета постепено је слабило анархистички покрет, који на међународном плану никада није израстао у моћну организацију, какву су, захваљујући Интернационали, изградили комунисти. Нарочито је Друга интернационала, која је отворено допуштала развој такозваног демократског преуређења друштва, привлачила знатно шири круг присталица, него што су то биле радикалне комунистичке идеје, а нарочито анархистичке директне акције. После победе Октобарске револуције, која је нарочито на Западу представљала изненађујући догађај, сва пажња била је усмерена на њену даљу изградњу и заштиту, па је мобилизација левичара ишла у том правцу. Ни сами анархисти, све до 1919. године, нису упутили практично нити једну критику.

Видевши у радничкој класи субјекта револуционарне промене друштва, комунистички покрет се оријентише на прерастање радничке класе у пролетеријат, класу свесну своје улоге у капиталистичком поретку, и самим тим снагу од које најдиректније зависи надилажење тог поретка. Иако ће левица извесно време и сама користити средства из арсенала деловања анархиста – попут политичких атентата (то посебно важи за Русију), методе деловања, пре избијања Октобарске револуције, постајаће све суптилније и организованије, што искључује самостално деловање појединих група на терену.

Ситуације ће бити драстично промењена после успостављања прве социјалистичке државе на свету, када терористичке акције изнова постају средство које се користи у функцији остваривања идеје светске револуције.

Описано деловање ишло је под руку са применом Стаљиновог терора у Совјетском Савезу, што је укључивало одређене видове репресије, нарочито над сеоским становништвом.

Ова ситуација, која се најнепосредније одражава на предмет нашег рада, биће посебно анализирана у наредном поглављу.

* * *

У овом поглављу образложили смо основне појмове, које ћемо користити у даљем истраживању, као и кратак преглед идеолошких претпоставки које су иницирале субверзивне делатности према капиталистичким државама.

За нас је нарочито значајно да имамо у виду ту идеолошку основу, будући да ће непосредне терористичке акције на Балкану бити представљане на основу ових иманентних мерила.

Дакле, треба имати у виду анархистичку и комунистичку критику буржоаског морала, однос марксистичке теорије према етичкој проблематици, могућност универзалне етике – на основу које је могуће одређење Добра и Зла, независно од друштвено-историјске формације.

Овај етички ракурс, који је доминантан садржај првог поглавља, према полазној претпоставци овог рада, представља подручје у коме је могуће надићи аксиолошке супротстављености у класно или политички различитим одређењима тероризма.

На основу обимне интердисциплинарне грађе, у првом поглављу дошло се до седећих закључака:

²³⁷ Из тог се разлога Кропоткин залаже за – *индивидуализам*; види у Р. Кропоткин, *Anarhija*, <https://mirror.anarhija.net/anarhisticka-biblioteka.net/mirror/titles.html> (pristup: 23. 08. 2021.), str. 23.

²³⁸ L. Kolakovski, *Ibid*, str. 24.

1. Дефиниције тероризма које полазе од емпиријских обележја терористичких акција, или идеолошких квалификација њихових субјеката, не постижу универзално одређење овог појма;
2. Универзално одређење подразумева етички план, односно *деонтолошку етику* (етику дужности), која, за разлику од утилитаристичке, омогућује опште сагледавање Добра и Зла, које не зависи од политичких претпоставки антагонистичких друштвених групација (онога који процењује шта је добро, а шта зло у конкретном случају);
3. Иако појам револуције подразумева радикално другачију производњу живота, из тога не следи и радикално превазилажење дистинкције добро-зло, односно преваладавање одређења деонтолошке етике о недопустивости квалификовања неке радње (поступака), на основу циља;
4. Универзално посматрано, недопустиво је свако деловање које човека или групу људи одређује као средства за испуњење неког циља – а овај кантовски став комплементаран је марксистичком разумевању еманципације;
5. Свако парцијално деловање – дакле задовољавање постављених циљева, а не деловање на нивоу принципа, може се, и у контексту марксистичке етике, сматрати морално недозвољеним;
6. Терористичке акције су, и са позиција марксизма, неоправдане, јер деловање и средства одвајају од циља, или парцијалне интересе претпостављају универзалним начелима.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

КОМИНТЕРНА И КПЈ У ПЕРИОДУ 1921-1941.

Овај део рада представиће организацију која је била носилац субверзивних делатности у циљу остваривања оних комунистичких циљева који су представљени у првом поглављу. Будући да су историјске прилике после Првог светског рата и совјетске револуције изнедриле сложену мрежу међународних односа, деловање те организације суочило се са проблемима реализације теоретских ставова класика марксизма. Међутим, питање оправданости насиља сходно постављеним циљевима, није иницирало никакво преиспитивање, нити расправу о *револуционарној етици*.

Коминтерна, односно трећа интернационала, основана је на претпоставци међународне асоцијације комуниста, у ситуацији настанка прве државе у којој се одиграла социјалистичка револуција.

Још је Прва интернационала, основана у Лондону 1864. године, указала на потребу међународног удруживања радника, у сврху планетарног обарања буржоаског друштвеног поретка. Маркс у *Оснивачком манифесту Међународног удружења радника*, констатује да је „освајање политичке власти постало великом дужношћу радничке класе“,²³⁹ указујући да се само под том претпоставком може ићи на међународно удруживање пролетаријата.

На почетку Преамбуле Привременог статута Прве интернационале, јасно је поцртано да ослобођење радничке класе треба да буде дело саме радничке класе, односно да се ово ослобађање не може остварити у сарадњи са буржоазијом и владарима буржоаске државе.²⁴⁰

То значи да су већ у Првој интернационали усвојене основне регуле из *Манифеста комунистичке партије*, да се ослобођење радничке класе, и укидање експлоатације, може остварити само радикалним преокретом, односно *револуцијом*. Други облици класне борбе, штрајкови, демонстрације, агитовање против капиталистичке државе, и слично, имали су за циљ да се створе што погоднији услови за револуционарни преврат. Међународно удруживање радника добија јасно одређени циљ, а асоцијација треба да организује различите врсте помоћи удруженим радницима, независно од земље у којој живе, њихове нације или боје коже.

Друга интернационала, основана у Паризу, 1889. године, у ситуацији после пада Париске комуне, али и значајног раста радничког покрета у свету, у свом програму инсистирала је на интензивирању радничке борбе, паралисању буржоаског система, штрајковима и протестима, чији је циљ не само остваривање одређених права радника, него и оснаживање радничке солидарности и класна едукација пролетаријата.

Такође, Другу интернационалу је обележила борба против опортуниста, односно ревизиониста, који су револуционарну борбу сматрали превазиђеном, и били убеђени да ће сам развој производних снага спонтано да доведе до преласка из капитализма у социјализам.²⁴¹

У целини, Друга интернационала представљала изврстан заокрет ка социјалдемократији, у промовисању облика парламентарне борбе за права радника. Трећа интернационала настаје после успеле социјалистичке револуције, и то у тренутку када младу совјетску републику опседају војне снаге капиталистичких земаља.

Циљеви Треће интернационале су, према томе, подразумевали деловање на покретању светске револуције, користећи за то прву социјалистичку државу као базу. Акције

²³⁹ Karl Marks, „Inauguralna adresa Međunarodnog radničkog udruženja“, u K. Marks, F. Engels, *Manifest komunističke partije i drugi programski spisi*, Svijetlost, Sarajevo, 1973, str. 107.

²⁴⁰ Stevan Belić-Franić, *Prva internacionala*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, izdavačko preduzeće „Rad“, Beograd, 1970, str. 73.

²⁴¹ Džef Ili, *Kovanje demokratije. Istorija levice u Evropi, 1850-2000*, Fabrika knjiga, Beograd 2007, str. 53

Коминтерне требало је да буду одређене идејом међународног пролетерског организовања и солидарности, која је укључивала и непосредну помоћ у припреми и током револуционарног преврата.

У временском периоду између два светска рата, на простору Југославије се може приметити деловање бројних, јавних (легалних) или тајних (илегалних) организација, које за основни циљ имају рушење актуелног државног поретка или утицај на правац њеног даљег развоја (монархија или република, федерација или конфедерација).

Левичарске организације у поменутом периоду делују на два начина: самостално, или, што је било доминантно, под контролом Комунистичке интернационале, припремајући и организујући мноштво акција,²⁴² од којих би се барем неке могле означити као *терористичке*, уколико се примени *актуалистичко значење* овог појма.

Историјски посматрано, у периоду после Великог рата, Коминтерна је настојала да делује сходно властитим политичким интересима, и када је реч о утицају на односе у Краљевини СХС, у којој долазе до изражаја проблеми српско-хрватских односа, али и појава македонског сепаратизма.²⁴³

Ставови комуниста, међутим, нипошто нису били хомогени. Све до 1923. године може се говорити о постојању леве и десне фракције унутар Комунистичке партије Југославије.²⁴⁴

У првом периоду, доминантни су ставови који ће после 1923. године бити означени као *десна фракција*.²⁴⁵ У ово време, КПЈ подржава идеју југословенске државе. Партијом тада доминирају кадрови из Србије, а основна идеја је да национално питање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца треба поступно решавати, односно да у раду са *пролетерима* и *сељацима* треба указивати на заједничке интересе ових друштвених класа.²⁴⁶ Међутим, после 1923. године, и то управо под утицајем Коминтерне, преовлађују другачији интереси, који подразумевају разбијање краљевине. Током великих сукоба на левици, у овом периоду разматрана је идеја о потреби издвајања Хрватске, Македоније, Словеније, Босне, Црне Горе, Војводине из монархије, и стварања самосталних радничко-сељачких држава, које би се потом ујединиле у нову заједничку социјалистичку републику.²⁴⁷ Ова идеја је, у развијенијем облику, подразумевала стварање такозване Балканске федерације,²⁴⁸ у коју би осим југословенских држава, ушле и Бугарска и Албанија – што су посебно подржавали утицајни бугарски комунисти у Коминтерни.²⁴⁹

Основна теоретска претпоставка за овако усмерено деловање почивала је на уверењу да револуционарном преврату треба да претходи стварање националних држава. Национална држава је у суштини капиталистичка, и зато најпре треба дозволити да буржоазија заокружи стварање националне државе, а затим то искористити за избијање пролетерске револуције, као што се догодило и у Русији. У југословенској краљевини, процењено је, класна експлоатација има обележја великосрпске хегемоније, и зато је у првој фази значајно

²⁴² Miroslav Jovanović, „Boljševička agentura na Balkanu 1920-1923 (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)“, *Istorija XX veka*, 2/1995, Beograd, 1995, str. 37-49.

²⁴³ Gordana Vlačić, *Revolucija i nacije. Evolucija stavova vođstva KPJ i Kominterne 1919-1929*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1978, str. 61.

²⁴⁴ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, ISI, Beograd, 1992, str. 70-71.

²⁴⁵ Đorđe Pijević, „Sukobi i čistke u KPJ, 1929-1932, *Vojno delo*, 1-2, 1994, str. 63.

²⁴⁶ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije (1919-1928)*, ISI, Beograd, 1985, str. 127.

²⁴⁷ Притом је потпуно пренебрегнуто да су Срби имали своје заједнице у Босни и Хрватској, као и посебан статус црногорске нације – која је пре Великог рата била саморазумевана као друга српска држава. О политичким ставовима Црногораца после завршетка Великог рата види у Славенко Терзић, „Велика скупштина српског народа у Црној Гори 2018“, у *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29-30. новембра 2018. САНУ, Београд, 2021, 33-41.

²⁴⁸ Mirjana Zorić, „Balkanska federacija – istorija jedne ideje“, *Vojno delo*, 7/2018, str. 493-564.

²⁴⁹ Jovo Bakić, *Jugoslavija – razaranje i njegovi tumači*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 50.

деловати у правцу стварања националних држава – што је битан предуслов за будуће револуционарне промене.²⁵⁰

Да би се уопште могао успоставити *пролетерски субјективитет*, неопходно је постојање односа експлоатације на националном нивоу, односно развијање антагонизама између буржоазије (која се ослања на инструменте државног апарата), и пролетаријата и сељаштва.

Будући да је Југославија у времену између два светска рата привредно заостала држава, и да већина становника живи на селу, стратегија у првој фази налаже помоћ националистичким и сељачким покретима, који ће потом, у националним државама које буду оформљене распадом Краљевине, постати основна револуционарна снага. Из тог разлога, Коминтерна је преко КПЈ, али и директно, посредством агентура које су биле под контролом Москве, одржавала контакте са националистичким и сепаратистичким организацијама у Југославији, а пре свега са пробугарском македонском организацијом ВМРО и хрватским сељачко-републиканским покретом Стјепана Радића, а по његовој смрти са *радићевском фракцијом* у Хрватској сељачкој странци. Будући да је Радић у основи био за опстанак Југославије, али као федералне државе републиканског уређења, одржаване су везе и са екстремнијим националистичким крилом, и са усташким покретом.²⁵¹

Субверзивно деловање против југословенске државе, међутим, крајем тридесетих година, доживеће озбиљне промене. Долази до супротстављања ставовима Коминтерне, то јест „односи између КПЈ и Коминтерне нису се развијали онако како је то била пракса осталих комунистичких партија у Европи: разлике у гледањима на нека важна питања отварају су процес осамостаљивања КПЈ; међутим, као што је нетачна тврдња о некој слепој послушности ЦК КПЈ, тако су неосноване тврдње о априорном отпору ЦК КПЈ Коминтерни“.²⁵²

Уколико су, дакле, постојала размимоилажења у ставовима Коминтерне и КПЈ о југословенском питању, револуционарној стратегији и методама политичке борбе, онда треба испитати да ли је планирање и спровођење насилних акција подразумевало универзалан став, заснован на јединственој платформи класне борбе, или се ради о стратегији која полази од специфичних интереса прве и тада једине социјалистичке државе у свету, Совјетског Савеза

1. Идејни конспект Коминтерне

Након завршетка Великог рата, из до тада јединствене Друге интернационале издвојиле су се најпре такозвана *Друга и по* интернационала, и Комунистичка интернационала, чије име указује на суштинску разлику која је представљала узрок поменуте поделе.

Оснивачки конгрес Треће интернационале одржан је у Москви, у првој држави света у којој је остварен револуционарни преврат, и, после Париске комуне, 1871. године, успостављена радничка власт.²⁵³

Друга и Друга и по интернационала одржале су 1923. године у Хамбургу конгрес уједињења, поставши тако *Радничка социјалистичка интернационала*.²⁵⁴ Ова интернационала показала се дуговечнијом од Коминтерне, будући да постоји и данас, мада је у међувремену придев „радничка“ избрисан из њеног имена.

Основа разлика, која стоји у корену поменуте поделе може се наслутити из самих имена ових организација. Спајајући социјалистичке и социјалдемократске принципе,

²⁵⁰ Giuseppe Bofa, *Povijest Sovjetskog Saveza, I*, Opatija, 1985, str. 167.

²⁵¹ Slavoljub Cvetković, „Kominterni i Jugoslovenska država, u *Jugoslovenska država (Đorđe Pijević, ur)*, ISI, Beograd, Institut Crne Gore, 1999, str. 213-219.

²⁵² Sava Pešić, *Internacionalizam i KPJ*, August Cesarec, Zagreb, 1986, str. 103.

²⁵³ Džef Ili, *Kovanje demokratije. Istorija levice u Evropi, 1850-2000*, Fabrika knjiga, Beograd 2007, str. 113.

²⁵⁴ З. Приклајмер-Томановић, „Различите концепције и путеви изградње социјализма у свету“, у Брана Марковић (ур.), *Западна Европа и социјализам*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 1977, стр. 15-29.

Радничка социјалистичка интернационала зацртала је такозвани – *демократски социјализам*, који је између осталог претпостављао задржавање вишепартијског система, насупротив *диктатури једне партије* у тада јединој социјалистичкој држави на свету, совјетској Русији. На другој страни, Комунистичка интернационала истрајавала је на револуционарном преврату, односно укидању класних односа и приватне својине, која је за Радничку социјалистичку интернационалу постала равноправни облик, упоредо са друштвеним облицима својине. За комунисте, који овај став црпе из Марксовог *Манифеста*, односно из програмских начела Прве интернационале – партијски систем и парламентарна демократија представљају начин функционисања капиталистичке државе, која у суштини штити интересе власника средстава за производњу, односно капиталиста, док социјалдемократија усваја концепцију парламентарне законодавне власти.²⁵⁵

Управо о томе говорио је Лењин, обраћајући се делегатима Првог конгреса Коминтерне, 4. марта 1919. године:

„Главно што не схватају социјалисти и што чини њихову теоретску кратковидост, њихову опчињеност буржоаским предрасудама и њихову политичку издају у односу на пролетаријат, јесте то што у капиталистичком друштву, при колико-толико озбиљном заштравању класне борбе садржане у његовој основи, не може бити ничег средњег, осим диктатуре буржоазије или диктатуре пролетаријата“.²⁵⁶

Упркос томе, изворна Марксова доктрина није у ствари давала једнозначан одговор на питање да ли се у функцији остварења бескласног друштва пролетаријат може служити инструментима саме буржоаске државе. Питање да ли се у том случају ради о *поправљању капитализма*, или о лукавости класне борбе, која путем институција буржоаског система обезбеђује пораст класне свести пролетаријата, нипошто није могло да буде коначно решено. На једној страни, анархосиндикалисти, тада у саставу Друге интернационале, принципијелно су одбацивали сваку парламентарну борбу,²⁵⁷ док је Карл Каутски критиковао Лењина, односно Лењиново схватање диктатуре пролетаријата као форме управљања – из кога најнепосредније следи радикални раскид са инструментима буржоаске државе који гарантују одређени степен демократије.²⁵⁸

1.1. Узроци настанка Треће интернационале

У научним круговима је прихваћен став да Први конгрес Коминтерне, одржан од 2. до 6. марта 1919. године само условно можемо сматрати оснивачким.²⁵⁹ Овај је скуп одржан у време непосредно после Великог рата. Конгресу је присуствовало двадесетак представника оних социјалистичких партија које су се противиле Другој интернационали, а посебно Карлу Каутском, који је, према руским теоретичарима, идеју интернационализма подредио националним интересима и буржоаској ратној политици. Овај је скуп имао више карактер саветовања о начинима и методама борбе против Друге интернационале.

Други конгрес Коминтерне, одржан у Петрограду и Москви, у јулу и августу 1920. године, из тог се разлога сматра правим конститутивним конгресом Коминтерне, будући да је на овом скупу донет Статут и основне регуле о будућој тактици Комунистичке интернационале. Конгресу су присуствовале и партије које претходно нису постале чланице Комунистичке интернационале, као и такозвани револуционарни синдикати.²⁶⁰

²⁵⁵ K. Marks, F. Engels, *Manifest komunističke partije*, Svijetlost, Sarajevo, 1973, str. 24.

²⁵⁶ Vladimir Iljič Lenjin, *Proleterska revolucija i internacionala*, Svijetlost, Sarajevo. 1975, str. 134.

²⁵⁷ L. Kolakovski, *Ibid*, str. 14.

²⁵⁸ *Karl Kautsky on Democracy and Republicanism*, <https://brill.com/view/title/33937?contents=toc-44457> (pristup: 23. 08. 2021.), p.148.

²⁵⁹ *Komunistička internacionala, Stenogrami 1, dokumenti kongresa*, IMRP, Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“. Gornji Milanovac 1981, knjiga 1, str. 195.

²⁶⁰ *Ibid*, str. 198.

Двеста осамнаест делегата из тридесет шест земаља присуствовало је овом конгресу, а осим комунистичких партија, у својству посматрача били су и представници анархосиндикалистичких организација, лево оријентисаних социјалдемократа, делегати женских и омладинских организација.

Реферат, у коме је процењена могућност избијања нових социјалистичких револуција у свету, поднео је Лењин, оцртавши основне задатке комунистичке интернационале.²⁶¹

Према Лењину, сазрели су сви објективни услови за револуцију у многим земљама Европе и света, али револуционарне партије нису досегле неопходан ниво идејне профилисаности и организације да би ову ситуацију могле да искористе. Управо из тог разлога, потребно је успоставити централизам, односно Коминтерна треба да процењује ситуацију на терену и даје суд о зрелости комунистичких партија земаља које треба да покрену револуцију.

Лењин је у свом реферату посебан простор посветио критици европске социјалдемократије, односно критици реформистичких струја у комунистичким партијама – јер су заступале идеју о мирном преузимању власти на изборима, и видовима парламентарне борбе за оставрење основних циљева. Може се рећи да је у Лењиновом реферату потенцирана разлика између *револуције* и *реформе*. Наиме, док револуција претпоставља стварање радикално другачијих друштвених и политичких услова, реформа подразумева коришћење постојећег политичког и социјалног миљеа. Другим речима, према Лењиновом мишљењу, не може се остварити идеја о потпуном укидању институција класног друштва под парадигмом тих институција – а управо то заговарају реформисти, залажући се за поштовање институција избора и вишестраначког парламентаризма унутар буржоаске државе.²⁶²

Да је управо други конгрес Коминтерне представљао право оснивање ове интернационалне револуционарне организације, показује иступање Зиновљева, на шестој седници Другог конгреса Коминтерне. Констатујући да је Први конгрес имао превасходно пропагандну функцију, Зиновљев показује да на Другом конгресу улогу Коминтерне треба профилисати у смислу међународне организације чији је задатак рушење капиталистичког друштвеног поретка у свету:

Ми се морамо организирати као борбена организација, која комунизам неће само да пропагира, већ и да га спроводи у дело, и која у ту сврху хоће да створи једну међународну организацију.²⁶³

На другом конгресу формулисан је 21 услов за пријем у Коминтерну. Услови су обухватили широку лезу, од агитације и пропаганде, па до непосредних прореволуционарних акција, на које се морала обавезати свака партија која приступа Комунистичкој интернационали. Услови су предвиђали не само афирмацију класне борбе, и борбе против контрареволуционарних снага – што се у контексту Другог конгреса односи пре свега на социјалдемократе, него и утврђивање ставова о колонијализму, сељаштву, нацији и националној држави. Посебан услов односио се на сам назив – јер партија која приступа Коминтерни морала је да и у свом називу има префикс – „комунистичка“.²⁶⁴

Осим поштовања *демократског централизма*, и потчињавања органима Коминтерне, обавеза сваке партије, која свој програм доноси под парадигмом интернационализма, је да не повлађује националним интересима своје земље, него да се руководи идејом светске револуције.

²⁶¹ Teze i referat Lenjina: „O buržoaskoj demokratiji i diktaturi proletarijata“; *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, knj. 1, str. 83—94.

²⁶² V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i internacionala*, „Svjetlost“, Sarajevo 1976, str. 13.

²⁶³ *Комунистичка интернационала, стенограми и документа конгреса* Књига 1, Институт за међународни раднички покрет, Културни центар, ЈУР „привредна књига, Горњи Милановац, 1981, стр. 97.

²⁶⁴ *Ibid*, str. 97.

Контролу делатности комунистичких партија, чланица Коминтерне, између два конгреса, треба да обавља Извршни комитет – што ће омогућити да у каснијем деловању ове организације Совјетски Савез игра све значајнију улогу, и да подређује рад Коминтерне сопственим спољнополитичким интересима – будући да су совјетски кадрови имали доминантну улогу у овом телу.

За нас је од посебног значаја да обратимо пажњу на доктрину Коминтерне када је реч о националном питању, јер ће управо то бити једна од тачака сукоба Коминтерне са Комунистичком партијом Југославије.

Веома је важно успоставити јасно појмовно разграничење, пре него што буде изложен концепт решавања националног питања Коминтерне.

Упркос томе што већина савремених социолога *нацију* разуме као еминентно модерну појаву, која прати развој индустријског друштва, и даље се не може рећи да је питање порекла и функције нације коначно решено.

Не само у литератури, него у јавној сфери уопште, још увек се сусрећемо са два опречна модела – *објективистичким* и *субјективистичким*.

Према *објективистичком* становишту, нације постоје одувек, односно оне су примарне друштвене форме, које датирају још из времена првобитних људских заједница.²⁶⁵

Са друге стране, *субјективистичко* становиште сматра да су нације производ развијених друштвених односа. Другим речима, заједничко историјско и културно наслеђе је претпоставка за формирање нација, али то није довољан услов за њихов настанак; националност претпоставља вољу, да се настави са неговањем тог наслеђа. Такође, када је реч о самом културном наслеђу, које се сматра одсудним за формирање нације, субјективистичко становиште потенцира да је тек приликом конституисања држава у модерном смислу те речи, било могуће створити јединствену матрицу, која ће постати основа за формирање националног јединства. Тако се суочавамо са још једним важним социолошким становиштем, према коме је држава, у суштини модерна појава, настала у процесу стварања индустријског друштва.²⁶⁶

Уколико сада ову појмовну разлику применимо на тему о којој је овде реч - носилац суверенитета, према начелима Коминтерне, дакле, није *нација*, него *народ*, а подједнака права имају и националне мањине, односно етничке групе. Имајући у виду да у империјалистичком капитализму многи народи бивају подређени буржоазији моћних капиталистичких земаља, сваки народ треба да има право на самоопредељење, до отцепљења. Из тог разлога је сматрано да Коминтерна треба да заузме позитиван став према народно-ослободилачким покретима, независно да ли они имају артикулисане комунистичке принципе – јер се у сваком случају ради о ослобађању од експлоатације, и рушењу империјалистичких односа.

Антиколонијализам је укључиво још и антирасизам, и зато су Другом конгресу присуствовали представници земаља које су непосредне жртве колонијалних или империјалистичких односа – Кина, Индија, Персија, Кореја.

Друго значајно питање односило се на проблем сељаштва. Могу ли сељаци бити посматрани као револуционарни субјективитет? Међу самим руским марксистима о томе није постојала пуна сагласност, али је преовладало мишљење да сиромашни сељаци могу имати значајну улогу у револуционарном преврату, и да баш из тог разлога треба инсистирати на експропријацији богатих сељака, а по успостављеној диктатури пролетаријата – инсистирати на стварању сељачких организација, у којима ће бити превладан *рурални индивидуализам*.

Значајано је, такође, било и питање синдикализма, од чега је најнепосредније зависио став Коминтерне према анархосиндикалним организацијама. Чворна тачка било је питање о

²⁶⁵ Walter Baghot, *Physics and Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, pp. 20–21.

²⁶⁶ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1996, str. 115.

томе да ли непосредне акције, у циљу рушења економских ресурса капитализма, помажу или одмажу избијању социјалистичке револуције. Наиме, разарање економије доводи до реградирања производње, што може да се негативно одрази и на производне односе, па и на класну свест радника. Међутим, у одређеним случајевима, и анархистичке акције могу да буду сврховите, али процену о томе треба да пружи Извршни комитет Комунистичке интернационале.

Коминтерна је, дакле, како то показују програмска документа њена прва два конгреса, јасно одредила разлику између револуционарног ангажмана са једне, и парламентарне борбе, под парадигмом капиталистичког политичког система, коју је практиковало социјалдемократско крило које је оформило Другу интернационалу. Пролетерска класна борба, према томе, не треба да рачуна на било какав политички договор са буржоазијом, јер су сви такви договори, суштински, у интересу опстанка капиталистичких односа, то јест експлоатације.

Револуција подразумева радикално другачију производњу живота, и, будући да буржоазија контролише инструменте државе, па самим тим и инструменте силе – она не може да буде остварена другачије него – *насилно*.

У првом периоду Коминтерне, све до Трећег конгреса, владало је уверење да ће у Европи врло брзо доћи до низа социјалистичких револуција, а с обзиром на то да комунистичке партије нису биле не само на завидном организационом нивоу, него често нису биле у стању да у духу марксизма артикулишу своје циљеве, Коминтерна је била у обавези да их обликује, у идејном и организационом смислу, да помаже у конкретним акцијама, да непосредно утиче на јавно мњење у циљу стварања погодне климе за извођење револуције. На тај је начин Коминтерна пројектовала одређене методе специјалног рата, о чему ће више речи бити у другом делу овог поглавља.

1.2. Питања лењинизма

Теоретски спорови у Комунистичкој партији Совјетског Савеза временом су пренети и на Коминтерну, условљавајући дугогодишње обрачуне унутар ове организације, који ће нарочито бити интензивирани у време када на Комунистичку интернационалу наглашено буде утицао генерални секретар совјетских комуниста – Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин.

За тему која обрађује овај рад посебно су значајна два лењинистичка аспекта: (1) *национално питање* и (2) *питање о перманентној револуцији*, као и веза овог појма са појмом *светске револуције* – јер су управо ова два неразрешена проблема руских комуниста значајно утицала на расправе у Коминтерни, одређујући токове њеног деловања, све до Другог светског рата.

Лењин се у више текстова бавио националним питањем, углавном на бази радова Маркса и Енгелса. У тексту *О праву нација на самоопредељење*, објављеном 1914. године, Лењин усваја и одређене претпоставке Карла Каутског, из времена када он још није трасирао будући социјалдемократски приступ.

Следећи Маркса, Лењин најпре указује на генезу националних држава, које се формирају у процесу стварања првих уређених капиталистичких тржишта. Национални покрети у том контексту имају економски карактер, и буржоаски циљ:

„Економска основа тих покрета састоји се у томе што је за потпуну победу робне производње потребно освајање унутрашњих тржишта од стране буржоазије, што је потребно државно уједињење територија, са становништвом које говори истим језиком, уз одстрањење свих могућих препрека развоју тог језика и његовом учвршћењу у литератури“.²⁶⁷

²⁶⁷ V.I. Lenjin, „О праву нација на самоопредељење“, у Marks, Engles, Lenjin, *Nacionalno pitanje*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1975, str. 88.

Лењин овде не влада разликом између *народа* и *нације* – која би помогла да се објасни како то да у одређеним националним државама постоје националне мањине, или изоловане етничке групације. Језичка унификација, односно стварање књижевног језика, подразумева културну унификацију, а то претпоставља пренебрегавање етничких разноликости. Обичаји прерастају у правни систем, чија стандардизација захтева установљени књижевни језик.

Формирање националних држава, односно национално самоопредељење за Лењина је важно из разлога што се на тај начин тек стварају праве буржоаске државе, у којима расту антагонизми између класа, што тек представља добру основу за пролетерску револуцију.

У државама у којима је национална хомогеност постигнута на такав начин да су одређене етничке групе остале неасимиловане, у језичком и културном смислу, треба омогућити отцепљење тих *народа*, и стварање аутохтоне националне државе. У супротном, ти ће народи остати подређени интересима националне буржоазије, без прилике да развију националне класне односе, односно револуционарни субјективитет.

Лењин је указао на два примера националног угњетавања – пример Азије, и пример – *балканских земаља*:

„Према томе, и примјер читавог цивилизованог човјечанства, и примјер Балкана и Азије, доказују, насупрот Розе Луксенбург, безусловну правилност тезе Каутског: национална држава је правило и „норма“ капитализма, држава са шареним националним саставом је заосталост или изузетак“.²⁶⁸

У вишенационалним државама, дакле, сматра Лењин, не само да није дошло до конституисања развијених класних односа, на којима почива капиталистичка продуктивност, већ ту у основи владају и даље профеудални односи, то јест експлоатација према националном кључу. Но, оно што представља кључни аргумент због кога се ове државе морају сматрати заосталим, јесте изостанак стандардизације језика, од које зависи стандардизација права.

Национално јединство, међутим, иако представља основу за успостављање националног тржишта, и тако омогућује развој капитализма, успостављање класних антагонизама, и тако погодно тло за избијање револуције – не значи да је на овај начин укинута експлоатација. Национално јединство у националној држави, према Лењину који у овоме следи Маркса и Енгелса, представља основу за буржоаску експлоатацију. У ствари, национално јединство је, суштински, само јединство националне буржоазије – што Лењин осликава синтагмом: „у свакој нацији постоје две нације – радничка и нерадничка“.²⁶⁹

Раднички интернационализам, који се темељи на последњој реченици *Комунистичког манифеста* - „Пролетери свих земаља – уједините се!“ – подразумева надрастање националног одређења, односно успостављање класног јединства. Лењин прихвата овај став, али из његове елаборације, расуте у бројним текстовима, исходиће, између осталог, и спор Коминтерне и југословенских комуниста, који је имао одјека и на другом конгресу ове организације.

Најпре, у већ цитираном тексту из 1915. године, Лењин закључује:

Ми захтијевамо слободу самоодређења, тј. независности, тј. слободу одољевања угњетених нација не зато што бисмо маштали о привредном цјепкању или о идеалу ситних држава, него обрнуто, зато што хоћемо крупне државе и зближавање, чак и спајање нација, али на истински демократској, истински интернационалистичкој бази, незамисливој без слободе одвојења.²⁷⁰

²⁶⁸ *Ibid*, str. 91.

²⁶⁹ V. I. Lenjin, „Revolucionarni proletarijat i pravo nacija na samoodređenje“ (1915), u Marks, Engles, Lenjin, *Nacionlano pitanje*, nav. str. 184.

²⁷⁰ *Ibid*, str. 147.

Поставља се питање, да ли овај процес мора да се одвија ступњевито - тако да најпре треба да дође до рушења вишенационалних држава, стварања нових националних држава, и по успостављању заоштрених класних антагонизама – радничких партија, које би у следећем кораку заступале идеје пролетерског интернационализма, или, напротив, у једној вишенационалној држави, у којој су успостављени експлоататорски односи и класни антагонизам, може одмах да се иде на пролетерску револуцију.

Да се на ову дилему не може гледати као на неко отворено теоретско питање, независно од непосредних акција и стратегије коју је одобравала управо Коминтерна, показује сама дефиниција *лењинизма*, коју је пружио управо Зиновљев:

„Лењинизам је марксизам епохе империјализма и пролетерске револуције. Тачније: лењинизам је теорија и тактика пролетерске револуције уопће, теорија и тактика диктатуре пролетаријата напосе“.²⁷¹

Национално угњетавање, у ранијим Лењиновим радовима, посматрано је кроз призму *империјализма*, као највишег стадијума капиталистичке експлоатације. Већ у тексту написаном 1916. године за *Зборник социјалдемократа* Лењин закључује да је „империјалистичка епоха све велике силе претвара у угњетаче низа нација“,²⁷² а то значи да се однос ове *националне експлоатације* одиграва у развијеном капитализму, а не више на профеудалном нивоу.

Империјализам је, према Лењину, развијени стадијум тржишних односа, где укрупњавање капитала доводи до тога да опстају само најмоћнији на тржишту; са друге стране, осим власника крупног капитала, све већу улогу имају *шпекуланти* – који баратају акцијама великих компанија.²⁷³ Развијање слободне конкуренције подразумева подређивање националних тржишних берзи доминацији великих компанија, чије је седиште управо у великим и развијеним капиталистичким државама. На слободном националном тржишту, које у име *слободне конкуренције*, више не штите домаћи монополистички закони, успоставља се, међутим нови монопол, доминација великих компанија, које или експлоатишу националне ресурсе, или постају власници већинских акционих улога у привреди држава у којима успостављају доминацију. На тај начин је буржоазија неразвијенијих земаља под хегемонијом буржоазије великих компанија, из индустријски развијенијих држава. У том се смислу слободна конкуренција поново премеће у монопол.²⁷⁴

Другим речима, у светским размерама су нације у којима је капиталистичка производња нарочито развијена, постале експлоататори читавих земаља, односно других националних држава, у којима су у прилици да постављају владе и контролишу њихов рад, или да својим присуством, путем акционарских друштава и другим облицима улагања капитала, заправо онемогућују аутономан развој домаће буржоазије, која може да опстане само као *млађи партнер* великих компанија из моћних земаља. Ратови због тога имају империјалистички смисао, јер се на тај начин освајају нова тржишта, или успоставља њихова темељитија експлоатација.

Са друге стране, империјалистички ратови воде се и између самих империја, у функцији овладавања неким тржиштима или ресурсима. Сукоби империја су, сматра Лењин, вођени интересима саме буржоазије, односно тиме се не задовољавају интереси пролетаријата, који се користи као *топовско месо* у ратним акцијама.²⁷⁵

²⁷¹ G. Zinovičev, „Lenjinizam“, u Buharin – Trocki – Zinovičev – Staljin, „*Permanentna revolucija*“ ili socijalizam u jednoj zemlji, Globus, Zagreb, 1979, str. 109.

²⁷² V. I. Lenjin, „Rezultati diskusije o samoodređenju“, u Marks, Engles, Lenjin, *Nacionalno pitanje*, nav. Str. 194.

²⁷³ V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao poslednji stadijum kapitalizma*, „Svijetlost“, Sarajevo, 1975, str. 27,

²⁷⁴ „Другим riječима, стари капитализам, капитализам слободне конкуренције, с пријекто потребним му регулатором, бурзом, одлази у прошлост. Дошао му је на смјену нови капитализам, с очитим crtама нечег прелазног, некакве мјешавине слободне конкуренције и монопола...“ *Ibid*, str. 38.

²⁷⁵ *Ibid*, str. 84.

Ситуацију на Балкану, пре Великог рата, Лењин сагледава као непосредну последицу деловања великих сила, односно буржоазије моћних капиталистичких земаља тадашње Европе. У тексту из 1908. године Лењин указује и на улогу Русије у комадању земаља Балкана, подсећајући на сагласност Француске, Енглеске и Русије да Аустроугарска анектира део Босне и Херцеговине, а потом подсећа на написе у штампи поменутих земаља, који процењују колико су заштићени *национални интереси* држава које одлучују о националним државама на Балкану, иако ни једна од њих није балканска држава.²⁷⁶

Нешто касније, у време када су на помолу Балкански ратови, Лењин критикује *дипломатске акције*, које прикривају стварне интересе великих земаља на Балкану, а то је да се онемогући стварање *балканске федерације*. Притом, Лењин тврди да су једино пролетери балканских земаља први разумели како се једино ово питање може решити на истински правичан начин:

„Свијесни радници балканских земаља први су истакли паролау дослиједног демократског решења националног питања на Балкану. Та је парола: федеративна балканска република. Слабост демократских класа у садашњим балканским државама (пролетаријат је малобројан, сељаци застрашени, раздробљени, неписмени) довела је до тога да је економски и политички неопходан савез постао савезом балканских монархија“.²⁷⁷

Другим речима, пре Великог рата, балкански су народи у игри великих сила, односно у служби националних интереса моћних земаља (то јест њихове буржоазије).²⁷⁸ После завршетка Великог рата, међутим, ова се слика мења, утолико што је Версајским уговором, према Лењину, Србија добила повлашћени статус у новоуспостављеној монархији, па тако сада и српска буржоазија узима свој део колача, на уштрб других народа.²⁷⁹

Ставови које је заузимала Коминтерна, у периоду обрачуна са *десном фракцијом* југословенских комуниста, носили су превасходно жиг Лењинових оцена. У сенци другачије међународне политике Совјетског Савеза, када Лењина буде заменио Стаљин, ова ће политика, међутим, доживети значајне промене, које су пре резултат потребе да се очувају интереси прве социјалистичке државе, него што иду у прилог оним циљевима које је прихватила Комунистичка интернационала на свом Другом конгресу.

Треба рећи да Лењинови ставови о националном питању нису били општеприхваћени ни код руских комуниста, нарочито у периоду пре избијања Октобарске револуције, о чему траг налазимо у Лењиновим текстовима из прве деценије двадесетог века. Међутим, успостављање Коминтерне, која је осудила *национализам* социјалдемократа – претпостављао је примат лењинистичког погледа на национално питање, иако су у комунистичким партијама Европе и даље биле живуће струје које нису делиле овакве теоретске ставове и смернице за акцију.²⁸⁰ Испоставиће се да је другачије мишљење, у светлу историјских догађаја, имао и Стаљин, који је показивао крајњу суздржаност када је реч о улози Коминтерне и њеном међународном значају.

²⁷⁶ V. I. Lenjin, „Dogadaji na Balkanu i u Perziji“, *Ibid*, str. 114.

²⁷⁷ V. I. Lenjin, „Novo poglavlje svijetske istorije“, *Ibid*, str. 123.

²⁷⁸ Лењин истиче да је „национално ослобођење“ до кога долази у Првом балканском рату, у ствари само замаскирано економско поробљавање национално ослобођених територија. Ослобођење Македоније, у том смислу – представља буржоаску хегемонију „ослободилаца“, која смењује владавину велепоседника „спахија“ (Lenjin, „Socijalano značenje srpsko-bugarskih pobjeda“, *Ibid*, str. 125). Другим речима, не само Други балкански рат, него и ситуација после Првог светског рата указују на империјалистички карактер ових сукоба.

²⁷⁹ Komunistička internacionala, Stenogrami 1, dokumenti kongresa, IMRP, Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“. Gornji Milanovac 1981, knjiga 1, str. 193.

²⁸⁰ V. I. Lenjin, „Treća internacionala i njeno mesto u istoriji“, (1919.) u Lenjin, *Proleterska revolucija i internacionala*, Svijetlost, Sarajevo, 1975, str. 152.

1.3. Светска revolucija i komunizam u jednoj državi

Да би се адекватно разумео овај проблем, потребно је имати у виду његову историјску перспективу.

Анализа прилика у Русији, пре избијања револуције, указивала је да буржоазија нема снаге и смелости да отпочне буржоаску револуцију. Пролетаријат ће, према томе, морати да покрене како буржоаски преврат, који доводи до преоријентације привреде, тако и преузимање власти од стране пролетера. Међутим, како у Русији није доминирао пролетаријат, неопходно је било успостављање савеза са сељацима, односно земљопоседницима. Они, ипак, сами по себи, нису револуционарна снага. Не само, како је то истицао Лењин, да се *диктатура пролетаријата*, као самопроизвођење ове класе, не може ослањати на помоћ изван – јер у том смислу није реч о самопродукцији, него о новом односу зависности према спољашњем каузалитету,²⁸¹ него и у непосредном, практично-политичком смислу, интереси сељаштва ће, како се буде примицала победа, ићи на другу страну, супротну интересима пролетаријата, односно земљопоседници се неће лако одрећи својих тек стечених привилегија, а пре свега слободе управљања својим поседом – што води успостављању пробуржоаских класних односа међу сељаштвом.

Из овог разлога Лењин је био уверен да социјалистичка револуција у Русији не може успети уколико не дође до социјалистичких револуција у западним земљама.²⁸² Пролетаријат се може ослонити само на пролетаријат, у интернационалним оквирима.

Сумња у револуционарну снагу сељаштва стоји, према томе, у корену идеје о светској револуцији. Троцки и Стаљин наћи ће се на супротним странама зато што је Стаљин истицао могућност да сељаци постану револуционарна, самоосвешћена снага, док је Троцки указивао на суштинску неспојивост сељаштва са субјективитетом пролетерске револуције.

Из поменутих Лењинових сумњи, које је Троцки свакако имао у виду, израста идеја о неопходности светске револуције, која треба да совјетску државу ослободи претераних бирократских инструмената, и затварања у стратешко-партијске интересе, због перманентне претње од ускраћивања подршке сељаштва. Сумња у могућност социјализма у једној држави, има дакле корене још у предреволуционарним стратегијама, о којима сведоче Лењинови чланци.²⁸³

На прва два конгреса Коминтерне владало је уверење да ће се у Европи једна за другом низати пролетерске револуције, које ће напослетку да доведу до корених промена на светском нивоу.

Међутим, како показују документа са Трећег конгреса Коминтерне, одржаног крајем јуна и почетком јула 1921. године – већ тада долази до изражаја сумња да ће револуционарни догађаји, пре свега у Европи, ићи оном динамиком која је била предвиђена на претходном партијском конгресу.²⁸⁴

Са друге стране, на овом конгресу је постало јасно да је у кризу запао и сам Совјетски Савез, и да се пре свега ради о облику економске кризе, која је делимично подстакнута изолацијом земље, а делимично неразвијеношћу привреде и смањењем обима пољопривредне производње на селу.

У говору одржаном поводом четврте годишњице Октобарске револуције, Лењин отворено каже да се револуционарна борба сада мора преселити на подручје економије.²⁸⁵ То подразумева извесну промену тактике, услед „оправданих разлога“, а то у преводу значи да

²⁸¹ V.I. Lenjin, „Nacionalno pitanje u našem programu“, *Dela*, tom VI, BIGZ, Beograd, 1973, str. 318-319.

²⁸² V.I. Lenjin, „Završna reč o agrarnom pitanju“, *Dela*, tom IX, BIGZ, Beograd, 1973, str. 102.

²⁸³ L. Kolakovski, *Ibid*, str. 489.

²⁸⁴ Komunistička internacionala, Stenogrami 1, dokumenti kongresa, IMRP, Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, Gornji Milanovac 1981, knjiga 1, str. 198.

²⁸⁵ V.I.Lenjin, „O četvrtoj godišnjici Oktobarske revolucije“, u *Proleterska revolucija i internacionala*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 159.

се мора ићи на јачање државе, чак и по цену усвајања неких механизма који важе у буржоаском свету.

Најдалекосежнија последица ове промене курса је у даљем односу руских комуниста према Коминтерни; постављало се питање: да ли по сваку цену ићи путем подршке *светској револуцији*, у ситуацији када је доведен у питање опстанак прве социјалистичке земље у свету. А овој дилеми допринели су и Лењинови, често противречни ставови.²⁸⁶

У самом Совјетском Савезу долази до све одлучније идентификације партијских и државних органа, како би се економске реформе спроводиле у духу марксистичко-лењинистичке теорије. Партија тиме више није *водећа*, већ *руководећа* снага. На то указује Лењин, последњи за живота објављени текст, у партијском гласилу *Правда* (број 49. 4. марта 1923.) под називом *Боље мање, а боље*. У средишњем делу овог текста Лењин поставља питање: „Како се могу спојити партијске установе са совјетским? Има ли ту нечег недопуштеног?“²⁸⁷ Овде се ради о Радничко-сељачкој инспекцији, која треба да делује на веома широком простору, вршећи инспекцијске и саветодавне функције у свим сегментима тадашњег совјетског друштва. Дакле, она треба да буде, како под совјетском односно државном, тако и под партијском контролом. Лењин узгред признаје да је ово спајање државних и партијских функција већ присутно, рецимо, у Министарству иностраних послова, где се партијски анализирају потези других држава, и одговор Совјетског Савеза на ове потезе. Радничко-сељачка инспекција, која контролише све државне апарате, треба да буде партијски структурирана. То значи да је функционисање државе, и то у погледу њене ефикасности, подређено Партији. А из тога следи да Партија непосредно руководи свим оним установама чији рад контролише и усмерава Инспекција. Ствар постаје још јаснија када се има у виду оно што Лењин каже у поменутом тексту пре ове значајне идентификације партијског и совјетског. Наиме, Лењин сматра управо неопходним да се чланови Радничко-сељачке инспекције едукују, и то у иностранству, односно да се стручно оспособе за посао контроле и усмеравања државних установа у циљу њиховог ојачавања:

„Одмах треба расписати конкурс за састављање двају или више уџбеника о организацији рада уопште, и специјално административног рада (...) Послати неколико спремних и савјесних људи у Немачку, или у Енглеску, да прикупе литературу и проуче то питање...“²⁸⁸

Уместо постепеног одумирања државе долази до усавршавања односно јачања државног апарата. Лењин, на почетку поменутог текста, признаје да је циљ - стварање једне адекватне совјетске државе још далеко, и да до тог циља предстоји још много година. Међутим, Партија треба да уреди државни апарат, односно да се побрине око учвршћивања пролетерске државе:

„Који елементи за стварање тог апарата постоје код нас? Само два. Прво, радници, који су одушевљени борбом за социјализам. Ти елементи су недовољно просвећени. Они би хтели да нам даду најбољи апарат. Али, они не знају како то да учине“.²⁸⁹

Стицање стручног знања на Западу, брига о функционисању државног апарата, констатација да је изградња новог апарата годинама удаљена, и да у то треба уложити приличан труд - јасно показује разумевање *политике* као *технике*. Притом, техника треба да доведе одређеном циљу, који није у њој самој, техника треба да омогући државу која ће бити спремна да одумре. Али, одлука о конкретном функционисању државног апарата је у рукама истих оних људи који треба да воде бригу о одумирању државе. Као што авангарда пролетаријата постаје Партија, тако челници Партије постају њена авангарда. Догађа се,

²⁸⁶ V. I. Lenjin, „Proleterska revolucija i regent Kaucki“, u *Proleterska revolucija i internacionala*, Svijetlost, Sarajevo, 1975, str. 24.

²⁸⁷ V.I.Lenjin, „Bolje manje a bolje“, u *Država i revolucija i drugi politički spisi*, Svijetlost, Sarajevo, 1975, str. 167.

²⁸⁸ *Ibid*, str. 169.

²⁸⁹ *Ibid*, str. 160.

дакле, сличан резултат као и у каснијој Поперовој теорији “отвореног друштва”, па су субјекти друштвеног напретка истовремено *објекти* информисања.²⁹⁰ Пролетаријат идеално функционише само када је партијски вођен, односно када партија њиме руководи. Процес образовања пролетаријата увек укључује тезу о непогрешивости партијске политике, односно *идеологизацију*. Сваки другачији приступ, дакле, све оно што није напросто обухваћено *филозофијом* Партије, тиме може јасно да буде проскрибовано као *лево* или *десно* скретање. Руководиће државом од стране Партије треба да гарантује да ће држава једном одумрети, да ће бити вођена ка свом одумирању, из прелазне фазе у вишу фазу комунизма. Али, руководиоци Партије, баш као и Поперови *социјални инжењери*, не могу бити напросто искључени из властитих, људских, класних или сталешких интереса. Лењин је у последњим списима указивао на опасност да се „власт у име народа претвори у власт над народом”,²⁹¹ али он не примећује да је технизација политике оно што омогућује ово *претварање*.

Интересантно је приметити да је спровођење одређених теоретских позиција, односно њихова примена, од почетка подразумевало полицијску присилу. Непосредно присвајање плодова пољопривредне производње сељака неминовно је захтевало ангажовање полиције. Ради се о експерименту који је пропао, што Лењин готово да признаје у већ поменутом говору на 10. конгресу КП Русије. Уместо принуде, сада се предлаже слободни откуп жита, а промена дотадашњег курса правда се *теоријским* и *практичним* обзирима.

Спајање државних и партијских функција везује производњу живота за политичко деловање власти. О државним пословима, међутим, не треба да одлучују неуки: „Зар сваки радник зна како се управља државом? Партијски људи знају да је то бајка”.²⁹² Из тог разлога, ради ефикасног функционисања државе, треба учити немачки државни капитализам. Лењин напомиње да је потребно окренути се управо западном моделу организовања државе, да се тај западни, а то значи капиталистички модел управљања мора просто усадити у руске политичке прилике, и да притом не треба бежати ни од диктаторских метода, остајући при уверењу да је то неминовни процес просвећења, аналоган окретању Петра Великог развијеној Европи. Мора се нагласити да су ове Лењинове политичке изјаве крајње противречне свему ономе што је написао у *Држави и револуцији*. Када анализира прелаз капитализма у комунизам, Лењин у том спису тврди:

„...прелаз из капиталистичког друштва, које се развија ка комунизму, у комунистичко друштво, није могуће без ‘политичког прелазног периода’, и држава тог периода може бити само револуционарна диктатура пролетаријата”.²⁹³

Додуше, Лењин нешто касније допушта примену буржоаског права у прелазној фази: „Буржоаско право у области расподеле производа *потрошње* претпоставља, наравно, неизбежно и буржоаску државу, јер право није ништа без апарата који је способан да принуди на поштовање правних норми”.²⁹⁴ Другим речима, постојање буржоаске државе огледа се искључиво у примени закона, у одржавању демократије, и оно ће, разуме се, одумрети заједно са државом. Па ипак се диктатура пролетаријата, што јасно казује претходни цитат, овде разуме у смислу самопроизвођења радничке класе, односно пролетаријата уопште (који не треба, у Марковом смислу, редуковати на радничку класу).

²⁹⁰ „Али већ с научно-теоријског становишта не смие се предвидјети да социјална технологија нема никакo своју идеалну претпоставку у моделу „отвореног друштва“, него у друштву које се – на основу стабилних, квази-архаичких структура владавине – распада у информисане и неинформисане, манипулаторе и манипулисане, субјекте и објекте науке и технологије“ - Karl-Otto Apel, *Transformacija filozofije*, „Veselin Masleša“, Сарајево, 1980, стр. 14.

²⁹¹ V. I. Lenjin, „О четвртој годишњци Октобарске револуције“, у *Proleterska revolucija i internacionala*, Svijetlost, Сарајево, 1975, стр. 159.

²⁹² *Ibid*, стр. 167.

²⁹³ V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, стр. 73.

²⁹⁴ *Ibid*, стр. 83-84.

Али, напомена да буржоаско право овде не подразумева буржоазију, јасно сведочи о томе да у диктатури пролетаријата сам пролетаријат треба да буде титуларни носилац власти.

Поставља се, дакле, питање – зашто Лењин одступа од својих теоретских поставки, изграђених, свакако, под непосредним утицајем Марксових дела? Није ли сама реализација ових теоретских ставова приморала Лењина на уступке? Лешек Колаковски у својој књизи о историји марксизма сугерише управо овакав одговор.²⁹⁵

Овај екскурс о промени Лењиновог разумевања односа државе и револуције показује да је потреба за очувањем прве социјалистичке државе у свету постајала приоритет, и да су и активности Коминтерне временом све више подређене овом циљу. Тако се, уместо корените промене актуелних прилика, приступа очувању *државе*, која је, управо према класичној марксистичкој теорији – творевина буржоазије. Са друге стране, неизгледност светског револуционарног процеса представља оправдање да је, док се не створе погодни историјски услови за то – потребно очувати Совјетски Савез, као базу за рад Коминтерне и извођење будућих социјалистичких револуција.

У том смислу, акције Коминтерне све су значајније одређене интересима совјетске државе, па тако и оне делатности које укључују интерни терор и субверзију других држава више не могу да буду брањене у контексту нове аксиологије, која проистиче из антиидеолошког набоја револуционарне критике (према којој су и држава и њене институције, једнако као и грађански морал, заправо само идеолошке манифестације, односно одбрана буржоаског система експлоатације).

Етатизација партије није била камен раздора међу руским комунистима, можда управо из разлога што је руководећа улога партије представљала, између осталог, окосницу болшевизма. Троцки, који је прихватио болшевизам, бранио је репресију државе, у интересу пролетаријата. Према Троцком, оданост комуниста нужностима револуционарне изградње новог друштва није се могла очекивати од свих, па је тамо где не постоји друштвена колективистичка свест, упутно применити принуду.²⁹⁶

Међутим, иако је државна диктатура овде могла бити правдана диктатуром пролетаријата, и утолико фазом *перманентне револуције* – то се свакако није могло рећи за одустајање од наставка револуционарне борбе у светским размерама – будући да је управо ова промена могла да државу додатно етатизује, и заустави унутарњи револуционарни процес.

У том смислу, разлике између Троцког и других познатих руских комуниста, укључујући самог Лењина, постајале су све отвореније. Старо становиште, које је Троцки заступао пре 1917. године, а коме се у извесном смислу враћа двадесетих година прошлог века је да руска револуција представља *пролог* социјално-револуционарној епохи у развоју Европе, и да се она, према томе „не може спровести до краја ни сарадњом пролетаријата са либералном буржоазијом, нити са револуционарним сељаштвом, да може победити једино као револуција европског пролетаријата“.²⁹⁷

Ову ће тезу Троцки знатно радикализовати у годинама изгнанства из Совјетског Савеза, указујући да је спорост у подстицању револуционарних акција имала за последицу не само слабљење револуционарног заноса, нарочито у земљама Европе, него, што према Троцком представља једнаку опасност, и бирократизацију совјетског друштва. У избегличком спису *Издана револуција*, написаном четири године пре смрти, 1936. године, Троцки зато подвргава оштрој критици тезу о револуцији у једној земљи:

„Али изолација и немогућност искориштавања извора свјетског тржишта, па било то и на капиталистичким основама (вањска трговина била је спала на четвртину, односно петину онога што је била 1913.), повлачили су за собом, осим големих трошкова за

²⁹⁵ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma II*, BIGZ, Beograd, 1983, str. 603, i dalje.

²⁹⁶ Lav Trocki, *Iz revolucije*, „Otokar Keršovani“, Rijeka, 1978, str. 278.

²⁹⁷ Trocki, „Napomene uz prevod Parvusa“, цитирано према: N.I.Buharin, „O teoriji permanentne revolucije“, u Buharin, Staljin, Trocki, Zinovljev, „*Permanentna revolucija*“ i *socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979, str. 125.

народну одбрану, врло неповољну расподелу производних снага и преспоро подизање материјалног положаја маса. Али најкобнија последица изолације била је несумњиво бирократска невоља (...). Што ће СССР дуље остати окружен капитализмом, то ће бити дубља дегенерација његових социјалних ткива. Ако се изолација продуљи на неодређено вријеме, нужно ће доћи до обнове капитализма, а не до остварења националног комунизма.²⁹⁸

Концепција о комунизму у једној земљи исходила је из губљења наде у скору револуционарну будућност европских народа. Изгледа да Стаљин, још из времена када није био активан на конгресима Коминтерне – није био уверен у успех такве тактике.²⁹⁹

Неуспех револуције у Немачкој, који је утицао да слабљење револуционарног оптимизма у другим европским земљама, приморао је Зиновљева да на Четвртом конгресу Коминтерне, 1922. године, борбеном реториком и даље ствара привид како је стратегија Комунистичке интернационале у основи непромењена: „Оно што сада још преживљавамо није једна од периодичних криза капитализма, него криза капитализма; то је сумрак, распадање капитализма (...) објективна ситуација остаје револуционарна“.³⁰⁰ Па ипак, та је револуционарна ситуација заправо из године у годину све више била компромитована самим поступањем Совјетског Савеза, принуђеног на сарадњу са капиталистичким земљама.

Совјетски Савез свакако је био приморан на успостављање дипломатских односа са другим земљама, пре свега у функцији пробијања такозваног „санитарног кордона“, који му је био наметнут почетком двадесетих година двадесетог века. Извесно попуштање капиталистичких земаља, у првим годинама после Лењинове смрти, омогућавало је трговину, пружајући време за предах у мукотрпном организовању производње основних намирница и снабдевања свих делова огромне совјетске земље.

У сваком случају, подстицање Коминтерне на осмишљавање даљих револуционарних акција са једне, и успостављање дипломатских веза са капиталистичким земљама, представљали су два противречна пута – а и један и други су заступали исти руски комунисти.

То двојство се, додуше, може видети у Стаљиновим текстовима. У свом тексту *Октобарска револуција и тактика руских комуниста*, Стаљин истовремено брани идеју светске револуције, али и идеју о могућности револуције у једној земљи, чиме на најдиректнији начин противречи Троцком:

„Нема сумње да се универзална теорија једновремене побиједи револуције у главним земљама Европе, теорија немогућности побиједи социјализма у једној земљи – показала као вјештачка, за живот неспособна теорија. Седмогодишња повијест пролетерске револуције у Русији не говори за ту теорију, него против ње“.³⁰¹

Стаљин је, анализирајући историјске прилике, очигледно дао примат одржању револуције у једној земљи. Његов све већи утицај на Коминтерну, а нарочито после уклањања Зиновљева и Бухарина са политичке сцене, представља утолико инструментализацију ове организације, која ће идејно следити политику Совјетског Савеза, а организационо постајати инструмент за успостављање политичке дисциплине. Акције

²⁹⁸ Lav Trocki, *Izdana revolucija*, „Otokar Keršovani“, Rijeka, 1973, str. 147.

²⁹⁹ Исак Дојчер се позива на Троцког, који тврди да Стаљин од почетка није био убеђен у могућност Коминтерне да буде тактичка подршка за избијање револуције у било којој земљи: „Стаљин је (како барем Троцки тврди) сматрао да Коминтерна неће дизати никакву револуцију још најмање неколико десетлећа. Ломидандзе, који је двадесетих година био један од блиских Стаљинових сарадника и ортака, приписивао му је изјаву: „Коминтерна заправо не значи ништа. Она постоји само захваљујући нашој подршци“ – Isac Deuttscher, *Staljin*, Globus, Zagreb, 1977, str. 340.

³⁰⁰ V.I. Lenjin, *Proleterska revolucija i internacionala*, Svijetlost, Sarajevo, 1975, str. 328.

³⁰¹ J.V. Staljin, „Oktobarska revolucija i taktika ruskih komunista“, u „*Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*“, str. 176.

агената Коминтерне у иностранству на ликвидацији непослушних комуниста, у том смислу представљају облик терора, баш као и субверзивне акције против режима капиталистичких земаља, најчешће у функцији *специјалне дипломатије*.

Стављање Коминтерне у службу очувања тада једине социјалистичке државе, односно напуштање изворних идеја које су биле у корену њеног оснивања, подразумева да је циљ поменутих акција сада лишен комунистичке перспективе другачијег обликовања политичке стварности. У процесу очувања државе не само да се прихватају буржоаске категорије економије и права, него се више не може бранити ни теза у другачијој аксиологији. У том смислу, морају се прихватити и начела међународне политике.

Најзначајнија последица је међутим у томе што се у описаним околностима тешко могу правдати насилне акције и субверзивне делатности, као оно шта трансцендира буржоаске вредности – капиталистички морал или правне норме буржоаске државе.

2. Политика Коминтерне на Балкану

Прва успела социјалистичка револуција одиграла се у земљи која, за разлику од земаља Западне Европе, није имала много производних радника, односно пролетаријата. Самим тим, за успех револуције, било је од значаја укључивање незадовољних и угњетених сељака. Однос сељаштва и пролетаријата из тог разлога представља не само значајно теоретско питање, које се морало разрешити унутар марксистичке доктрине, него и стратешки проблем. Будући да је Коминтерна на себе преузимала улогу непосредног организовања и „одобравања“ револуција у другим земљама, питање револуционарног потенцијала сељаштва морало је да буде разрешено. Прва велика размимоилажења у бољшевичком руководству тичу се управо проблема односа према сељаштву.

Када је реч о односу Коминтерне према ситуацији у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославији (овај се назив користио код комуниста далеко пре него што је првобитна Краљевина јужнословенских народа добила то име), испоставиће се да је становиште о неопходности укључивања сељачких партија у стварање револуционарног набоја на изванредан начин утицало на став Коминтерне према решавању националног питања, које је у Краљевини, недуго после њеног проглашења, избило у први план, нарочито када је реч о српско-хрватским односима.

Национални проблеми у Југославији, са друге стране, били су предмет озбиљних полемика и унутар Комунистичке партије Југославије, што је обележило готово пуну деценију њене историје.

Став Комунистичке партије Југославије према заједничкој држави Јужних Словена и решавању националног питања, прошао је, под утицајем Коминтерне, неколико фаза. На почетку, од 1920. године, па најкасније до 1923. доминира уверење да је најцелисходније деловања Комуниста у унитарној држави. У овом периоду не наглашава се хегемонија српске буржоазије, већ превладава уверење да је пројекат Краљевине СХС дело националних буржоазија, који је потпомогла Велика Антанта. Грађанске партије које се формирају на подручју Југославије, нису усмерене решавању питања насиромашнијих слојева становништва, што представља погодно тле за деловање Комуниста.

Југославија је после Великог рата – баш као и Русија уочи избијања револуције, превасходно аграрна земља у којој доминира сељаштво, а не индустријски пролетаријат. То је између осталог условило промену тактике, јер су политичке партије и покрети, окренути сељачком становништву, имали битно национално обележје.

Други период обухвата верменски распон од 1923. до 1935. године. У овом периоду поступно сазрева и конкретизује се идеја о потреби да Комунисти активно делују у циљу разбијања Југославије.³⁰² Тако је на петом конгресу Коминтерне, јула 1924. године

³⁰² Љубодраг Димић, *Историја српске државности III – Србија у Југославији*, Платонеум, Београд, 2001, стр. 266.

закључено да је у Југославији недвосмислено на делу великосрпска хегемонија; више од седамдесет процената становништва нема српско етничко порекло, а ипак су на неки начин потчињени Србима, речено је на овом конгресу; владавина српске монархије представља најочигледнији вид националног угњетавања.³⁰³

На Конгресу КПЈ у Бечу, 1926. године – у духу закључака Коминтерне, који су у међувремену прошли партијске расправе у огранцима Комуниста, формулисан је став да је Југославија империјалистичка творевина, односно да је српска буржоазија уз помоћ моћних савезника – у духу империјализма, себи потчинила суседне словенске народе.³⁰⁴

У Дрездену 1928. године, на Четвртом конгресу КПЈ – политика разбијања Југославије подразумева сарадњу са националним покретима у деловима унитарне државе. На овом конгресу заузет је став да осим стварања хрватске, словеначке македонске и црногорске независне државе, Косово и Метохију треба предати Албанији, а Северну Бачку – Мађарској.³⁰⁵

Трећа фаза иде паралелно са идејама о стварању јединственог фронта за борбу против фашизма. Почев од 1934. године КПЈ све више заступа став о очувању унитарне државе, али као федерације, у којој ће све нације добити своје националне државе.

Дакле, у периоду од 1923. до половине тридесетих година прошлог века, КПЈ активно ради на разбијању Југославије као унитарне државе, појачавајући, према директивама Коминтерне, облике сарадње са националним покретима, пре свега са ВМРО и Хрватском републиканском сељачком странком, а касније и са Усташким покретом.

Међутим, у овом периоду не може се говорити о јединственом ставу југословенских комуниста, када је реч о решавању националног питања, и саме стратегије деловања – у циљу стварања погодних услова за избијање социјалистичке револуције. Чак и после конгреса у Дрездену, није постигнуто пуно јединство, и КПЈ је, све до средине тридесетих година, била у перманентном стању фракцијских борби и неслагања.

2.1. Десна фракција КПЈ

Комунистичка партија Југославије основана је 1919. године као Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), напуштајући социјалдемократске позиције Друге интернационале, који су превладали уочи избијања Великог рата. У тадашњем, вишепартијском систему Краљевине СХС, комунисти су остварили запажен резултат, односно већину у великим градовима, Београду, Загребу, Нишу, Скопљу, и 49, од укупно 419 посланичких места у Уставотворној скупштини – па је рад партије забрањен 1920. године, чиме практично започиње такозвани *драматични период* партијске делатности.³⁰⁶

Краљ Александар је донео *Обзнану* (29. XII. 1920. године), којом се забрањује свака комунистичка делатност, са образложењем да комунисти у ствари поткопавају друштвени поредак и припремају преврат, а по усвајању новог устава, Скупштина је 2. августа 1921. године изгласала *Закон о заштити државе*, према коме је свака комунистичка делатност проглашена за злочин.

Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) приступила је Трећој интернационали, после чега долази до промене имена у Комунистичка партија Југославије. Будући да јој је забрањено јавно деловање, Партија ће прећи у илегалу, а овај илегални рад, који се обављао под све буднијим оком Коминтерне, обележиће фракцијске борбе.

Комунистичка партија Југославије, у ствари, све до средине тридесетих година прошлог века, није остварила организационо јединство, већ је пре била скуп бројних

³⁰³ Историјски архив Комунистичке партије Југославије, II: Конгреси и земаљске конференције 1919–1937. Београд, 1950. Стр. 81.

³⁰⁴ *Ibid*, стр. 112.

³⁰⁵ *Ibid*, стр. 162-166.

³⁰⁶ *Историја СКЈ*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985, стр. 101.

партијских ћелија, које су у многим аспектима, у условима илегалног рада, спроводиле аутономне акције, или заступале одређена теоретска становишта која никада нису прерасла у неку ширу партијску доктрину или обавезујући смер даљег рада.³⁰⁷

Такво стање погодноло је стварању бројних фракција, које су у илегалној углавном биле посвећене теоретском раду и еманципацији свог чланства. Читање марксистичке литературе, расправе и указивање на корене експлоатације, смисао борбе против буржоазије и неминовност револуције, представљали су доминантна обележја рада ових малих партијских ћелија. Тек ту и тамо, спорадично, ове су организације учествовале у припремању неког штрајка, штампале летке или организовале побуне радника. Па ипак, почев од 1921. па све до тридесетих година двадесетог века, КПЈ заправо није имала битног утицаја на југословенску политику. Без јединствене тактике, строге организације способне за стварање јединственог фронта, није се могао очекивати никакав већи утицај на успостављање револуционарног набоја, нити спремности за озбиљну и синхронизовану илегалну борбу.³⁰⁸

Разлог за овакво стање није се могао објаснити само строгом полицијском контролом, хапшењем и осудама комуниста. У ствари, разједињеност и сталне борбе међу фракцијама представљале су далеко већи проблем.

За Коминтерну, већ само успостављање јединствене партије за подручје Југославије (југословенске партије) представљало је извешан проблем. Сасвим је вероватно да би Коминтерна спречила стварање јединствене партије на подручју краљевине Јужних Словена, да је располагала непосредним инструментима који би јој то омогућили.

Процена Коминтерне, у ствари, била је сасвим тачна. У држави у којој постоје нерешени међунационални односи, где је радничка класа малобројна и углавном марксистички нееманципована, није могуће извођење револуције искључиво снагом пролетаријата. За успех револуције, дакле, била је неопходна улога сељаштва. Тим пре што се незадовољство унитарном државом најпре артикулисало путем покрета чији су носиоци биле сељачке партије, пре свега Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) Стјепана Радића.

Однос Коминтерне и КПЈ према Краљевини СХС, односно јединственој југословенској држави, у ствари, никада нису били подударни. За бољшевице и Коминтерну, Краљевина је била версајска творевина, заснована на империјалистичком принципу, попут великих сила које су је основале. Доминантан положај Србије, чија је династичка лоза владала свим народима, за Коминтерну је представљао у основи империјални однос. Другим речима, Коминтерна није имала увид у генезу идеје југословенства, која датира из времена које претходи версајском поретку.³⁰⁹

Ставови комуниста, односно социјалдемократа (пре успостављања Коминтерне) о будућој југословенској држави такође су били веома хетерогени. Бранислав Глигоријевић у својој студији истиче да су хрватски и словеначки левичари били под утицајем *аустромарксиста* – да је подручје некадашње Аустроугарске царевине због своје индустријске инфраструктуре погодније за успостављање уређења које ће погодвати интересима радничке класе; са друге стране, српски социјалдемократи су сматрали да је југословенско уједињење прворазредни политички циљ.³¹⁰

³⁰⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918-1988*, I (1914-1941) Nolit, Beograd, 1988, str. 170.

³⁰⁸ *Ibid*, str. 171.

³⁰⁹ У ствари, у периоду пре Првог светског рата, идеја југословенства поткопавана је од стране централних сила. Исто тако, и сама српска држава, пре стварања Краљевине СХС, била је предмет деловања специјалних активности обавештајних служби. Решавање Источног питања било је такође део спољне политике Аустро-Угарске монархије (види у Славенко Терзић, „Аустроугарско обликовање албанског националног покрета“ у *Catena mundi, III, О националном идентитету Срба*, Catena mundi д.о.о., Београд, 2016.

³¹⁰ Branislav Gligorić, *Kominternina jugoslovensko i srpsko pitanje*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992, str. 21.

Ова разлика, међутим, не води никаквој дихотомији, јер је и у Хрватској, у Босни и Словенији било не само појединачно него и организација и покрета које су биле за стварање југословенске државе.³¹¹

У сваком случају, природу националних сукоба у југословенској држави у КПЈ је разумевано на другачији начин у односу на Коминтерну.³¹²

У научној литератури не постоји јединствен став о сукобу партијске леве и деснице. Многи инострани истраживачи истичу да је фракцијска подела била и у географском смислу јасно позиционирана; у Загребу, који је током предратне историје КПЈ увек имао највећу партијску организацију, према овим интерпретацијама, био је центар *леве фракције*, која је била веома критички настројена према тадашњој политици Комунистичке интернационале, сматрајући да су у Краљевини, после Закона о заштити државе, заправо сазрели услови за пролетерску револуцију. Са друге стране, у Београду – формирана је десна фракција, која је у почетку подржавала политику Коминтерне, сматрајући да је успех пролетерских револуција на Балкану немогућ без помоћи ове организације, и да се морају имати у виду историјске и политичке прилике.³¹³

На партијској левици били су између осталих Ђуро Цвијић, Камило Хорватин, Аугуст Цесарец и Моша Пијаде, док је десну фракцију предводио Сима Марковић, уз подршку Филипа Филиповића, Лазара Стефановића, Михајла Тодоровића, и других.³¹⁴

Са друге стране, према Алекси Ђиласу, састав и једне и друге фракције био је национално хетероген, односно и један и други пут били су готово подједнако заступљени и у Београду и у Загребу.³¹⁵

Спор између фракција заострио се у вези са националним питањем. Док је лева фракција заговарала примарно решавање националног питања, које је предуслов за стварање услова за револуцију и потоњу демократизацију друштва, Сима Марковић и његове присталице били су уверени да је примарни задатак комуниста да се боре за демократизацију друштва, и упоредо са тим за револуционарно просвећење пролетаријата, јер ће само на овај начин национално питање моћи да буде решено изван буржоаских оквира. Из тог разлога, Марковићева фракција је названа – реформистичком, иако сам Сима Марковић није заступао тезу о могућности револуције парламентарним путем (путем уставне реформе).

Обе фракције биле су сагласне да је Краљевина СХС версајска творевина, створена у функцији продубљивања кордона према Совјетском Савезу, али је десна фракција била мишљења да ова држава ипак изражава основне пројугословенске идеје, будући да јужнословенски народи једино здружени могу да се изборе са империјалистичким интересима великих сила.³¹⁶

Идеја југословенства је код интелектуалаца главних конститутивних народа, Срба, Хрвата и Словенаца, подразумевала стварање национално хомогене државе, односно јединственог националног суверенитета, по угледу на друге вестфалске творевине. Јединствено тржиште, хомогенизација културе, језика и политичке праксе, требало је да резултирају настајањем либерално-демократске државе, која ће бити погодно тло за развој

³¹¹ Момчило Суботић, „Југословенство и југословенска држава: идеје и учинци једног геополитичког експеримента“, у *Национални интерес*, Година XIV vol. 33, бр. 3/2018, стр. 75-107.

³¹² Да је Коминтерна одсудно утицала на ставове југословенских комуниста тврди и Славенко Терзић, в. *Стара Србија (XIX-XX век) Драма једне цивилизације*, Православна реч-Историјски институт Београд, Нови Сад-Београд 2012, стр. 269.

³¹³ Philippe Bourrinet, *An ambiguous Journey, Ante Ciliga (1898-1992)*, Pasis, *Le Monde*, 28. Октобер 1992, стр. 111.

³¹⁴ Petar Požar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*, Nova knjiga, Београд, 1989, стр. 19.

³¹⁵ Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Izdavačka kuća „Književne novine“, Београд, 1990, стр. 112. Са друге стране, Аугуст Цесарец је бранио становиште да хрватска буржоазија, „не наступа спрам осталих класа и народа као политички и национални тлачитељ“, односно да је хрватска буржоазија гоњена, од стране осталих класа и друштвених слојева на националну револуцију – која ће бити основа за будућу социјалну револуцију; наведено према Б. Глигоријевић, *Ibid*, стр. 124.

³¹⁶ Geoffrey Swain, "Wreckage or Recovery: A Tale of Two Parties," in Matthew Worley (ed.), *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*. Palgrave-Macmillan, 2004, стр. 131.

националне буржоазије, индустријализацију, привредни и економски раст; само на овај начин, јединствена национална држава могла би да постане регионална сила, и да има већи међународни значај.

У том смислу, стварање државе три народа, Срба, Хрвата и Словенаца могло се разумети као прва етапа на овом путу, који је требало да се оконча успостављањем јединствене југословенске нације, у којој би сви народи, укључујући и мањинске, уживали одређена права (пре свега право на вероисповест, обичаје, културне специфичности).

Постоје два значајна фактора који су реметили ову идеју. Најпре, у заједничкој држави, само је становништво Србије заузимало национално хомогену територију. Црногорци и Македонци нису били признати као засебни народи, а у Босни и Хрватској становништво је било и верски и етнички хетерогено. Самим тим, на територији Краљевине, изван Србије, постојала је потреба за успостављањем јединствених етничких субјективитета.

Значајнију улогу имао је положај српске монархије. Јединствена национална држава, наиме, у ситуацији каква је владала на подручју Југославије, захтевала је републиканско уређење. Српска монархија је, најпре, обезбеђивала извесну супремацију српске буржоазије,³¹⁷ оснажене чињеницом да се ради о народу који је био на победничкој страни у Великом рату. Исто тако, круг буржоазије окупљен око монарха, а њега су чинили углавном српски капиталисти, доминација у војним и безбедносним структурама, омогућавали су *српску хегемонију*, коју, међутим, ваља разумети као хегемонију српских капиталиста, а нипошто народа – који је, баш као и у другим деловима југословенске државе, углавном тешко живео. Међутим, незадовољство најпре економском ситуацијом у Краљевини артикулисало се пре свега као протест против српске хегемоније. Са друге стране, ова доминација српске буржоазије на изванредан начин анестезирала је српско сељаштво, које је такође било у незавидном положају – компензујући незадовољство разумевањем новостворене државе као проширене монархије, у којој Срби имају доминантан положај.

Тај несклад између либерално-демократске националне државе и нерешених односа међу народима, на бази становишта да је етничка подела у основи профеудална, а да је стварање нације израз капиталистичког поретка, уочен у комунистичкој штампи, која већ 1919. констатује:

„Племенски шовинизми почињу бивати из дана у дан све отворенији (...) Држите свој просвјед против тих племенских шовинизама који су могуће били сувремене у средњем веку, но данас, у доба социјалне револуције држимо да им нема мјеста“.³¹⁸

Иако јасно детектује средњевековни карактер етничких напетости у тек створеној Краљевини, овај текст не запажа да су та сучељавања народних покрета или религијско-црквених доктрина заправо само димна завеса, испод које се сукобљавају интереси буржоазија конститутивних народа.³¹⁹

Тек јула 1922. године, на конференцији у Бечу, КПЈ заузима становиште да су националистички покрети заправо прикривени интереси пре свега српске и хрватске буржоазије. А управо ово запажање представља суштину сагледавања националног питања у делима Симе Марковића.

³¹⁷ „Краљево понашање одређивали су интереси српске буржоазије, јер је династија била њен врх и најистакнутији представник српске политичке власти. Највиша војна и политичка власт била је резервисана за представнике српске буржоазије.“ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918-1988*, I (1914-1941) Nolit, Beograd, 1988, str. 153.

³¹⁸ „Средовјечан племенски турнир“, *Искра*, бр. 5 (17. Јули 1919), стр. 3-5.

³¹⁹ Та се наивност одржава и у документима Другог конгреса КПЈ, одржаног у Вуковару, на коме је Сима Марковић изабран за генералног секретара Партије: „КПЈ ће остати и даље на braniku идеје nacionalnog јединства и ravnopravnosti svјiju nacionalnosti u zemlji. Она ће све силе uložiti да се spriječi poništavanje političkih i грађанских права stranim nacionalnostima које су sastavni dio jugoslavenske државе“, *Komunistička internacionala, Stenogrami 1*, dokumenti kongresa, IMRP, Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, Gornji Milanovac 1981, knjiga 1, str. 201.

Не само Сима Марковић, него и Камило Хорватин, оцењује како је, уместо приближавања националних буржоазија, на делу *национална психоза*, коју у ствари потпирују буржоаске структуре из Хрватске и Србије. Са друге стране, Коста Новаковић и Ловро Клеменчић инсистирали су на националним посебностима, и истицали да је идеја о националном јединству у ствари замка великосрпске буржоазије.³²⁰

Сви национализми на југословенском простору, према Марковићу имају јединствену генезу. У време такозване *националне револуције*, када су у бившим аустријским покрајнама организована Народна вијећа, управо је буржоазија уз помоћ војске *успоставила ред*. Уз помоћ француске и српске војске, уједињење словенских народа на самом почетку се одвојило од народних интереса. Идеја водила националне револуције, о националном јединству словенских народа у државном суверенитету, тако је подређена интересима буржоазије.³²¹

До националног уједињења, према томе, сматра Марковић, није дошло због сукоба интереса словеначке, хрватске и српске буржоазије, односно њихових настојања да контролишу и експлоатишу јединствено тржиште Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ова борба је, према Марковићу, маскирана идејом националистичких покрета, па су тако радници и сељаци, окупљени око поменутих националистичких идеја, у служби интереса буржоазије трију конститутивних народа.

Ова Марковићева теза представљала је у ствари артикулацију једног партијског става, који ће на Другој земаљској конференцији КПЈ бити изражен на следећи начин: Хрватска и Словенија, као привредно, финансијски и културно развијеније од Србије, располажу и моћнијим капиталом – док се српска буржоазија, из страха да не изгуби примат, путем политичке хегемоније бори да искористи богатство буржоазије друга два конститутивна народа, како би и сама ојачала, и постала конкурентан партнер.³²²

Иако је Марковићу са више страна замерано да није обратио довољну пажњу на великосрпску хегемонију, односно на примат српске буржоазије,³²³ он је, у ствари, у својој брошури *Национално питање у светлости марксизма*, на ово јасно указао:

„Такво држање Народних већа омогућило је империјалистичкој српској буржоазији доминантан положај у целој земљи још од првих дана уједињења. Напомињем да су у тим значајним тренуцима *социјалдемократске вође*, нарочито у главним центрима као што су Загреб и Љубљана, били потпуно идентификовани са буржоазијом“.³²⁴

Другим речима, захваљујући војсци, која је заводила ред уместо Народних већа, српска буржоазија је чистила себи терен и омогућавала привилегован положај. Са друге стране, представници буржоазије Хрвата и Словенаца, који су у уједињењу и ослобађању од аустроугарске доминације видели своју шансу, успротивили су се таквом стању ствари, па су утицали на стварање националних покрета, који су у суштини подређени интересима капиталиста поменутих народа.

Одломак из Марковићеве књиге показује како се њен аутор свакако не може посматрати као социјалдемократа или бранитељ великосрпске хегемоније, иако су му управо то спочитавали представници партијске левнице, као и делегати на конгресу Коминтерне, 1924. године у Москви.

Уосталом, и сам Марковић је у поменутом делу настојао је да ситуацију у Југославији представи позивајући се на Марксов *Капитал*, указујући да развијени хрватски и словеначки капитал користи и вишак вредности мање развијеног српског капитала,³²⁵ иако, са друге

³²⁰ В. Petranović, *Ibid*, str. 172.

³²¹ Sima Marković, *Tragizam malih naroda*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1985, str. 76.

³²² Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 124.

³²³ Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, str. 99: „Кljučна разлика између српског национализма, чији је концепт државе победио у Југославији, и, рецимо, хрватског чије су тежње остале углавном неостварене, остала је примећена.“

³²⁴ Sima Marković, *Ibid*, str. 76.

³²⁵ В. Gligoriјеvić, *Ibid*, str. 124.

стране, српски капитал, уз помоћ instrumenata држава којом доминира, као победник у рату, настоји да хрватски и словеначки капитал подреди сопственом развоју; речју, национални проблеми су производ сучељености националних буржоазија, односно по среди је динамика капитала, која се сакрива из такозваног *националног питања*.

Другим речима, у заједничкој држави Јужних Словена, национално питање није ни решавано, јер се од почетка ради само о борби националних буржоазија, а не о стварању јединствене јаке нације, која ће моћи да одоли будућим империјалним амбицијама моћних држава.

Марковић је сматрао да се у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца најпре мора успоставити измакло национално јединство, и да тек решавањем овог уставног питања могу бити створени услови за будућу социјалистичку револуцију.

Ове идеје Сима Марковић је бранио још у Уставном одбору Уставотворне скупштине, 1921. године, у начелној дебати, пледирајући за стварање јединствене југословенске нације – што је, уосталом, била пракса и код других европских народа.³²⁶

Марковић, дакле, у *идеји уједињења* не види првенствено великосрпске империјалистичке интересе, нити настојање да се други народи подреде интересима Србије. И буржоазија других народа је, такође, деловала у правцу уједињења. Међутим, у Краљевини СХС, управо су ти интереси буржоазије спречили да национално јединство буде успостављено.

Оно што се Марковићу свакако може замерити, а што није промакло његовим критичарима у Коминтерни, јесте неувиђање подређеног односа других народа, којима заправо и није признато право на етницитет: Црногорци, Македонци, Босанци, нису били идентификовани као народи, па иако им је било омогућено исповедање вере и културни идентитет, никада нису препознати као етнички субјекти. Са друге стране, југословенску краљевину оптерећивале су националне мањине, припадници других нација, пре свега Мађари и Немци, чија ће права, убрзо, бити гарантована међународним конвенцијама.³²⁷

Марковић, ипак, има јак разлог због чега се фокусира на Словенце, Хрвате и Србе, будући да су само ова три народа у својој прејугословенској историји достигла „ступањ историјске зрелости“, односно могућност да формирају нацију. Међутим, културне и језичке сличности упућују на потенцијално национално јединство, које је изражено путем тежње ова

³²⁶ „...Срби, Хрвати и Словенци, вековима су живели на раздвојници и векови раздвојеног живота под сасвим различитим политичким, економским, социјалним и културним приликама оставили су трага код Срба, и код Хрвата, и код Словенаца, о којима се мора водити рачуна. Иако се не може спорити да су Срби, Хрвати и Словенци етнографски један народ, ван сваке је дискусије господо, у томе се не треба варати, да се Срби, Хрвати и Словенци у ширим масама још не осећају као један народ. И што је то тако, један део одговорности, господо, пада на српску, хрватску и словеначку буржоазију, која није духовно припремила уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу.“ – *Ibid*, str. 15.

³²⁷ Језичке мањине, културне групе, религијске организације, које су неговале другачију културну традицију, остале су ускраћене за своја права у доминацији националне културе у националним државама. Из тог је разлога Друштво народа, после Великог рата, а у функцији одржавања међународног мира, осмислило одређене мере, попут *права опције*, којим је допуштено да етничке групе, које нису биле у већини у националној држави, саме одлучују да ли ће прихватити држављанство те државе, или држављанство матичне земље, у којој је народ коме припадају створио националну државу.

Решење проблема мањина подразумевало је, дакле, признавање субјективитета самих група, које су за заштиту својих права могле да се обрате матичној националној држави, или самом Друштву народа.

Поменуто решење успостављено је зато што је после Великог рата дошло до распада неких држава, попут Аустроугарске. Међутим, поменуто право група злоупотребљено је после новог јачања Немачке, односно успостављања националсоцијализма у овој земљи. Анексија Аустрије, подела Чехословачке под притиском немачке мањине, а затим и позивање на мањинска права приликом распарчавања Пољске и Југославије, иницирали су другачији покушај решавања овог проблема, у периоду после Другог светског рата; види у *Vojin Dimitrijević, „Prava pripadnika manjina prema međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima“*. u *Ustavne i međunarodne garancije ljudskih prava* (Zoran Radivojević, ur.) Pravni fakultet, Niš, 2008, str. 8.

три народа да конституишу јединствену државну заједницу, односно јединствену националну аутономију.³²⁸

Речју, за Марковића је национални проблем у Краљевини – свађа експлоататора, односно завађеност националних буржоазија. Из тог је разлога Марковић био против сваке сарадње са Хрватском сељачком странком или Словеначком људском странком, сматрајући их само изразом интереса буржоазија ова два народа.³²⁹

Осећај националне угњетености тако је, према Марковићу, имао сасвим фантомски карактер, будући да народ у Србији није био ништа мање угњетаван од пролетаријата и сељаштва других народа у југословенској држави.

Уставно решење о праву народа на самоопредељење до отцепљења, имало је циљ, пре свега, да представља брану против разобручене српске доминације. Видећи у овом праву једну у основи либералну идеју, Сима Марковић је супротставља национализму балканских народа, који се позивају више на средњовековну традицију, него на либералну идеју о националном идентитету. Та анахроност је, међутим, намерна, како би се прикрили стварни интереси буржоазије. Јер, право на самоопредељење не сме да буде производ буржоаских интереса, него воље народа, и зато се мора решавати на референдуму – иако на први поглед овакав потез претпоставља институције буржоаске државе, која својим механизмима може да утиче и на његов исход.

Остварење националног јединства, и самоопредељење до отцепљења, подразумевају, дакле, освешћени народ, ослобођен индоктринације, а то значи првенствено еманциповани пролетаријат.

У држави у којој пролетаријат нема значајну улогу, што због малобројности, што због нееманципованости, не може се очекивати решавање националног питања према лењинистичким регулама. У том смислу, потребно је уставним променама побољшати тренутно стање. Између могућности федерализма и централизма, Марковић је пре за ово друго, и то из два разлога: најпре, федерализам не гарантује право народа на самоопредељење (због примата народне буржоазије), а осим тога – централизована држава је корак ка националном јединству, и том смислу - превладавање српске хегемоније.³³⁰

Пре него што се створе услови за социјалистичку револуцију, Југославија најпре мора постати демократска држава, заснована на либералним начелима, дакле национално хомогенизована државна заједница са јединственим тржиштем и решеним питањем културних аутономија конститутивних народа и националних мањина.³³¹

Оваква стратегија, која подразумева најпре утицај комуниста у функцији стварања демократског друштва – а потом еманципацију пролетаријата (ова два задатка могу се реализовати упоредо) и стварање услова за револуционарну промену друштва, заправо је усвојена на Другом конгресу Партије, у Вуковару. У *Резолуцији о политичкој ситуацији и задацима КПЈ*, усвојеној на овом конгресу, између осталог стоји да ће КПЈ „остати и даље на бранику идеје националног јединства и равноправности свију националности у земљи - што претпоставља управо - борбу у парламенту - која према овом документу треба да иде упоредо са револуционарним активностима - југословенског пролетаријата“.³³²

³²⁸ Притом не треба губити из вида да је Марковић негирао да одређена вероисповест игра битну улогу у успостављању националних суверенитета, будући да „религија није играла првокласну улогу у животу народа“. Муслимани у Босни су, у том смислу, религијски отуђени од својих народа, Срба или Хрвата: „они се сматрају Турцима, иако не знају ни речи турске, нити имају икакве друге везе са Турцима осим – вере“, S. Marković, *Ibid*, str. 78.

³²⁹ Између ХРСС и СЛС постојала је, међутим знатна разлика. Док су Радићеве присталице биле за опстанак заједничке државе као републике, Словенцима је било битније да буду у влади заједничке државе, и да тако што је могуће више обезбеде задовољење својих интереса. Такође, треба имати у виду да ХРСС није била заинтересована за непосредну сарадњу са југословенским комунистима, већ за успостављање непосредног односа са Совјетским Савезом; A. Đilas, *Ibid*, str. 101.

³³⁰ S. Marković, *Tragizam malih naroda*, str. 85.

³³¹ Сима Марковић, *Уставно питање и радничка класа Југославије*, Београд, 1923, стр. 32.

³³² *Odluke II kongresa KPJ*, Zagreb, 1920; Vukovarski kongres KPJ, (priredili: U. Vujošević, V. Kovačev) str. 94-102.

2.2. Забрана рада КПЈ и лева фракција

Коминтерна је несумњиво значајно утицала на промену партијског курса, и заузимање другачијег становишта о политичкој борби. Однос КПЈ према Трећој интернационали, уосталом, присутан у документима са Вуковарског конгреса, то несумњиво потврђује. Са друге стране, не треба губити из вида да је само годину дана по Другом конгресу КПЈ забрањен рад Комунистичке партије, што је, упркос тактици према којој су комунисти и даље утицали на парламентарни живот путем Независне радничке партије Југославије (у периоду између 1923. и 1924. године), ипак значајно отежавало спровођење идеје о непосредној улози у демократизацији друштва.

Сам прелазак на илегалне услове рада, уосталом, захтевао је непосреднију помоћ Коминтерне, а то је подразумевало и јачање њеног утицаја.

За разлику од Марковића, партијска левица била је више склона радикалнијем решавању националног питања. Будући да је најновији савез Круне и буржоазије показао да су идеје о демократизацији друштва илузорне, никакво се праведно решење националног питања не може очекивати унутар постојеће државе. Из тог разлога треба разградити Краљевину, засновану на српској хегемонији. У ту сврху, насупрот ранијој осуди сепаратистичког национализма, сада се све отвореније рачуна на савез са националистичким покретима, а пре свега са Хрватском републиканском сељачком странком, која је, заправо, једина била у стању да озбиљно пољуља постојећи поредак у Краљевини СХС.

Партијска левица је оптуживала Марковића и његове присталице да решење националног питања виде у оквирима буржоаског друштва, што, према њиховом мишљењу, противречи основним регулама лењинистичке теорије.

Продор ставова партијске левице, са друге стране, био је олакшан чињеницом да се Сима Марковић налазио у затвору за време најживљих партијских расправа о националном питању, и да није могао да непосредно руководи партијском организацијом.

Суштински – Комунистичка партија Југославије била је суочена са недоумицама, које су се првенствено тичале наставка класне борбе и стварања услова за пролетерску револуцију.

Сима Марковић и Филип Филиповић сматрали су да треба јасно раздвојити сукоб националних буржоазија од националних сукоба, односно пуке превласти српске нације у заједничкој држави. Хрвати и Словенци, као и припадници мањих народа, као пролетери или сељаци, у ствари, немају интерес у разбијању заједничке државе; још мање се то може рећи за пролетаријат конститутивних народа државе јужних Словена. Другим речима, национална хомогенизација битно би нарушила и пролетерско јединство.³³³

Са друге стране, а то је кључни аргумент партијске деснице – у Југославији не постоји револуционарни набој, довољан за извођење социјалистичке револуције. У таквој ситуацији, борба за решавање националног питања, која треба да доведе до завршетка конституисање буржоаских националних држава, тешко може да прерасте у социјалистичку револуцију, као што се то догодило у Русији.³³⁴

Међутим, партијска левица управо на овом аргументу гради критику Марковићевих и Филиповићевих ставова. Наиме, одсуство снаге пролетаријата да самостално изведе револуцију захтева, баш као и у случају Русије, учешће сељачког фронта – и зато је сарадња са националистичким просељачким странкама нужан услов за стварање критичне масе која треба да доведе до револуционарних промена, и успостављања власти националних буржоазија, после чега би, баш као у Русији, власт преузели комунисти.

У том смислу, одмах после националне хомогенизације уследила би социјалистичка револуција, а након ње ново повезивање пролетаријата у Балканску Федерацију, на основу

³³³ В. Глигоријевић, *Ibid*, стр. 130.

³³⁴ В. Петрановић, *Ibid*, стр. 176.

слободног права сваког конститутивног народа да одлучи да ли ће ући у федеративну социјалистичку републику.

Коминтерна је критиковала *партијску десницу*, указујући да се национално питање не може решити променама устава – на шта су, између осталог, указивали и Филиповић и Марковић. Међутим, овде није на делу никаква верзија *аустромарксизма*, и у том смислу искорак ка социјалдемократији, како је то указивала најгрубља критика Коминтерне. Јер, представници партијске деснице не заступају ни Реноров, ни Бауеров, ни Адлеров став да да буржоазија и пролетаријат могу делити извршну власт, а да се притом антагонизам ових класа не смањује.³³⁵

Прва земаљска конференција КПЈ, одржана у Бечу, маја 1923. године наговештава ову нову линију, самим тим што апострофира великосрпску хегемонију:

„Без икакве парламентарне сентименталности влада је јасно ставила до знања свима и свакоме да она неће презати ни од каквих средстава само да протури припремљени полицијско-централистички устав, који је имао с једне стране да учврсти монархију, а с друге да санкционише хегемонистичку политику српске буржоазије“.³³⁶

Такође, на конгресу у Бечу, 1923. године, КПЈ је закључила да после успеха ХРСС комунисти морају да заузму другачији став према националистичким странкама, тим пре што је већ тада било јасно да Радићева странка нема сепаратистичке захтеве, или да они барем нису у првом плану, па је ова сарадња била прихватљива и левој и десној фракцији. За КПЈ, после Бечке конференције, ХРСС је легитимни заступник хрватске нације, односно својеврсна артикулисана реакција на великосрпску хегемонију.³³⁷

Однос према Хрватској сељачкој странци, могао је бити разумеван и са једне и са друге стране партијског спектра: то што сам Радић и круг око њега није био за рушење југословенске државе, већ пре за њену реформу, могло је да буде усклађено са Марковићевим ставовима, на шта указује и његова књига *Национално питање у светлости марксизма*:

„И српска, и хрватска, и словеначка нација одговарају свим условима који се, по дефиницији коју смо усвојили у првом одељку, од једне нације траже. Тако долазимо до закључка да су Срби, Хрвати и Словенци три нације, или, ако употребимо реч народ као синоним нације, три народа. То је неоспорна историјска чињеница. Срби, Хрвати и Словенци нису никада до уједињења, крајем 1918. године, живели заједно на једној територији, иако су били у суседству; међу њима никад није било саобраћајних и економских веза које би их спајале у једну целину. Напротив: вековна туђинска владавина их је не само територијално раздвајала, него им је на све могуће начине ометала и отежавала и саобраћајне и економске везе. По нашој дефиницији, међутим, без заједнице територије и економског живота нема једне нације. И већ по томе, Срби, Хрвати и Словенци не би могли бити једна нација, чак кад би им остале битне ознаке нације, језик и култура, биле исте, што никако није случај.“³³⁸

Иако је сукоб између леве и десне фракције значајно одредио ток Треће земаљске конференције КПЈ, одржане децембра 1923. године у Београду, када је реч о националном питању, њени резултати се не могу посматрати као радикални искорак у односу на Вуковарски конгрес. Додуше, осуда српске буржоазије и њеног привилегованог положаја овде је израженија него у претходним партијским документима, али Резолуција о националном питању, донета на овој конференцији, у суштини не пружа подршку

³³⁵ L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma II*, str. 135.

³³⁶ *Историјски архив КПЈ*, КИ 1922/16-II том, Историјско одељење СК КПЈ, Београд, 1949.

³³⁷ В. Petranović, str. 161.

³³⁸ Сима Марковић, *Ibid*, str. 138.

сепаратистичким покретима, а исто тако није напуштена идеја да се, сада путем Независне радничке партије Југославије, непосредно делује у циљу уставних реформи.

Па ипак, више су него очигледне интервенције у којима се може назрети утицај Коминтерне. У тексту Резолуције, ако га пажљиво читамо, наићи ћемо на занимљиве реченичне склопове, у којима се настоје довести у везу супротстављени ставови партијских фракција. Тако се, на пример, констатује да је да је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца извршено „под диктатом империјалистичке политике Антанте и српске владајуће класе“,³³⁹ а не *одоздо*, вољом народа. Дакле, у овом ставу се заједничка држава посматра и као версајска творевина, па је у том смислу српска монархија стављена у контекст империјалистичких интенција, али истовремено се не негира постојање идеје југословенства *одоздо*, сходно народним интересима.

Право народа на самоопредељење, које се наглашава у Резолуцији, суштински не противречи тезама Симе Марковића, тим пре што се у члану 4. усваја становиште да оно није увек целисходно.

Највећи уступак Марковићевим ставовима видљив је у члану 6. у коме се Народној радничкој партији ставља у задатак да (легалним политичким средствима) утиче на укидање Видовданског устава и стварање републиканско-федералистичког устава, којим би била успостављена „најпунија равноправност свију нација“.³⁴⁰ Са друге стране, супротно Марковићевим ставовима о националистичким покретима, у члану 7. Резолуције, тврди се да „пуно право на самоопредељење, као и интереси широких народних маса могу бити обезбеђени само борбом сељаштва и средњих слојева у најтешњој сарадњи са пролетаријатом“.³⁴¹

У духу Коминтерне је, свакако, став о *македонској народности*, којој је, према овом документу, систематски ускраћено да дође до националног јединства. Признавање права на независну Македонију, у том смислу, противречи федералистичким идејама, које представљају програм политичког деловања Независне радничке партије. Као да су седми и осми став Резолуције писале две особе, јасно супротстављених ставова о националном питању. Радикалне тезе у осмом ставу кулминирају констатацијом:

„Борба за независност Македоније треба у првом реду да буде вођена од македонских сељака, због чега они морају узети вођење ове борбе у своје руке, морају се изјаснити солидарнима са својом браћом радницима и сељацима осталих земаља и обезбедити стварање радничко-сељачке владе у независној Македонији, која ће добровољно ући у федерацију независних балканских република...“³⁴²

Инсистирање на јединству пролетаријата *угњетавајућих и угњетаваних народа*, међутим, револуцију и даље везује за матицу јединствене југословенске државе, и свакако је у духу Марковићевих ставова.

Расправа између леве и десне фракције водила се првенствено у часопису *Борба*. На Трећој земаљској конференцији учињен је покушај уједињења, који је, макар делимично, био мотивисан потребом партијског јединства, ради наставка парламентарне борбе путем Независне радничке партије Југославије. Међутим, овде су сасвим видљиви утицаји Коминтерне, која је преко свог Извршног комитета, још јуна 1923. године, критиковала занемаривање сељачког питања.

Ставови Коминтерне значајно су утицали на формирање ставова партијске левнице, која се руководила следећим тезама: (1) остваривање једнакости реформама Устава Краљевине Југославије је немогуће; (2) југословенске нације, искључујући Србе који нису национално угњетени, треба подстицати на револуционарну националну акцију; (3) циљ ових

³³⁹ Резолуција о националном питању, Историјски архив КПЈ, ТОМ II, Istorijisko odeljenje СК КПЈ, Београд, 1949, стр. 61-71.

³⁴⁰ *Ibid.* стр. 65.

³⁴¹ *Ibid.* стр. 67.

³⁴² *Ibid.* стр. 68.

акција је стварање јединственог фронта сељака и радника, и оснивање револуционарних влада Хрватске, Словеније, Македоније и осталих народа; (4) те владе би се ујединиле у социјалистичку Југославију, која би се потом прикључила Балканској федерацији.³⁴³

Овакви ставови нису се могли појавити у отвореној форми, што из разлога неопходног партијског јединства, што због тога што их отворено није могла заступати Независна радничка партија Југославије, чији је задатак био да оствари утицај легалним политичким средствима.

Трећа конференција није донела смиривање унутарпартијских тензија, будући да је изабрано партијско руководство које је одражавало обе фракције. Ипак, Централни одбор Народне радничке партије Југославије 18. јула 1924. године доноси резолуцију којом се управо великосрпски шовинизам именује као примарни непријатељ, а право нација на самоопредељење као политички програм Партије. Овом одлуком се не прејудуцира да ли ово право претходи револуционарној демократизацији друштва:

„Због свега тога дужност је Партије да са организацијама радних маса угњетених нација води заједничке отворене борбе за право на отцепљење, односно да помаже покрете угњетених нација у циљу формирања независних држава како Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе, тако и ради ослобођења Албанаца.“³⁴⁴

До привидног помирења фракција долази на Трећем конгресу КПЈ, који је одржан у Бечу, од 17. до 22. маја 1926. Ту је коначно признато постојање македонске нације, које се наговештава још три године раније, али тада више у контексту курса ВМРО, о чему ће још бити речи.³⁴⁵

2.3. Подршка Коминтерне левој фракцији КПЈ

Коминтерна је најнепосредније утицала на разрешење овог дуготрајног сукоба, који је окончан на Четвртом конгресу КПЈ у Дрездену, новембра 1928. године. Ово је учињено на основу Отвореног писма Коминтерне члановима КПЈ, а група такозваних инструктора Коминтерне је учествовала у његовом спровођењу.

Треба имати у виду да је Коминтерна, анализирајући непосредне извештаје са терена преко својих агентура, формирала становиште да у Југославији малобројна радничка класа нема револуционарни потенцијал. Са друге стране, приметан је огроман потенцијал оних партија које се залажу за национално ослобођење – јер оне генеришу незадовољство социјалним стањем у држави у којој, према Коминтерни, доминира српска буржоазија.

Уколико су ставови Коминтерне о Југославији као империјалистичкој држави били неоправдани када је реч о примарној идеји југословенства, која је имала своје заговорнике и знатан потенцијал у народним масама и код Словенаца и Хрвата, а не само код Срба (односно српске буржоазије), КПЈ није могла да противречи када је реч о неравноправном положају Македонаца. Ако се има у виду да је Македонија припојена Србији после балканских ратова, онда, у извесном смислу, постоје империјалне амбиције Србије, које су осигурале њеним учешћем у Великом рату на страни победника.

Инсистирање на македонском питању, на Београдској конференцији КПЈ, (4. јануара 1924.) према томе, представља ехо ставова Коминтерне, који су оснаживали њен став да је у корену националног проблема у Југославији заправо великосрпска хегемонија. КПЈ никада није прихватила став да је та хегемонија производ српског империјализма, остајући при знатно умеренијој констатацији да у Југославији свакако постоји примат српске буржоазије, али да са њом, на одређеним нивоима, пактира и буржоазија друга два велика конститутивна народа, Словенаца и Хрвата.

³⁴³ А. Ђилас, *Ibid*, стр. 105.

³⁴⁴ *Историја КПЈ*, стр. 218.

³⁴⁵ Gordana Vlačić, str. 116.

У ширем контексту, тактика Коминтерне постаје јасна ако се има у виду да је после пропале наде да ће почетком двадесетих година доћи до ланчаних револуција у Западној Европи, након 1923. године пажња фокусирана на југоисток Европе, у коме је доминирало сељачко становништво.

Управо из овог разлога, Коминтерна 1923. године оснива Међународни савез Сељака, односно Сељачку (зелену) интернационалу, у намери да успостави извесну контролу над прогоњеним сељачким партијама, пре свега у Бугарској и Југославији – о чему ће више речи бити у наредном поглављу.

Пети конгрес Коминтерне у Москви, одржан у јуну и јулу 1924. године, донео је резолуцију о националном питању у Југославији. У овој је резолуцији заострена идеја распада Југославије као творевине империјалних сила, што треба да претходи револуцијама у националним државама које буду настале после њеног распада. У овој се резолуцији између осталог каже:

„...општа парола Комунистичке партије Југославије о праву народа на самоопредељење, мора добити свој израз у отцепљењу Хрватске, Словеније и Македоније од Југославије, и њихово формирање у самосталне државе.“³⁴⁶

Иако је Пети конгрес Коминтерне подржао ставове партијске левнице, било би претерано рећи да је дошло до подударња ставова, тим пре што ни лева фракција у КПЈ није у потпуности делила становиште о неминовности распада Југославије, у функцији пролетерских револуција у државама које би се после тог распада формирале. За већину њених чланова, ради се о тактичкој процени, а не о доктринарном ставу.

Та се разлика уочава ако се упореде закључци београдске конференције о деловању Независне радничке партије на стварању федералистичког устава, и знатно директније становиште Коминтерне да се у оквиру било какве буржоаске Југославије не може решити проблем националног угњетавања:

„Национално питање у Југославији није уставно питање и стога се не може поистовећивати с питањем ревизије Видовданског устава. Оно је, прво, питање борбе национално угњетеног становништва за његово право на национално самоопредељење и друго, питање револуционарне борбе радних маса у целој Југославији. 5. Борба против националног угњетавања, за право самоопредељења народа до отцепљења, и за радничку и сељачку власт, мора бити повезана с општом борбом против реакционарне великосрпске буржоазије, против монархије и против Видовданског устава.“³⁴⁷

Додуше, и Коминтерна, у тачку 6. Резолуције, увршћује потребу инсистирања КПЈ (преко Независне радничке партије Југославије) на ревизији Видовданског устава, али је овде сасвим јасно назначено да је прави циљ ове борбе легалним политичким средствима у ствари рушење монархије, односно југословенске државе.

Сима Марковић, који је био учесник расправе која је довела до поменуте Резолуције, истицао је да у Југославији нису на делу никакве револуционарне прилике, и да је из тог разлога целисходније национални проблем решавати уставом, а не компликованим јачањем сепаратизама, и одвојеним револуционарним превратима. Марковић је сматрао да није у интересу пролетаријата да се уситњава на националне партије, јер то и није у духу пролетерског интернационализма, и заједничке борбе против буржоазије.

Стаљин је Сими Марковићу замерао због тога што је версајску Југославију узео као готов оквир, у коме здружени југословенски комунисти треба да остваре револуционарне

³⁴⁶ *Rezolucija V kongresa Kominterne o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji*, Istorijski arhiv КПЈ, том II, стр. 420.

³⁴⁷ *Ibid*, стр. 421.

циљеве. За разлику од Марковића,³⁴⁸ који је сматрао да се односи у вишенационалној држави могу уставно уредити, Стаљин је био мишљења да то није могуће, и да је дужност комуниста, имајући у виду управо револуционарне циљеве, да подржавају сепаратистичке покрете.

Тешко је донети недвосмислен суд о томе колико је овакав оштар став у ствари полазио од Лењиновог сагледавања односа националне државе и стварања класних антагонизама који треба да доведу до револуције, а колико је Стаљин у дестабилизацији Југославије у ствари видео прилику да врши притисак на једну земљу, за коју се сматрало да има кључну улогу у одржавању целокупног Версајског поретка.³⁴⁹

Инсистирајући на истовременом решавању националног питања и стварању револуционарне тензије, Стаљин одговарајући Марковићу наглашава да право на отцепљење не подразумева обавезу отцепљења, али да се обезбеђивање таквог права, када је реч о такозваним националним мањинама, мора гарантовати – јер је борба против хегемоније српске буржоазије неодвојива од револуционарних циљева:

„У национални програм мора се безусловно унети специјална тачка о национално-територијалној аутономији за оне националности које неће сматрати за потребно да се отцепе од Југославије. Немају право они који мисле да таква комбинација мора бити искључена. То није тачно. Под извесним условима, после победе совјетске револуције у Југославији, потпуно је могуће да извесне националности Југославије неће хтети да се издвоје, слично као што је то било код нас у Русији. Разумљиво је да за такав случај треба у програму имати тачку о аутономији, имајући у виду преображај југословенске државе у федерацију аутономних националних држава на основу совјетског система.“³⁵⁰

Суштина Марковићевог приговора тичала се становишта да комунисти не могу да буду бранитељи национализма, јер он по природи припада буржоаској, а не комунистичкој идеологији. То је усвојио и завршни текст Резолуције, у констатацији да „хрватски и словеначки комунисти могу и треба да критикују буржоаски национализам своје нације и да одлучно иступе за заједничку борбу пролетаријата своје нације са српским радницима. А српски комуниста треба да најбезобзирније иступа против политике националног угњетавања које спроводи српска буржоазија и да истовремено просвећивањем и критиком сузбије националне предрасуде у редовима српских радника и сељака“.³⁵¹

Стаљинова критика, према којој се земља која је створена из империјалистичких интереса не може узети као *topos* за револуционарну акцију, и да револуција претпоставља њену дезинтеграцију, на крају је постао саставни део Резолуције. У закључку, такође, резолуција се позива на стару идеју федерације балканских народа, у формулацији која на изванредан начин подсећа на ставове Димитрија Туцовића, изречене пре стварања југословенске монархије:

„Као основну паролу, која у погледу националног питања обухвата његово потпуно решење, КПЈ поставља захтев за Федерацију радничко-сељачких република на Балкану, јер само добровољно уједињење организованих нација и радничко-сељачке државе може довести до стварног решења националног питања. Партије ће при томе стално наглашавати да је пут за решење националног питања, пут револуционарне борбе радничких и сељачких маса у циљу обарања капитализма и стварања радничко-сељачких република.“³⁵²

³⁴⁸ М. Семитъ (Сима Марковић), „К националному вопросу в Югославии“, *Большевик*, бр. 11-12 (30. јун 1925), 20-3.

³⁴⁹ Ј.В. Сталин, „К националному вопросу в Югославии“, *Большевик* бр. 7 (15. април 1925), 20-3.

³⁵⁰ Ј.В. Сталин, „Еще раз по националному вопросу“, *Большевик* бр. 11-12, (30. јун 1925).

³⁵¹ *Rezolucija o jugoslavenskom pitanju*, u *Istorijski arhiv KPJ*, t. II, str. 430-442.

³⁵² *Ibid*, str. 442.

Грађење федерације, према томе, нужно претпоставља разграђивање постојеће државе, тада Краљевине СХС – која ће, међутим, током наредних година и сама доживети неколико реформи, предузетих углавном на основу страних притисака.

Стаљинове критике упућене Сими Марковићу су такође да национално питање у Југославији посматра изоловано, односно да ово питање не сагледава у контексту светске борбе пролетаријата, коју предводи прва социјалистичка држава на свету. Дакле, Марковић не узима у обзир да је версајска Југославија непријатељ Совјетског Савеза. Рушење Југославије, у том смислу, подразумева поткопавање самог версајског пројекта, јер покреће и друга нерешена питања (експанзионистичке тежње Италије, на пример) – а дестабилизација Антанте подразумева смањење притиска на Совјетски Савез.

Другим речима, политика Коминтерне, како се то добро види на овом примеру, идентификује се са интересима Совјетског Савеза, што ће имати далекосежне последице на судбину Треће интернационале, и што ће у многоме одредити карактер њених акција на Балкану.

Из тог разлога треба имати у виду да је својим инсистирањем на револуционарној тактици на Балкану, Коминтерна заправо настојала и да учврсти свој ауторитет, који је у Југославији барем делимично био пољуљан.

2.4. Сукоб са центрумашима

Оспоравање неприкосновеног ауторитета Коминтерне у КПЈ имао је облик такозване побуне центрумаша, опозиције унутар КПЈ. Иако се руководство југословенских комуниста оштро обрачунало са овом групацијом, у Коминтерни је владало подозрење да се поједини чланови КПЈ, а посебно партијска десница, никада до краја нису ослободили неких идеја центрумаша.

Спор са центрумашима датира из двадесетих година прошлог века, у време када Трећа интернационала још није имала снажан утицај на комунистичке партије на Балкану. У Манифесту опозиције КПЈ, група њених чланова указала је најпре да се инсистирањем на *принципу хомогености* у ствари онемогућује било какво другачије мишљење, односно да се ставови чланова који су мањина одмах дисквалификују као јеретички.

У другом делу овог манифеста изражене су озбиљне сумње када је реч о односу према Трећој интернационали. Центрумаша изражавају став да КПЈ усваја ставове Коминтерне без расправе. Такође, опозиција унутар КПЈ још септембра 1920. године изражава став да је Коминтерна заправо подређена интересима прве совјетске државе:

„Сви закључци у Москви о организацији Треће интернационале служе томе једноме јединоме циљу да милом или силом наметну руске политичке методе осталим партијама. И зато што ми не пристајемо на ову политику насилног и превременог изазивања револуције, штетног и превременог отимања за власт; зато што смо уверени да би таква политика упропастила не само нашу партију него и целу радничку класу као класу — зато смо ми противу оваквог начина организовања Треће интернационале.“³⁵³

Разуме се, овде није реч само о револуционарној тактици, заснованој на теоријским радовима Карла Маркса. Када се центрумаша противе диктату Коминтерне, то није само из разлога што сматрају да је стварање одређених историјских услова изван непосредног утицаја комунистичких организација, и да тај историјски стицај околности за револуцију захтева испуњавање више фактора. Самим тим што се револуционарне активности на изванредан начин стављају под команду Коминтерне, чије је седиште у Москви, и која и организационо и финансијски зависи од Бољшевика, указује да се овде примарно ради о интересима прве социјалистичке земље на свету:

³⁵³ *Naša sporna pitanja*, Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 1920, str. 23; šire 3-42.

„Целокупна политика совјетске владе у Русији зависи од тога какву потпору она има да очекује из осталих земаља. Највећи је интерес совјетске владе да брзо зна: где она може очекивати отворену револуцију, грађански рат, у циљу обарања капитализма. И према томе какав одговор добије опредељиваће совјетска влада своју политику. На II Конгресу у Москви изграђена је III Интернационала као искључиви орган совјетске владе у Русији у циљу непосредног организовања оружане борбе и у осталим државама за обарање капитализма.“³⁵⁴

У одговору на манифест опозиције КПЈ, Централно веће Комунистичке партије Југославије посебно истиче да су делегати два партијска конгреса, у Београду и Вуковару, „једнодушно и безусловно изјаснили за принципе и тактику Треће интернационале“.³⁵⁵

Под притиском Коминтерне, такође, Централно веће Комунистичке партије Југославије закључује да су се после изнетих напада на руску револуцију и Комунистичку интернационалу, потписници манифеста заправо сами искључили из КПЈ.³⁵⁶

На тај је начин уводни део Манифеста, у ствари, представљао пророчанство које само себе испуњава, јер су се чланови партијске опозиције објављивањем Манифеста нашли изван партијске организације.

Много година касније, на петом конгресу Коминтерне у Москви, питање центрумаша је актуализовано у контексту сукоба са десном фракцијом КПЈ. Очевидно је да је тада Стаљин имао у виду расправу вођену на Трећем конгресу Коминтерне, 1921. године, односно чувену расправу Симе Марковића и Зиновљева.

Марковић се успротивио паушалним оценама о наводно недовољно оштрој борби против центрумаша у КПЈ, а потом је дискусија прешла на питање о односу Коминтерне према догађајима у КП Италије и КП Немачке, које се принципијелно може повезати са односом Коминтерне према Комунистичкој партији Југославије.

На Трећем конгресу Треће интернационале, наиме, расправљало се о искључењу познатог немачког комунисте Пола Левија.

Левијево име повезано је и са распадом Социјалистичке партије Италије. Ови догађаји подстакнути су захтевом Коминтерне да се из ове партије избаце реформисти, чему се успротивио генерални секретар, Серати. У спору је посредовао тадашњи председник КП Немачке, Пол Леви, који је уживао значајан углед међу италијанским социјалистима. Међутим, криза је завршена тако што су Леви, и преко 200.000 чланова Социјалистичке партије Италије, напустили Коминтерну, док је мање од једне трећине чланства ушло у новоосновану Комунистичку партију Италије, због чега је Леви поднео оставку на руководеће место у Комунистичкој партији Немачке.

Недуго затим, КП Немачке је организовао такозвану *Мартовску акцију*, својеврсни покушај државног удара и преузимања власти, на сличан начин на који су то учинили бољшевици у Русији. Овај преврат не само да није успео, него су немачки комунисти били суочени са отпором и нападима радника који нису били чланови партије.

Пол Леви је осудио Мартовску акцију као преурађену и авантуристичку, а у својој полемици са организаторима из КП Немачке, посегнуо је, јавно, за подацима који су сматрани конспиративним, чиме је олакшао полицијско гоњење организатора неуспелог преврата.

Иако је и сам Лењин сматрао да су Левијеве оцене оправдане, он је због непоштовања партијске дисциплине, ипак искључен из Интернационале, а за ову одлуку гласали су делегати свих присутних партија и синдиката, осим делегације КП Југославије, која је у гласању остала уздржана.³⁵⁷

³⁵⁴ *Ibid*, str. 32.

³⁵⁵ *Radničke novine*, 14. Decembar 1920, str. 1-3.

³⁵⁶ *Ibid*, str. 2.

³⁵⁷ *Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića*, Beograd, SANU, 2013, str. 101.

Образлажући став КПЈ, Марковић је у расправи са Зиновљевим указао на одговорност Коминтерне за распад Социјалистичке партије Италије. Такође, Марковић је подвукао да осим Левија треба да буде кажњено, односно искључено из партије, целокупно руководство КП Немачке, које се одважило на недовољно припремљену акцију, која је нанела огромну штету не само партији, него и Трећој интернационали.³⁵⁸

Говорећи о *Мартовској акцији*, Сима Марковић, у ствари, између редова, указује на одговорност саме Коминтерне, која је са припремама за ову акцију свакако морала да буде упозната. Неискључивање организатора, са друге стране, сугерише да су они радили уз сагласност Извршног одбора Коминтерне:

„Леви је, по моме мишљењу, учинио велику грешку што је објавио брошуру. Он је, можда, починио више грешака, не само једну. (Граја.) Но, и немачко вођство мартовске акције учинило је многе грешке. И ако бисмо Паула Левија због његових грешака искључили, она би требало – ако меримо истом мером грешке вођства мартовске акције – и одговорне и неодговорне вође те акције још строже казнити.“³⁵⁹

Неизречена, али између редова присутна критика Коминтерне на известан начин је потврђивала основну тезу Центрумаша да је стварање револуционарних услова хетерогено, и да захтева историјски стицај околности. Међутим, Марковићева критика је далекосежно указивала да се процене Коминтерне, које подразумевају, као у југословенском случају, и недовољну информисаност о стању на терену, могу сматрати и непринципијелним и погрешним. Од ове констатације, па до сумње да су одлуке Треће интернационале штимоване у функцији спољне политике Совјетског Савеза, само је један корак.

У расправи са Марковићем о националном питању у Југославији, Стаљин свакако има у виду раније Марковићеве ставове, и зато настоји да путем леве фракције успостави контролу у Југославији. Уколико имамо у виду да је Стаљин ентузијазам према револуцијама у свету сплашњавао током наредних година, јасно је да политика Коминтерне, укључујући и ону на Балкану, представља облик специјалног рата, односно наставка сукоба са Антантом другим средствима, пошто су интернационалне контрареволуционарне трупе савладане на тлу прве социјалистичке државе.

2.5. Идеја Балканске федерације

По свему судећи, основни пројекат Коминтерне на Балкану, двадесетих година прошлог века, заснован на Лењиновим регулама о националном питању и вези национална држава – капитализам, био је разбијање Краљевине СХС, а не изградња потоње федерације, до које, уосталом треба да дође тек после таласа револуција на Балкану, и слободних одлука народа о удруживању у федеративну републику, засновану на диктатури пролетаријата (и пролетерском интернационализму). Балканска федерације је, у том смислу, истицана као решење, с обзиром на то да су балкански народи, због бројности и географског положаја, током своје историје били на удару великих сила.

Сама по себи, идеја Балканске федерације није нова. Иако се први пут јавља знатно пре социјалистичког покрета, у XIX веку, она добија јасну артикулацију тек за време деловања Српске социјалдемократске партије, чланице Друге интернационале.³⁶⁰

Идеју федерације балканских народа подржавали су познати српски социјалисти, попут Светозара Марковића. Међутим, ова идеја је артикулисана у форму која највише одговара марксистичким погледима на национално питање – а коју је добрим делом касније преузео и Лењин – од Димитрија Туцовића.

³⁵⁸ *Ibid*, str. 99.

³⁵⁹ *Ibid*, str. 98.

³⁶⁰ Mirjana Zorić, „Balkanska federacija – istorija jedne ideje“, *Ibid*, str. 496.

Туцовић се, за разлику од доминантног броја социјалиста тога времена залагао за теоретски приступ политичкој акцији,³⁶¹ па је у том духу заузео и став о уједињењу балканских народа, сматрајући да оно треба да уследи за социјално-демократским променама:

„Балканску федерацију моћи ће балканске државе да остваре онда, и тек онда, када у њима у пуној мери буду владали слобода и демократија, кад народи буду управљали својом судбином, а не њихови капиталисти.“³⁶²

Иако Туцовић још увек рачуна са могућношћу парламентарне победе народне демократије, он слично Лењину доводи у везу ослобођење експлоатисаних у националној држави, и могућност потоњег слободног опредељења. А да је у овоме Туцовић заиста био на овој линији показују и непосредне политичке акције његове партије у парламенту, противљење рату са Турском, а потом и негативан став о уласку српске војске у Албанију. Туцовић у Балканским ратовима види игру империјалистичких сила, које на овај начин трајно дестабилизују Балкан, и тако лакше остварују своје империјалне циљеве, имајући увек могућност да уцењују балканске народе, подршком експанзионизма њихових буржоазија. Са друге стране, управо су аспирације националних буржоазија балканских народа основа за ратове, у којима се стварају национално мешовите државе, и омогућује вид националне експлоатације.

Као својеврсну потврду да су иза идеје југословенства стајали интереси српске буржоазије, комунистима је после Великог рата могла да послужи чињеница да је у години релативног мира, између рата са Аустроугарском, и повлачења преко Албаније, Влада Краљевине Србије инспирисала и финансијски помогла стварање Југословенског одбора, формираног у Паризу 1. октобра 1915. Овај одбор требало је да буде носилац идеје југословенства.

Иако је Влада Краљевине Србије стајала у корену оснивања поменутог одбора, између ње и Одбора није постојала потпуна усаглашеност када је реч о уређењу јужнословенске државе. Наиме, Влада Краљевине Србије сматрала је да у будућој држави управо Србија треба да буде носилац државности, као земља која је на страни победника рата. Са друге стране Хрвати су били за федеративно уређење, док је хрватски политичар Франо Супило сматрао да најпре треба формирати Хрватску националну државу, па тек онда приступити уједињењу са Србијом.³⁶³

Да је федералистички принцип итекако био у игри, показује и формирање Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу 1918. године, које је било спремно да преузме власт после пропасти Аустроугарске монархије. Осим федералистичког и унитаристичко-монархијског модела, постојала је и идеја о двојној монархији, као и предлог да о облику државног уређења одлучи Уставотворна скупштина будуће државе двотрећинском већином.

Иако је реализација југословенства свакако представљала једну од варијанти Балканске федерације, Србија је успела да на Париској конференцији наметне свој угао гледања, по коме су националне заједнице других југословенских народа заправо својеврсни ратни плен, или награда за велике жртве које је Србија имала у Великом рату, на страни Антанте.

Будући да је коначна одлука захтевала подршку великих сила, односно успостављање целокупног Версајског поретка, јасно је из ког разлога су националне странке, пре свега у Хрватској и Македонији, на Краљевину гледали као на вештачку творевину, чији су циљеви подударни са интересима српске буржоазије.

³⁶¹ Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, Плато, Београд, 2009, стр. 220.

³⁶² Димитрије Туцовић, „Балканска федерација“, *Изабрани списи 1*, Београд, 1950, стр. 134.

³⁶³ Латинка Перовић, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1818-1929)/ Краљевина Југославија (1929-1941): настанак, трајање и крај*, Београд, 2015, стр. 5.

Федеративни облик Југословенства био је близак и самом Стјепану Радићу, који је веровао у могућност коренитог преуређења заједничке југословенске државе, уз уважавање државности народа који су у њу удружени, а овај пројекат је надживео његову смрт, и у политици Влатка Мачека довео до формирања бановине која се приближно поклапа са границама Хрватске из времена Аустроугарске монархије.

Радић је своје ставове потврдио и током одласка у Москву, где је потписао приступање Сељачкој интернационали, 1924. За време Петог конгреса Комунистичке интернационале, одржаног од 17-22 јуна, Радић је, међутим, морао да пристане на уступак, и да се сложи са коришћењем револуционарних средстава борбе, уколико се мирна средства и политичка акција покажу неуспешним.³⁶⁴

Пети конгрес Коминтерне, у својој Резолуцији о националном питању у Средњој Европи и на Балкану, радикализовао је своје ставове, како о српској буржоазији као хегемону који друге југословенске народе потчињава сопственим интересима, тако и када је реч о праву народа на самоопредељење до отцепљења. Македонци, према овој резолуцији, имају право на конституисање сопствене државе, а балканским комунистичким партијама, то јест *балканској Коминтерни* даје се задатак да најнепосредније подрже „национално-револуционарни покрет угњетених народа Македоније и Тракије, усмерен на стварање независних република“.³⁶⁵

Надаље, када је реч о југословенском питању, Коминтерна остаје имуна на аргументе да је идеја југословенства претходила српској хегемонији – коју омогућава Версајски поредак. Не само Хрвати и Словенци, него и други југословенски народи, према овој резолуцији, подређени су српској мањини, која чини тек 29 процената укупног становништва. У том смислу: „Борба против националног угњетавања, за право самоопредељења народа до отцепљења, и за радничку и сељачку власт, мора бити повезана са општом борбом против реакционарне великосрпске буржоазије, против монархије и против Видовданског устава“.³⁶⁶

Иако су југословенски комунисти упућивали на знатно сложенију генезу идеје југословенства, Коминтерна игнорише поменуте аргументе. Узрок упорног инсистирања на полазним ставовима о југословенском питању, међутим, не треба тражити у стриктној примени Лењинових теза. Очигледно, Трећа интернационала пре свега има у виду интересе Совјетског Савеза, који у Версајском поретку види главну опасност, а деловање у циљу дестабилизације Краљевине као облик специјалног рата. Када се буде променио смер опасности, и када растући националсоцијализам у Немачкој буде детектован као јасна будућа претња, и однос према југословенском питању доживеће значајне преинане. А то значи да је Пети конгресе Коминтерне, када је реч о југословенском питању, подређен спољној политици прве социјалистичке државе на свету.

Годину дана касније, на Петом проширеном пленуму Извршног комитета Коминтерне, усвојена је Резолуција Коминтерне о југословенском питању, која потенцира интензивирање борбе пролетаријата и сељачких маса против главног непријатеља – великосрпске буржоазије.

2.6. Разрешење у Дрездену

Осуди Симе Марковића и *партијске деснице* на дрезденском партијском конгресу претходили су историјски догађаји који су показали да је стратегија Коминтерне о сарадњи са националистичким партијама лоша и неутемељена. У међувремену, странка Стјепана Радића је изашла из Сељачке интернационале, и ушла у нову југословенску владу. Овај потез

³⁶⁴ Mira Kolar Dimitrijević, „Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol 4 No. 3, 1972, str. 7-29.

³⁶⁵ Branislav Gligorijević, „Конгреси Коминтерне“, *Istorija 20. veka*, 2. 1983, str. 147-157.

³⁶⁶ *Ibid*, str. 151.

је могао да буде протумачен и као деманти оцене Коминтерне о великосрпском хегемонизму, јер је трећа по снази југословенска партија уласком у владу заправо пружила пуни легитимитет заједничкој држави Словена.

Хрватска сељачка странка, у Радићево доба, заправо, никада није била наглашено сепаратистичка. Додуше, Радић је 1924. године, пригодном годишњице Француске револуције, говорио о *српској Бастиљи* – због чега је више од годину дана морао да буде ван земље, у страху од хапшења. По повратку из Москве био је ухапшен, а његовој странци је претила забрана деловања (јер је прихватио револуционарни пут за остварење политичких циљева).

Међутим, управо тада долази до промене односа између Пашића и Радића. Након освајања 67 мандата на изборима 1925. године, што је више него добар резултат ако се има у виду да је Радић за време избора боравио у затвору, Стјепан Радић мења политички курс, и преко свог рођака, Павла Радића, даје изјаву која садржи познату реченицу: „Признајемо свеукупно политичко стање, како је данас по Видовданском уставу, са династијом Карађорђевића на челу“.³⁶⁷

Не може се превидети да је ова изјава, овде извучена из контекста који указује да Радић и даље остаје посвећен идеји равноправности три конститутивна народа – очигледан уступак, или чак део политичког договора, дакле својеврстан маневар. Са друге стране, Радић је на маневар био принуђен и у Москви, када је прихватио револуционарну тактику, и став Коминтерне о југословенском питању.

Као што није био за разбијање југословенске државе по сваку цену, Радић свакако није био монархиста, односно сматрао је монархију највећим непријатељем заједничке државе јужних Словена. Оба става доминирају у његовој изјави датој истражним органима по повратку у земљу, 1925. године, у којој он говори и о свом ставу о етапама борбе за решавање националног питања:

„Прва је етапа парламентарна демократија. Други је ступањ стварна равноправност и аутономизам или аутономија појединих хисторијских земаља, како то траже муслимани са Спахом. Трећи је ступањ недељивост народних територија или федерализам и кршћанска социјална политика, како је види Корошец. Четврти је ступањ сељачка федеративна Југославија на темељу социјалне и човјечанске правиче и републиканске демократије“.³⁶⁸

Радићев политички маневар био је окарактерисан као капитулација пред монархијом и великосрпском буржоазијом – што доминира и у Резолуцији о политичкој ситуацији и задацима партије, коју је у Бечу маја 1926. усвојио Трећи конгрес КПЈ.

Осуда Радића за његов пакт са српском буржоазијом и Круном, чији је резултат интензивирање „политике националног угњетавања не само у Македонији него и у Војводини и Словенији“,³⁶⁹ у овом документу КПЈ, међутим, не доводи у питање основне регуле о националном питању, односно ставове Коминтерне о његовом решавању.

Да је овде реч о инсистирању на ставовима Коминтерне који нису поткрепљени ситуацијом на терену, односно да поменута резолуција представља *празну форму* – потврђује и чињеница да је у међувремену дошло и до размимоилажења са организацијом ВМРО, која се сада оптужује, ни мање ни више, него за пактирање са бугарском, и приближавање великосрпској буржоазији.³⁷⁰

Помирење партијске левице и деснице на Бечком конгресу, међутим, очигледно није било по вољи Коминтерни, између осталог и из разлога што су Сима Марковић и његове

³⁶⁷ Branko Petranović, Momčilo Tečević, *Jugoslavija 1918–1984*. Zbirka dokumenata, Rad, Beograd, 1985, str. 204-207.

³⁶⁸ Навод према - Mira Kolar Dimitrijević, „Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske seljačke stranke u Seljačku internacionalu“, *Ibid*, str. 19-20.

³⁶⁹ *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II, str. 103-110.

³⁷⁰ *Ibid*, str. 107.

присталице указивале на промашај стратегије Коминтерне, када је реч о решавању националног питања у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Дрезденски конгрес Комунистичке партије Југославије, у том смислу доноси разрешење, „ликвидацијом фракцијске борбе која је годинама изједала Партију“.³⁷¹

Да је обрачун са Марковићевом струјом учињен под притиском Коминтерне, показују и невешто написани поједини делови образложења одлука, укључујући и одустајање од Марковићевог искључења из партије, због његовог признања грешака и преузимања обавезе да ће се повинovati одлукама већине, односно да више неће деловати фракционашки:

„Конгрес је у пуном споразуму са представницима Комунистичке Интернационале констатовао да на овакав цепачки рад Партије може да реагира само са искључењем из Партије оних који су за ту делатност политички одговорни. Потпуно свестан своје одговорности, Конгрес је — имајући у виду признавање најважнијих грешака са стране друга број 1, као и потребу да се за Партију спасу поједини, иначе здрави елементи, које је дугогодишња атмосфера фракцијске борбе довела до цепачке делатности — решио да овај последњи пут одустане од промене ове мере под условом: потпуног признања на делу главних грешака са стране групе друга број 1, распуштања њихове фракције, ликвидације отцепљене организације и распуштања засебних комитета, стопроцентног спровођења свију решења како IV конгреса, тако и ЦК и других партијских инстанца. Сваки онај који ове услове не буде прихватио, или их буде прихватио само на речима, а не и на делу, ставиће се тиме ван редова Партије“.³⁷²

Својеврсна аболиција смењеног *друга бр. 1*, Симе Марковића, може се разумети само у контексту стања у Партији, која је, у условима илегалног рада, и иначе била малобројна, и без значајнијег утицаја на политичке прилике у земљи – тако да би искључење десне фракције несумњиво представљало значајан ударац за саму КПЈ, који би могао да има далекосежне последице. А да су Марковић и његови следбеници остали под будним оком Коминтерне, потврдиће потоњи догађаји.

3. Политика Народног фронта

У другој половини 1934. године совјетски обавештајни извори указују на растућу опасност од нацистичке Немачке, откривајући могућност остварења Хитлерових идеја о проширењу на Исток, и обезбеђивању такозваног *животног простора*. То је захтевало не само промену совјетске спољне политике, него и преиспитивање односа Коминтерне према такозваним западним демократијама. Наиме, било је сасвим јасно да се Совјетски Савез тешко може самостално одупрети нацистичкој најезди, нарочито уколико западне демократије, руковођене интересима одржања мира у Европи, направе са Немачком споразум, на уштрб Совјетског Савеза. Другим речима, постало је јасно да се убудуће не може ратовати на два фронта истовремено – и против некадашњих сила Антанте и против надирућег немачког нацизма.

Први непосредан корак у овом правцу био је улазак Совјетског Савеза у Лигу народа, која је до тада сматрана организацијом која под паролом светског мира заправо гуши ослободилачке покрете широм света. Следећи корак био је успостављање савеза са Француском и Чехословачком, која је до тада словила као важна карика у устројству Мале Антанте и „санитарног кордона“. Уопште узев, сарадња са Малом Антантом, иако у супротности са ранији ставовима Коминтерне, сада претпоставља њено очување – а комунисти у овим земљама позвани су да остваре водећу улогу у Народном фронту.³⁷³

³⁷¹ *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II, str. 213-216.

³⁷² *Ibid*, str. 215.

³⁷³ В. Глигорјевић, *Kominternа jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 316.

3.1. Двоструки преокрет

Ова промена курса, условљена спољном опасношћу, захтевала је оправдање, базирано на основним тезама марксизма-лењинизма. У предговору за пето издање својих *Питања лењинизма*, 1935. године, Стаљин се дотакао и овог проблема:

„Неки политичари сада говоре да се СССР оријентира на Чехословачку и Пољску, да се од противника Версајског уговора претворио у њиховог присташу, и да ту промену треба објаснити успостављањем фашистичког режима у Њемачкој. То није истина. Разумије се, ми смо далеко од тога да бисмо се одушевљавали фашистичким режимом у Њемачкој, али овде није у питању фашизам; то се види по томе што околност да је у Италији фашизам, није спријечила СССР да са том земљом има најбоље односе“.³⁷⁴

Према Стаљину, „Није ријеч о тобожњој промјени нашег става према Версајском уговору. Сигурно је да ми, који смо искусили срамоту Брест-литовског уговора, нећемо пјевати хвалоспјеве овом уговору; ми се једноставно не слажемо са тим да због тог уговора свијет буде гурнут у бездан новог рата“.³⁷⁵

Промена реторике, увођење *буржоаске терминологије*, попут *срамоте* због националног понижења, треба да подупре општу подршку идеји спречавања новог империјалистичког рата. Совјетски Савез, дакле, приступа успостављању дипломатских односа са земљама Антанте, не би ли спречио нови империјалистички рат.

Са друге стране, овде упада у очи Стаљиново наглашавање да сам по себи фашизам није разлог за угрожавање светског мира. То, разуме се, не значи да је фашизам за комунисте неспоран. Ствар је у томе што је за Стаљина сваки светски сукоб, у ствари, империјалистички рат, који погибелњи излаже управо сељаштво и пролетаријат. И зато се комунисти морају дистанцирати од изазивања таквог сукоба, који је крајња супротност револуцији, јер су у овом случају сељаштво и пролетаријат инструментализовани, док су у револуцији они субјекат корените промене друштвених односа.

Георги Димитров, који је искусио нацизам *из прве руке*, после ослобађања – указао је на опасност да борба против социјалдемократа може да буде контрапродуктивна, јер се на тај начин омогућује лакше и брже ширење нацизма. Са друге стране, даље потпиривање тензија унутар земаља западне демократије, као и дестабилизација држава Мале Антанте, у том смислу иде на руку нацистима.

Идеја Народног фронта, дакле, подразумева удруживање свих снага у борби против фашизма, иако је и даље владало уверење да је за победу фашизма у Немачкој превасходно крива социјалдемократија, што се барем у извесном смислу могло сматрати исправним ставом.

Комунистичке партије у земљама Запада сада су имале незахвалну улогу да се изборе за доминантно место у Народном фронту. У Југославији то је био изузетно захтеван задатак, јер је према комунистима и даље владао отворени ресантиман.

Формирање широког Народног фронта за борбу против фашизма, изнова ће актуализовати идеје које је заступала десна фракција. Суочена са новом опасношћу, Коминтерна захтева од КПЈ, као и од других комунистичких партија у свом саставу, да имају у виду како је борба против фашизма примарна, и да револуцију, или продубљивање антагонизама према сељачким партијама и социјалдемократама треба подредити захтевима тренутка, а овај став браћен је тезом о виталној угрожености Совјетског Савеза, базе за сваку будућу револуцију у свету.

³⁷⁴ J. V. Staljin, *K pitanjima lenjinizma*, predgovor za peto izdanje, Globus, Zagreb, 2002, str. 11.

³⁷⁵ *Ibid.*

Подозрење против социјалдемократских странака у Југославији темељило се, најпре, на њиховом позитивном ставу о опстанку унитарне државе (а то значи и великосрпске хегемоније) – због чега су социјалдемократи дуго називани *социофашистима*.³⁷⁶

У Југославији, ова се конфронтација постепено ублажава већ 1934. године, на основу препорука Коминтерне, а први непосредни преговори са социјалдемократима, у циљу стварања акционог јединства (какво је тада већ на делу у Француској) долази током 1935. године.

У научној литератури и даље није разрешено ко је стварни иницијатор идеје *Народног фронта*. Постоје, међутим, веома уверљиве тезе о томе да је Коминтерна, преко својих агентура значајно утицала, уколико већ није самостално креирала, целокупан пројекат удруживања комунистичких и демократских снага за борбу против фашизма.³⁷⁷

Базирајући своје истраживање на књизи Стефана Коха, *Двоструки животи*,³⁷⁸ Ђурковић не само да следи констатацију да је Коминтерна имала одлучујућу улогу на утемељење политике Народног фронта у западној Европи, него указује и на правце будућих истраживања, о непосредном утицају агентура Коминтерне на антифашистички покрет у Краљевини Југославији.

Политика Народног фронта најпре је најављена у партијској штампи, односно у *Пролетеру*, партијском гласилу које се штампало у иностранству, чак и онда када су створени објективни услови за штампање овог партијског гласила у Југославији.³⁷⁹ Поређење текстова у *Пролетеру* пре 1935. године, са оним који су штампани после промене курса Коминтерне према демократским партијама, на то јасно указује. На пример, у текстовима из јула и августа 1933. долазак Хитлера на власт посматрано је као израз покушаја превладавања кризе буржоаског система. Са друге стране, социјалдемократи се оптужују да су утрли пут доласку фашизма на власт (*Пролетер*, јун 1933: *Банкротство социјалдемократије и борба за јединство радничке класе*; *Пролетер*, август 1933: *Ко је скривио победу фашизма у Немачкој?*). Међутим, у септембру 1935. године, *Пролетер* обелодањује нови курс, према коме се и демократија и комунизам налазе на удару заједничке опасности, и да утолико комунисти морају да подрже демократе, све док се они боре против фашизма.³⁸⁰

У ствари, расправе о фашизму вођене у радним телима Коминтерне још крајем двадесетих година прошлог века, указивале су на закључак да је фашизам један облик капитализма. Како то наводи Палмиро Тољати, „фашизам је отворена терористичка диктатура крајње реакционарних, крајње шовинистичких империјалистичких елемената финансијског капитала“³⁸¹. Другим речима, капиталистичка економија је парадигматична и за фашистичко друштвено уређење. У том смислу, фашизам је покушај савладавања економске кризе, у коју је међународни капитализам запао 1929. године, и његове су интенције, сагласно ранијим начинима решавања капиталистичких криза, да темељнијом експлоатацијом, али и проширивањем тржишта, утиче на опоравак пре свега националне буржоазије. Са једне стране, фашизам подразумева прерасподелу добара, наметањем националне парадигме, а са друге он обезбеђује радно ангажовање системом јавних радова, који представљају посебан вид експлоатације, и субвенционише производњу јефтених добара – попут аутомобила *Volkswagen*.

Ма колико овакво виђење фашизма у Европи било плитко и поједностављено – оно ипак тачно указује на везу капитализма и фашизма, чији инструменти бивају очувани и у

³⁷⁶ Arhiv Jugoslavije, fond 790, Komunistička internacionala (KI), 1933/365

³⁷⁷ Миша Ђурковић, „Случај Коминтерне: културна политика и систем тајне безбедности“, *Летопис Матице српске*. - ISSN 0025-5939. - год. 191, књ. 495, св. 1/2 Нови Сад, (јан.- феб. 2015), стр. 64-81.

³⁷⁸ Stephen Koch, *Double Lives*, p. 58.

³⁷⁹ Milan Vesović, *Негална штампа КПЈ 1929-1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989, str. 86.

³⁸⁰ Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma*, 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010, str. 509-510.

³⁸¹ Citirano prema T. Kuljić, *Fašizam*, Nolit, Beograd, 1977, str. 16.

националсоцијалистичкој држави, иако је то подразумевало прерасподелу друштвене моћи, и централизацију економије – што је на изванредан начин захтевала и сама концепција ратне привреде.

Извесно је да су буржоаске партије у Немачкој, у ситуацији када су, услед економске кризе, комунистичке идеје поново постајале актуелне, прижељкивале радикалнији обрачун са револуционарним претњама, него што је то могла да обезбеди либерална демократија. Међутим, у тренутку када је националсоцијализам у Немачкој тек настојао да приграби власт, управо је Коминтерна спречавала удруживање са социјалдемократима, што се превасходно негативно одразило на синдикалне организације, у којима су доминирали социјалдемократи, јер је директива Коминтерне била да комунисти иступе из ових организација и образују паралелне синдикалне организације – што је резултирало лакшим обрачуном Нациста са синдикатима, онда када су већ задобили значајну друштвену моћ.³⁸²

Другим речима, управо је Коминтерна пропустила прилику сузбијања како италијанског фашизма, тако и немачког националсоцијализма. Супротно предвиђањима, о којима је писао и сам Стаљин, „најтежа економска криза у повијести капитализма, уместо да прерасте у *коначну кризу*, како је процијенила Коминтерна, била је заправо мукотрпан порођај нове фазе развоја капитализма, монополског државног капитализма“.³⁸³

Оптужбе социјалдемократа, према томе, нису подупрте историјским чињеницама. Наиме, руководство Радничке социјалистичке интернационале је већ у фебруару 1933. године, неколико дана после Хитлеровог преузимања власти (30.01.1933.), јавно изразило спремност за почетак разговора са Комунистичком интернационалом, у циљу организовања заједничке борбе против фашизма. Једини услов ове сарадње за социјалдемократе је престанак међусобног нападања. Притом, у саопштењу Радничке социјалистичке интернационале између осталог стоји како је она „увек тврдила да је братоубилачка борба пролетаријата главни узрок његовог слабљења, те тиме и најбољи савезник фашиста“.³⁸⁴ Суштинска разлика у односу на социјалдемократску позицију, која је и довела до стварања Треће интернационале, а то је – захтев за револуционарном променом и успостављањем диктатуре пролетаријата, односно диференција између *реформе* и *револуције* ни за социјалдемократе више не сме бити у првом плану.

Прва социјалдемократска странка која је прихватила идеју сарадње била је Француска секција радничке интернационале, која у августу 1933. одражава пуну кооперативност за сарадњу са комунистима, под условом да одмах престану међусобне политичке борбе, а убрзо долази и до почетка преговора. Шпанска социјалистичка партија почетком 1934. године предлаже Комунистичкој партији Шпаније да приступи Радничкој алијанси, коју су оформили социјалисти.

За Стаљина је сарадња са социјалдемократима несумњиво била непријатна, не само због суштинске доктринарне разлике између реформског и револуционарног пута у социјализам: наиме, још је у сећању било упозорење Троцког, из 1930. да је фашизам опасност, и за комунисте, и за социјалдемократску партију, и да треба успоставити видове сарадње у циљу одбране од фашизма.

Међутим, није само страх од Хитлера и фашистичког реваншизма, који се већ јасно читовао у Немачкој, нагнао социјалдемократе да начине први корак у приближавању Коминтерни. Наиме, многи од њих су дошли до закључка да су парламентарни путеви борбе за права радника дуги и неизвесни, а сам либерално-демократски поредак представља несигурно тло, из кога увек може да израсте неко непријатно изненађење, попут фашизма, и тако одгоди успостављање радничке власти до у недоглед.

Упркос јасно израженом позиву на сарадњу, који је уједно представљао прву могућност синхроног деловања социјалиста и комуниста после раскола 1919. године,

³⁸² Fernando Claudin, *Kriza komunističkog pokreta I*, Globus, Zagreb, 1988, str. 166.

³⁸³ Fernando Claudin, *Ibid*, str. 174.

³⁸⁴ *Ibid*, str. 176.

Коминтерна је скоро пола године остала при свом непоколебљивом ставу и критици социјалдемократа. Утолико је изненађујући заокрет у дугој половини 1934. године, после текста у *Правди* у коме се каже како је прихватљиво да се руководству француских социјалиста предложи заједничка акција. У хроничном недостатку података о разговорима који су се водили иза зидина Кремља, може се само претпоставити да је Георги Димитров имао одлучујући утицај. У сваком случају, одлуку о заокрету је донео Стаљин, а не Коминтерна, којој је остао задатак да ову промену образложи секцијама комунистичких партија.³⁸⁵

У ствари, Стаљину је сарадња са социјалдемократама отварала врата за успостављање стратешких партнерстава са државама које су после октобарске револуције биле заклетим непријатељима прве социјалистичке државе. Потписивање француско-совјетског споразума, 1935. године у Паризу представља први значај дипломатски продор СССР-а, у циљу стратешког савезништва против фашизма.

Према томе, Коминтерни, односно Стаљину, искључиви циљ није био у борби против фашизма, него је у политици Народног фронта препозната прилика за промоцију комунистичких идеја, и придобијање пре свега социјалдемократске или лево оријентисане демократске интелигенције. Према Стефану Коху, политика Народног фронта је у својим основним контурама пројекат неке врсте специјалног рата Коминтерне, односно особеног обавештајног рада, чији је задатак стварање *јавних организација*, чије ће деловање, иза кулиса, контролисати тајне агентуре, у функцији скривених циљева.³⁸⁶

Једна од првих акција, у циљу мобилизације против фашизма, а затим и пропагирања прве социјалистичке земље у свету била је *Браон књига о Хитлеровом терору*, посвећена разобличавању нацистичког наратива о комунистичком паљењу Рајхстага. Упечатљивих корица, на којима је слика Геринга који држећи крваву месарску сатару, док у позадини гори Рајхстаг – ова књига је постигла жељену мобилизацију у Немачкој, тврдећи да је ова диверзија Нацистима била преко потребна, како би се обрачунали са Комунистима, па је из тог разлога и инсценирана.³⁸⁷

Убрзо је постигнуто и међународно окупљање интелектуалаца за борбу против фашизма, а међу познатим људима из света културе нашла су се и имена Анре Жида, Ромена Ролана, Ернста Хемингвеја, Ентони Киша, Дороти Паркер, Лилијан Херман, Дос Пасоса, Бертолда Брехта.

Антифашистички Народни фронт обликован је, тако, према интересима Совјетског Савеза, а захваљујући мрежи и агентима Коминтерне, којима су руководили Александар Орлов и Валтер Кривацки, официри НКВД-а.

Позната имена из света културе, делујући у јавним удружењима, вршила су својеврсни пропагандни притисак на владе западноевропских земаља. Посебно је била изложена Француска, и то из више разлога. Најпре, неки од најутицајнији људи из света културе су подржали стварање својеврсног антифашистичког савеза, а са друге стране, ако се има у виду оштра политика Француске према Немачкој, после успостављеног примирја 1918. године, а посебно анексија Рурске области, на име немачких ратних репарација – онда је и ефекат бојазни од немачке освете био значајан фактор за успостављање својеврсног политичког савеза између Француске и Совјетског Савеза.

Најпре је 14. септембра 1934. године после залагања Француске, Совјетски Савез примљен у Друштво народа, што је омогућавало да се са Совјетима убудуће склапају легални билатерални и мултилатерални споразуми, а да то не изазове међународну саблазан.

До Француско-совјетског уговора долази 1935. године, када у јавности долази до појачаног притиска у циљу стварања јединственог Народног фронта. Извесно сведочанство о овом притиску пружа чињеница да је о њему преговарао тадашњи француски премијер, Пјер

³⁸⁵ *Ibid*, str 181.

³⁸⁶ Миша Ђурковић, *Ibid*, стр. 72.

³⁸⁷ *Ibid*, стр. 74.

Лавал, некадашњи социјалиста, који је заступао веома строгу политику према Совјетском Савезу. Билатерални Француско-совјетски уговор, који су 2. маја потписали Лавал и совјетски амбасадор Потемкин, подразумевао је договоре о заједничким мерама безбедности уколико било којој од потписница запрети агресија, као и непосредну помоћ уколико нека од њих буде жртва неизазваног напада, чији карактер треба да процене чланице Савета Друштва народа.³⁸⁸ Уследио је сличан Совјетско-чехословачки уговор о безбедности и узајамној помоћи, а на тај је начин Москва направила значајан искорак из својеврсне међународне изолације – што је у знатној мери испословано управо методама пропагандног рата.

Још значајнији успех на мобилизацији против фашизма и пропаганди Совјетског Савеза имао је Ото Кац, који је под овим именом, и различитим псеудонимима (Рудолф Бреда, Андре Симон) – мобилисао не само европске, него и америчке интелектуалце – укључујући уметнике немачког порекла, Марлен Дитрих и Фрица Ланга.³⁸⁹

Ова се активност може пратити и у Краљевини Југославији, иако о томе нема много сачуваних података. На пример, издања *Народне литературе* (НОЛИТ), почетком тридесетих година, у потпуности су била посвећена такозваној иностраној социјалној литератури, а браћа Павле и Ото Бихали, оснивачи НОЛИТ-а, сумњичени да сарађују са агентима Коминтерне.

Уступци социјалдемократима у комунистичким партијама огледали су се понајпре у избегавању тема које су у прошлости биле узрок раздора. Када је реч о Комунистичкој партији Југославије, то је подразумевало и прећутно прелажење преко тема сукоба са *симићевцима*.

У складу са налогом Коминтерне, КПЈ у својој Резолуцији из марта 1935. године, избегава да, говорећи о борби против *националног угњетавања* игде помене отцепљење република, говорећи неодређено о *националним слободама*. Са друге стране, комунисти се упозоравају да не стварају секташке, *национално-револуционарне организације*:

„Режиму војно-фашистичке диктатуре супротстави борбу за демократска права радног народа, борбу за слободу говора, штампе, сакупљања, удруживања и слободе организовања, за слободне парламентарне изборе на темељу опћег, једнаког, тајног и директног, пропорционалног избора, против националног угњетавања и насилног посрбљавања, за слободне изборе у самоуправне органе и заступства (скупштине) појединих крајева (Хрватски сабор)“.³⁹⁰

Промена курса у КПЈ ишла је споро, углавном због противљења комуниста који су до тада фашизам детектовали само као унутрашњу опасност, оличену у националним параполицијским одредима, док су у грађанским партијама препознавали идеологију капиталистичких класних односа. Тако је уочи промене курса, 1934. године, *Пролетер* у јулу позивао на борбу против *социофашиста*,³⁹¹ коментаришући неуспех социјалиста да региструју своју партију лукавим маневром власти, која рачуна на социјалдемократе, док је већ у септембарском броју позитивно коментарисана идеја о стварању јединственог антифашистичког фронта у Европи.³⁹² Из тог је разлога Коминтерна у марту 1935. године суспендовала најважније одлуке Четврте земаљске конференције КПЈ, оцењујући да обилују

³⁸⁸ Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцинга*, друго издање, Новинско-издавачка установа „Службени лист СРЈ“, Београд 1995, стр. 305-306.

³⁸⁹ Ђурковић истиче да је лик Виктора Ласа, супруга лика кога тумачи Ингрид Бергман у филму *Казабланка*, креиран према лику Рудолфа Бреда, једној од креација Ота Каца. *Ibid*, стр. 78.

³⁹⁰ Резолуција ЦК Комунистичке партије Југославије, цитирано према Vlado Vukliš, „Zaokret Kominterne prema narodnom frontu i propaganda KPJ (1934-1939)“, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, година III, br. 3, 2011, str. 190.

³⁹¹ *Proleter*, XII, 4–5 (jul 1934), str. 5.

³⁹² *Proleter*, X, 8–9 (sep.- okt. 1934), str. 5.

левим фразама. Од југословенских комуниста захтевано је да се убудуће „са великом пажњом односе према саветима и упутствима Коминтерне“.³⁹³

После ових упозорења, Благоје Паровић, до тада познат као борац против *десног скретања*, односно идеја о савезу са социјалдемократима и прихватања одређених социјалдемократских начела – први је отворено иступио у складу са новим смерницама, на пленуму Централног комитета КПЈ у Сплиту, јуна 1935. године. Тај искорак је отворио врата да се убудуће обрати посебна пажња на светску опасност од фашизма, који је до тада идентификован са великосрпском хегемонијом (која је називана – фашистичком). Сплитски пленум је потврдио кориговану резолуцију са четврте земаљске конференције КПЈ, која захтева *широки протуфашистички фронт*, односно напуштање илузија да може доћи до револуције без испуњења непосредних захтева, које диктирају историјске околности.

Заокрет ка политици Народног фронта донео је превредновање целокупне дотадашње историје југословенских комуниста. У непосредним преговорима са социјалистима, тако је формулисан заједнички став за одржање *државне заједнице Југославије*, с тим да су обе стране сагласне са борбом за равноправност свих југословенских народа.³⁹⁴

Исто тако, партија је сада упућена да изађе из дубоке илгалне, не у смислу јавног рада, него све отвореније сарадње са социјалдемократским покретима. На изборима 1935. године, Радничка партија је подржала блок Удружене опозиције.³⁹⁵ Такође, зборови демократске странке Љубе Давидовића претварани су зборове Фронта народне слободе, на коме су комунисти, као чланови Радничке партије, агитовали за заједничку борбу против фашизма.³⁹⁶

Одустајање од подршке радикалним сепаратистичким покретима, пре свега у Хрватској, резултирало је тиме да комунисти више не подржавају усташки покрет, чији је Велебитски устанак, само неколико година раније поздрављен, а хрватски комунисти оптужени да га нису довољно здушно подржали – пропустивши тако прилику да допринесу да тај устанак израсте у Хрватску националну револуцију.

Сада је била прихватљива сарадња са Хрватском сељачком странком, која је поново сматрана добрим политичким партнером, упркос лошим искуствима из прошлости.

Па ипак, иако су се околности битно промениле у односу на оне из времена диктатуре, представници грађанских партија, у које убрајамо и ХССС под вођством Влатка Мачека, одбијали су непосредну сарадњу са комунистима. Чак су и социјалисти које предводио Живко Топаловић били подозриви према овој сарадњи – нарочито ако је она подразумевала заједнички наступ на изборима.³⁹⁷

Основни курс деловања односио се на борбу против Стојадиновићеве Владе, која је све отвореније изражавала профашистичке ставове.³⁹⁸ Иако су грађанске странке, а пре свега Демократска странка Љубе Давидовића, имале јасан отклон у односу на Стојадиновићеву политику, сарадња са комунистима није долазила у обзир, не само из разлога што је њихова партија и даље била ван закона, него из доктринарних политичких разлога – будући да се грађанске странке залажу за опстанак демократског парламентарног система и капиталистичку привреду.

Из тог разлога, комунисти, на основу директива Коминтерне, у овом периоду су избегавали питања о будућем уређењу државе, сматрајући да су проблеми унитаризма, федерализма или раздруживања земље сада од секундарног значаја. Народни фронт, према

³⁹³ *Ibid*, стр. 193.

³⁹⁴ В. Глигоријевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, стр. 322.

³⁹⁵ Ову подршку је КПЈ, могло би се рећи, дала врло невољно, будући да су се представници комуниста на терену жалили на сумњиве политичке ставове Топаловића и Мачека. Међутим, подршка је ипак уследила, како би јединствени фронт био очуван, а са друге стране остала отворена могућност стварања једне легалне радничке партије у сарадњи са социјалдемократима; *Proleter*, XI, 5–6 (април-мај 1935), стр. 1. и 4.

³⁹⁶ В. Petranović, *Ibid*, стр. 224.

³⁹⁷ *Ibid*, стр. 225.

³⁹⁸ Миодраг Д. Перић, „Спољна политика прве Југославије (1935-1941)“, у *Политичка ревија*, година (XXVIII) XV, vol=50, бр. 4/2016, стр. 199-215

томе, имао је задатак да се на домаћем терену бори за успостављање народног јединства када је реч о отпору нацизму, имајући у виду да су на подручју Југославије већ постојале моћне нацистичке организације, које су биле у директном контакту са новим Немачким властима.³⁹⁹

Испуњавање овог задатка од почетка је било оптерећено амбиваленцијама, које су последица некадашње политике, и обрачуна са десном фракцијом у КПЈ. Са друге стране, ситуација на терену је захтевала већу флексибилност комуниста, који су морали да стриктно следе упутства из Москве.

Када је реч о сарадњи са Хрватском сељачком странком, коју је после Радићевог убиства преузео Влатко Мачек, Централни комитет је покрајинским комитетима у Хрватској издао упутство да се иде на стварање „борбених споразума“. То је за комунисте подразумевало и залагање за успостављање „радничко-сељачке републике“. Међутим, Мачек је био резервисан према овом крајњем циљу, и прихватио је само извесно техничко јединство, које је подразумевало да неколико комуниста стави на своју листу на наредним изборима.⁴⁰⁰ Овај је споразум са Мачеком убрзо раскинут, јер се идеја Народног фронта није смела везивати за непосредну сарадњу на изборима, у условима када је рад Комунистичке партије и даље забрањен, а Комунисти жртве државног прогона. Међутим, преговори са ХСС су настављени, иако никада нису дали жељене резултате.

Стварање национално-револуционарних групација, што је био императив све до 1934. године, сада се проглашава погрешном тактиком, непримереном актуелним догађајима на међународном плану.

На седмом конгресу Комунистичке интернационале, одржаном од 25. јула до 20. августа 1935. године у Москви, коме су присуствовали представници 65 комунистичких партија, једногласно је усвојен реферат Георги Димитрова *Фашизам и радничка класа*. У том реферату дословце стоји:

„Сада је радним масама у низу капиталистичких земаља дошло до тога да бирају конкретно, на данашњи дан, не између пролетерске диктатуре и буржоаске демократије, него или буржоаска демократија или фашизам“.⁴⁰¹

Шта значи ова дихотомија? Опредељење за привремену подршку либералним демократијама, у ствари, не поништава идеју класне револуционарне борбе. Међутим, та се борба може остварити на бази либералног капиталистичког друштва. То се, уосталом, поклапа и са стратегијом каква је дата још у *Комунистичком манифесту*; сам капиталистички поредак, својом патогенезом, ствара револуционарни набој, из кога онда, просветитељском улогом партије, треба да израсте диктатура пролетаријата, као производ револуције. Са друге стране, када је реч о фашизму, ту је питање револуције неизвесно, а револуционарна стратегија крајње непредвидива. Из тог разлога, Димитров је у свом реферату могао да закључи: „бранимо и бранићемо сваки педаљ буржоаско-демократских слобода на које кидишу фашизам и буржоаска реакција, јер то налажу интереси класне борбе и пролетаријата“.⁴⁰²

Осим овог доктринарног утемељења нове тактике, говор Димитрова на конгресу Коминтерне представљао је и одређену поруку Западу, односно пружену руку, понуду савезништва на неодређено време. То је значило да ће Коминтерна практично обуставити субверзивне делатности комуниста широм света, односно да успоставља пакт са буржоаским демократијама, чиме је зацементирана идеја о могућности социјализма у једној земљи.

Клаудин упозорава да закључци VII конгреса Коминтерне, односно заузимање курса према фашизму и отварање за сарадњу са буржоаским владама, не треба да буду тумачени у

³⁹⁹ *Proleter: organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929– 1942* (fototipско издање), Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968, XI, 5–6 (april-maj 1935), str. 1. i 4.

⁴⁰⁰ Vladan Vukliš, „Zaokret Kominterne prema Narodnom frontu i propaganda KPJ (1934-1939)“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, vol.III br. 3, 2001; 179-200.

⁴⁰¹ *Proleter*, XI, 9 (sep. 1935), str. 3–5.

⁴⁰² *Ibid*, str. 5.

светлу напуштања идеје о светској револуцији, иако је Димитров у свом програмском говору нагласио да су из предлога закључака намерно избачене „звучне фразе о будућности револуције“.⁴⁰³ У ствари, овде је дошло до померања фокуса: успех светске револуције доводи се у најдиректнију везу са опстанком Совјетског Савеза, који је разумеван као *покретач међународне пролетерске револуције*, односно *најважнији чинилац светске повести*. Дакле, не само да милитаризам Италије, Немачке и Јапана угрожава револуционарне процесе у европским земљама и у Кини, него представља и директну опасност по сам Совјетски Савез, па самим тим и по светску револуцију.⁴⁰⁴

Са етичког аспекта, који пратимо у овом раду, то значи да је релативизована целокупна дотадашња тактика, односно да је револуционарни морал постао хетерономан, одређен приликама, то јест да се оправдавање комунистичког *терора* више не може бранити универзалним интересима, који, уколико су аутономни (а Коминтерна и националне комунистичке партије њихови репрезенти) не претпостављају повиновање спољашњим узроцима.

Овај проблем поцртавали су догађаји *на терену*. Наиме, највећи број партија и политичких организација либералне оријентације у Краљевини Југославији, гледао је са подозрењем на Комунистичку партију, делом из разлога што она није представљала никакву респектабилну снагу, а захваљујући репресији режима број њених чланова је био много мањи него током прве половине двадесетих година – а са друге стране, њен рад је и даље био забрањен, па је било каква дубља сарадња са комунистима подразумевала својеврсну илегалну делатност. Са друге стране, већ крајем 1935. године режим је поново интензивирао прогон комуниста. Ипак, чак и у овим околностима, КПЈ је инсистирала на политици Народног фронта, подржавајући *буржоаску демократију*.

Ако посматрамо са друге стране, и саме инструкције Коминтерне биле су непримерене ситуацији. Од југословенских комуниста се очекивало да имају водећу улогу у Народном фронту, иако су они тада били илегална организација, која, већ самим тим, није имала много активних присталица и чланова. Није много помагало ни играње на карту националних права, јер су у томе предњачиле оне националне странке које су ово питање стављале у први план, независно од класне борбе.⁴⁰⁵

Када је реч о курсу југословенских комуниста, већ сам застој у формирању националних комунистичких партија, и јачање југословенске партијске организације, представљало је, у ствари, прихватање оног пута који је Коминтерна одбацила, а који су заступали комунисти предвођени Симом Марковићем.⁴⁰⁶

КПЈ је, после неколико интервенција Коминтерне, тек 1936. успела да оствари озбиљне преговоре са социјалистима и левим демократама, али су они прекинати чим су социјалисти затражили да се у Народни фронт укључе *масовне странке*, дакле оне укључене у Владу, која је већ тада показивала знаке приближавања Немачкој.

Општи је утисак да је КПЈ са сваком странком понаособ тражила модалитете сарадње. У преговорима са Мачеком и прибићевцима, који су од центрумаша постали највећи поборници федерализма међу грађанским партијама, КПЈ се придружио захтевима за доношење новог устава, који би био заснован на начелима „равноправности народа, демократије и социјалне правде“,⁴⁰⁷ док је у преговорима са левим демократама и социјалистима нагласак био на измени изборних закона. У оба случаја, КПЈ, према новом курсу Коминтерне, прихвата методе парламентарне борбе, легалним средствима.⁴⁰⁸

⁴⁰³ Fernando Claudin, *Ibid*, str. 194.

⁴⁰⁴ *Ibid*, str. 196.

⁴⁰⁵ В. Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, str. 325.

⁴⁰⁶ Avgust Lešnik, "The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period", *The International Newsletter of Communist Studies Online*, vol. XI (2005), no. 18, 25–60.

⁴⁰⁷ *Proleter*, XII, 4–5 (jul-avg. 1936), str. 2. i 3.

⁴⁰⁸ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*, ISI, Beograd 1978, str. 26.

Својеврсан узор Народног фронта, барем у почетку, за комунисте је био грађански рат у Шпанији, где су у интернационалним бригадама учествовали не само радикални левичари, него и присталице умерених и либералних грађанских опција, попут Фрања Пушкарића, председника студената Хрватске сељачке странке, који је погинуо у борби са Франковим фашистима. Међутим, грађанске и сељачке странке у Југославији нису у КПЈ видели ону снагу какву су имали шпански комунисти, за које ће се уз то показати да су знатно имунији на диктате из Москве, него многе друге велике комунистичке партије у Европи.

У сваком случају, политика Народног фронта није остварила постављене домете. Пропао је план формирања јединствене радничке партије са социјалистима. Па ипак, КПЈ је на њој истрајавала и после ликвидације Горкића у стаљинистичким чисткама, и Брозовог доласка на чело КПЈ.

Несналажење КПЈ у ствари није био изузетак. У политици Коминтерне тих се година осећа конфузија између ставова заснованих на револуционарној теорији, и непосредних захтева руске спољне политике, а Коминтерна, дисциплинована после шестог конгреса, сада послушно следи нову линију.⁴⁰⁹

У обрачуну са десном фракцијом, чију ће оцену југословенских прилика Коминтерна и Стаљин прећутно прихватити у политици Народног фронта, Сима Марковић је ухапшен у Москви и ликвидиран, 19. априла 1939. године, пошто га је претходно генерални секретар КПЈ, Јосип Броз Тито, искључио из партије, под сумњом за троцкизам.

Исте године, Коминтерна ће, под утицајем Стаљина, још једном променити курс. После склапања пакта о ненападању између Немачке и СССР-а, који су 23. августа 1939. године потписали фон Рибентроп и Молотов, агитација против фашизма је потпуно утихнула, а ово ћутање прекинуто је уочи напада сила Осовине на Југославију, што је, према расположивим документима, такође инструирано од агената Коминтерне.⁴¹⁰

Нова промена курса Коминтерне, која је заправо представљала прави *salto mortalle* у односу на веома агресивну кампању Народног фронта, била је узрокована неповољним догађајима на међународном плану.

То се најпре односи на победу Франка у шпанском грађанском рату, Хитлерову анексију Аустрије, Судета, а потом и целокупне Чешке. Све ово условило је најпре да Стаљин понуди већи залог, у покушају да оствари дубље савезништво у борби против фашизма са Француском и Великом Британијом.

Оно што је Стаљина свакако највише плашило је могућност непосредног савеза између Немачке са једне и Британије и Француске са друге стране. Препуштање Чехословачке Немачкој, Стаљин је вероватно тумачио као јасан сигнал да постоји, или да се припрема некакав тајни савез са Трећим Рајхом, који би крхки европски мир купио на рачун Совјетског Савеза.⁴¹¹

Односи између Велике Британије и СССР-а били су на врло ниском нивоу већ веома дуго, а Совјетска партија и Коминтерна сматрале су управо Британију највећим непријатељем Совјетског Савеза. Криза односа са Француском, и Минхенски споразум, који је према Стаљину, Хитлеру дао *ветар у леђа*, изискивали су да се покрене *двојна дипломатија*. Добро запакована дипломатска понуда упућена је не само на адресе западних сила победница у Великом рату, него и Хитлеру. Несумњиво да је Хитлер показао већи интерес.⁴¹² Приближавање Немачкој које је уследило представљало је заправо Стаљинов маневар, који је за последицу имао дипломатско удаљавање Немачке од западних сила. Пољска, која је имала специјалне везе са Француском, и која је била заштићена гаранцијама

⁴⁰⁹ О прилагођавању Коминтерне интересима СССР више у: Edwaed Hallett Carr, *Ruska revolucija od Lenjina do Staljina* (1917-1929), Globus, Zagreb, 1984, str. 166.

⁴¹⁰ Према Дојчеру, Стаљин је очекивао напад Немачке, и после потписивања Пакта о ненападању куповао време, како би реформисао војску и произвео оружје, Deutscher, *Ibid*, str. 415.

⁴¹¹ I. Deutscher, str. 369.

⁴¹² *Ibid*, str. 377.

Запада, у том је смислу процењена као тачка пуцања, после које је директна сарадња Британије и Француске са Немачком тешко остварива.

Споразум са Трећим Рајхом, припреман је у тајности, све до потписивања, 23. августа 1939. године. Пакт је подразумевао јавни сегмент, према коме се потписнице обавезују да неће развијати међусобно непријатељство, и да ће остати неутралне једна према другој, и у случају да нека потписница буде увучена у рат. Стаљину је, међутим, подједнако важан био и тајни део пакта, који се односио на комадање Пољске, верног савезника Запада. Напад на Пољску означавао је дефинитивну конфронтацију Немачке са Западом, што је бар неко време Совјетски Савез чинило сигурним.

Оправдавање потписивања споразума са Немачком, ма колико било правдано тактиком, у циљу очувања СССР-а као базе за светску револуцију, морало је да изазове нелагоду код комуниста, који су неколико година пристајали на тешке компромисе, у циљу остваривања Народног фронта за борбу против фашизма. Међутим, овоме треба додати да политика Народног фронта заправо није напуштена потписивањем Пакта. Она је тихо настављена, као својеврсни резервни пут, тако да је Пакт који су у Москви потписали Рибентроп и Молотов проузроковао само пропагандну штету, док су секције комунистичких партија у Москви мање или више биле упознате са Стаљиновом двоструком тактиком – која је, уосталом, вероватно била позната и Берлину, па и Западним силама. Тако је и даље много тога било у игри.⁴¹³ Напад на Пољску 1. септембра 1939. године, међутим, дефинисао је односе Запада и Трећег Рајха, и у том се смислу целокупна акција може сматрати Стаљиновом победом, која му је пружала довољно времена да консолидује армију и изгради нове војне капацитете – а то ће се показати пресудним у прекретници Другог светског рата.

Да је КПЈ остала мобилна и након потписивања Пакта у Москви, показује њена организованост после приступања Југославије Тројном пакту. То се пре свега односи на руководство партије, које тада делује у самој Југославији, будући да се тада интензивирају припреме за будући оружани отпор. У наредним поглављима видећемо да су припреме за герилски рат почеле знатно раније, пре него што је препозната опасност од фашизма – и да су у контексту политике Народног фронта само добијале другачије усмерење.⁴¹⁴

Пуч 27. марта организовала ја по свему судећи Британска обавештајна служба, према плану који је био скројен још годину дана раније – у случају да се кнез-намесник превише приближи Немачкој.⁴¹⁵ Иако су комунисти учествовали у демонстрацијама, данас је већ сасвим извесно да нису били њихови организатори, и да је њихово појављивање на улици својеврсна последица инерције, после неколико година пропагирања Народног фронта за борбу против фашизма. Са друге стране, уколико је Коминтерна већ била организационо припремљена за рат између Совјетског Савеза и Немачке, онда је барем руководство КПЈ морало да буде са тим упознато, што је одредило припреме за непосредно деловање.

Међутим, постоје извори који указују и да је Совјетски Савез не само знао за припремање мартовског пуча, него да је преко својих агентура, на извештајан начин процењивао како се он може одразити на односе Немачке и СССР-а.

То се ипак са сигурношћу не може утврдити, пре свега из разлога што су информације о припреми пуча и иначе доста противречне. У сваком случају, уколико је главни организатор био генерал Боривоје Мирковић, онда је Форин Офис свакако имао одлучујућу улогу. Међутим, будући да је завера припремана још раније, у време Стојадиновићеве Владе, која се опасно приближавала фашизму – извесно да је међу потенцијалним завереницима било и оних, попут Драгише Васића, који су имали извесне везе са агентима СССР-а или

⁴¹³ Fernando Claudini, *Kriza komunističkog pokreta II*, Globus, Zagreb, 1988, str. 45.

⁴¹⁴ Алексеј Тимофејев, *Руси и други светски рат у Југославији*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2010, стр.167.

⁴¹⁵ Dragan Simeunović, „Knez Pavle i 27. mart“, izlaganje na okruglom stolu, *27. Mart 1941: Knez Pavle u vrhovima evropske politike*, Beograd. 25-27 III 203), str. 5.

Коминтерне.⁴¹⁶ О томе је сачувано сведочанство професора Мирка Костића пред немачком анкетном комисијом.⁴¹⁷

Васић је наводно одржавао везу и са Мустафом Голубићем. Све то указује да су Совјети знали за пуч, и можда преко својих позиција у војсци дали инструкције о њиховом држању, у случају пуча.

После пуча, дипломатски односи СССР-а и Југославије улазе у нову фазу. Симовићева влада је свесна да није спремна за рат са Немачком, и зато покушава да успостави неки нови споразум са Трећим рајхом, односно да пронађе модалитете за поштовање већ потписаног. Истовремено, интензивирају се напори да се потпише и пакт са Совјетским Савезом, који подразумева и видове војно-техничке сарадње. Симовић је сматрао да би потписивање споразума са Совјетским Савезом одагнало Немачку интервенцију према Краљевини Југославији.

Са друге стране, Стаљин је страховао да не буде увучен у рат. Совјетски Савез је већ подржао приступање Југославије Тројном пакту, како не би испровоцирао Немачку, док је са друге стране владала и бојазан од британске спољне политике. Наиме, у случају останка Југославије у неутралном статусу, а то би омогућавао и пакт, Енглеске трупе у Грчкој биле би изложене далеко већем притиску, а то би довело до интензивирања ратних сукоба, који су већ извесно време у стагнацији, што је оправдавало бојазан о нападу на СССР.⁴¹⁸

И каналима Коминтерне ишла су упутства да КПЈ подржи приступање Тројном пакту, и осуди енглеске покушаје да за рачун интереса сопствене буржоазије увуку Југославију у рат. Тако је 27. марта КПЈ упутила проглас којим се осуђује англофилски карактер демонстрација, демолирање просторија немачког туристичког бироа и позивање помоћи савезника, уз констатацију да је за Краљевину Југославију једини спас потписивање споразума са СССР-ом.⁴¹⁹

Другим речима, за КПЈ је прихватљив сукоб са Немачком само уколико буду угрожени интереси СССР-а, а у сваком другом случају, југословенски пролетаријат постаје *пука жртва* империјалистичких интереса.⁴²⁰

Дакле ове корените промене тактике од стране Коминтерне потврђују да је идеја о Совјетском Савезу као бази за сваку будућу револуционарну акцију претпостављала не само заштиту совјетских интереса, него је истовремено уграђена и у архитектуру непогрешивости совјетског руководства.

Тезе о сарадњи социјалдемократа и фашиста, затим стварање широког Народног фронта, па нови заокрет, који је оправдаван опасношћу од избијања новог империјалистичког рата, потврђују да је Коминтерна пре свега била подређена спољној политици Совјетског Савеза, и да су њене акције, у том смислу, представљале облик

⁴¹⁶ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Narodna kniga – Partizanska knjiga – Pobjeda, Beograd-Ljubljana-Podgorica, str. 455 – 457.

⁴¹⁷ „Драгиша Васић је одржавао чврсте везе са совјетским послаником Плотњиковим, и ја сам чврсто убеђен да је Васићево непријатељско држање према кнезу било инспирисано од стране Руса. Сам Васић рекао ми је једном приликом у разговору да совјетска влада држи кнеза за свог веома опасног противника и да пажљиво прати сваки његов корак. Москва се плаши, рекао ми је Васић, да кнез, који је у једнако добрим односима и са Енглезима и са Немцима, покушава да се провуче између ове две завађене земље на рачун Совјетског Савеза, утолико пре што је совјетским руководиоцима добро познато кнежево антикомунистичко држање, као и његов однос према руској емиграцији.“ (*Ibid*, str. 458.)

⁴¹⁸ Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцинга*, Новинско-издавачка установа „Службени лист“, Београд, 1995, стр. 387-393.

⁴¹⁹ *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Сборник докумената*, Т. I, Москва, 1997, стр. 518– 520.

⁴²⁰ Са друге стране, официри и политичари који су произвели пуч, према данас расположивим документима, били су на платној листи Британаца: „Југославија је била осуђена на срљање у амбис окупације због кобне грешке својих генерала и политичара, које је привлачило енглеско злато, и нико више није могао да јој помогне: ни укопани у Грчкој Енглези који су организовали пуч да одвуку део Хитлерових снага на борбу са Југославијом, ни далеки СССР, који је нити желео нити могао да пружи војну помоћ Југославији“. (А. Тимофејев, *Руси и други светски рат у Југославији*, Институт за новију историју Србије, Београд 2010, стр. 236.)

субверзивне делатности и специјалног рата, а не планетарне класне борбе, у функцији *радикалне другачије производње живота*.

Поједини интерпретатори овог заокрета превиђају непосредне политичке предуслове који су довели до пакта Рибентроп-Молотов. Радило се, несумњиво, о заокрету који је полазио пре свега од интереса Совјетског Савеза, инструментализујући Коминтерну и преко ње бројне комунистичке партије, па тако и КПЈ. Ипак, у политичком смислу, тај пакт је био оправдан, тим пре јер је постојала бојазан да би Велика Британија и Француска могле да предупреду Совјете.

Представљајући овај заокрет Коминтерне као доказ за нашу тврдњу да је Комунистичка интернационала деловала непринципијелно, и да самим тим њене радикалне акције не могу бити етички правдане у духу стварања новог друштвеног контекста *истинске слободе* – у овом тексту се не тврди да је политика Коминтерне имала *антисрпски карактер*, као што стоји у неким веома поједностављеним приступима, попут радова Косте Николиће о овом питању.⁴²¹

Такође, одбрана Стојадиновићеве политике, на претпоставкама да је сарадња са Немачком била брана од територијалних претензија фашистичке Италије, не узима у обзир да је на делу била не само непосредна политичка сарадња, него и својеврсна фашизација Југославије, у којој су већ деловале отворене профашистичке организације, не само толерисане него и потпомагане од стране државе. Уз то, не може се пренебрегнути ни сам Стојадиновићев интимни фашизам.⁴²²

3.2. Паралелне тактике

Јачањем Стаљиновог курса у Комунистичкој партији Совјетског Савеза, јача и утицај прве социјалистичке земље на Коминтерну. Сукоби и неслагања из совјетске комунистичке партије тако су преношени и на Комунистичку интернационалу.

Занимљиво је да напуштање курса о субверзивним акцијама у Југославији, иде упоредо са јачањем левог курса у Комунистичкој партији Совјетског Савеза. У ствари, ова су два процеса комплементарна. Стаљин увиђа да је сарадња са националним сепаратистичким покретима са једне, и са социјалдемократима или синдикалним организацијама, са друге стране, постала неплодотворна, јер и једни и други настоје да потенцијал и ресурсе комуниста искористе за своје циљеве. У другој половини двадесетих година прошлог века, комунисти су, пре свега у Британији, изложени новим прогонима, што је представљало негативан одговор на совјетску мировну политику и настојања да се успоставе дипломатски односи и трговина.⁴²³

Тако се показало да је Коминтерна заправо пратила интересе Совјетског Савеза. У периоду између 1922. и 1925. године, совјетски комунисти настоје да на више начина пробију блокаду Запада; дипломатским напорима са једне, и дестабилизацијом земаља санитарног кордона, делујући преко агентура, или маскирано, подржавајући националистичке и сепаратистичке организације. Коминтерна у то време званично заступа становиште о изградњи социјализма у једној држави, што не подразумева инсистирање на избијању револуција у другим земљама, па је на спољнополитичком плану то могло да буде представљено и као уступак моћним капиталистичким државама у Европи.

Ову тактику, која је позната и као десно-бољшевичка у Коминтерни је заступао Бухарин. Стаљин, који је прави родоначелник идеје о социјализму у једној држави, у брошури *О питањима лењинизма* делимично ревидира своју тезу – указујући на потребу сталног раширивања потенцијалних револуционарних пожара, нарочито у

⁴²¹ Види у Kosta Nikolić, „Mit o komunističkom jugoslovenstvu“, *Istorija 20. veka*, 2011, str. 9-26.

⁴²² О томе више у Бранко Надовеза, „Милан Стојадиновић: политичка, привредна и правна мисао“, Центар за митолошке студије Србије, Београд, 2007, str. 46-61.

⁴²³ I Deutcher, str. 349.

империјалистичким земљама. Коментаришући тако своју формулацију о могућности социјализма у једној земљи, Стаљин сада додаје:

„Њезин је недостатак у томе што једно питање повезује на два различита питања: питање *могућности* изградње социјализма снагама једне земље, на шта се мора дати позитиван одговор, и питање може ли се земља с диктатуром пролетаријата сматрати *потпуно осигураном* од интервенције, и према томе од рестаурације старог поретка, без побједоносне револуције у низу других земаља, на шта се мора дати негативан одговор“.⁴²⁴

Оно што је несумњиво посебно занимљиво у овом Стаљиновом ставу свакако је фокус посматрања: Стаљин не говори из перспективе светске револуције, него са становишта очувања прве социјалистичке државе, која може бити осигурана само избијањем серија успешних револуција у другим деловима Европе и света.

На Шестом конгресу Коминтерне, одржаном 1928. године, Стаљин је поновио своју годину дана раније изречену прогнозу да ће капиталистички свет утонути у велику економску кризу, која указује на крах капитализма, и да ће то несумњиво изазвати ланчане револуције у земљама Запада. Избијање економске кризе 1929. године охрабрило је скептичне комунисте и Стаљину дало визионарску ауру, учвршћујући још више његов утицај у Комунистичкој интернационали.

Међутим, у духу претходно наведеног цитата, Стаљин и тада, имајући у виду пре свега интересе Совјетског Савеза, не напушта идеју о могућности изградње социјализма у једној земљи. Коминтерна је следила ову Стаљинову идеју, па је у планирању акција, или одобравању планова комунистичких партија њених чланица, имала у виду интересе Совјетског Савеза, настојећи да не угрози дипломатске маневре.

Томе у прилог говори и чињеница да је Стаљин у току Шестог конгреса Коминтерне приводио крају преговоре, а затим и дао одобрење да Совјетски Савез приступи Келоговом споразуму, који су у Прагу потписале централно-европске земље, САД, као и непосредни суседи СССР-а (Совјетски Савез је званично приступио споразуму у септембру 1929.).⁴²⁵

Појава нацизма у Немачкој и фашизма у Италији, као и само прегруписање сила у Централној Европи (Италија је због интервенције у Етиопији била осуђена од савезника и Антанте, и практично приморана на сарадњу са Немачком), навели су Коминтерну да током наредних година преформулише одређене ставове. У освит Хитлеровог доласка на власт – Коминтерна међутим отвара фронт против социјалдемократа, који сада добијају назив *социјалфашисти*, јер се сматрало ће социјалдемократске партије ући у савез са нацистичким. Сам Стаљин је успон нацизма посматрао као последицу не само подршке буржоазије, него и социјалдемократије, па је из тог разлога нарочито немачким комунистима било забрањено да сарађују са социјалдемократама – што је за последицу имало долазак Хитлера на власт.⁴²⁶

Овде не треба губити из вида и нову промену курса према социјалдемократији, до које долази после повратка Георги Димитрова из немачког затвора (осуђен је за припремање паљења Рајхстага). Димитров је, као непосредни познавалац прилика, био уверен да само сарадња комуниста, који су у Немачкој изложени прогону, и социјалдемократа, који ће следећи бити на удару, може утицати повољно на заустављање националсоцијализма, уколико за тако нешто већ није касно.⁴²⁷

Тако долази до такозване политике Народног фронта, односно до сарадње свих оних политичких снага које се противе фашизму. Будући да у Француској већ била на делу сарадња између социјалдемократа и комуниста, и да је француска влада широм отворила врата за све који би се прикључили заједничком фронту против нове опасности која долази

⁴²⁴ J.V. Staljin, „K pitanjima lenjinizma“, u „*Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*“, str. 244.

⁴²⁵ Edwared Hallett Carr, *Ruska revolucija od Lenjina do Staljina* (1917-1929), стр. 169.

⁴²⁶ I. Deutcher, str. 352-353.

⁴²⁷ Jane Degras (editor), *The Communist International 1919-1943: documents, III*, Routledge London 1971, p. 284.

из Немачке – Коминтерна препоручује и другим комунистичким партијама, њеним чланицама, да изграђују сарадњу на сличан начин.⁴²⁸

Југословенски комунисти су исте 1934. године, према препорукама Коминтерне, градили отклон према социјалдемократима, као сарадницима фашиста, или горим непријатељима него што су то немачки нацисти. Из тог је разлога и попуштање, односно успостављање идеја Народног фронта ишло постепено. Упоредо са овим попуштањем политика Народног фронта подразумевала је и обнову идеје коју је заступала десна фракција, о јединственој партијској борби унутар постојеће државе.⁴²⁹

Однос према Краљевини Југославији у том смислу био је подређен овим новим циљевима. Уместо субверзивних акција на разбијању државе, Коминтерна сада заузима знатно умеренији став према Југославији. Иако су агенти Коминтерне на терену сарађивали са усташком емиграцијом, и, на одређеним нивоима са ВМРО – циљ акција Коминтерне више није расформирање Краљевине, него њено приближавање Совјетском Савезу. Чак ни после увођења шестојануарске диктатуре Коминтерна није посебно интензивирала акције у Југославији, а њен утицај на политичке прилике у земљи, преко агентура и сарадња са националистичким илегалним организацијама може се разумети као оруђе које може да допринесе договору са Француском и Енглеском на једној, или Немачком, на другој страни.

3.3. Ка успостављању дипломатских односа

После обнављања парламентаризма у Југославији, што се поклопило са отопљавањем односа између Француске и СССР-а, и зачецима политике Народног фронта, отворено је и питање успостављања дипломатских односа између две земље, односно признавања СССР-а. Несумњиво да је кнез Павле, који је тада био близак француској власти, био за овакав развој догађаја. Долазак Милана Стојадиновића на чело југословенске владе унело је, међутим, нове тонове.

Стојадиновић је, као што смо истакли, гајио отворене симпатије према Немачкој, и његова влада је успостављала све ближе односе са Трећим Рајхом. Са друге стране, дипломатска офанзива Совјетског Савеза условила је да земље Мале Антанте, а пре свега Чехословачка и Румунија, врше притисак на Југославију да призна СССР.

Совјетски Савез је свакако био заинтересован за успостављање пуних дипломатских односа са Југославијом, јер је то подразумевало коначну пропаст политике *санитарног кордона*, и успостављање антифашистичког баланса, пред границама Совјетског Савеза.

На ове притиске се осврће Стојадиновић у својим мемоарима под насловом *Ни рат ни пакт*, где између осталог каже: „На Бенешово наваљивање за приближавање Југославије Русији, ја сам одговорио да сам присталица побољшавања садашњих односа и да сам пре неку годину објавио чланак под пуним потписом у београдском листу *Политика*, да Југославија треба да успостави нормалне дипломатске и трговачке односе са Русијом. Али – додао сам, у томе правцу морамо ићи опрезно“.⁴³⁰ Стојадиновић додаје: „Морамо рачунати са осетљивошћу краљевског Дома, крајње нерасположеног према Москви, особито због убиства царске породице и једног руског принца, мужа принцезе Јелене, сестре краља Александра. Руски цар се традиционално сматрао заштитником Србије и српског народа. Премда то историјски није сасвим тачно, тако веровање постоји дубоко урезано у души народној и са тим психолошким моментом такође морам да рачунам“.⁴³¹

⁴²⁸ M.S. Aleksaner, H. Grahem (ed.) *The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives*, Cambridge University Press 2002, p. 15.

⁴²⁹ *Историја Савеза комуниста Југославије*, Комунист, Београд, 1985, стр. 121.

⁴³⁰ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970, str. 331.

⁴³¹ *Ibid.*

Овај одломак показује заправо да је Стојадиновић дипломатски вешто одуговлачио са признавањем а разлози за то свакако нису били подозрење народа због убиства царске породице, него пре свега односи са Немачком, који су сада ишли узлазном линијом. Доказ за то је и чињеница да је Стојадиновић, приликом посете Турској, вршио притисак на председника Ататурка, да снизи интензитет сарадње са Совјетским Савезом, и залагао се за стварање блока држава које ће задржати резерву према Москви.⁴³²

Антируски ставови кнеза Павла и Милана Стојадиновића, у ствари, нису били јасно профилисани као пронемачки, већ су следили и линију британске политике, која је, за разлику од Француске, задржала крут став према Совјетском Савезу. Међутим, видљив је доминантни немачки утицај, који се годинама повећавао.⁴³³

Тако је у јуну 1939. године, на нешто више од месец дана од потписивања Пакта у Москви, Рибентроп нудио Цинцар-Марковићу, министру иностраних послова Краљевине Југославије, да потпише пакт против Коминтерне. Одбијање Цинцар-Марковића, међутим, уз образложење да југословенске народе са Русијом спајају „сентименталне словенске везе“,⁴³⁴ показује да је у међувремену дошло и до промена у југословенској политици, која је претходних година задржала умерено антисовјетски курс.

Разлог за то је расположење међу српским политичарима грађанске оријентације, који указују на значај трговине са једном тако великом земљом, и указују на примере да земље Запада, упркос антибољшевичком курсу, у многим питањима сарађују са СССР-ом.

Да је овакво расположење постало преовлађујуће, потврђује и чињеница да се за успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом јавно залагао и посланик Војислав Гађиновић, који је био свештеник Српске православне цркве.⁴³⁵

Са друге стране Комунистичка партија Југославије је у овом периоду и даље циклично трпела кампање прогона, у условима забране јавног деловања. Самим тим, и однос партије према успостављању дипломатских односа СССР и Краљевине није био једнозначан. На састанцима у Москви, Горкић је понављао да југословенски комунисти сматрају да успостављање дипломатских односа треба да подразумева и престанак прогона комуниста, односно стављање ван снаге антикомунистичких закона.

Ситуација је промењена после смене Милана Горкића, и његовог нестанка у стаљинистичким чисткама. Јосип Броз, као нови генерални секретар, усмеравао је партију ка припремама за непосредну антифашистичку борбу. Стојадиновићева влада је оптуживана за профашистичку, и од ње се није очекивало да направи искорак и призна Совјетски Савез.⁴³⁶

Овај период захлађења поклапа се, дакле са интензивирањем политике Народног фронта. После смене Стојадиновићеве владе, почетком 1939. године, отпочиње ново отопљавање односа између Совјетског Савеза и Краљевине. У пролеће наредне, 1940. године, успостављени су најпре трговински, а потом и пуни дипломатски односи. То је довело да одређеног попуштања непоколебљивог става власти према комунистима, али више прећутно него отворено.

У ствари, истинско отварање према Совјетском Савезу наступиће када је потписан споразум Рибентроп-Молотов. За озбиљне аналитичаре потписивање овог споразума је очигледан политички маневар, који је Совјетском Савезу омогућавао да се припреми за

⁴³² Архив Југославије (АЈ), збирка 37, Милан Стојадиновић, АЈ-37-9/48. У овом извештају се истиче да је све то на основу података које има др Мачек.

⁴³³ Бранко Петрановић, *Историографске контроверзе*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998, стр. 168-180.

⁴³⁴ Јасоб В. Нортнер, *Југославија и кризи, 1934-1941*, Отокар Крешовани, Ријека, 1973, стр. 215.

⁴³⁵ Стенографске белешке, Народне скупштине, Краљевине Југославије, II Редован сазив за 1936/37. годину, Књига II, Од XX претходног до XXXVIII редовног састанка, од 17 фебруара до 10 марта 1937. године, Београд, Штамп државне штампарије Краљевине Југославије, 1937, стр. 274.

⁴³⁶ Владимир Дедијер, *Нови прилози са биографију Јосипа Броза Тита*, Младост Загреб, Либурија Ријека, Спектар Загреб, 1980, стр. 246.

неминовни сукоб са Трећим Рајхом, а самом Рајху сигурност да Совјетски Савез неће ући у коалицију са демократским земљама Запада. Залог је био комадање Пољске.⁴³⁷

У сваком случају, владајући кругови у Југославији сада имају јасну визију неизбежног рата. Однос према Совјетској Русији, у том смислу „омогућује да се оствари национални интерес и избегне ратни сукоб“,⁴³⁸ јер је владала бојазан да тајни део пакта са Рибентропом садржи и клаузулу којом се СССР-у допушта да у циљу очувања своје безбедности војно делује у земљама некадашњег санитарног кордона.

Промене односа снага у Европи, после потписивања пакта у Москви, захтевале су промишљенији дипломатски наступ, и одустајање од строгих идеолошких разлика. Са друге стране, базирајући своја уверења на Марксовом разумевању односа капитализма и кризе, на основу чега је Лењин изградио своју теорију империјализма као највишег стадијума капитализма, Стаљин је сматрао да у доминантно буржоаском свету мир може да буде само кратки предах између два рата. Очекујући нови рат Стаљин је пре свега припремао земљу на чијем је челу био за будући оружани сукоб, а његова дипломатија је све до операције *Барбароса* настојала да спречи савез нацистичке Немачке и западних сила у борби против Совјетске Русије.

Овом циљу било је подређено и деловање Коминтерне током наредних година, што између осталог може да објасни проређивање њених заседања. У том смислу, Стаљин је радио на два фронта: његова дипломатија имала је циљ је да се приближи некадашњим силама Антанте, а истовремено је настојао да успостави директну дипломатску линију са Немачком.

После потписивања споразума између Совјетског Савеза и Немачке, Коминтерна је приморана на још једну промену курса, уз оправдање да се на овај начин прва земља социјализма у ствари брани од опасности здруженог империјалистичког рата.⁴³⁹ Односи према Краљевини Југославији зато улазе у нову фазу, а југословенске власти су на то мотивисане управо непосредном опасношћу од фашистичке Италије, која све отвореније изражава своје територијалне аспирације, сарађујући истовремено са усташком емиграцијом.⁴⁴⁰

Када су дипломатски односи између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза склопљени, 24. јуна 1940. године,⁴⁴¹ Коминтерна је замрзла акције на Балкану, свдећи некадашњу интензивну субверзивну делатност на комунистичку пропаганду, пре свега о империјалистичком рату између Француске и Енглеске са једне, и Немачке са друге стране, уз позив да пролетери остану изван овог империјалистичког сукоба, како не би постали највеће жртве рата, као 25 година раније.

Са друге стране, у случају Југославије, овај се позив уклапао у опште дипломатске напоре Совјетског Савеза да што је могуће више одложи сукоб са Немачком. Уочи доласка у Југославију, Виктор Плотников, који је радио за НКВД, био је инструкуран од Молотова да отворено не подржава ни немачко-италијанске, ни англо-америчке оријентације, односно да подржава политичку и економску независност Југославије, и у том циљу пружа одређене видове помоћи, укључујући и помоћ у наоружавању. Истовремено, налог је био да се совјетско посланство у Југославији не меша у немачке политичке или економске акције на Балкану.⁴⁴²

⁴³⁷ СССР, *Восточная Европа и Вторая мировая война 1939-1941*, Роосийская академия наук, Институт славяноведения, Наука, Москва, 2007, стр. 263-264.

⁴³⁸ *Ibid*, str. 268.

⁴³⁹ Vuk Vinaver, „KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941“, *Prilozi istoriji socijalizma*, Beograd, 1974, 9, 45-142.

⁴⁴⁰ Vuk Vinaver, „Politika Jugoslavije prema Italiji 1935-1941“, *Istorijski zapisi*, Titograd 1968, 1, 67-112.

⁴⁴¹ Nikola Popović, „Jugoslovenska istoriografija o diplomatskim jugoslovensko-sovjetskim odnosima između dva svetska rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 8 No 1, 1976, str. 69-77.

⁴⁴² Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и други светски рат у Југославији*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2010, стр. 239.

Ово је свакако добро избалансиран приступ, који не угрожава совјетско-немачки пакт, а са друге стране, гарантује независност Југославије, односно њено држање изван непосредног утицаја Трећег Рајха и британске дипломатије. Ту је независност, са друге стране, требало поткренити и држањем комуниста под контролом, у чему је кључну улогу имала да одигра Коминтерна. Тако долази до затишја у терористичким релацијама власти и комунистичког покрета.

Ово затишје, које је у ствари трајало од средине тридесетих година прошлог века, а које се поклапа са одустајањем од изазивања распарчавања земље и подршке сепаратистичким националистичким покретима, не значи, међутим, да се насилне акције нису догађале. У ствари, у овом периоду, Коминтерна је започела другачији терор, који се односио на саме чланове комунистичких партија, односно *велику чистку*, чија је бруталност и данас под велом тајне.

Стиче се дакле утисак да је деловање совјетске дипломатије настојало да одржи мир са Немачком, што је дуже могуће, док је са друге стране Коминтерна деловала на стварању предуслова за вођење герилског рата у земљама под нацистичком окупацијом, онда када до напада Трећег Рајха на СССР ипак дође.

Када је реч о Југославији, одржавање њене неутралности било је у интересу Совјетског Савеза само утолико што СССР није желео да буде увучен у рат пре времена. Из тог је разлога, совјетском посланству у Југославији 1940. године јасно стављено до знања да јавно не пропагира *панславизам* ни „совјетизацију Балкана“.⁴⁴³

3.4. Од Народног фронта до народноослободилачког покрета

Пакт Рибентроп-Молотов створио је посебну конфузију у оним комунистичким партијама, чије су земље окупирани од стране новог савезника СССР-а. Овој конфузији су доприносила и нејасна упутства Коминтерне о начинима поступања, која су позивала на легално деловање, где год је то могуће, али истовремено и на паралелан илегални рад. Под легалним формама подразумевала се и врста сарадње са окупационим властима, које су у почетку, у Холандији и Белгији, показивале уздржаност када је реч о комунистичким и синдикалним организацијама. Та се уздржаност показала и у Француској, у којој је било случајева у којима су окупационе власти штитиле комунисте од Француске полиције.⁴⁴⁴

Већ је истакнуто да је према мноштву расположивих извора, Стаљину још у време потписивања пакта са Немачком било јасно да је напад на Совјетски Савез неминован. Купујући време, Стаљин је, путем конспиративне мреже Коминтерне и НКВД, партијама у земљама Европе, а посебно оним комунистичким организацијама у земљама које је Трећи Рајх већ окупирао – упућивао поруке о наставку организације за отпор фашизму, што је претпостављало наставак тактике Народног фронта, али у строго конспиративним околностима. Тако у записима Коминтерне из 1940. године стоји позив чланицама да „илегалним методама, избегавајући отворену пропаганду и без увлачења партије, оријентишу широке масе на отпор“.⁴⁴⁵ Позив комуниста на тихи отпор у окупираним земљама, пратила су и посебна упутства за земље које су биле у непосредној опасности од инвазије Трећег Рајха.

Комунистичким партијама Југославије и Бугарске, које су 1940. године и даље биле неутралне, саветован је тихи наставак „општенородне политике јачања савеза свих антиратних снага“.⁴⁴⁶

Руководиоцима Комунистичке партије је дакле било потпуно јасно да је пакт са Немачком само маневар. У том смислу, налог да се „заузме одлучна позиција против

⁴⁴³ *Ibid*, стр. 233.

⁴⁴⁴ *Коминтерн и Друга светска ратна војна*. Сборник докумената. Част I, До 22 јуна 1941, Москва, 1994, стр. 34.

⁴⁴⁵ *Ibid*, стр. 37.

⁴⁴⁶ *Ibid*, стр. 40-41.

капитулације пред Немачком“,⁴⁴⁷ што је подразумевало и организацију народних маса за протесте у случају напада на СССР, представља логичну последицу *паралелних тактика*.

Да је априлски рат у Југославији разумеван као осигуравање позадине уочи коначног напада са СССР показује и чињеница да Коминтерна одобрава одбрамбене акције југословенске војске, и овај рат карактерише као праведан, за разлику од империјалистичког карактера отпора Француске, чија је политика делимично условила појаву националсоцијализма.

Релативно брза капитулација Југославије, распарчавање земље и нови прогон комуниста, у сарадњи Немачке окупационе силе и њених сателита у земљи, отворио је комунистима широко поље рада и омогућио да се представе као фактор националног спаса. За брзи пораз земље окривљена је буржоазија, односно експлоататорски „ненародни режим“. Са друге стране, напад Немачке на Совјетски Савез евоцирао је успомене на сарадњу у претходном рату, и идеју о свесловенском отпору.

Уосталом, исте мотиве користио је и Стаљин, који рат против Немачке назива Отаџбинским ратом, у оној познатој песми испеваној уочи битке за Москву и *светим ратом* (священная война), управо у циљу стварања широког фронта, који није подразумевао само комунисте.

Дан после напада на СССР, КПЈ се огласила прогласом, чији садржај указује на комбиновање свесловенских, националних и комунистичко-класних мотива: „Крв совјетског народа пролива се не само ради одбране земље социјализма него и ради коначног социјалног и националног ослобођења читавог радног човечанства“.⁴⁴⁸

Непосредна организација устанка зато, осим чланова и симпатизера КПЈ, привлачи и мноштво оних који са комунистима нису делили исту идеологију. Тако идеја Народног фронта прераста у идеју народно-ослободилачког покрета, који се уделовљује, такође, према совјетском рецепту.⁴⁴⁹

* * *

У овом поглављу настојали смо да покажемо да је Коминтерна у свом деловању следила заокрете које је условљавала спољна политика Совјетског Савеза. Самим тим, њене акције на терену, путем бироа и агентура, нису имали циљ да поспеше избијање светске револуције, него су пре били у функцији очувања *њене базе*, Совјетског Савеза, који, тактизирајући, ове акције претвара у средство за остварење далекосежног циља. У том смислу, ни једна насилна акција комуниста нема универзални револуционарни смисао, који би је издвајао од начина деловања буржоаских држава, и не може бити посматрана другачије од насилних акција буржоаских инструмената моћи. А самим тим, идеја о радикално другачијој производњи живота, револуцији која је истовремено и циљ и сврха, бива замењена политичким прагматизмом, какав испољавају капиталистичке националне државе.

На овим претпоставкама, у наредним поглављима, показаћемо да су акције које је инспирисала и спроводила Коминтерна, укључујући и сарадњу са терористичким организацијама, у духу поменутог спољнополитичког курса, који постаје све израженији јачањем Стаљиновог утицаја у Комунистичкој интернационали.

Међутим, овде мора бити указано на једно значајно разграничење. Када је реч о индивидуалном терору, ту се не могу занемарити непосредни утицаји анархизма, који је барем извесно време имао уплива на деловање појединих ћелија КПЈ. Са друге стране, акције које је спроводила Коминтерна, путем својих агентура или непосредно, преко КПЈ, у техничком смислу, тешко да се могу одредити као терористичке, уколико се изузме

⁴⁴⁷ *Ibid*, str. 33.

⁴⁴⁸ Дан раније прогласом се огласила Коминтерна: „Отаџбински рат совјетског народа против бандитског напада Хитлера је циновски смртни бој од чијег резултата зависи не само судбина СССР-а већ и слобода вашег народа“. Види у Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и други светски рат у Југославију*, стр. 242.

⁴⁴⁹ Dr Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978, str. 295.

подстицање бугарског и хрватског екстремизма (ВМРО, ХРСС и Усташки покрет). Па ипак, на основу етичке дефиниције, и оне могу да буду назване терористичким.

Имајући у виду поменуте разлике у испољавању насилних акција левице, овим ће облицима бити посвећена посебна поглавља.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

ДРЖАВНИ И ИНДИВИДУАЛНИ ТЕРОР

Анализа конкретних терористичких акција комуниста у Југославији између два светска рата треба да укључи и оне акције које се у одређеним круговима истраживача сматрају *непринципијелним*, односно индивидуалним, независно од става партијске организације или међународног удружења комунистичких партија. То је неопходно пре свега из разлога да би се разумео напет однос између југословенске краљевине и комунистичког покрета, а исто тако и у функцији разумевања каснијих субверзивних акција, које је Коминтерна настојала да организује тако да остане иза кулиса, употребљавајући националистичке организације као непосредне извршиоце.

У сваком случају, акције југословенских комуниста непосредно после забране деловања Комунистичке партије – биле су инспиративне за будуће агенте Коминтерне, јер су упућивале на могући смер деловања у циљу подривања версајског поретка. Са друге стране, искуство ових акција указивало је и на потребу да при организацији будућих терористичких акција Коминтерна и Совјетски Савез треба да остану другом плану, како би био сачуван *двоканални* начин деловања на земље *санитарног кордона*, који је осим субверзивних делатности подразумевао и дипломатско деловање.

У складу са потешкоћама у вези са одређењем самог појма *тероризам*, акције југословенских комуниста и агената Коминтерне у периоду између два светска рата могу се разложити на три групе:

1. Акције индивидуалног терора (терористичке акције у ужем смислу те речи) које су без директива Коминтерне спроводили југословенски комунисти;

2. Терористичке и субверзивне акције које су спроводили агенти Коминтерне, ради заштите интереса Совјетског Савеза;

3. Субверзивне акције и сарадња са националистичким терористичким организацијама, у сврху стварања револуционарног набоја, или посредног терористичког деловања.

У овом поглављу биће речи о државном терору према комунистима и радничким синдикатима, које спроводила полиција Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, о терористичким акцијама које су уследиле као одговор на државни терор, као и о терору који су државни органи и националистичке организације спроводиле над комунистима у периоду диктатуре, и насилним акцијама комуниста које су имале обележја индивидуалног терора.

У складу са основним интенцијама овог истраживања, тематизовање једног и даље недовољно расветљеног периода рада Комунистичке партије Југославије, предузето је у сврху покушаја одговора на питање – да ли се индивидуални терор може етички оправдати у ситуацији када су не само његови починиоци, него и многобројни синдикално организовани радници, и чланови њихових породица изложени терору полиције, коју је пратила наглашена експлоатација представника владајуће класе.

1. Генеза сукоба

Многи југословенски комунисти дочекали су проглашење нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца као значајан историјски напредак; хрватски и словеначки комунисти веровали су да заједничка држава Јужних Словена, која неће бити непосредно подређена интересима националне буржоазије неке друге земље, и која се гради од нуле, пружити знатно веће политичке слободе, него што је било могуће остварити под аустроугарском влашћу. Овај оптимистички став провејава, тако, и у размишљањима једног од будућих организатора комунистичког индивидуалног терора, Рудолфа Херцигоње.⁴⁵⁰

После конституисања нове државе, до доношења устава – власт су обављали Краљ, Влада и Привремено народно представништво, са регентом Александром Карађорђевићем и члановима Владе на челу. Захваљујући војевању српске војске на страни победника, династија Карађорђевића је осигурала монархистичко уређење и у новој држави, јер су то, између осталог, били услови приступања државе Словенаца, Хрвата и Срба конституишућој Краљевини, још приликом договора на Крфу.⁴⁵¹ Самим тим, будући да је улога монарха била већ договорена, он је постао главни репрезент прелазне власти, иако је у поменутиим договорима преовладала идеја да се у периоду до конституисања Уставотворне скупштине примени модел конфедерације.

Избори за Уставотворну скупштину, који су одржани 18. новембра 1920. године, омогућили су комунистима да постану чланови парламента, и то као трећа политичка партија по броју освојених посланичких места. Са 58 посланика, за које је гласало око 200.000 бирача, Комунистичка партија Југославије показала се као респектабилна политичка снага, која је убрзано стицала популарност, што је потврђивао и више него добар резултат на локалним изборима, и освојена власт у већим градовима, пре свега у Београду, Загребу и Нишу.⁴⁵²

На новембарским изборима, у Парламенту су доминирале Демократска странка, са 92 посланика, и Народна радикална странка, која је имала 91 посланичко место. Иза комуниста по броју мандата била је Хрватска народна (републиканска) сељачка странка, са 50 посланика, и мање хрватске странке које су освојиле 6 мандата.⁴⁵³

Успех комуниста је утолико већи зато што му је претходио период утврђивања нове концепција рада партије. После Конгреса уједињена, одржаног у Београду 1919. године, и конституисања Социјалистичке радничке партије (комуниста), када је уместо социјалдемократског парламентарног пута примат добила револуционарна стратегија, која је омогућавала одступање од парламентарних видова класне борбе; приступање Коминтерни, па Вуковарски конгрес (од 20. до 25. јуна 1920. године), на коме партија добија име – Комунистичка партија Југославије, представљали су не само идејно престојевање, и утврђивање политичког циља у стварању совјетске републике, него и својеврсно прочишћавање партијских редова од присталица социјалдемократског пута Друге интернационале.⁴⁵⁴

Тако се у Статуту КПЈ, који је усвојен на конгресу у Вуковару, дословно каже да Комунистичка партија Југославије има циљ „да путем непомирљиве класне борбе, кроз диктатуру пролетаријата, изврши потпуно ослобађање радничке класе и свих потчињених слојева радног народа завођењем комунистичког друштва, уместо капиталистичког“.⁴⁵⁵ У истом документу стоји да класна борба подразумева отворени обрачун са буржоазијом,

⁴⁵⁰ Ivan Očak, „Građa za biografiju Rudolfa Hercigonje“, *Hrvatska povijest, radovi*, VOL 19, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1986, str. 187.

⁴⁵¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije I*, Nolit, Beograd, 1989, str. 105.

⁴⁵² *Pregled Istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963, str. 19.

⁴⁵³ Бранислав Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославију*, ИСИС, Београд, 1979, стр. 71.

⁴⁵⁴ Zoran Panajotović, Jerca Vodušek Starič, *Hronologija Radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, I*, Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd, 1980, str. 28.

⁴⁵⁵ *Istorijski arhiv KPJ*, II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ, 1919-1937. Beograd, 1949, str. 43.

односно јасно се указује да ће у једном тренутку парламентарна борба морати да буде радикализована, јер се успостављање власти пролетаријата не може остварити мирним путем.

Отворено заступање револуционарне стратегије, која, додуше, прихвата одређене облике парламентарне борбе, успостављање крајњег циља који претпоставља не само укидање монархије, него и капиталистичке државе, сигурно су од стране краља и водећих политичких структура читавани као далекосежна опасност, нарочито ако се има у виду да су у међувремену створени јединствени синдикални покрет, као и организација комунистичке омладине (СКОЈ).

Револуционарно опредељење комуниста очитовано је приликом организовања генералног штрајка у Краљевини, у знак протеста против интервенције империјалистичких сила против совјетских република у Русији и Мађарској, као и више генералних или локалних штрајкова, ради побољшања социјалног положаја радника.

Успеху комуниста на парламентарним изборима претходио је одличан резултат остварен на локалним изборима, организованим од марта до августа 1920. године.⁴⁵⁶ Плодно тло за прихватање комунистичких идеја пружале су непосредне околности. После рата, сиромашно становништво са села долазило је у градске средине у потрази за послом, изражавајући притом спремност да ради за ниске наднице. То је условљавало опште смањење надница, док су истовремено у новој држави, у процесу конституисања тржишта, расле цене. Ситуацију су додатно погоршавали ратни шпекуланти, који су постали моћни локални пословни људи.⁴⁵⁷

Из тог разлога, на локалне изборе 1920. године Комунистичка партија није изашла са комуналним програмом, него са „комунистичком стратегијом“, потенцирајући да се на локалном плану ништа не може променити уколико не дође до великих промена у начину функционисања друштва у целини. Зато, и када говори о комунама, КПЈ има у виду њихову организацију у контексту општег друштвеног преображаја. У том су смислу општински избори имали пропагандну сврху – упознавање људи са основим идејама комуниста.⁴⁵⁸ Па ипак, и овако вођена кампања дала је више него добре резултате, можда из разлога што је у њој потенцирано какве ће промене донети комунистичко уређење комуна у социјалистичком друштву.

Када је реч о насилним облицима борбе, Комунистичка партија је у свом програму отворено и без хипокризије, указала на чињеницу да се борба против буржоаског поретка не може остварити легалним демократским средствима:

„Успостављање политичке власти пролетаријатата, што је услов за социјалну револуцију, се не може остварити мирним путем, преко буржоаске демократије, него револуционарним акцијама у којима ће бити уништен буржоаски државни апарат и успостављени облици пролетерске власти. Успостављена диктатуре пролетаријата, после пролетерске револуције, је услов за социјалну револуцију, којом ће се укинути приватна својина над средствима за производњу и размену и заменити друштвеном својином...“⁴⁵⁹

Учешће на изборима за локалне органе власти, као и присуство Комуниста у Уставотворној скупштини представља својеврстан припремни рад, у циљу класног сазревања пролетаријата. Дакле, учешће Комуниста у органима власти треба да омогући да

⁴⁵⁶ Избори за општинске власти у Краљевини СХС нису организовани у исто време на целокупној територији, већ су у Хрватској, Словенији, Далмацији и деловима Црне Горе организовани 20. марта, а у Србији и Македонији током августа 1920. године; види у Слободанка Стојичић, „Програм КПЈ за општинске изборе у Србији, 1920. године“, <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z20/13z20.pdf> (приступ: 20.08.2021), стр. 297.

⁴⁵⁷ Родољуб Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, Нолит, Београд, 1989, стр. 57.

⁴⁵⁸ Слободанка Стојичић, „Програм КПЈ за општинске изборе у Србији, 1920. године“, стр. 306.

⁴⁵⁹ *Ibid*, стр. 298.

се комунистичке идеје несметано шире у јавности, односно да се, на тај начин, мобилише што је могуће шира друштвена база, како би се у наредној фази ушло у непосредну борбу са буржоазијом.⁴⁶⁰

Свакако да програм, који у крајњој линији подразумевао насилно рушење друштвеног поретка, није могао да буде по вољи не само буржоазији, него и носиоцима власти, као и представницима грађанских политичких партија. Оно што је, међутим, посебно морало да забрине власнике капитала и њихове политичке заступнике је брзо ширење ових идеја, односно успех пропагандне тактике коју су Комунисти спроводили у изборним кампањама.

Успеси КПЈ, према томе, сведоче о пријемчивости осиромашеног становништва за социјалистичке идеје, и о буђењу пролетерске свести – што потврђују резултати избора у великим градовима. Резултат остварен на нивоу парламентарне борбе представљао је јасан сигнал о спремности одређеног дела становништва да се упусти у непосредну револуционарну борбу.

Посебно неуралгично подручје било је у Босни. Разлоге за ово треба тражити у екстремно тешком положају тамошњег становништва, после исцрпљујућег рата, као и у дугој традицији отпора, који се нарочито испољио после анексије од стране Аустроугарске монархије.

У Босни и Херцеговини после првог светског рата било је нешто више од 84 процента сеоског становништва. Доминирали су сиромашни сељаци. Више од 80 процената становништва било је неписмено, а на целокупном подручју радило је мање од 500 школа.⁴⁶¹

Упркос доминацији сеоског становништва, у већим градовима био је заступљен раднички покрет, који је најпре обједињавао Босанскохерцеговачки раднички савет. Тако је већ 1919. године, пошто је Министарски савет Краљевине забранио обележавање 1. маја, уследио велики штрајк у Сарајеву, Зеници, Мостару и Травнику, 30. априла, што је спојено са прославом Празника рада. Хапшења која су уследила током прославе (ухапшено је око 3.000 учесника, а убрзо је забрањено излажење листа *Глас слободе*) само су оснажила раднички покрет, који је, деловањем чланова КПЈ на терену добио бољу организациону структуру и јасније смернице за даљу борбу.

2. Хусинска буна и почетак државног терора

Историјске околности које су довеле до рађања идеја о терору, као начину револуционарне борбе у Југославији, укључују пре свега идиосинкразују владе Краљевине према комунистичком покрету: најпре, Краљевина СХС је као земља *санитарног кордона* имала одређене обавезе према силама Антанте, које су у првим годинама после Великог рата и даље непосредно деловале у циљу рушења Совјетског Савеза, односно успостављања небољшевичког режима.⁴⁶² Са друге стране, власт Краљевине се, по инерцији, односила ригидно према социјалним проблемима одређених група становништва, правдајући то околностима обнове државе после великих ратних разарања и пређашње окупације њених појединих делова.

Већ 1920. године, после одбијања Владе да се изврши ревизија надница, у складу са повећањем цена животних намирница, долази до великог штрајка рудара Креке. У овом штрајку предњачили су рудари из Словеније, међу којима је било и појединаца који су већ имали искуства у оваквим видовима борбе. За решавање питања надница надлежно је било Окружно начелство у Тузли, које је, између осталог, донело меру – да се из Креке протерају рудари *странци*, односно пре свега рудари из Словеније.⁴⁶³ Захваљујући деловању КПЈ на

⁴⁶⁰ *Ibid*, str. 299 – 300.

⁴⁶¹ Урош Недимовић, „Политички покрет у Босни и Херцеговини у првој половини 1921. године“, *Прилог* br 1, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1965, str. 55 - 95.

⁴⁶² Милан Ванку, *Мала Антанта 1920-1938*, „Димитрије Туцовић“, Титово Ужице, 1969, стр. 354.

⁴⁶³ Damir Arsenijević (ur.) *Husinska buna – proizvodnja revolucionarnog subjekta*, Buna, Tuzla, 2021, str 42.

терену, као одговор на поменућу меру, рудари других босанских рудника, Зенице, Какња, Брезе, Мостара, Бања Луке и Лешана, око 5.000 радника, ступили су у штрајк солидарности.⁴⁶⁴

Влада Краљевине одговорила је на ову серију штрајкова *Уредбом о поступању у случају нереди, штрајка и побуне у рудницима*, која је донета 24. децембра 1920. године, а на основу овог акта извршена је такозвана милитаризација босанских рудника. *Уредба о штрајковима* предвиђала је да се у сваком округу у коме буде избио штрајк прогласи *милитаризација*, односно војна власт, и сходно томе примене војно-судски поступци за организовање штрајка или учествовање и подршку обустави рада.⁴⁶⁵

До непосредног сукоба војске и жандармерије са рударима Креке, који су словеначке другове крили у својом домовима, дошло је у селу Хусину, а у овом сукобу убијена су седморица хусинских рудара, а много њих је било рањено. Том приликом, ухапшено је око 700 радника Креке, а штрајк је био угушен ангажовањем других рудара.⁴⁶⁶

Сурови обрачун власти са рударима није поштедео ни њихове породице. Управа рудника је уз помоћ полиције избацивала из станова жене и децу, који су остајали без икаквог смештаја сред прохладног децембарског времена. Преко стотину словеначких рудара било је протерано, а 400 рудара и сељака који су подржавали буну ухапшено.⁴⁶⁷

Министарски савет, који је Указом регента Александра Карађорђевића, као прелазни орган, у својој надлежности имао Министарство унутрашњих послова, као и Министарство војске и морнарице – одлучивао је о свим питањима спољне и унутрашње безбедности, до формирања органа власти, после доношења устава. Према томе, Министарство унутрашњих послова, на чијем се челу налазио демократа Милорад Драшковић, није полагало рачуне за своје поступке законодавне власти, а услед неуређености судства (у различитим крајевима новоформиране Краљевине и даље су важили наслеђени, различити закони), његове делатности нису подлегале ни судској процени. Овај интересум је свакако искоришћен за сурови обрачун власти са комунистима, у намери да се њихов утицај што је могуће више умањи, забраном комунистичке пропаганде.

Комунистичка партија је као одговор на догађаје у Хусину 28. децембра организовала протестни скуп у Београду, док је Централно радничко синдикално веће најавило генерални једнодневни штрајк. Страхујући од проширивања синдикалне борбе, коју су комунисти подстицали, Министарски савет Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је 29. децембра 1920. године донела *Обзнану* којом се забрањује рад комунистичких организација, а деловање комуниста проглашава антидржавним. *Обзнана* је предвиђала да се до доношења Устава распусте све комунистичке организације, затворе комунистичке установе, и забране комунистички листови и свака комунистичка пропаганда.⁴⁶⁸

Непосредан повод, спречавање генералног штрајка, озваничио је, у ствари, већ припремљену акцију против комунистичких организација, која је несумњиво била договорена са представницима сила Антанте, а у склопу међународне борбе против комунизма. Од земаља *санитарног кордона* очекивана је нулта толеранција према комунистичким организацијама, и стабилно функционисање државе.⁴⁶⁹

У описаној ситуацији, када је Министарски савет деловао без парламентарне контроле, а Министарство унутрашњих послова без судских смерница и правних принципа који би, ако ништа друго, гарантовали макар презумпцију невиности – јасно је да *Обзнана*

⁴⁶⁴ Uroš Nedimović, „Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine“, *Prilozi*, br 7. Sarajevo 1971, стр 57.

⁴⁶⁵ Лист *Политика*, 25. децембар 1920, број 4554, стр. 1-2.

⁴⁶⁶ Бранко Ђукић и Слободан Ђинових, *Хусинска буна*, Издавачко предузеће Рад, Београд, 1958, стр. 28.

⁴⁶⁷ Uroš Nedimović, стр. 58.

⁴⁶⁸ Наређење Министарског савета Краљевине СХС, од 29. XII 1920. године, бр. 29282. *Политика*, бр. 4559, четвртак, 30. децембар 1920.

⁴⁶⁹ Бојан Димитријевић и Станислав Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије“, *Историја 20. века*, год. 26, бр. 2, (Београд, 2008), стр. 53-54

представља узурпацију власти, односно да је она незаконита, и несагласна одредбама још недонесеног устава.

Дакле, Обзнана није имала никакву правну и законску валидност, будући да је није потписао краљ, него председник Министарског савета, који је до доношења устава само један сегмент привремене власти. Из тог је разлога у делу политичке јавности, не само комуниста него и републиканаца, она окарактерисана као вид државног удара.⁴⁷⁰

Иако је непосредна заштита институција државе свакако била основни мотив за Обзнану, не треба занемарити да она представља акт који се уклапа у борбу против *извоза комунизма*, коју спроводе силе победнице у Великом рату. На то уосталом указује и сам текст Обзнане, у коме између осталог стоји: „Са више страна и из више поузданих извора, државне власти имају сазнање, да растројени и реакционарни елементи спремају ових дана напад на државу, њено устројство и друштвени ред са задатком да по руском бољшевичком примеру, све сруше што данас постоји од закона, установа и добара јавних и приватних, а на место свега заведу као у Русији, власт, неколико људи који ће располагати животом, слободом и имањем грађана, а државу нашу отворити инвазији странаца. То они зову диктатуром пролетеријата. И пошто сматрају нашу државу само као један сектор на фронту у борби коју бољшевици воде против осталог света - то ће они на том сектору повести војну против светског капитализма, како би се срушило све и свуда у свету, што су до данас створили дух, снага и рад човечанства. Наша земља би имала, по њиховим замислима, да поново потоне у крв, да поново уђемо као опет у Русији у унутарње грађанске борбе, међународне ратове и пљачку хране и стоке по селима, и другог имања по варошима.“⁴⁷¹

Да је власт била свесна популарности комунистичког покрета, која је потврђена изборима, и да се та популарност код образованијих грађана не може предупредити идеолошки заснованом пропагандом, него само отвореним претњама, показује наставак текста Обзнане:

„Комунистичком покрету су се придружили притворно и подмукло многи јавни и тајни непријатељи наше земље и народа. Побеђени у рату, гледају да се после рата освете, овој земљи замећући у њој неред и подржавајући их и споља и изнутра. Једни се, иако ратни богаташи, уписују у комунистичку странку, други дају новац за новине које пишу неистине и драже народ на незадовољство, трећи одржавају везу са иностранством и новчаним фондовима из иностранства набављају бомбе, експлозиве и оружје, четврти свим и свачим спречавају сваки рад у земљи и на рђав глас без доказа, износе све јавне раднике и сав њихов рад. Све то да би се земља збунила, грађани постали равнодушни и огорчени на државу. Неколико стотина људи плаћених из тајних фондова иду из места у место, са збора на збор, из воза у воз, из кафане у кафану, ништа друго не радећи но мутећи јавни мир и убијајући код грађана поверење у државу и њену будућност“.⁴⁷²

Комунизам, према овом тексту, доноси опасност не само по стабилност земље, него најдиректније угрожава сигурност иметка, односно доноси опасност пљачке у селима и отимање хране. Творци Обзнане рачунају са тим да је и у Србији, као и Русији уочи избијања Револуције, доминантно сеоско становништво, без кога се не може извести револуционарни преврат – и зато настоје да сељаци придобију за рат против комуниста, исправно закључујући да је на селу понајмање развијена свест о самом систему експлоатације.

Обзнана, међутим, пре свега брани односе израбљивања радника, и то у склопу најављеног учешћа иностраног капитала, који ће, путем акционарских друштава убрзо

⁴⁷⁰ „Већ 2. јануара 1921. године вођство Републиканске странке, с потписима свих чланова Главног одбора, обратило се грађанству изјавом у којој најодлучније протестује против диктатуре коју не заводи Комунистичка партија, него влада“, видети у Мирослав Николић, „О спровођењу Обзнане“, у *Токови историје*, бр 1/71, Институт за новију историју Србије, Београд, 1971 (215-234), стр. 220.

⁴⁷¹ *Политика*, бр. 4559, четвртак, 30. децембар 1920.

⁴⁷² *Ibid.*

постати значајан привредни фактор у Краљевини. Указивање на претњу „инвазије странаца“, идеолошки замрачује инострано учешће у домаћем капиталу.⁴⁷³

Комунисти се означавају као страни плаћеници, то јест за руководиоце КПЈ и комунистичке агитаторе се тврди да су страни агенти, који располажу новцем за набавку оружја и организовање акција у циљу рушења државе. Интересантно је да се у овом тексту најрадикалнији комунисти проглашавају *странцима*, што рачуна на одијум народних маса према страним завојевачима:

„Најнапреднији међу смутљивцима и агентима те пропаганде су странци који се под именом радника увлаче у радничке организације да их драже и ометају. Своје агенте увлаче и у државну службу, шпијунаже ради. Многи иначе добри грађани и чиновници, већ су постали жртве њихове пропаганде, млађи и са мање школе и искуства, међу учитељима на пример, помели су се и несвесни свих последица пристају уз овај растројни рад називајући се комунистима и друге увлачећи у зло“.⁴⁷⁴

Брза и енергична реакција власти може се објаснити страхом од стварања револуционарне ситуације, којој је погодовала послератна оскудица, и још увек неуређена нова заједничка држава. У том смислу, посебну бојазан изазивала су сазнања да су присталице Комуниста постали и државни чиновници и службеници, односно чак и припадници полиције:

„Покушавају да шире своју отровну стрелу пропагандом међу војском и жандармеријом, како би као у Русији срушили поред осталих и те стубове реда, и завели место њих тзв. црвену војску и црвену гарду које продужују и данас, кад цео свет смирује ратове грађанске и међународне. Ова болест бољшевика која се зове комунизам, оборила је само Русију. За неколико недеља савладала је била Мађарску, али је тамо прошла остављајући пустош и погибију баш оних који су хтели диктатуру. Иначе, Америка, Енглеска, Француска, Немачка и друге уређене и богате државе сузбиле су је у самом почетку, негде лакше, а негде крваво“.⁴⁷⁵

Стављајући се на страну међународне борбе против комунизма, власт припрема становништво на „крваву борбу“, јер то представља једини начин за одржавање реда. Истовремено, наглашавањем да се „отровна стрела“ комунизма шири у војсци, али и међу државним чиновницима, грађани се практично позивају на будност.

Мере које доноси Обзнана ипак су релативно благе у односу на драматичан увод, што упућује на закључак да се још у време њеног настанка размишљало о обухватнијем законском решењу, које је могло да буде донето само после конституисања Уставотворне скупштине:

Ради тога Министарски Савет, наређује:

„1) Да се до решења Устава, забрани свака комунистичка и друга разорна пропаганда, обуставе њихове организације, затворе њихова зборишта, забране њихове новине и сви други списи, који би мутили спокојство и мир државе, проповедали, правдали или хвалили диктатуру, револуцију или ма какво насиље. Одмах се имаду узаптити сви позиви на генерални штрајк и до месец дана затворити сви који их чине усмено или писмено.

2) Забраниће се све штампане ствари којима се умањује значај ових мера наређених за одржавање слободе, реда и својине. По себи се разуме да остаје нетакнута слобода јавне речи и писања, ако се њима не вређа држава и не изазива јавна деморализација.

3) Да се у сваком случају нереда са разорним карактером, прво предузимају оштре мере против вођа и моралних подбадача, били они ту или правили вештачки алиби.

⁴⁷³ Мирослав Николић, „О спровођењу Обзнане“, стр. 213.

⁴⁷⁴ *Ibid*, стр. 217.

⁴⁷⁵ *Ibid*.

- 4) Заводи се обавезна пријава оружја. Ко не пријави ватрено оружје и експлозиве, кажњава се до 3 месеца затвора са радом.
- 5) За све време рада Уставотворне Скупштине забрањене су у Београду сваке манифестације растројног и узбудљивог карактера. Војном суду на суђење предају се сви, који би стављали оружани отпор државним органима сигурности.
- 6) Да се с нашег земљишта протерају сви странци који би се смутњама придруживали и јачали их.
- 7) Да се из државне службе отпусте сви чиновници виши и нижи, који би продужили пропаганду бољшевизма у нашој земљи, а да се одузме помоћ за школовање свима студентима комунистима“.⁴⁷⁶

Обзнану је потписао Миленко Веснић, у својству председника Министарског савета, али је њен идејни творац и главни аутор министар унутрашњих дела, Милорад Драшковић.

Отпуштање чиновника, протеривање људи са одређених подручја, у која су дошли ради посла, онемогућавање запошљавања чланова породица оних који су осумњичени за комунистичку делатност, и на крају – забрана сваке критике Обзнане, чине овај документ и његово спровођење отвореним актом терора. Посебно ако се има у виду да су хапшени и пребијани не само комунисти,⁴⁷⁷ него и синдикални руководиоци, иако се синдикати и њихов рад не помињу у тексту Обзнане.⁴⁷⁸

Могућност да свако ко је ухапшен буде задржан 30 дана, а да потом, без судске одлуке то задржавање буде продужено на још 30 дана, изостанак института одбране или жалбе, представља више него очигледан израз терора који је усмерен према сваком отпору интересима власти, односно *владајуће класе*.

Не треба сметнути са ума да су творци Обзнане, односно челници Демократске странке и Народне Радикалне странке, непосредно подстицали стварање одреда добровољаца, такозване *Народне страже*, чији је задатак био да се обрачунају са комунистима и њиховим симпатизерима. Тако је формирана Бела гарда, а на подручју Босне Народна гарда, које су, уз подршку војске која их је снабдевала оружјем, и одбеглих белогардејаца под командом генерала Врангела спроводиле неконтролисани терор широм Краљевине.⁴⁷⁹

Онемогућавања рада синдиката, одузимањем имовине, архиве, претњама и затварањем синдикалних руководиоца, одмах су искористили власници средстава за производњу за изигравање већ постигнутих колективних уговора, и гарантованих надница. Незаконито је продужавано радно време, а само неколико дана после *Обзнане* наднице радника смањење 30 до 40 процената, што је још више отежало положај нарочито неквалификованих радника, који су и иначе били лошије плаћени.⁴⁸⁰

Имајући у виду одређење Војина Димитријевића, који тврди да „кад год за примену насиља није унапред одређена казна за унапред тачно описано непожељно понашање те насиље у виду кажњавања није више само одвраћање потенцијалних преступника, које се не односи ни на кога другог, почиње терор“,⁴⁸¹ јасно је да се Обзнана може сматрати актом најотворенијег терора, нарочито ако се има у виду да овде потпуно изостају *услови законитости*, односно сама могућност да се неко дело квалификује у оквирима јасно успостављених законских претпоставки. Са друге стране, примена Народне гарде, односно

⁴⁷⁶ *Ibid*, стр. 217.

⁴⁷⁷ „Настало је дивље прогањање радника у свим местима, сваки радник који је ма шта говорио о комунизму и радничкој организацији, протеран је, злостављан, затваран. То је чињено једним делом иницијативом власти, а већим делом денунцијацијом режимске чаршије“ – *Слободна реч*, бр. 4, Београд, 1921.

⁴⁷⁸ Урош Недимовић, стр. 63.

⁴⁷⁹ Мирослав Николић, „О спровођењу Обзнане“, стр. 229.

⁴⁸⁰ *Ibid*, стр. 321.

⁴⁸¹ Војин Димитријевић, *Strahovlada. Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Peščanik – Fabrika knjiga, Beograd, 2016, стр. 107 i dalje.

паравојних и парадржавних формација, чије деловање најнепосредније инспиришу државни органи, још је један облик огољеног терора према комунистима и симпатизерима левичарског преображаја друштва – али и свих људи који су изразили неслагање са условима у којима живе и раде, чак и уколико то није било артикулисано у неки левичарски политички став.

По свему судећи, Обзнану, и забрану јавног деловања, Комунистичка партија није дочекала спремна. Владало је уверење да релативно неискусна влада Миленка Веснића, коју су сачињавали радикали и демократе, нема храбрости да забрани деловање једне партије у успону, која је уз то деловала на целокупном југословенском простору. Са друге стране, парламентарни успеси КПЈ, који су претходили Обзнани, утицали да у Партији превлада уверење да ће овим путем утицати на стварање што повољнијих услова за будућу социјалистичку преобразбу друштва, односно да није неминовна брза и коренита револуционарна акција.⁴⁸²

Сима Марковић и Филип Филиповић били су уверени да *Обзнана*, будући орочена на само неколико месеци, до проглашења Устава Краљевине СХС, не може да произведе дугорочне последице по КПЈ, синдикате или СКОЈ, односно да се ова репресија режима може употребити у сврху даље пропаганде комунистичких идеја, нарочито тезе о неминовности отвореног сукоба са буржоазијом. У том је смислу, Марковић заступао тезу *не дајмо се испровоцирати*, којом је упозоравао да комунисти не срљају у безглави отпор, јер власт то може да искористи за продужетак хапшења и тортуре, а то није у интересу КПЈ, која треба да сачува своје чланове.⁴⁸³

3. Индивидуални терор

Неспремност партије да се брзо преоријентише на деловање у илегали, проблеми техничке природе, у вези са могућностима састајања већег броја људи у просторијама које полиција није имала у регистру – условили су да многе месне партијске организације, или поједине групе чланова КПЈ, осмишљавају парцијалну стратегију деловања. Идеја о револуционарном терору, који треба да доведе до праве пролетерске револуције, зачета је, тако, у изолованим партијским ћелијама.

Скојевске организације, нарочито у Босни – по угледу на некадашње деловање Младе Босне, посебно су биле пријемчиве за организацију оружаног отпора и терористичке делатности. Деловање полиције из 1921. године указују на припреме за такве акције. На пример, у Мостару је откривена илегална скојевска организација, окупљена око Халима Селимовића, који је по свему судећи био учесник Октобарске револуције и бољшевик, који је са групом ученика Учитељске школе прикупљао оружје и бавио се илегалном пропагандом.⁴⁸⁴

И у Загребу је у скојевским организацијама владало уверење да на државни терор треба узвратити терористичким акцијама, тако да се ниједан чиновник режима не осећа безбедним. Рудолф Херцигоња, са Родољубом Чолаковићем и Јанком Мишићем тако ствара илегалну терористичку организацију *Црвена правда*, која је деловала мимо званичних партијских и скојевских органа.

Рудолф Херцигоња, један од оснивача СКОЈ-а, је идејни творац организације *Црвена правда*, у коју су углавном регрутовани млади скојевци, жељни брзе и непосредне акције против владајуће класе и експонената државе.

Црвена правда основана је у Загребу, средином фебруара 1921. године, у ситуацији када није формулисан никакав званичан партијски одговор на државни терор, осим протеста комунистичких посланика. Још на Вуковарском конгресу расправљало се о томе да ли

⁴⁸² Uroš Nedimović, str. 63.

⁴⁸³ *Pregled Istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963, str. 34.

⁴⁸⁴ Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta BiH, 2 (1921-1930), optužnica br. 5086 III 1821/21.

комунистички посланици треба да присуствују доношењу устава једне парламентарне монархије, а сада се ово питање радикализовало: постало је упитно само учешће комуниста у највишем законодавном телу једне државе у којој се спроводи терор невиђених размера над припадницима, симпатизерима и бирачима једне респектабилне политичке странке. Речју, постављало се питање - да ли је дошло време да се напусти пут парламентарне борбе, и пређе на непосредне револуционарне акције.

Сима Марковић је, несумњиво, заступао становиште да се у Скупштини може деловати у циљу либерализације не само устава него и других закона, и да учешће у раду парламента, упркос новонасталој ситуацији, може само да допринесе циљевима комунистичке партије.

Да би се адекватно разумела природа Херцигоњиног неслагања са оваквом политиком, треба имати у виду његово политичко порекло. Наиме, Херцигоња је и пре него што је постао комуниста био убеђен да се политички циљеви, у условима израженог државног терора, могу остварити само насилним средствима, прихватајући тако једно од начела анархистичког покрета, према коме је „економско-политичко угњетавање довољан разлог да се употребе најодлучнија средства, на групном или индивидуалном плану“.⁴⁸⁵

За учешће у неуспелом атентату на хрватског бана, Херцигоња је као шеснаестогодишњак осуђен на 8 година затвора. Упућен је у Лепоглаву, али је одслужио само половину казне, јер је након тога престала да постоји сама држава која га је осудила, Аустроугарска монархија.

Уверење да *атентатима треба убити све оне који иду за уништавањем хрватског народа*, односно радикални ставови против Аустроугарске монархије, довели су Херцигоњу у контакт са Аписом, и организацијом *Уједињење или смрт*, одакле су и потицале његове симпатије према заједничкој словенској држави.⁴⁸⁶

После изласка на слободу, Херцигоња се повезује са комунистима, и постаје један од организатора Савеза комунистичке омладине Југославије. Нешто пре него што ће постати скојевски функционер, Херцигоња је написао књигу *Лепоглавски вампир*, у којој је најпре педантно описана тортура затвореника у лепоглавском затвору, а потом указано и на ситуацију у новој држави, која у многome подсећа на ону каква је владала у време његовог тамновања под Аустроугарском. На једном месту, Херцигоња каже да је „Југославија једна велика Лепоглава, којом управљају разни Шабани (име управника Лепоглаве под Аустроугарском, прим *И.Р.*) и Огорелице. Министри, *народни* посланици, сва југословенска буржоаска интелигенција, штампа – све су то сами вампири и вампирићи, који су се попели на грбачу робова – пука, и сишу му крв... О, дајте динамита, много динамита, да напунимо све те грозне шупљине *старога подрума* и да читаву Лепоглаву растрескамо у ништа“.⁴⁸⁷

О томе какав је утицај Херцигоња имао на омладину показују записи Родољуба Чолаковића, који се убрзо придружио идеји о стварању терористичке организације, према угледу на руску *Народну вољу*. То је подразумевало оснивање малог, оперативног Извршног комитета, и мноштво полунезависних ћелија, такозваних „тројки“, широм земље. Извршни комитет би одређивао правац деловања и одобравао акције, али није улазио у њихову непосредну организацију, која је препуштана ћелијама, и циљу онемогућавања полицијске провале и хапшења великог броја чланова организације.

Оправдавање индивидуалног терора било је више на линији анархистичке него комунистичке традиције. Радничка класа која је *белим терором* онемогућена да спроведе било какву легалну акцију, има право на индивидуални отпор. Циљ деловања, дакле, није изазивање револуције, јер за то није спремна ни радничка класа Југославије, ни њена комунистичка партија, него утицај на Владу да повуче Обзнану и дозволи легално деловање Комуниста и синдиката.

⁴⁸⁵ М. Bakunjin, *Državnost i anarhija*, Anarhistička biblioteka, Beograd, 2007, str. 2.

⁴⁸⁶ Ivan Očak, *Ibid*, str. 185.

⁴⁸⁷ Цитат према I. Očak, *Ibid*, str. 189.

Другим речима, Херцигоња је противник реформистичког пута, он не верује да се до револуционарних циљева може доћи поступном променом постојећег поретка.⁴⁸⁸ Међутим, ма колико доводио у питање учешће комуниста у парламенту, Херцигоња је сматрао да се власт мора приморати на допуштање комунистичке пропаганде, и допуштање штрајкова и других видова протеста, који морају бити прихваћени као легални инструменти за остваривање права радничке класе. До тог циља се, међутим, у ситуацији белог терора, не може доћи мирним путем. У Манифесту револуционарне организације *Црвена правда*, чија интегрална верзија по свему судећи није сачувана, између осталог стоји:

„Буржоазија се окомила на Партију у нади да ће тако угушити глас оних који у социјалној револуцији виде једини спас за нашу земљу, као и за остали свијет. Али буржоазија се вара. На њезин терор југословенски револуционари одговарају својим црвеним терором и оснивају своју револуционарну организацију, која ће оружјем присилити буржоазију да повуче Обзнану, да поново дозволи рад Комунистичкој партији и осталим организацијама радничке класе“.⁴⁸⁹

Са друге стране, мете црвеног терора биће управо они репрезенти власти, који се сматрају најодговорнијим за бели терор, а то су министри са једне, и сам регент Александар, из чега исходи да је Херцигоњина организација требало да спроводи и неку врсту *ретрибутивне правде*.

Мрежа *Црвене правде* најпре је покрила Хрватску, Босну и Словенију. Временом, будући да су акције полиције биле све успешније, а могућност било каквог институционалног облика борбе практично анулирана – и у Београду долази до формирања група које се опредељују за терористички вид борбе. Будући да је непосредан мотив за ове терористичке акције управо политика владе – оне се јасно могу одредити као терористичке, јер имају функцију застрашивања и постизања политичких циљева, применом насиља.

Илија и Јулка Лазаревић, партијски активисти из Новог Сада који су прешли у Београд, оформили су једну такву групу, чији је основни став био да се на *бели терор* режима мора одговорити *црвеним терором*. Чланови ове групе били су, осим поменутог брачног пара, још и Лазар Манојловић, Стеван Манојловић, Владимир Ђураковић, Јошка Јухас, Милош Златар, Младен Маринковић и Спасоје Стејић – који ће убрзо постати познат по првом великом терористичком акту ове организације.

Прва акција на коју се одлучила ова група, била је припрема и извођење атентата на престолонаследника и регента Александра Карађорђевића, који је означен као родоначелник репресије према комунистима. За извршиоце атентата одређени су Спасоје Стејић, Милош Златар, Младен Маринковић и Јошко Јухас.⁴⁹⁰

3.1. Прве акција Црвене правде

Организација *Црвена правда* се убрзано ширила, стварајући изоловане ћелије не само на подручју Загреба, него и у унутрашњости Дравске бановине. Формирају се групе у Сарајеву и Љубљани, које усвајају моделе анархистичке борбе. Убрзо је формирана и такозвана Бјељинска група, која се, према идеји Родољуба Чолаковића, брзо одлучила за непосредну акцију, после полицијске провале и хапшења једне терористичке групе у Загребу.

Акција је подразумевала атентат на министра полиције, Милорада Драшковића, али је у међувремену првобитни план преиначен у атентат на регента Александра, Николу Пашића, и чланове Владе, приликом опела генералу Јовановићу, 30. априла 1921. године. У Београд су пристигле одвојено две групе. Чланови *Црвене правде*, Лопандић и Петровић, које је

⁴⁸⁸ „Једино револуција, свесилна јединствена револуција, може да заустави пуко котрљање човечанства у понор и пружити му могућност да се стане успињати спрам своје срећне будућности“ - *Ibid*, стр. 192.

⁴⁸⁹ Мирослав Николић, „О спровођењу Обзнане“, стр. 239.

⁴⁹⁰ Љубодраг Милин, *Бели терор*, Нови Сад, 1959, стр. 97.

својевремено заврбовао Родољуб Чолаковић, ишли су возом, док су Ивановић и Алија Алијагић ишли Савом, бродом. Никола Петровић се убрзо, повезао са Небојшом Маринковићем, који је предложио да атентат у Саборној цркви буде извршен бомбама, које би бацили у масу, према регенту и члановима Владе.⁴⁹¹

Никола Петровић је инсистирао да се оствари првобитни план, односно да се изврши атентат на Драшковића, па је договорено да се група подели, тако што ће Петровић ликвидирати Драшковића, а Алија Алијагић и Ивановић извршити напад на регента и чланове Владе приликом опела генералу Јовановићу. Како је група у међувремену дошла до револвера, договорено је да атентат буде извршен тако што ће Алијагић и Ивановић пуцати на Николу Пашића и Светозара Прибићевића, али не и на регента Александра.⁴⁹²

Овај атентат није могао бити извршен јер због гужве није било могуће пуцати, а слична ситуација била је и 1. маја, на православни Васкрс, када су на истом месту такође били чланови Владе.

Одустајање од атентата бомбама, како је предлагао Небојша Маринковић, учињено је из разлога што су чланови Бјелинске групе били против великог броја жртава које нису директна мета атентатора, а које би у нападу бомбама биле неизбежне.

Три дана касније, увече 3. маја, Никола Петровић је покушао да изврши атентат на Милорада Драшковића, министра полиције, и то из непосредне близине, на Позоришном тргу, у близини тадашње локације кафане *Коларац*. Министар је био без заштите, али пиштољ није опалио. Петровић је успео да побегне и да се сакрије у Београду.⁴⁹³

3.2. Покушај атентата на регента Александра Карађорђевића

Историографија Комунистичке партије Југославије, и званични подаци из архива полиције нису сагласни када је реч о инспираторима и организаторима неуспелог видовданског атентата на Александра Карађорђевића. Спасоје Стејић, непосредни извршилац, дуго је порицао умешаност шире партијске организације у припрему атентата, док истрага, са друге стране, није била концентрисана на непосредне помагаче, Младеновића, Златара и Јухаса.

Према историчарима КПЈ, Стејићу је у ноћи 29. на 30. јуна силом изнуђено признање да су инспиратори атентата комунистички посланици, Филип Филиповић, Владимир Ћопић и Никола Ковачевић. Ова тврдња звучи сасвим уверљиво, ако се има у виду да је до атентата дошло непосредно по изгласавању Видовданског устава, а да су Уставотворну скупштину напустили не само представници комуниста, него и Хрватске сељачке странке. Другим речима, изнуђено признање је *штимовано* према другим догађајима, који су, у светлу атентата изгледали сигнификантно.

Власти је био потребан непосредан повод за стављање комуниста ван закона. Иако је Обзнамом забрањено јавно деловање Комунистичке партије, а просторије ове странке као и подмлатка, СКОЈ-а запечаћене, у раду Скупштине и даље су учествовали комунистички посланици. Постојала је и оправдана бојазан да ће комуниста бити и у новом сазиву парламента, нарочито ако се има у виду да је Обзнана орочена до доношења устава, и да је тешко претпоставити да ће неки сличан акт бити изгласан у Скупштини, а да то не изазове политичку кризу – будући да су подозрење према оваквим политичким репресивним мерама изражавали, осим комуниста, и републиканци. Покушај атентата на регента, према томе, био

⁴⁹¹ Saslušanje Nikole Petrovića, 4. avgusta 1921, Državni arhiv Hrvatske 17. zbirka (HR-HDA 1372), Institut za istoriju radničkog pokreta (IHRPZ).

⁴⁹² Podaci prema optužnici br. I 5077—1921. Stola sedmorice u Zagrebu — saslušanje N. Petrovića od 12. VIII 1921. godine. Državni arhiv Hrvatske 17. zbirka (HR-HDA 1372), Institut za istoriju radničkog pokreta (IHRPZ).

⁴⁹³ Saslušanje Nikole Petrovića, 8. jula 1921, Državni arhiv Hrvatske 17. zbirka (HR-HDA 1372), Institut za istoriju radničkog pokreta (IHRPZ).

је добар повод и уверљиво оправдање за забрану Комунистичке партије Југославије, и примену још репресивнијих мера против њених чланова.⁴⁹⁴

Ипак, уколико се има у виду да је атентат релативно дуго припреман, и планиран за дан после проглашења новог устава, подједнако уверљиво делује и претпоставка коју поткрепљују белешке полиције, да је партијски врх био упознат са овом акцијом, па чак и да је о томе консултована и Москва.

Са друге стране, ток атентата је сасвим расветљен. Наиме, Спасоје Стејић је представљајући се као један од молерских радника који су обављали посао у Министарству трговине, успео да унесе динамит са спорогорећим штапином, односно да импровизује бомбу. Према саопштењу Управе града Београда, покушај атентата одиграо се на следећи начин:

„Када је Престолонаследник са свитом наилазио враћајући се из Конституанте, једно лице бацило је бомбу са прозора на трећем спрату нове зграде Министарства трговине. Како је бомба бачена, пала би право пред престолонаследникова кола, али је срећом ударила о доњи крај једне бандере и ту експлодирала“.⁴⁹⁵

Регент Александар није повређен у овом акту, али је зато страдало десетак људи, који су на улици желели да поздраве регента. То је отворило простор за оштру кампању путем режиму наклоњених јавних гласила. Тако је власт искористила атентат за преношење страха на становништво, чиме је правдана репресија која је уследила. Са друге стране, као терористички акт, атентат је, делимично барем, остварио свој циљ, јер је политички врх земље био веома уплашен. Упркос томе, овај страх није ишао у правцу смањења репресије, него је, управо супротно, изазвао нежељену реакцију.

Стејић је ухапшен, а покренута је велика полицијска акција, чији је основни циљ био не само да се открију и лише слободе непосредни учесници, него да се целокупан догађај искористи као повод за коначни обрачун са комунистима. Регент Александар је одмах после атентата напустио земљу, и потом боравио више месеци у Француској, остављајући полицији да применом репресивних мера оствари поменути циљ.

Комунистима је, а и самом Стејићу, било јасно шта је стварна намера полиције. Из тог је разлога на суђењу, које је започело већ 25. јануара наредне, 1922. године, Спасоје Стејић тврдио како је идеја да изврши атентат само његова, да је од маја 1921. планирао атентат, и да је у ту сврху илегалним каналима набавио оружје. Као мотив Стејић је навео кршење закона, репресију полиције, корупцију, односно – како се сам Спасоје Стејић изразио „против протекције“.⁴⁹⁶

Ова изјава представљала је покушај да Стејић демантује оно што је изјавио приликом саслушања у полицији, у ноћи између 29. и 30. јуна, да је он само извршилац, а да су налогодавци Филип Филиповић, Владимир Ћопић и Никола Ковачевић, посланици. На

⁴⁹⁴ „Извесне успехе у напорима да се рад КПЈ легално одвија Извршни одбор Партије је и постигао. На општинским изборима у Београду 6. марта 1921. године, и ако КПЈ није наступала под својим именом, добила је 23,7% гласова. Нарочити успех свакако је представљао резултат општинских избора у Словенији 24. априла 1921. године. Од 40 општина у Словенији у којима је Партија истакла своје листе или кандидате, КПЈ је добила 16 председника општина и 320 одборника од 860 колико их је у тим општинама било изабрано. После дужих преговарања са органима власти, руководиоцима Централног радничког синдикалног већа успело се да се под условом политичке неутралности обнови рад синдикалних организација. Ово је био успех КПЈ поготову зато што је легализовање синдиката дошло после покушаја центрумаша да уз свестрану помоћ власти (марта 1921) окупе раднике у Србији у Главни раднички савез. За југословенски раднички покрет после Обзнане била је значајна и чињеница да се децембарски штрајк рудара у Словенији завршио јануара 1921. године са потпуним успехом и да је само Савез грађевинара од јануара до августа 1921. године водио седам већих и више мањих штрајкова са око 10.000 учесника.“ Slavoljub Cvetković, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova, sveska III, str. 454-492.

⁴⁹⁵ Видовдански атентат пред судом, извештај са претреса по стенографским белешкама, Београд 1922, str. 20.

⁴⁹⁶ Stenografske beleške sa sednice Ustavotvorne skupštine od 30. juna 1921 knj. II, 1921, sv. br. 57, str. 2.

основу тог признања, полиција је захтевала од Скупштине да овим посланицима буде укинута имунитет, који је Одбор за имунитет експресно усвојио, па је дошло до хапшења тада у јавности највиђенијих комуниста.

Идеја да се може деловати легалним средствима, односно да је могуће политичким притисцима испословати повлачење Обзнане, путем деловања Радничке партије у Уставотворној Скупштини – показала се погрешном. У том смислу, видовдански покушај атентата у ствари је највише нашкодио самој Комунистичкој партији, јер је режиму послужило као повод за још већу репресију.

Међутим, ако се све сагледа из другог угла, под претпоставком да је атентат био успешан, индивидуални терор дао би несумњиве резултате – који би одговарали, пре свега, Совјетском Савезу, чије циљ био да дестабилизује Југославију, из које је, како се веровало, могла да буде регрутована значајна војна сила, у *империјалистичком рату против младе совјетске државе*. Управо из овог разлога може се поставити питање да ли је на атентаторе утицано, путем тајних канала, на сличан начин на који је Црна рука, осам година раније, суптилно руководила припремама за Сарајевски атентат. Тим пре што је *рукопис* будућих субверзивних акција Коминтерне претпостављао управо деловање иза мноштва велова, или путем националистичких сепаратистичких организација.

У сваком случају, на бази сукоба партијских фракција, упутно је поставити питање о етичкој оправданости терора у име револуције, о чему ће више речи бити у наредном делу овог поглавља.

Црвена правда, међутим, није била поколебана хватањем Стејића. Родољуб Чолаковић је заједно са Херцигоњом и Лопандићем, већ у јулу почео припреме за нови атентат на министра полиције. Као извршилац, овога опута је изабран Алија Алијагић.

Појачана репресија, а то је јасно показивало искуство анархиста у Русији, представља прву реакцију власти на терористичке акције. Међутим, уколико се оне успешно наставе, временом се ипак могу очекивати извесни ефекти. Остаје нејасно да ли је оваква логика мотивисала чланове *Црвене правде*. Чолаковићеве мемоари нису од нарочите помоћи, јер њихов аутор свесно избегава да се упусти у питања етичке оправданости и тактичке сврхе изведених акција, остајући на нивоу пуких сећања.

Са друге стране, полиција је приступила методама државног терора. Брутално поступање према ухапшенима, које је, намерно откривано штампи, требало је да послужи као метода одвраћања. За разлику од Чолаковића и Лопандића, то је утицало да се Рудолф Херцигоња поколеба, у завршници припрема за атентат, у јулу 1921.⁴⁹⁷ Наиме, Херцигоња је после штете коју је по Партију имао неуспели атентат на регента, био у недоумици да ли је упутно настављати са терористичким акцијама, и да ли оне могу да остваре циљ, зацртан у Манифесту *Црвене правде*.

3.3. Атентат на Милорада Драшковића

По свему судећи, покушај атентата на регента Александра озбиљно је забринуо не само представнике највише власти, него и саму полицију. Наиме, није било никаквих сазнања о томе да се овакав атентат припрема, а постојала је бојазан да има и других партијских ћелија, које припремају сличне акције. После одласка Александра Карађорђевића у Француску, и други представници највише власти одлучили су да се на неко време повуку из јавности, уздајући се да ће полицијске акције донети резултате.

Аутор *Обзнане*, Милорад Драшковић, на кога је раније покушан атентат, одлучио је да се привремено склони из Београда. Будући да је патио од хроничне болести дисајних органа, Драшковић је одлучио да оде у Горски Котар, и тамо проведе лето у климатском

⁴⁹⁷ Д. Марковић и Љ. Ристовић, *Пред непризнатим судом*, Рад, Београд, 1959, стр. 158. Податак о колебању Херцигоње износи само Родољуб Чолаковић, односно нема независних сведочаства које би то потврдила, или објаснила стварне мотиве зазирања од ове терористичке акције.

лечењу и опоравку. Сматра се да се Драшковић са чела Министарства унутрашњих послова повукао пре свега из здравствених разлога, мада није искључено ни да је сам страх од атентатора погоршао његово стање. Треба додати да је Драшковић био веома имућан, и да није зависио од бављења политиком, за разлику од Светозара Прибићевића, његовог наследника на месту министра унутрашњих дела.

Алијагић, тада двадесетшестогодишњи младић, потицао је из бивше беговске породице, која је нагло осиромашила после аустријског анектирања Босне. Алијагић је, као столарски радник, већ имао богато искуство у синдикалној борби, а бес због репресије полиције, које је нарочито било изражено у Босни, учинило га је спремним за извршење терористичке акције.

Искуство покушаја атентата на Драшковића у Београду утицало је да Алијагић извршењу приђе знатно обазривије. Најпре, Алијагић се није сместио у самим Делницама, него у оближњем месту Локве. Свакога дана пешачио је до Делница, и данима пратио Драшковића, проучавао његове навике, дневни распоред, и на тај начин одредио најпогодније место за извршење атентата. Такође, после искуства атентата на регента, одлучио је да акцију изврши из непосредне близине, ватреним оружјем, и тако избегне цивилне жртве.

Увидевши да у преподневним часовима Драшковић обавља шетње у парку, и да тада има најмање пролазника, Алијагић је 21. јула 1921. стрпљиво чекао, седећи на клупи у парку. Драшковић се убрзо појавио у пратњи супруге, а у његовој непосредној близини налазио се и детектив Иван Тимотијевић, који је одређен за његову пратњу и заштиту. Алија Алијагић је сачекао да Драшковић и супруга седну, и да се телохранитељ удаљи, седећи на оближњој клупи. Затим је мирно устао, пришао Драшковићу, и из непосредне близине у њега испалио више хитаца, од којих га је један погодио тачно у срце.⁴⁹⁸

Иван Тимотијевић је потрчао за Драшковићем, и уз помоћ два локална жандарма успео да га, после рањавања, ухапси. Убрзо, полицијска акција је довела и до хапшења других чланова *Црвене правде*, изузев Херцигоње, који је на време побегао у иностранство.

Према једној од интерпретација ове акције, хапшење атентатора, и групе која је атентат припремала, представљало је део плана, који је давао смисао целокупној акцији. Уколико би атентатор остао неухваћен, то би омогућило режиму да оправда још већу репресију, а са друге стране изостало би објашњавање мотива самог чина пред судом. Са друге стране, чланови *Црвене правде* су били спремни да суочавањем са полицијском тортуром покажу своју спремност да положи живот за идеје социјалне правде, у ситуацији када је режим практично онемогућио легалне видове борбе.

Суђење Алији Алијагићу и другим члановима *Црвене правде* отвориће питање етичке оправданости терора. Режимска штампа је, наиме, у први план стављала чињенице да је Драшковић био релативно млад породични човек (у тренутку када је убијен имао је 48 година), иза кога је остало четворо деце и супруга. Величанствена сахрана у Београду имала је за циљ да Драшковића прикаже као ингениозног политичара великих идеја, чије је спровођење омео један „безумни чин“.⁴⁹⁹

У тексту на насловној страни *Политике* дан после Драшковићеве сахране, под насловом: „Сахрана Милорада Драшковића – цео Београд одаје почаст великом народном борцу и мученику“, указује се на исправност политичке идеологије коју је Драшковић следио, што треба додатно да релативизује саму идеју комунизма, која је утемељена на злочиначким намерама.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Подаци према Оптужници бр. I, 5077/1921, од 5. септембра 1921. Državni arhiv Hrvatske 17. zbirka (HR-HDA 1372), Institut za istoriju radničkog pokreta (IHRPZ).

⁴⁹⁹ *Политика*, 23. јул 1921, стр. 2.

⁵⁰⁰ „Целом земљом, а најпосле Србијом меци испалени у Делницама кобно су одјекнули, и душа целог народа задрхтала је. Схватило се на мах, како је то приметио један од многобројних говорника да је мецима од којих је пао министар Драшковић гађана у срце ова земља, овај народ, схватило се да је он пао зато што је баш хтео да спречи да народ, земља не падне погођена и после запрепашћења, после дубоког бола, дошла је из дубине душе

Са друге стране, Алијагић је приликом суђења настојао да проблематизује ову моралну осуду:

„Осећам се кривим што сам као човек убио човека, што сам жени одузео мужа а деци оца, али сам свестан да сам као комуниста вршио своју дужност, и зато се не осећам кривим“.⁵⁰¹

Революционарна правда према томе надилази индивидуални морал, представљајући оправдање за предузимање радњи које би се, независно до овог контекста, могле сматрати морално недопустивим. На сличан начин може се правдати и полагање властитог живота за одређене идеје. Алијагић је свакако могао да претпостави да ће бити осуђен на смрт, али упркос томе није планирао бекство, баш као и Чолаковић и Лопандић. Другим речима, њихов чин се може универзализовати, то јест они поступају према себи на исти начин као и према својој жртви – у функцији остварења једног правичног идеала, односно друштва без репресије. Међутим, ако сагледамо ове околности из другог угла, ова могућност универзализације сама по себи не представља исправно етичко оправдање, јер би у том случају било морално допуштено да било ко, из било каквих *идеалистичких разлога*, изврши било какав терористички чин. То би значило, да је за истим оправдањем могла је да посегне и полиција Краљевине, правдајући репресивне акције заштитом поретка – што је такође могло да буде представљено као морални императив.

Несумњиво да је морална оправданост била у фокусу *Црвене правде*. У припремама за атентат, Чолаковић и Лопандић били су против тога да атентатор изврши самоубиство, већ да себе принесе на жртву револуционарної борби. Херцигоња је сматрао да је самоубиство тактички и политички оправдано, сматрајући, вероватно, да ће на тај начин избећи хапшење.

Извесне недоумице могла је да изазове и чињеница да Драшковић у тренутку када је на њега припреман атентат није више био министар. У том смислу, атентат на Драшковића имао је типично терористичку мотивацију, као опомена и претња његовом наследнику Прибићевићу да нико није недодирљив, и да ни један репресивни акт против пролетаријата неће проћи некажњено. Речју, кривица за прелазак на терористички вид борбе за Чолаковића, Лопандића и Алијагића била је на страни државе, која је прва прибегла насиљу и терору. Атентати у том смислу треба да покажу да комунисти могу да одговоре истом мером. У том смислу, револуционарни терор има смисао последње строфе из *Црвене (песме)* Косте Абрашевића: *О, тирани, чујте – не треба вам крити - /и освета наша црвена ће бити*, мада овде у ствари реч није била у чину освете, него у прихватању политичке *борбе другим средствима*.

Овај морални контекст показује да атентат на Драшковића није био плод личне мржње, или пуке одмазде, упркос томе што је цела група несумњиво презирала Драшковића, који је био сматран идејним творцем Обзнане. Ипак, видљиво је настојање атентатора да терористичком акту дају смисао револуционарног чина. Индивидуални терор је на тај начин брањен као револуционарни акт, што је у суштини више одговарало анархистичком, него комунистичком разумевању револуције.

Са друге стране, може се поставити питање у којој мери терористичке акције, као вид борбе, испуњавају основну улогу комунистичке партије, а то је просвећивање пролетаријата и сељаштва, у циљу стварања револуционарног набоја? Другим речима, уколико све остане само при индивидуалном терору, онда постаје упитна и сама партијска организација, која је неопходна у функцији континуиране класне борбе. Хијерархија у партији може да буде оправдана само уколико се као крајњи циљ постави *фронтално* деловање, које захтева добру организацију. Ставови Троцког против индивидуалног терора, према томе, подстакнути су

захвалност и пошта мртвом телу човека који је живео само за добро ове земље“, Политика, понедељак 25. јул 1921, Београд, бр. 4759, стр. 1.

⁵⁰¹ Записник са главне расправе у предмету I - 5077/1921. Državni arhiv Hrvatske 17. zbirka (HR-HDA 1372), Institut za istoriju radničkog pokreta (IHRPZ).

управо уочавањем ове опасности. Лењин је такође указивао да атентат и други облици терора могу бити дозвољени само уколико у одређеном тренутку доприноси тој фронталној борби.⁵⁰²

Не треба, међутим, губити из вида да су се чланови илегалних група колебали између прихватања анархистичких средстава борбе и основних комунистичких идеја. Ова колебања неће бити превазиђена ни када Коминтерна буде успоставила контролу над КПЈ, а рефлексивна поменутог стања обележиће и однос према грађанском рату у Шпанији, односно према Револуционарним бригадама, које су и саме биле под знатним утицајем анархиста, што је изазвало осуду Коминтерне.

3.4. Анархистички или комунистички терор

Разилажењем са Првом интернационалом, анархистички покрет се све до краја XIX века поступно удаљавао од радничког покрета, који је био под утицајем комуниста. У уверењу да револуција настаје као спонтанитет народних маса, односно пролетаријата, анархисти никада нису претендовали на улогу авангарде. Међутим, са друге стране, револуција није тек пука контингентност, односно снага пролетаријата је некада анестезирана различитим облицима *борбе* који слабе њен спонтани револуционарни потенцијал. Из тог разлога, *пропаганда делом*, односно индивидуални терор, треба да тргну пролетаријат из овог социјалдемократског дремежа, и самим тим отворе пут његовом спонтаном револуционарном деловању.

Ваља приметити и да деловање у анархосиндикалним акцијама, претпоставља већ удружени пролетаријат, који генералним штрајком, односно експропријацијом средстава за производњу и оружаним обрачуном са инструментима система, који би да угуше генерални штрајк, започиње револуционарни преображај друштва.

У Србији је анархистичке идеје заступало неколико активиста, међу којима су најзначајнији Петар Муњић и Крста Цицварић – који ће око 1912. постати велики преобраћеник, односно чиновник режима.⁵⁰³

После Цицварића и Муњића, социјалдемократска традиција у Србији је практично утихнула. Међутим, стратегија борбе, која подразумева да се храбрим акцијама индивидуалног терора народне масе подстакну на деловање, по свему судећи је постала *modus operandi* других организација. Тако се може говорити да су чланови *Младе Босне* на трагу овог анархистичког начина борбе, односно да је атентат на Франца Фердинанда – као иницијум за масе да крену путем ослобађања од подређености аустроугарској буржоазији, технички у ствари једна *анархистичка акција*, коју од истинског анархизма разликује само одсуство разлучивања посебне улоге коју има пролетаријат у функцији револуције.

Анархистички принципи борбе исцрпљивали су се у сталном подривању стабилног државног апарата, у стварању несигурности и страха, који би слабио репресивну моћ државе што значи да терор треба да буде непосредан увод у револуцију. За анархисте, у том смислу, методе парламентарне борбе имају контрапродуктивни ефекат, јер слабе револуционарни потенцијал пролетаријата, а уз то – претпостављају постојање авангарде, односно партијску организацију која треба да се стави на чело револуције.

Са друге стране, комунисти нису искључивали ниједну тактику, која је могла да допринесе револуционарној борби, пре свега из разлога што је, доследно марксистичкој теорији, револуција увек на изванредан начин припремљена непосредним економским околностима, развијеношћу производних снага, и противречностима производних односа. Приликом расправа о доношењу Видовданског устава, представници комуниста су у парламенту Краљевине СХС и радним телима која су непосредно радила на доношењу овог

⁵⁰² V.I. Lenjin, *Izabrana dela III*, Moskva-Lenjingard, 1934, str. 314.

⁵⁰³ Milan Subotić, *Anarhosidikalizam u Srbiji*, *Pitanja* 3-4/1988, str. 48-57.

акта, указивали на револуционарни пут, који једнако мотивише како легалне методе борбе, тако и насилно преузимање власти.⁵⁰⁴

Ово је значајна напомена, јер показује да су илегалне организације, потекле из јединствене партијске организације, настојале да у време када још није био организован њен илегални рад, самостално одговоре на притиске и репресију режима, имајући пред собом идеал организоване револуционарне борбе, а не остајање при методама анархистичког терора, чији је циљ спонтана побуна и генерални штрајк а не успостављање совјетских органа власти, односно инструмената социјалистичке републике.

Рудолф Херцигоња, који је ставао под утицајем анархистичких идеја,⁵⁰⁵ у *Манифесту Црвене правде*, који је, додуше, тек делимично сачуван, наглашава како је основни мотив за покретање акције управо омогућавање *легалног деловања* комуниста, дакле и њихов парламентарни рад, иако сам није био убеђен у успех те парламентарне борбе. У том смислу, акције *Црвене правде* немају анархистички смисао, јер њихов циљ није *буђење спонтанитета* пролетаријата. Исто тако, после одузимања мандата комунистичким посланицима, Херцигоња се колеба, када је реч о организовању наредних терористичких акција, имајући у виду управо интересе комунистичке партије као *авангарде* пролетаријата.

Уосталом, иако ће знатно касније акције *Црвене правде* бити посматране као промашене, у тактичком па и доктринарном смислу, оне никада нису експлицитно осуђене као анархистичке, а Херцигоња је убрзо после одласка у иностранство постао службеник Коминтерне.

Са друге стране, не може се превидети управо анархистички начин организовања акција. У техничком смислу, деловање *Црвене правде* подсећа на Нечајева, и индивидуални терор који је овај руски анархиста организовао или извршавао. Међутим, по структури, то није нечајевска акција.

У свом *Катехизму револуционара*, Нечајев је између осталог говорио да – „Револуционар презире свако доктринарство, одриче се мирнодопске науке и оставља је будућим покољењима. Он познаје само једну науку, науку рушења. Само и једино због тога он данас изучава механику, физику, хемију, евентуално медицину. Због тога он дан и ноћ изучава живу науку људи, њихових карактера, положаја и свих прилика актуелног друштвеног устројства, у свим могућим слојевима. Циљ је само један – што скорије и што потпуније рушење тог гнусног устројства“.⁵⁰⁶

У том смислу, приликом разматрања етичке оправданости индивидуалног терора *Црвене правде*, треба поћи од доктринарних комунистичких ставова, а не од идеја анархизма.

3.5. Могућност етичког оправдања

У контексту моралне анализе најпре треба имати у виду да Херцигоња и Чолаковић акције индивидуалног терора сматрају оправданим у *политичком смислу*, сматрајући да оне могу да доведу до политички *добрих последица*, а то је омогућавање легалног пропагирања

⁵⁰⁴ Живота Милојковић је, тако, на седници Уставног одбора Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, говорећи о начелима овог акта, између осталог рекао следеће: „Совјетски устав, господо, који ми тражимо, могу то слободно да кажем – не пише се у буржоаској конституанти, него само у средини револуционарних радника и сељака. Тај устав не ниче из парламентарних преговора и причања са буржоазијом, него из револуционарне борбе радника и сељака против буржоазије.“ *Дебата о начелу и нацрту Устава*, службено издање, Београд, 1921, стр. 79.

⁵⁰⁵ То се, уосталом, може рећи и за Родољуба Чолаковића. У *Казивањима о једном покољењу* наилазимо на сећање да је Чолаковић, као гимназијалац, на часу говорећи о аграрној реформи (у аустроугарској монархији), закључио: „аграрна реформа ће код нас бити праведно извршена тек онда када наши сељаци поступе по познатом стиху из Вишњићеве *Буне на дахије*: „Сваки свога убите субашу“, Чолаковић, *Ibid*, стр. 61.

⁵⁰⁶ Сергеј Нечајев, *Катехизам револуционара*, Анархистичка библиотека, /library/sergej-necajev-katehizam-revolucionara (приступ: 11. 08. 2021.), стр. 3.

социјалистичких идеја. У том смислу, ове акције воде ка циљу револуционарног преображаја друштва, што је не само политички, него и етички оправдано.

Етичке и политичке вредности, као и када је реч о другим видовима оправдања које полази од макијавелистичког става да „циљ оправдава средство“, овде се преплићу, и зато треба јасно разабрати ова два плана.

Моралистичка критика, на коју су указивали државни медији, истицала је *нехумани* карактер ове акције, јер се ради о убиству породичног човека, иза кога остаје четворо деце. Другим речима, ова критика инсистира на *моралним вредностима*, апстрахујући да је Драшковић истовремено и политичар (мада се повукао), који је заслужан за непримерен прогон радника и радничких породица.

Овакав приступ, сам по себи, базиран је на две значајне погрешке. Најпре, осим моралних, постоје и политичке вредности. У моралном смислу, недопуштена је било каква употреба другог (укључујући и себе самог – као другог), као средства, за постизање неког циља. Међутим, атрибут моралности се не може применити на политичке вредности. Етичке вредности – правичност, морално достојанство, једнакост, нису истовремено и политичке вредности – јавни интерес, заједничко добро, опште благостање, и слично.⁵⁰⁷

Режимски медији, међутим, мешају ова два плана. Наиме, у тексту, дан после атентата у Делницама, *Политика* портретише Драшковића као храброг и моралног човека, који је у више наврата био министар, увек одговоран и патриотски настројен.⁵⁰⁸ Драшковићев живот представља се као беспрекоран у моралном смислу, иако се све време говори о његовом политичком ангажовању. Тако се у завршном пасусу текста, пре него што се пажња читаоца усмери на морални лик његовог атентатора, каже: „По ослобођењу постао је министар саобраћаја, и заступник министра грађевина и финансија. Затим добија портфељ министра унутрашњих дела, на којем је положио знао храбро погледати опасности у очи и назвати њеним правим именом. И није само његова лична несрећа, него и несрећа земље, што и они око њега нису имали те смелости. „Обзнана“ је остала мртво слово на хартији, и зато је Драшковић мртав“.⁵⁰⁹

Уколико се у први план истакну политичке вредности, за које се Драшковић залагао, онда се оне могу суочити са другим политичким вредностима, које су заступали чланови *Црвене правде*. Узмимо да су и у једном, и у другом случају, политичка уверења подразумевала онај јавни интерес, као политичку вредност. У том случају, поставља се питање средстава која треба да обезбеде прispеће до тог општег јавног интереса.

За разлику од његових убица (уводничар у ту групу убраја и комунистичке функционере), Драшковић се узима као *невина жртва*. Тако се опет прелази на план моралних вредности, и атентат представља путем антипода убица и жртве (зло и добро).

Будући одређен као *невин и добар*, Драшковић на овај начин стиче право да комунисте назове *злом* – па је реч о пророчанству које се само испуњава, јер на тај начин он храбро привлачи на себе пажњу представника тог зла. Његово убиство у том смислу има мученички карактер, јер доказује опасност, коју је Драшковић настојао да предупреди, пишући текст *Обзнане*.

Самим тим, на плану политичких вредности, *Обзнана* је израз *добра*, јер представља храбри искорак у борби против зла, који нису адекватно успели да следе полицијски чиновници, јер би у супротном Драшковић био жив.

Већ смо указали на грешку да се моралним вредностима бране политичке вредности. Ове вредности, наиме, могу бити супротстављене, и у том смислу ставити извршиоца пред тешку одлуку. На пример, мучење затвореника је морално недопуштено, али оно може бити политички оправдано, у ситуацији када од информација које ће на овај начин бити прибављене, зависи неко јавно добро.

⁵⁰⁷ Jovan Babić, *Ogled o odbrani*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 309.

⁵⁰⁸ *Политика*, 4756, 22. Јул 1921. Насловна страна.

⁵⁰⁹ *Ibid.*

Са друге стране, политичке вредности су, видели смо, сучељене са другим политичким вредностима. Средства која се користе, и у том контексту, могу да буду мање или више неадекватна, али се и њихова адекватност процењује према мерилима политичких вредности, дакле њиховом учинковитошћу, а не моралном релевантношћу.

Другим речима, оптуживање политичких противника, у ситуацији када тиња тихи грађански рат између власти и комуниста, не може се разумети на другачији начин него као идеологија. А при том, разумљиво, не може бити речи о неком моралном каузалитету у односу средстава и циљева.

Такође, и када је реч о моралним вредностима, и ту се може догодити да оне буду у извесној колизији; питање да ли треба украсти, или нахранити гладно дете, када не постоје другачији начини да та потреба буде задовољена, представља добар пример, а неколицина таквих недоумица присутна је и у Кантовом спису *Метафизика морала*.⁵¹⁰

У том смислу, проблем односа циља и средстава, на плану етике – који указује на могућност универзалног одговора је да ли одређени циљеви, чија је вредност несумњива (рецимо стварање бескласног друштва у коме нема експлоатације, па тиме ни коришћења другог човека као средства) могу ставити ван снаге моралне императиве, на такав начин да извршиоцу буде мирна савест.⁵¹¹ А управо на ову дилему указује Алијагићева изјава пред судом, да се каје што је убио људско биће, супруга и оца – иако је то, наставља, била његова комунистичка дужност.

4. Одговор режима

Смртна пресуда Алији Алијагићу, дугогодишње затворске казне за чланове *Црвене правде*, хапшење и осуда три комунистичка посланика, само су најпознатији биланс одговора државе на терористичке акције 1921. године. У ствари, било је много хапшења, пребијања и осуда комуниста. Полиција притом није била нимало селективна. На пример, Милош Златар, комуниста који није био ни у каквој вези са атентатима у Београду, ухапшен је још 2. јула у Љубљани, а затим саслушаван у београдској Главњачи уз примену тешке тортуре. Иако је његова кривица остала недоказана, а он пуштен после неколико дана испитивања, последице тортуре довеле су до Златарове смрти, крајем јула, али је ова вест остала у сенци атентата у Делницама.

Сматра се да је у Југославији у полицијској истрази ухапшено од 70.000 људи. Многи су осуђени, већина пребијена, а само из Београда протерано је 11.500 радника, односно око 10 процената целокупног становништва тадашње престонице.

Осим државне репресије, у прогон комуниста укључиле су се и десничарске организације, попут Југословенске напредне националистичке омладине.

Према писању *Новог доба*, већ 21. јула увече у Сплиту су припадници ЈННО организовали упадање у куће комуниста и пребијање комунистичких активиста и чланова њихових породица, батинама и дршкама револвера. Полиција је интервенисала, наводно у намери да успостави ред, али је у притом хапсила само комунисте, и дозвољавала националистима да их везане туку и злостављају. Те ноћи у Сплиту је ухапшено 150 комуниста, а сматра се да је број претучених око 800 људи, односно више него што је у Сплиту у то време уопште било чланова или отворених симпатизера Комунистичке партије.⁵¹²

Догађај у Сплиту, у ствари, само је озваничио нову форму Народне гарде, удружења грађана за борбу против комуниста, која су се *спонтано* окупљала широм земље. У суштини, већ после штрајка хусинских рудара, и доношења Обзнане, полиција је не само подстицала

⁵¹⁰ Реч је о такозваним „каузалистичким питањима“. Видети у И. Кант, *Метафизика морала*, *Ibid*, str. 217-279.

⁵¹¹ Jovan Babić, *Ogled o odbrani*, str. 312.

⁵¹² Branislav Gligorijević, “Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)”, *Istorija XX veka*, zbornik radova, knjiga V, Beograd 1963, str. 333.

организовање ових гарди, него их је тајно и наоружавала, о чему је сведочио и сам министар Драшковић.⁵¹³

Треба рећи да је сама Обзнана „позивала“ грађане да се ставе на располагање држави, у борби против антидржавних елемената, који угрожавају стабилност поретка државе у настајању. Деловање *народних стража* интензивира се после атентата на регента и Драшковића, с тим да се сада у десничарској штампи отворено позива на терор против комуниста. На пример, радикалски лист *Стража* два дана после атентата на бившег министра унутрашњих дела доноси текст који без увијања позива на убијање не само комуниста, него и чланова њихових породица:

„Учимо од толико озлоглашеног Хортија! Под нож све што болшевички мисли! Под нож и жене и децу да им ни помена не остане! Обрачун са антидржавним елементима с места треба да отпочне (...) Оснивајмо за уступ болшевицима свуда „народне гарде“.⁵¹⁴

Два детаља овде побуђују посебну пажњу. Најпре, осигурани лист позива грађане да се угледају на Миклоша Хортија, аустроугарског адмирала и регента Мађарске, који је између осталог остао запамћен по крвавом гушењу побуне морнара у Боки Которској у лето 1918. године. Наиме, упркос јасним знацима да је рат изгубљен, Хорти је немилосрдно угушио побуну на два аустроугарска брода, у којој је учествовало више од 6.000 морнара, а пред преким судом потом су стрељани организатори побуне, док се практично све до пропасти Аустроугарске водио спор против више од 800 учесника побуне.

Угледање на Хортија, само две године после победе у Великом рату, иако је у међувремену аустроугарски адмирал, као регент једне од држава насталих распадом велике монархије сада обављао посао за силе победнице, шаље поруку да су комунисти већа пошаст од некадашњих окупатора, који су вршили репресалије и над цивилним становништвом. Исто тако, занимљиво је што се комунисти у овом тексту називају *болшевицима*. То непосредно упућује на Совјетски Савез, који је проказан као „царство зла“. Оваква идентификација свакако је у вези са улогом Краљевине СХС у „санитарном кордону“, и политици Антанте према првој социјалистичкој држави. Када се комунисти именују као болшевици, онда се шаље порука да се ради о агентима једне стране земље, чији је интерес да изазове пометњу и дестабилизује односе у још увек младој краљевини јужних Словена.

Иако *најрадикалнији* у позивању на обрачун са комунистима, орган Радикалне странке није било једино десничарско гласило које је позивало на паравојно удруживање грађана, ради заштите државе и поретка. У листу *Балкан* се комунистичко деловање изједначава са разбијањем државе, односно изазивањем новог рата:

„Закунимо се сви Срби, Хрвати и Словенци над мртвим телом Милорада Драшковића, да ћемо га осветити, да ћемо огњем и мачем из наше заједничке куће истребити њене непријатеље (...) организујте се у *народне гарде*“.⁵¹⁵

Оправдано је упитати се из ког разлога држава, која поседује монопол на употребу силе, посеже за организовањем паравојних формација, и то у једном осетљивом тренутку, практично одмах по доношењу новог устава. Разлози за то су вероватно двојаки. Најпре, парамилицијске или паравојне групације могле су да иду даље од полиције, да буду суровији и бескомпромиснији, а да сами државни органи не буду оптужени за примену тешког насиља над сопственим грађанима. Са друге стране, на овај начин се мобилизује становништво на борбу против комуниста, и пружа „издувни вентил“, који ће незадовољство материјалним положајем у новој држави преточити у насиље над означеним групама људи, окривљеним за целокупно стање у земљи.

⁵¹³ Триша Кацлеровић, *Обзнана (29. децембар 1929)*, Рад, Београд, 1952, стр. 61.

⁵¹⁴ *Стража*, орган радикалне странке, Осигурани, 23. VII 1921. 2-5, према В. Gligorijević, nav.

⁵¹⁵ *Балкан*, 23. VII 1923, стр. 1.

Народне гарде организоване су под директним патронатом полиције. Пада у очи да су у томе најрадикалнији Хрвати. У ствари, организовањем народних гарди у делу краљевине где живе претежно Хрвати, режим, лукаво, незадовољство превасходно сељаштва, које се осећа од конституисања јужнословенске државе, настоји да усмери према комунистима. Народне страже, према томе, не само да функционишу као облик дириговане хистерije против комуниста, него су истовремено и сигурна брана против стварања озбиљне национално оријентисане опозиције режиму. Не треба заборавити да је ЈННО основана на иницијативу Демократске странке, другог стуба Владе, заступника централистичке политике. Приликом демонстрација против комуниста после атентата на Драшковића, у Загребу су демолиране и просторије хрватских листова *Хрват* и *Обзир*, као и редакција *Јутарњег листа*, наводно из разлога што су свом извештавању о атентату на бившег министра унутрашњих дела имали обзира према комунистима. У ствари, на овај начин се сузбија и хрватска национална опозиција, која настоји да артикулише хрватску националну свест.

Совјетски режим чија је агентура јачала управо у време ових догађаја, исправно је оценио да се у тек створеној држави већ развијају међунационалне тензије, и зато инсистира на будућој сарадњи комуниста са националистима.⁵¹⁶

Не треба сметнути са ума да су наоружавања народа и хајка против комуниста и методе које већ садрже особине онога што ће ускоро постати *modus operandi* фашистичких и нацистичких организација, иако се не може рећи да су, независно од фашистичких метода, ЈННО и касније националистичке организације имале и фашистичке политичке циљеве.⁵¹⁷

Органи власти су непосредно сарађивали са Југословенском напредном националистичком омладином што најбоље показује синхронизованост митинга који је ЈННО организовала против комуниста у Београду и другим местима, на којима је саопштаван захтев да држава донесе правни акт који ће легализовати константне репресивне акције против комуниста.⁵¹⁸

Овај митинг је организован 24. јула, а већ два дана касније Законодавни одбор Скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца разматрао је нацрт Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, који је поднела Влада. Овај закон је усвојен већ 2. августа 1921. године, у готово непромењеном тексту и под истим насловом – како је и предложен, али је убрзо постао познат као *Закон о заштити државе*.

Исте вечери у Осиеку је такође организовано упадање у куће комуниста и њихово демолирање, а уништен је и Раднички дом.⁵¹⁹

Илегална комунистичка штампа је исправно оценила смисао „спонтаног окупљања“, квалификујући националне страже као „патриотске организације националистичког лумпа“. Другим речима, неорганизовани радници и сељаци, који су лишени „класне свести“ (*лумпенпролетери*), баш као што то тврди и сама марксистичка теорија, постају бранитељи режима, који је одговоран за њихов потлачени положај.⁵²⁰

На митингу у Београду је, осим захтева за доношењем Закона о заштити државе, који је практично већ био припремљен, и у том тренутку је само дорађиван сходно новонасталој прилици – захтевано да се у целој земљи оснују јединице народне одбране.

Те јединице ће, како се показало, дуго одржавати створену антикомунистичку хистерiju. Њихово деловање је ишло упоредо са применом Закона о заштити државе, у

⁵¹⁶ Stefan Badžević, “*Sovjetska Pravda o unutrašnjim prilikama i spoljnoj politici Jugoslavije (1919-1941.)*“, *Prilozi*, Sarajevo, 2005. (155-196), str. 164.

⁵¹⁷ Василије З. Драговановић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921-1941)*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2017, стр. 246.

⁵¹⁸ *Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS*, I, Zagreb 1922, стр. 15.

⁵¹⁹ Državni arhiv Hrvatske (HR-HDA), Institut za istoriju radničkog pokreta (IHRPZ). – fond Kominterne, HR-HDA-1368-34/II, стр. 58.

⁵²⁰ Državni arhiv Hrvatske (HR-HDA), Institut za istoriju radničkog pokreta (IHRPZ). – fond Kominterne, HR-HDA-1368-19/I, стр. 12.

случајевима када није било довољно доказа, или је истражни поступак био дуг и неизвештан. Демолирање комунистичких кућа, малтретирање чланова породице, тако постаје од стране државе спонзорисано насиље, као најогољенији вид државног терора – који не изазива било какав одјек у међународној јавности, јер се догађа у време мобилизације Запада против комунистичке опасности.

Упркос пропаганди, доношење Закона о заштити државе није пратио прижељкивани консензус у Скупштини, чији је рад бојкотовало око две петине посланика. У односу на укупан број посланика (419), за закон је гласала мањина (190 посланика), што је међутим било довољно за усвајање, будући да је седници присуствовало 244 посланика.

Сам текст закона показује да он није писан на брзину, односно да је само по хитном поступку усвајан, сходно тренутној ситуацији. Најинтересантнији је онај његов део који иницира проширење казнене политике, будући да се кривичним делом, према овом Закону, сматра:

- „1) писање, издавање, штампање, растурање: књига, новина, плаката или објава којима се иде на то да се ко подстрекне на насиље према државним властима, или уопште, да се угрози јавни мир или доведе у опасност јавни поредак. Ово важи и за сваку писмену или усмену комунистичку или анархистичку пропаганду или убеђивање других да треба променити политички или социјални поредак у држави злочиним, насиљем или ма којом врстом тероризма;
- 2) организовање, потпомагање или постајање чланом ма каквог удружења које би имало за сврху пропаганду комунизма, анархизма или тероризма или удружења ради припреме или извршења убиства или удружења за нелегално и непарламентарно приграбљивање власти, као и уопште оно што се садржи у предњој тачци;
- 3) издавање у закуп или ма у којем виду уступање зграда или простора за скупљање лица, којима би био циљ припрема или рад за остварење чега од онога, што је изложено у горњим двама тачкама, ако је онај који је зграду или просторију уступио, знао на шта ће се оне употребити;
- 4) организовање, здруживање или пропаганда, којима се иде на то, да се проузрокује војна побуна, метеж, или незадовољство код војника, или да се грађани или војници не одазивају својим војним дужностима, или да се омета, отежава или ограничи производња, поправка или пренос војног материјала или снабдевање војске за њене потребе, као и уопште свака пропаганда, против установе војске, као и свака припрема, покушај или извршење у циљу да се поруше или пониште објекти, који служе јавном саобраћају, јавним инсталацијама и потребама;
- 5) стављање у везу са каквом личношћу или каквим друштвом у иностранству у циљу добијања какве помоћи отуда ради припреме за револуцију или насилну промену садашњег политичког стања у земљи или другог чега у предњим тачкама предвиђенога, као и свако помагање кога иностранога листа или друштва од стране некога са територије наше Краљевине, кад то лице или друштво ради против уређења, поретка или јавног мира наше државе;
- 6) производња или прикупљање оружја, оруђа, справа или експлозива ради којег од напред поменутих циљева, као и свако прикривање тих предмета.
- 7) припрема, покушај или извршење убиства ма кога органа власти или политичке личности“.⁵²¹

Пета тачка Закона сугерише да је власт Краљевине подозревала како иза терористичких акција стоји међународна асоцијација комуниста, или барем Совјетски Савез, који се декларише као огорчени противник Антанте. Међутим, то само по себи није потврда

⁵²¹ Члан 1. Закона Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август 1921. године.

да терористичке акције које су узете за повод доношења закона имају икакве везе са иностраним факторима. Ако имамо у виду да је Закон припреман вероватно недуго после Обзнане, овај члан је више одраз сагледавања политичке ситуације у целини, а не конкретних акција комуниста, чија је организација несумњиво претрпела велику штету од саме Обзнане из 1920. године.

Други члан Закона предвиђа да ће се чињење *било ког* кривичног дела из члана 1. казнити смрћу или робијом до 20 година. Овако строга законска одредба свакако је имала функцију ширења страха међу комунистичким симпатизерима, нарочито ако се има у виду да је свако залагање за социјалну правду, чак и у интерним разговорима, могло да буде оквалификовано као комунистичка пропаганда, а његов *виновник* осуђен на вишегодишњу робију.

Са друге стране, репресивни карактер овог закона показује се у предвиђеној употреби војске у циљу *заштите јавне безбедности*, у свим оним случајевима у којима цивилна власт процени да јој је потребна помоћ. Надаље, Закон је допуштао упадање у станове, ноћни претрес свих лица за које се сумња да имају везе са комунистичким илегалним деловањем, што је свакако имало циљ застрашивања, јер је потенцијалној репресији излагало и чланове породице свих оних који су јавно изражавали било какве левичарске идеје.

Закон је предвиђао и казне за малолетна лица, у форми присилног преваспитавања, у трајању од највише пет година.⁵²²

Сврха овог закона није била само забрана комунистичког деловања, већ и синдикалног организовања. Требало је да се рад синдикалних организација сведе у уске оквире, који ни једног тренутка не угрожавају власнике капитала. Тако члан 15. Закона о заштити државе изричито предвиђа да се према синдикалним организацијама, које *промене свој законом допуштени циљ*, а то се односи на *агитацију* – претпоставља забрану рада те синдикалне организације, иако је на овакву одлуку дозвољено право жалбе суду. Високе новчане казне за заступнике удружења, или казна затвора до годину дана, требало је да одврате незадовољне раднике од било какве непосредне акције, док би се штрајк увек лако могао прогласити непријатељским деловањем у интересу дестабилизације земље.⁵²³

Иако је, према писању иностраних медија, за само неколико дана од проглашења Закона о заштити државе, кроз затворе Краљевине СХС прошло око 14.000 људи, жена и деце, судске власти показале су завидан степен аутономије у односу на антикомунистичку хистерiju.⁵²⁴

Наиме, пропао је покушај да се неуспели атентат на регента Александра и атентат на Драшковића представе као део јединственог плана. И када је реч о непосредним организаторима атентата, иако су се међу оптуженима нашли и Никола Петровић, Стево Ивановић и Небојша Маринковић, за које данас знамо да су били чланови *Црвене правде*, за атентат на Драшковића на крају су осуђени само Алија Алијагић, Родољуб Чолаковић и Димитрије Лопандић – који су признали кривицу, али ни под полицијском тортуром нису *признали* да је КПЈ организатор и инспиратор ове акције. Алијагић је осуђен на смрт вешањем, а друга двојица на робију у трајању од 15 година – односно они нису осуђени на основу строжије казнене политике новоусвојеног закона, јер он није могао да буде ретроактивно примењен.

Такође, пропао је покушај да се за припрему атентата непосредно оптуже комунистички посланици, који такође нису могли да буду ретроактивно гоњени, на основу Закона о заштити државе.

⁵²² Члан 6. Закона Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август 1921. године.

⁵²³ Члан 15. Закона Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август 1921. године.

⁵²⁴ *Arbeiter Zeitung*, 3. august 1921. citirano prema Slavoljub Cvetković, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine, str. 35.

Овакав став судства можда је макар делимично био подстакнут извесним написима у европској штампи. Наиме, упркос прећутном одобравању антикомунистичких акција, и изостанку дипломатских утицаја, поједини листови су ипак указивали на застрашујућ третман затвореника који су осумњичени за комунистичку делатност, после доношења Закона о заштити државе.

Тиражни француски лист леве провенијенције *Progres civique*, у броју од 24. септембра 1921. године, преноси писмо једног загребачког новинара, које гласи:

„Притвореници се дивљачки злостављају. Потпоручник — главни чувар — један каплар и један притворенички гад, образују инквизицију, они често обилазе ћелије и туку људе, бију по лицу, по трбуху и по ребрима [...] Једног дана беше доведена једна група комуниста из Сомбора, ходник у коме су их грозно тукли био је пун барица од крви. Један радник из Велике Кикинде био је тучен батином, док није изгубио свест [...] Колачек, члан комунистичке странке из Новог Сада, био је тако тучен да је морао остати у постељи три дана... Многи од мојих другова устаници затворени су 24 по 48 часова, па чак и по неколико дана, у један димњак у коме се могло само стајати (...) Београдска влада — констатује француски лист — не треба да замишља да ће се јавно мишљење задовољити нејасним демантијем београдске полицијске префектуре.“⁵²⁵

Упркос томе што је историјска дистанца дозволила отварање многих архива, укључујући и архиве Коминтерне, и даље је неизвесно да ли су совјетске власти или Комунистичка интернационала имале икакве везе са индивидуалним терором 1921. По свему судећи, нису. Са друге стране, теза како је *Црвена правда* деловала аутономно, независно од партијске хијерархије, такође не делује уверљиво. Ове су акције свакако биле строго конспиративне, али то не значи да за њих није знао неко од партијских руководилаца. Одсуство директне подршке имало је исти смисао као и ограђивање режима од претераних акција Народне страже. Комунистичкој партији је, у ситуацији када је на коцки био њен опстанак у легалним политичким токовима, једноставно био потребан други канал, путем кога је вршен притисак.

Треба имати у виду и да су југословенске безбедносне службе имале доста разлога за веровање да су терористичке акције на неки начин подстицане или организоване деловањем Коминтерне. На то упућују извештаји Министарства иностраних дела, чији је рад подразумевао и одређене обавештајне делатности. У једном од тих докумената, који није датиран, али свакако потиче из периода 1921-1922. године, стоји да Павле Бастајић, Мустафа Голубић и Божин Симић припремају „терористичке акције и ликвидације на подручју Краљевине“.⁵²⁶

Индивидуални терор је доприносио дестабилизацији земље, што је свакако био циљ Совјетског Савеза, али са друге стране терористичке акције су смањивале револуционарно расположење, односно акције ширих размера. Исто тако, режим је ситуацију после атентата користио и за обрачун са националистичким странкама, а посебно у Хрватској – што је смањивало могућност распада земље и потоњег преобликовања сељаштва у револуционарну снагу, у националним државама.

⁵²⁵ ЦПБ, Преглед стране штампе од 1—30. септембра 1921. Цитирано према: „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine“, стр. 36.

⁵²⁶ Архив Југославије (АЈ) – фонд 334 - Министарство иностраних дела (МИД) – Политичко одељење (РО), 334-8-26- стр. пов. (без датума). АЈ-МИД-РО-334-8-26- стр. пов. (без датума).

5. Други талас индивидуалног терора

5.1. Историјски контекст

Касних двадесетих година прошлог века долази до продубљивања југословенске националне кризе. Смрт Стјепана Радића, после атентата у Скупштини, радикализује захтеве за другачије обликовање државног уређења. Ово је несумњиво била прилика и за Комунистичку партију Југославије, која је успешно опорављена и са новим руководством постала релативно добро организована, и повезана са органима Коминтерне.

Упркос томе, завођење шестојануарске диктатуре поново је КПЈ оставило затеченом. Несумњиво да ни Москва није очекивала овакав развој догађаја, јер је предвиђано распрачавање Југославије, односно отцепљење дела њене територије на којој живе Хрвати и Словенци.

По свему судећи краљ Александар Карађорђевић озбиљно је разматрао отцепљење Хрватске од Краљевине, али то је наишло на општар отпор Словенаца, који би се после овога нашли непосредно изложени Италији, и њеним територијалним аспирацијама на њихову територију. Зато је Корошец инсистирао на опстанку јединствене државе, која би била преуређена. И Влатко Мачек, који је стао на чело Хрватске сељачке странке, пошто је током разговора са Александром Карађорђевићем дошао до закључка да разграничење између Краљевине и Хрватске, у случају отцепљења, подразумева губитак хрватских територија, на којима живе Срби, није напречац одустао од идеје југословенства. Зато је и за највећу хрватску странку, чији су посланици убијени у Скупштини, останак у јединственој држави представљао прихватљиво решење.

Овде се морамо сасвим укратко обазрети на историјске прилике, како би други талас индивидуалног терора, који настаје после проглашења Шестојануарске диктатуре био разумљив у историјском контексту.

У време атентата (20. јуна 1928.) на заступнике ХСС, ова партија је у Скупштини Краљевине СХС са Самосталном Демократском странком Светозара Прибићевића, чинила чврст опозициони блок (Сељачко-демократска коалиција, СДС), супротстављен владајућој коалицији коју су чинили Народна радикална странка и Демократска странка из Србије, Словеначка људска странка Антуна Корошеца из Словеније и Југословенска муслиманска организација.

Ова снажна опозиција, представљала је константну претњу режиму, па су после атентата многи сматрали како је режим на неки начин био умешан у непосредну припрему, тим пре што је Пуниша Рачић био посланик владајуће Народне радикалне странке из Црне Горе.

У сваком случају, СДС је одмах по атентату тражила смену владе, распуштање скупштине и расписивање избора. То се догодило 21. јуна, пошто су убијени Ђуро Басаричек и Павле Радић, а рањена још двојица посланика, док је Стјепан Радић, тешко рањен у стомак, и даље био жив, у болници.

Стјепан Радић је преминуо 8. августа 1928. године од последица рањавања, а на месту председника ХСС заменио га је Влатко Мачек. У Хрватској се Трумбићева Федералистичка сељачка странка, која је до тада на изванредан начин сарађивала са влашћу у Београду, приближава Хрватској странци права, Анте Павелића. По свему судећи, Павелић се у више наврата сусрео са Мачеком, договоривши се да у преговорима са Александром Карађорђевићем буде захтевано тренутно раздруживање Хрватске, са територијалним разграничењем које је одговарало границама аустроугарске монархије, иако је свакако знао да је Александру Карађорђевићу такав план неприхватљив. Другим речима, Павелић је ишао на заостравање сукоба, рачунајући на помоћ Италије у случају војног решења сукоба.⁵²⁷

⁵²⁷ Ante Pavelić, *putem hrvatskog državnog prava. Poglavnikovi govori, izjave i članci prije odlaska u tuđinu*, Zagreb, 1942, 11, str. 75 – 76.

Павелићу је у ствари одговарао атентат на Радића, јер је ишао у прилог заоштравању сукоба. За то је, разуме се, био неопходан шири консензус хрватских странака, па Павелићева и Трумбићева странка улазе у посланички клуб ХСС, још 2. августа 1928, шест дана пре Радићеве смрти.⁵²⁸

Мачеку је од почетка било јасно да прилике за раздруживање нису сазреле, али да свакако треба ићи на дипломатску офанзиву, односно да треба уверити европске државе, а посебно силе Антанте, да Југославија није одржива са постојећим уређењем, и да таква какве је сада представља неуралгичну тачку, и далекосежну претњу миру у Европи.⁵²⁹

За разлику од Павелића, који је одржавао интензивну комуникацију са Италијом, Мачек није желео да преговара са Италијанима, наслеђујући Радићево подозрење према њиховим територијалним аспирацијама на јадранском приморју.

Дипломатска офанзива хрватских политичара, коју је предводио Анте Трумбић, дала је ограничене резултате утолико што је изазвала одређене притиске на Београд – мада је Хрватској делегацији јасно стављено до знања да за европске силе опција раздруживања тренутно није прихватљива, односно да пре свега силе Антанте нису спремне да признају независну Хрватску државу.⁵³⁰

Имајући све ово у виду, Влатко Мачек је, у разговорима у Београду, вођеним током јесени прихватио опстанак јединствене државе, премда ће изразити скепсу према даљој сарадњи са Радикалима. Не треба сметнути са ума да је мишљење Француске било да се Хрватска не сме издвојити из Краљевине, поред осталог и због ликвидности загребачких банака, што је свакако био значајан аргумент приликом одлучивања Александра Карађорђевића о будућности краљевине.⁵³¹

У сваком случају, оформљена је нова влада, у сличном саставу као и претходна, с тим што је на њеном челу сада био Антун Корошец. Краљ је сматрао да је значајан уступак то што владу неће предводити политичар из Србије, иако је Народна радикална странка имала највећи број посланика у Скупштини изабраној на Видовдан, 1928. године.

Овај потез, међутим, није донео очекивано смиривање политичких тензија. Хрватска сељачка странка је у Загребу 1. децембра 1928. године, на десетогодишњицу уласка Државе Словенаца, Хрвата и Срба у Краљевину СХС, организовала велике демонстрације, тражећи федералистичко уређење државе. Павелићева ХСП, међутим, настојала је да демонстрацијама прида антијугословенски карактер, па су на поједине куће и на Загребачку катедралу постављане црне заставе, са натписом „1. XII. 1918 – 20. VI. 1928“⁵³² а забележени су и сукоби са полицијом.

Не треба губити из вида да је нестабилна ситуација у Краљевини СХС свакако била занимљива и за агенте Коминтерне. Као и Павелићева Хрватска странка права, која је 1. децембра 1921. године прогласила независност Хрватске, иако се са тим нису слагале водеће хрватске странке, и Коминтерна је сматрала да ситуација у Краљевини погодан тренутак за стварање Балканског федеративног пакта, што подразумева најпре распад Краљевине, после чега би се приступило добровољном удруживању суверених балканских националних држава у федерацију.

На прилике у Краљевини знатно је утицала и нестабилност у оквиру највећих српских странака. У Демократској странци Љубе Давидовића вођене су расправе о централизму и федерализму, а неки од виђених политичара ове партије водили су разговоре са некадашњим

⁵²⁸ Matko Glopčanik, „Između egzila i ostracizma. Unutarnje i vanjskopoliitičke prilike u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca – kontekst odlaska Ante Pavelića u inozemstvo u sječnju 1929. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru* (61-2019); 455-490.

⁵²⁹ *Ibid*, str. 463.

⁵³⁰ Zlatko Begonja, „Ivan Pernar o hrvatsko-srpskim odnosima nakon atentata u Beogradu 1928. Godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 51, Zadar, 2009, 203 – 218.

⁵³¹ Dejan Đokić, *Nedostižan kompromis, srpsko-hrvatski odnosi u međuratnoj Jugoslaviji*, Edicija Reč, Beograd, 2010, str. 117.

⁵³² Matko Glopčanik, *Ibid*, str. 474.

члановима ове странке, Светозаром Прибићевићем, који је у међувремену прешао дуг пут од унитаристе (из времена када је био на челу Министарства унутрашњих дела) до федералисте и противника монархије (његова Самостална Демократска странка иступила је из Давидовићеве ДС 1924. године). И у Народној радикалној странци било је сукоба и фракција, а на све то стално су чињени уступци Корошецу.

По свему судећи, пуцање владајуће коалиције догодило се због неслагања у вези са постављењем великог жупана у Загребу. Радикали су захтевали да то буде војно лице, а то су подржали и остали чланови коалиције, изузев Демократске странке, која је сматрала да ће се на овај начин бити само продубљени сукоби са Хрватском.⁵³³

После иступања Демократске странке из четворне коалиције, 27. децембра 1928. године наступила је криза Владе, која је убрзо довела и до оставке целокупног кабинета.⁵³⁴

После консултација о изласку из политичке кризе, које је краљ водио од 3. до 5. јануара 1929. године са представницима свих већих партија у земљи, 6. јануара проглашена је диктатура, чиме је Краљ преузео на себе законодавну власт, и практично анулирао утицаје и сукобе политичких партија.

Проглашење диктатуре остављало је простор за решавање кризе на једноставнији и бржи начин. За представнике Хрватске сељачке странке диктатура је пре била прилика за стварање другачије државе, ближе федерализму, него још један акт великосрпске хегемоније.

Иако су политичке партије и парламент били распуштени, наду хрватских политичара подгревала је суспензија Видовданског устава, чиме је отворена могућност да се изнова обаве преговори о уједињењу, а нова заједничка држава гради на другачијим основама. У своме прогласу, краљ инсистира на томе да он представља све народе, односно да се сада ради о брисању посредника „између народа и Краља“.⁵³⁵

⁵³³ Dejan Đokić, *Ibid.*, str. 132.

⁵³⁴ Тодор Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре, 1929-1935*, Просвета, Београд, 1969, стр. 60.

⁵³⁵ „Моме Драгом Народу, свим Србима, Хрватима и Словенцима. Највиши народни и државни интереси и њихова будућност заповедају Ми, да се, и као Владалац и као Син ове земље, обратим непосредно Народу и да му отворено и искрено кажем оно што Ми у садашњем тренутку налаже Моја савест и Моја љубав према Отаџбини. Наступио је час, кад између Народа и Краља не може и не сме више бити посредника. У току толиких прошлих напора и толиког стрпљења, које сам показао у вршењу Својих високих дужности, Моју је душу раздирао вапај наших народних маса радних и родољубивих, али и намучених, које су руковођене својим природним и здравим расуђивањем, већ одавно назирале да се више не може ићи путем којим се досад ишло. Моја очекивања, као и очекивања Народа, да ће еволуција нашег унутарњег политичког живота донети сређење и консолидовање прилика у земљи, нису се остварила. Парламентарни рад и сав наш политички живот добивају све више негативно обележје, од чега Народ и Држава имају за сада само штете. Све корисне установе у нашој Држави, њихов напредак и развитак целокупног нашег народног живота, доведени су тиме у опасност. Од таквог нездравог политичког стања у земљи страда не само унутарњи живот и напредак, него и напредак и сређивање и развијање спољних односа наше Државе, као и јачање нашег угледа и кредита у иностранству. Парламентаризам, који је као политичко средство по традицијама од Мога незаборављенога Оца, остао и Мој идеал, почеле су заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери, да је постао сметња за сваки плодни рад у Држави. Жалосни раздори и догађаји у Народној Скупштини поколебали су код Народа веру у корисност те установе. Споразуми, па и најобичнији односи између странака и људи постали су апсолутно немогући. Уместо да парламентаризам развија и јача душу народног и државног јединства, он, овакав, какав је почиње да доводи до духовног расула и народног разједињавања. Моја је света дужност, да свим средствима чувам Државно и Народно Јединство. И ја сам решен да ову дужност без колебања испуним до краја. Чувати јединство народно и целину државну, то је највиши циљ Моје Владавине, а то мора бити и највећи закон за Мене и свакога. То Ми налаже Моја одговорност пред Народом и пред историјом. То ми налаже љубав према Отаџбини и пијетет према безбројним драгоценим жртвама, које падоше за тај идеал. Тражити лека томе злу у досадашњим парламентарним променама владе или у новим законодавним изборима, значило би губити драгоцену време у узалудним покушајима, који су нам већ однели неколико последњих година. Ми морамо тражити нове методе рада и крчити нове путеве. Ја сам уверен, да ће у овом озбиљном тренутку сви Срби, Хрвати и Словенци разумети ову искрену реч свога Краља и да ће они бити Моји највернији помагачи у току Мојих будућих напора, којима је једини циљ: да се у што краћем времену постигне остварење оних устава, оне државне управе и оног државног уређења, које ће најбоље одговорати општим народним потребама и државним интересима. Ради тога решио сам и решавам, да Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године престане важити. Сви земаљски закони остају у важности, док се према потреби Мојим

Краљ Александар ће после увођења нове административне поделе на девет бановина, и промене имена државе у Краљевина Југославија, инсистирати на стварању јединствене југословенске нације, по угледу на Француску. Овакав заокрет у политици, међутим, праћен је појачаном диктатуром и прогоном националистичких партија, које су се убрзо нашле у сличној ситуацији као и комунисти, почетком двадесетих година.

5.2. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године

Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави проширио је подручје забране за Комунистичке партије на битно сужавање активности других актера политичког живота, посебно инсистирајући на забрани свих активности за које се процени да могу да угрозе јавни ред и мир.

У условима диктатуре, Комунистичкој партији били су још више отежани услови рада, а такозвана *независна влада*, на челу са генералом Живковићем, ускоро је започела нови талас терора и прогона комуниста.

Овај терор се испољавао у хапшењима – не само комуниста него и и људи за које се сумњало да су им наклоњени (хапшени су и чланови породица које су пре диктатуре читале легалне левичарске листове, као што је *Борба* и *Организовани радник*), али пре свега у нехуманом третману затвореника.

Већ у другој половини 1929. године учестала су или погубљења комуниста, или изазивање смрти услед полицијске тортуре. На овај начин усмрћени су организациони секретар Централног комитета КПЈ, Ђуро Ђаковић, секретар Црвене помоћи, Нико Хећимовић, члан Политбироа СК СКЈ Брацан Брацановић, руководиоца партијске организације у Београду, Владимир Нешић, и многи други. Судски лекари, који су имали задатак да направе записник после сваке смрти неког затвореника, нису могли да сакрију чињеницу да је смрт најчешће наступала од ударца тупим предметом у пределу потиљка, или као последица крварења унутрашњих органа. У јавност су продирале информације о оваквом поступању према затвореницима, а између осталог и наводна изјава министра унутрашњих дела да су „комунистички функционери радије решени да умру него да одају рад КПЈ“.⁵³⁶ С тим у вези је и допис жупанима и командирима жандармерије у коме стоји: „изволите најенергичније настојати да се ови случајеви убистава и самоубистава притворених комуниста апсолутно спрече, а ако до њих ипак дође треба добро оценити који случај и када треба саопштити јавности“.⁵³⁷

5.3. Неуспеле акције 1929.

По свему судећи, нису само репресивне акције полиције непосредно подстакле нове облике индивидуалног терора 1929. године. Наиме, акције полиције, хапшења, убиства и дугогодишње затворске казне за чланове Комунистичке партије остајале су без организованог и осмишљеног одговора од стране Комуниста. Такође, изостајале су и конкретне инструкције Коминтерне.

Као и осам година раније, индивидуални терор се наметао као решење, како би се умртвљене активности заплашеног пролетаријата и сељаштва могле изнова подстакнути. Другим речима, појединачне акције требало је да имају улогу *иницијума* за револуцију.

Указом не укину. На исти начин доносиће се у будуће нови закони. Народна Скупштина изабрана 11. новембра 1927. године распушта се. Саопштавајући ову Моју одлуку Моме народу, наређујем свима властима у Држави, да по њој поступају, а свима и свакоме заповедам да је поштују и да јој се покорвају. У Београду, 6. јануара 1929. године, краљ Александар Карађорђевић, својеручно“ – *Политика*, бр. 7430, недеља, 6. јануар 1929. стр 1. и 2.

⁵³⁶ Архив Југославије - Министарство унутрашњих дела, 84, 12.VIII 1929.

⁵³⁷ *Ibid.*

Такође, као и 1921. године, већ на Дрезденском конгресу, код многих комуниста је провејавало уверење да се терористичким акцијама може утицати на дезорганизацију и дезоријентацију режима.⁵³⁸

Међутим, пре него што је дошло до организовања терористичких група и непосредних припрема за терористичке акције, на делу је био другачији вид терора – ликвидације оних чланова КПЈ или СКОЈ-а који су сарађивали са полицијом, или одавали друге комунисте.⁵³⁹

Полиција је, међутим, реаговала знатно брже и организованије него 1921. године, па терористичке акције нису из припремне фазе углавном ни прелазиле у фазу непосредне реализације. Напросто, прогон комуниста је био толико посвемашан, да су брзо откриване терористичке ћелије, и заплешивано оружје, а неретко је долазило и до сукоба са полицијом.

Са друге стране, управо су сукоби са полицијом представљали ново плодно подручје за испољавање индивидуалног терора. Не само пружање отпора, него и акције ликвидација појединих полицијских агената, пружале су режиму ново оправдање за репресију према свему што је макар подсећало на комунизам. Ова спирала насиља, међутим, како је то процењено у самој Коминтерни, није имала непосредан револуционарни потенцијал, и зато је КПЈ упућен апел да се створена „енергија појединаца“ користи у функцији припреме маса за будући устанак, односно истински рат са буржоазијом.⁵⁴⁰

Оптужбе КПЈ за тероризам, која се сада могла потврдити запленом оружја и сукобима са потенцијалним извршиоцима, почела је да доноси више штете него користи, јер је власт ове налазе на терену користила у сврху пропагандног рата. То је у Коминтерни оцењено као штетно, па су убрзо стигле инструкције да се не креће у оружане акције без доброг промишљања ситуације.

Из тог разлога КПЈ почиње да критикује и партијски осуђује индивидуални терор, оптужујући његове виновнике за дефетизам, то јест за „израз ситнобуржоаског очајања и безизлазности“⁵⁴¹ и неразумевања функције класне борбе.

Овакав став КПЈ био је свакако најнепосредније диригован из Москве. Међутим, хапшења комуниста ионако су била учестала, а индивидуални терор изолованих партијских ћелија изазвао је још већу бруталност полиције – па су услед мучења издавани комунисти у дубокој илегалу, што је све резултирало још масовнијим хапшењима.

6. Једно етичко питање у вези са индивидуалним терором

6.1. Етика и политика у Бомбашком процесу

Пре него што је заведена шестојануарска диктатура, а у време када је полиција на територији Краљевине будно мотрила на сваки израз незадовољства, не само комуниста него и представника националистичких партија, ухапшен је и млади комуниста Јосип Броз, тада секретар Месног комитета КПЈ за град Загреб. Стенограм са његовог суђења, названог *Бомбашки процес*, доноси материјал који отвара одређена етичка питања, од значаја за проверу основних хипотеза овог рада.

У жеку најжешћих протеста, после смрти Стјепана Радића у болници, полиција, која је већ данима опсервирала кућу у улици Виноградска цеста, број 46, у Загребу, 13. августа ухапсила је Јосипа Броза, и том приликом, како се наводи у *Извешћу* полиције, пронашла пиштољ и неколико бомби, по чему је овај процес и добио неслужбени назив.⁵⁴²

⁵³⁸ Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije. Evolucija stavova vođstva KPJ i Kominterne 1919-1929*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1978, str. 245-246.

⁵³⁹ *Ibid*, str. 246.

⁵⁴⁰ Branislav Gligoriјеvić, *Kominterni jugoslovensko i srpsko pitanje*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992, str. 246.

⁵⁴¹ Filip Filipović, *Sabrana dela*, XI, (Pero Damnjanović, pr.) Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987, str. 227.

⁵⁴² Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, FRO „Libiutnija“, Rijeka 1981, str. 154.

Јосип Броз је на суду био оптужен за неколико кривичних дела, према Закону о заштити државе. На терет му је стављано не само поседовање оружја, него и комунистичке литературе, као и непосредан рад на пропагирању комунистичких идеја. У том смислу, ово суђење се није много разликовало од многих сличних процеса. Са друге стране, изгледа да је сам Броз, на основу онога што је рекао пред судом, био знатно мање изложен полицијској тортури него многи његови другови током сличних претреса.

У том смислу посебно је интересантно оно што је Броз према стенограму изјавио на суду, када га је председник судског већа упитао да ли разуме оптужницу. Према записнику, Броз је том приликом изјавио:

„Ја се не ћутим кривим иако признајем оно што ме тужи Д.о, јер не сматрам овај суд компетентним, већ само суд Партије. Признајем да сам члан илегалне Комунистичке партије Југославије, признајем да сам радио на ширењу комунистичких идеја и пропагирао комунизам, те приказивао каква се неправда чини пролетаријату од буржоазије, све то на конференцијама и сједницама, те у разговору са појединцима. Не могу казати где су се те конференције одржавале. То сам све чинио од онда, када је Комунистичка Партија године 1921. била распуштена и прешла из легалности у илегалност“.⁵⁴³

Броз истиче да суд не сматра компетентним, то јест да признаје само суд комунистичке партије. Овакав став може бити оправдан само уверењем да Комунистичка партија представља авангарду пролетаријата, који је угњетаван у капитализму, односно изложен суровој експлоатацији. Међутим, одрицање овог оквира легалности отвара друга каузалистичка питања: уколико неко не признаје легални поредак, онда се одриче права да критикује и са моралне тачке гледишта просуђује о поступцима и мерама које се унутар њега примењују.

Са друге стране, Брозово негирање легалности почива на уверењу да суд брани класне интересе капиталиста. Уколико ова уверења сматрамо морално оправданим, зато што се позивају на одређени класни интерес Партије, онда се исто тако могу морално правдати и они који верују у легитимност спровођења закона. У том смислу, и суд и полиција могу да се позову на своје чврсто уверење да је према њиховом мишљењу меродаван само легални суд и легална полиција, која ради на основу легално донетог закона.

Питање легалности суда може се посматрати у јуридикчком или моралном смислу. Сам Броз, у наставку своје изјаве, указује на морални императив, који је виши од сваког јуридикчког принципа. На питање да ли му је познат Закон о заштити државе, на основу кога му се суди, Броз одговара:

„Ја закон о заштити државе нисам читао, али сам био свијестан да својим чином гријешим против тога закона. Ја држим да су природни закони виши од оних које створи једна класа, да притисне другу. Ја сам за своје идеале спреман жртвовати и сопствени живот.“⁵⁴⁴

6.2. Кантовске претпоставке

Природни закон о коме говори Броз овде може бити разумеван у смислу кантовског *категоричког императива*, иако доследно Канту, моралитет није *природан*, него је његова снага управо у томе што је аутономан, дакле независтан и слободан од било каквог спољашњег каузалитета.⁵⁴⁵

Морални закон, у том смислу, представља узор за јуридикчко законодавство, које, увек мора рачунати са инструментима као што су суђење и санкције, за разлику од моралности

⁵⁴³ *Ibid*, str. 164.

⁵⁴⁴ *Ibid*, str. 164.

⁵⁴⁵ Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 19.

која увек остаје у оквирима самог моралног субјекта (ми можемо да говоримо о делима која нису на нивоу категоричког императива, али нам недостаје било каква могућност да просуђујемо да ли је нечије поступање у складу са моралним просуђивањем те особе).

Ипак, уколико је „природни закон“, односно категорички императив изнад класних закона, онда је он, такође, узор и за „суд Комунистичке партије“, па се полазећи од категоричког императива не могу правдати ни насилне акције партије, а нарочито терористичке акције, оружани отпор, или било какво проузроковање смрти или рањавања.

Другим речима, Броз у потоњем изјашњавању у ствари релативизује претходно изречену верност суду партије, који остаје нужно парцијалан, иако у оквирима класног друштва, које и само није на нивоу универзалности. Има ли смисла позивати се на било какав универзални суд у ситуацији када је политички живот располућен на супротстављене интересе класа и њихових експонената – власти и комунистичке партије?

Брозове изјаве на суду у ствари су добар пример за питање о могућности утемељења револуционарне етике, која се позива на универзалне моралне императиве, односно на универзалност закона.

За разлику од Аристотелове етике, која морално деловање увек разуме у контексту заједнице, *полиса*, у смислу успостављања хармоније, а у сврху *доброг живота*, код Канта је преваходно реч о аутономном моралном закону, који не полази од неког спољашњег идеала мере, као што је то у контексту аристотеловске етике.⁵⁴⁶

Примат *практичког ума* у Кантовој етици, за разлику од упућености праксе на основе теоријски сазнате законитости и првенство мере код Аристотела,⁵⁴⁷ условљава, такође, да Кант и саме друштвене односе изводи из општег законодавства воље, који је априоран. Услови узајамног ограничавања слободе (аутономије субјекта) у друштвеној заједници такође морају почивати на априорности ума. А то значи да је друштвени уговор за Канта заснован на умним принципима, на слободи, а не на било каквој нужности, или спољашњем циљу. Утолико, својински односи утемељени су овом на слободи заснованом ограничењу слободе. На уму засновано право, дакле, „преко идеје синтетичког повезивања различитих воља“⁵⁴⁸ уређује и односе својине.

Међутим, ова кантовска *општа воља* у ствари је, на основу актуелних економских проблема, располућена на различите социјалне интересе, који битно релативизују њену универзалност. У том се смислу питање легитимације заједнице поставља на нов начин, који претпоставља сучељавање *судова* буржоазије и пролетаријата, на шта указује први пасус Брозове одбране.

Уколико се изгубила универзална легитимацијска основа друштвене заједнице (иако је и Кант подразумевао да се она усавршава саобразно уму путем реформи и друштвене критике), утолико нема смисла позивати се на универзални закон, на који се Броз позива у другој изјави, која у том смислу противречи првој.

Удвајање легитимације релативизује универзалну умну основу грађанског друштва, и самим тим Кантову етику чини неподесном у смислу универзалног утемељења акција чији је циљ управо заснивање друштва на претпоставкама слободе.

Ова тешкоћа очигледно је била видљива и самом Канту. Наиме, Кант се противи сваком револуционарном преврату, сматрајући га противправним, односно у смислу умске легитимације грађанског друштва – противумним актом. Са друге стране, Кант високо уважава достигнућа француске буржоаске револуције која у „души посматрача (...) рађа такво *саосећање* које се скоро граничи са ентузијазмом“.⁵⁴⁹

Овај ентузијазам који прати и носи револуционаре увек је близак моралном императиву, односно залагању за универзална права народа.⁵⁵⁰ Другим речима, револуција је

⁵⁴⁶ Miroslav Milović, *Etika i diskurs*, FDS, Beograd, 1992, str.79.

⁵⁴⁷ Vilhem Henis, *Politička i praktička filozofija*, Nolit, Beograd, 1983, str. 39.

⁵⁴⁸ M. Milović, *Ibid*, str. 94.

⁵⁴⁹ Imanuel Kant, *Um i sloboda*, NIRO „Mladost“, Beograd, 1974, str.185.

⁵⁵⁰ *Ibid*, str. 186.

добра, када се већ догоди, али се она нипошто не сме сматрати дозвољеном у оквирима успостављеног правног поретка, јер би то релативизовало само аутономну заједницу, чији би универзални карактер на тај начин био битно поткопан. Зато Кант у истом смислу тврди како је „револуција најопаснији експеримент, и да човек, у име своје аутономије воље, не сме да преузме кривицу за сва зла која она носи са собом.“⁵⁵¹

Несумњиво да је Кант имао у виду зла која је донела француска буржоаска револуција, егзекуције на гиљотини, односно такозвани *термидор*, ново име за државни терор названо по револуционарном имену за месец јули – када је у Паризу било највише смакнућа, у којима је на напослетку страдао и њихов главни инспиратор, Максимилијан Робеспјер.⁵⁵²

Уколико до револуције дође спонтано, дакле уколико нема субјекта који би се могао смарати њеним инспиратором или организатором, онда она служи интересима ума. Тада треба паметно употребити њене потенцијале.⁵⁵³

Очигледно је да се код Канта не ради о природном изазивању револуције, јер би то противречило аутономији ума. Спонтаност о којој говори Кант, међутим, представља израз универзалности, то је у ствари својеврсна умска корекција, на основу које се заједница редифинише, сходно начелима ума.⁵⁵⁴

Додуше, Кант у *Вечном миру*, као и *Пролагомени за сваку будућу метафизику* јасно истиче како извесне гаранције за испуњење битних циљева ума у друштвеном контексту, не пружа нико други до „велика уметница *природа* (*natura deadala rerum*)“,⁵⁵⁵ мада ове речи не треба разумети дословно, већ пре као стварање одређених услова (који су у домену Творца), на основу којих се утемељује ум, као аутономно начело љуског деловања. У том смислу, спољашњи догађаји, као дело *провиђења*,⁵⁵⁶ представљају само прилику за саморегулацију ума. То другим речима значи да се не треба трудити око изазивања револуције, него само искористити прилику до које долази овим актом провиђења, који сам по себи нема аутономне основе. Тако је оно до чега долази, било „случајно“ или „спонтано“, било актом божанског деловања путем природе, морално и аутономно тек када се доведе у склад са битним циљевима ума.

Овакво Кантово разумевање револуције остаје при етици дискурса, односно овде се не ради о етици последица, иако је било покушаја да се Кантова етика протумачи и на овакав начин.⁵⁵⁷

Према оваквом тумачењу, Броз се, ипак, у Кантовом смислу може позвати на Општи закон, указујући на нелегалност, односно неморалност Закона о заштити државе. Међутим, ако посматрамо са друге стране, у духу ових кантовских антиномија, његово противљење држави, односно свесно кршење њених закона, спада у домен оног „опасног експеримента“, који доводи заједницу до погибелне опасности, а њеног виновника чини кривим пред законом, који и даље претендује (самим тиме што је закон), на универзално умско утемељење.

Као што је то већ наговештено у првом поглављу овога рада, основни проблем у сукобу између два императива деловања, комунистичког и оног који представља правни поредак јесте у својеврсној несагласности *морала* и *политике*. Јер, као што морал претпоставља *требање*, у смислу дужности да се дела у складу са категоричким императивом, тако је *политика*, у свом нововековном контексту, битно *агонистичка*, а то

⁵⁵¹ *Ibid*, str. 200.

⁵⁵² Novica Milić, *Politička naratologija*, Akademska knjiga, Beograd, 2020, str. 256.

⁵⁵³ I. Kant, *Um i sloboda*, str. 197.

⁵⁵⁴ Да је код Канта, насупрот овоме, реч о својеврсном природном узроковању, у Зоран Ђинђић, *Траг*, Досије студио, Београд, 2016, стр. 89..

⁵⁵⁵ Имануел Кант, *Вечни мир*, Гутенбергова галаксија – ваљевска гимназија, Београд-Ваљево, 1995, стр. 57.

⁵⁵⁶ *Ibid*, str. 60.

⁵⁵⁷ Otfried Hefe, *Umijeće življenja i moral*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011, str. 293 i dalje.

значи да подразумева *деловање*, чија се вредност такође може мерити независно од тога да ли ће постављени циљ бити остварен.

Ипак, то не важи за сваку политику. Кант, у једном значајном прилогу своме спису *О вечном миру*, указује да права политика не може учинити ни један корак, а да се претходно не потчини моралу. Само утолико је политика *исправно деловање*, а не, речено језиком Кантове етике, *патолошка афицираност*, односно хетерономно поступање, одређено крајњим циљем (отуда и познато Кантово разликовање *моралног политичара* и *политичког моралисте*).

Када Кант говори о односу морала и политике, он пре свега има на уму деловање у контексту државе, односно он под политичарима подразумева легалне представнике власти. Са друге стране, разликом у погледу моралног императива, Кант јасно упућује на разлику легалног и легитимног: политички моралисти, иако су легално изабрани, не понашају се легитимно, односно они одступају од *дужности*, то јест категоричког императива.⁵⁵⁸

У том смислу, Кант оправдава и *силу* као *почетак правног стања*, управо у функцији остваривања јавног права,⁵⁵⁹ па се из тог разлога на Кантов закон ума може позвати и сваки полицајац, који користи бруталне методе у функцији деловања на основу закона.

Ово је чворно место, које се у контексту Кантове деонтолошке етике у ствари не може разрешити. Шта ћемо, наиме, у ситуацији у којој је легална политичка власт – нелегитимна? Није ли свако настојање око њене смене, другачије до легалним путем – такође један облик нелегитимности, односно одступања од етике дужности, која треба да буде основна одлика моралног политичара. Са друге стране, уколико је човек аутономно биће, из тога следи да је као такав кадар да твори онакву политичку заједницу која ће представљати *производ*, а не надређени, хипостазирани оквир.

Решење овог проблема Кант види у републиканском уставу, који гарантује политички плурализам. Историја је, међутим показала да и у републиканском уставу постоји могућност да политички моралисти, вешто манипулишући осећањем моралне дужности својих поданика, успевају да одржавају један нелегитимни поредак, при чему се нужно јавља колизија између категорија *моралан човек* и *добар грађанин*.

Може ли се комунистички устанак, односно спремност на оружану побуну разумети као настојање да се изнова успостави легитимност, а коришћење прилике, унутарње кризе буржоаског поретка, као својеврсно слеђење *провиђења*?

Одговор на ово питање, а преко тога и јасан етички статус Брозовог држања на суду, и дихотомије *суд партије* – *суд државе*, међутим, не може да буде конципиран из ракурса категоричког императива – примењеног на друштвену заједницу. Према Канту, начело правде, које настаје под претпоставком моралне аутономије, може бити само једно: „делај споља тако да слободна употреба твоје самовоље може да постоји заједно са слободом сваког“.⁵⁶⁰ Разуме се, за неки правни поредак може се рећи да не пружа ваљане услове за испуњење овог императива правде – па ипак, легално деловање је могуће само у у контексту правног поретка; нема слободе, ако она није производ легалне политичке заједнице, уколико није заснована на закону. Разуме се, политички контексти се мењају – али њихова промена представља, у крајњој инстанци *мудрост природе* (ма шта то значило у склопу Кантове филозофије), тако да се, после великих друштвених промена, они јављају у новом контексту легалитета.⁵⁶¹ Нема политичког императива ако није дат у форми *друштвеног уговора*, па у том смислу ни дихотомије партије (као авангарде класног интереса оних који су у некој друштвеној релацији *економски неслободни (експлоатисани)* и државе. Но, да ли то онемогућује и разоружава експлоатисане, да ли им овај политички оквир укида етичку дужност одбране себе (као другог)?

⁵⁵⁸ И. Кант, *Вечни мир*, стр. 79.

⁵⁵⁹ Имануел Кант, *Вечни мир*, *Ibid*, стр. 77.

⁵⁶⁰ И. Кант, *Метафизика морала*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци-Нови Сад, стр. 39.

⁵⁶¹ Milorad Stupar, *Filozofija politike*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić, Beograd, 2010, str. 279

6.3. Етика *versus* револуција

На основу претходне, сасвим сведене анализе Кантове етике, револуција се не може оправдати у светлу позивања на „општи закон природе“. Позивање на *природни закон*, међутим, могло је да буде оправдано у нешто другачијем контексту, ако се има у виду да је сам живот комуниста постао угрожен државном репресијом, па је морално правдање у том случају проистекло из универзалног права на одбрану живота, која је базирана на умском законодавству, према коме се на себе гледа као *на другог*, у контексту етичког деловања.⁵⁶²

Иначе, Хегелова критика Канту замера управо непревладани дуализам спољашњег, односно јуридикчког, и субјективног, односно умног. Другим речима, ум напредује, производи се и потврђује као слободан управо у том сталном суочавању са стварним, које је код Канта није ништа друго до самоограничавање слободе слободних субјеката.⁵⁶³ Међутим, овакав захват већ претпоставља напуштање *етике* и води ка разумевању револуције као самопроизвођења света, па у том смислу етичко правдање насиља добија другачије критичке параметре – о чему ће више речи бити у закључном поглављу.

Утолико, употреба *материјалне силе*, којом треба да буде оборена друга *материјална сила*, која настоји да очува постојеће односе експлоатације, бива оправдана, управо као настојање да се не само укине непосредна и конкретна експлоатација, него и рад као такав (рад као експлоатација), чиме насиље пролетаријата задобија еманципаторски, универзални карактер.⁵⁶⁴

Чини се да Броз има у виду управо овај момент, када у одговору на питање председника судског већа о свом образовању, у току Бомбашког процеса, каже следеће:

„Ја сам комуниста, те сам ширио комунистичку идеју, наиме, ако ће буржоаска класа и даље пљачкати народ, да се силом освоји политичка власт. Сила се силом сузбија.“⁵⁶⁵

Ове речи, које заиста подсећају на крилатицу о обарању материјалне силе материјалном силом у ствари су сасвим зачуђујуће, будући да у време када су изречене јавности (па тако ни комунистима) нису били познати рани Марксови списи, а посебно не *Прилог критици Хегелове филозофије права*, који је *откривен* тек педесетих година прошлог века.

Можемо рећи, да Брозов одговор само привидно има дијалектички смисао, какав садржи позната Марксова сентенца. Заправо, овде се ради о покушају да се оправда употреба силе, као одговор на насиље које предузима сама буржоазија, која, уосталом, не допушта ни јавно деловање Комунистичке партије, односно борбу за права радника у институцијама система.⁵⁶⁶

Са друге стране, Броз, упознат са принципима деловања Коминтерне, у наставку се одмах ограђује од пронађених бомби, за које тврди да су подметнуте, што имплицира да не верује у успех индивидуалног терора, него искључиво у фронталну револуционарну акцију,

⁵⁶² Имануел Кант, *Метафизика морала*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1993, стр. 218 (§ 2).

⁵⁶³ „Да би се неки индивидуум појавио као стваран, потребне су, као што смо видели, две ствари: сам индивидуум у његовој субјективности и његова спољашња околина.“ – G.W.F.Hegel, *Estetika I*, BIGZ, Beograd, 1986, str. 247. Дијалектичко посредовање појединачног и општег, ума и стварности, слободе и нужности, Хегел посебно разматра у филозофији права. Видети у G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, „Veselin Maselša“ – „Svijetlost“, Sarajevo 1989, str. 420-232, § 185 и § 186.

⁵⁶⁴ Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 438.

⁵⁶⁵ Dedijer, *Ibid*, str. 167.

⁵⁶⁶ Теоретски посматрано, и Брозово позивање на природне законе може се разумети у контексту „природног права“, које у Локовом смислу представља основу неолибералне идеологије. Основно локовско природно право је *својина*, најпре над властитим животом, а потом и над продуктима свога рада, што се, додуше, може прочитати и у контексту марксистичке теорије, иако Лок овде мисли пре свега на предузимљивост, односно способност „обрта“. Džon Lok, *Dve rasprave o vladi*, Znaci, Zagreb, 1979, str. 112.

до које може доћи тек после просвећивања знатног дела пролетаријата и сељаштва које у Краљевини СХС, баш као и у Русији уочи избијања револуције, треба да има посебан значај.

Правдање Броза да није планирао нити предузимао било какву акцију у функцији индивидуалног терора, на суђењу има функцију правдања Коминтерни, више него суду, за који је нешто раније рекао да га не признаје. Броз признаје да је носио напуњен револвер, *ради своје одбране*, како би на силу узвратио силом, али одбија да се декларише као терориста.

У том смислу изгледа да већ тада владала јасна разлика између тероризма као индивидуалних подухвата са једне, и револуционарне акције која претпоставља класно освешћење, са друге стране. Ипак, из тога не исходи да се нису предузимале одређене акције, према налогу Коминтерне, у сврху заштите интересе прве социјалистичке земље у свету.

Међутим, ако се овај позив на одбрамбену акцију посматра у нешто ширем контексту, искрсавају и другачије моралне последице. Најпре се треба обазрети на текстове Лава Троцког, *Тероризам и комунизам*, *Њихов и наш морал*, и *Моралисти и сикофанти против марксизма*, у којима се пружа својеврстан осврт на „револуционарни макијавелизам, који се приписивао Лењину и Троцком током и непосредно после Октобарске револуције. О овим текстовима биће више речи у петом поглављу, а овде морамо да укажемо само на неколико места, која указују на позадину Брововог изјашњавања.

Троцки наине заступа становиште да нема универзално важећих моралних принципа. Ипак, принципи комуниста, иако не представљају императив који прихвата буржоазија, ипак се *могу универзализовати*, и то у смислу оних универзалних људских *потреба*, које има у виду Маркс. Наине, револуционарни морал је *парцијалан*, и утолико са грађанских позиција *иморалан*, али под претпоставком успостављања комунистичког поретка, он треба да омогући задовољавање *људских потреба*, и зато има потенцију универзалности.⁵⁶⁷

И као што се грађански легалитет успоставља силом, што Кант јасно примећује, тако и стварање комунистичког друштва такође подразумева силу. Бровово оправдање подупрто је идејом универзалних интереса, па је у том смислу, под претпоставком овог суда „универзалних потреба“, оправдано само оно деловање које се одвија у сенци тог идеала.⁵⁶⁸ Према томе, између стаљинистичке страховладе и терора у току грађанског рата или сукоба са полицијском репресијом, постоји знатна разлика, која се на практичном плану може разумети и као разликовање револуције и етатизације.

7. Гашење индивидуалног терора

Јачање партијске организације, чији су кадрови у међувремену школовани у Москви, и поред осталог научени не само раду на терену, него и идеји о непогрешивости Партије, довело је до потпуног подређивања акција на терену најужем партијском руководству, односно, посредно, самој Коминтерни. Са друге стране, као што ћемо покушати да покажемо, у међувремену долази и до успостављања ближих односа Краљевине са СССР-ом, а убрзо и до политике Народног фронта, што ће све бити од утицаја на смањивање тензија на релацији држава – комунисти. Па ипак, то не значи да је намах дошло до попуштања државног терора, и да су комунисти преко ноћи одустали од тога да истом мером узврате представницима режима или прорежимских организација које се неретко служе акцијама које имају обресе тероризма.

⁵⁶⁷ Lav Trocki, *Njihov i naš moral*, Radnička štampa, Beograd, 1993, str. 17.

⁵⁶⁸ Zoran Đinđić, *Jesen Dijalektike*, NIRO „Mladost“, Beograd, 1987, str. 45.

7.1. Непринципијелна употреба силе од стране режима – државно управљање антикомунистичким терором

Упркос осудама Коминтерне и руководства КПЈ, индивидуални терор се настављао и почетком тридесетих година прошлог века, чак и у време после великог заокрета, односно примене политике Народног фронта.

На то је понајвише утицао не само отворени државни терор, него и све тежи услови живота. Борба против комунистичких идеја, у том смислу, све се више ширила и на људе који су изражавали наивни социјални протест, суочени са сиромаштвом и глади.

Диктатура је условила и гашење националистичких организација, укључујући и чувену *Орјуну*, Организацију југословенских националиста, која је израсла из ЈННО, маја 1922. године – постајући тако организација у којој немају превагу студенти.

Иначе, *Орјуна* је пре увођења диктатуре пружила значајан допринос борби против комуниста, спроводећи, под патронатом државе која је значајно спонзорисала ову организацију, осмишљен и перманентан терор према комунистима, њиховим породицама или симпатизерима.

Режим је био свестан основних циљева ове организације, која је на свом конгресу у Сплиту, 1923. године као основни метод деловања изабрала доследну примену терора и силе.⁵⁶⁹

Међутим, *Орјуна* је убрзо прихватила методе фашистичке организације, по угледу на италијанске фашисте, што је укључивало доследну борбу против парламентаризма, који је сувише слаб и тако оставља могућност за организовану побуну сиромашних. У гласилу ове организације, *Будућност*, 10. марта 1923. године појавио се текст др Ива Могоровића, у коме се каже да је потребно кидати све везе са партијском политиком, и успоставити „чврсту и честиту ванстраначку диктатуру“⁵⁷⁰ са циљем да предупреди покушаје маса да створе друштвени систем који би задовољио њихове потребе.

Овај отворени антипарламентаризам свакако је наилазио на отпор у владајућим странкама. Али, када је успостављена диктатура, а парламент коначно распуштен, *Орјуна* је такође расформирана, иако се и сама, услед унутрашњих борби већ налазила пред гашењем. Врло вероватно да је и краљу Александру Карађорђевићу, који је само могао да се сложи са парламентаристичком скепсом ове организације, ипак сметао утицај Италије, чији односи са југословенском државом у периоду између два светска рата нипошто нису били добри.

У годинама диктатуре режим је подржавао друге на први поглед профашистичке организације, које су биле под чвршћом контролом саме југословенске власти. Осим оних организација, које су постојале и пре шестог јануара 1929. године у Словенији и Хрватској, попут *Католичке акције*, *Крижара* или организације *Бој*, а чије је деловање примарно било антикомунистичко и крајње десничарско, оформљене су и друге организације истог карактера.

Међу студентском омладином најпре се појавио *Југословенски академски круг*, а нешто касније *Југословенска акција*, која је имала шире подручје деловања. Ова организација основана током прве године диктатуре, 22. маја 1929. у Загребу,⁵⁷¹ а њен програм инсистирао је на „јединству југословенске нације и одбрани монархије.“

У Југословенску акцију после 1929. године убрзано пристижу некадашњи чланови *Орјуне*, Александар Штулхофер, Илија Чавлина, Чедомиљ Медини, Иван Маинара и Марко Крањец, па тако овај покрет усваја одређене идеје Организације југословенских

⁵⁶⁹ Branislav Gligorijević, *Orjuna*, nav. Str. 340.

⁵⁷⁰ Цитат према В. Gligorijević, *Orjuna*, стр. 344.

⁵⁷¹ О тачном датуму оснивања Југословенске акције постоје опречни подаци, па тако неки званичан почетак датира још у 1925. годину, а други у 1931, после Октоисаног устава, видети Данило Вуловић, „Југословенска акција и њен рад“, *Југословенска реч* год I, бр.19, 10. децембар 1932, стр. 3.

националиста, с тим што је сада ослобођен снажног утицаја италијанских фашиста, који у међувремену успостављају тешњу сарадњу са сепаратистичким снагама у Хрватској, а пре свега са Павелићем и Хрватском странком права.

Усвојене су и методе борбе некадашње *Орјуне*, па тако од 1934. године делује партијска милиција, која је израсла из одреда батинаша коју је Југословенска акција оформила већ током прве године диктатуре.⁵⁷²

Иако је по својим методама деловања у много чему подсећала на фашистичку организацију, Југословенска акција, у почетку, а још мање ОРЈУНА, нису биле праве фашистичке организације, ни према циљу (заузимање власти, ограничавање или укидање монархије), ни према политичком програму (успостављање националсоцијалистичке власти).⁵⁷³ Пре свега, у пракси није било никакве југословенске нације, односно у многонационалној земљи, чији су народи имали различите историјске путеве националне рефлексije, није се могло очекивати да буде једним актом државе прихваћена својеврсна наднационална припадност, односно хомогенизација у југословенску нацију.⁵⁷⁴ Пре свега из разлога што није постојала јединствена југословенска буржоазија, а то је био одлучујући фактор у стварању модерних националних држава. Хетерогеност политичких интенција југословенских нација представљала је непревладиву препреку за идеологију југословенства, као покушај одржања монархије.

Израсла из Југословенске националистичке омладине, ОРЈУНА је од почетка имала такозвани пројугословенски карактер, што је првенствено подразумевало „искорењивање непријатеља државног јединства“, употребом свих расположивих, па и насилних метода.⁵⁷⁵ ЈНО је, у време Хабзбуршке монархије, штавише, заговарала одређене терористичке методе деловања, па је после сарајевског атентата и ова организација била на удару аустроугарских власти.

Примена терора у Југославији била је правдана настојањем да се очува држава Јужних Словена, а усвајање фашистичких метода у почетку је имало за циљ одбрану заједничке државе од претњи са стране: негативан однос према Италији, нарочито после доласка фашизма на власт, у том је смислу за ОРЈУНА-у био једнак као и борба против комунистичке опасности, односно идеја о распарчавању земље коју је захтевала Коминтерна. У том је смислу ОРЈУНА од терористичке организације израсла у организацију државног терора, јер су њене акције потпомогане и подржаване од стране легалних инструмената силе.

Симпатије према италијанском фашизму биле су, утолико, *методолошке природе*, јер је Мусолинијева организација показала завидну ефикасност у борби против Комуниста. У листу ОРЈУНА *Будућност* излазе текстови који величају фашистичке видове борбе против комунизма, будући да војска и жандармерија нису довољно ефикасни.⁵⁷⁶ Сходно томе, 1922. године ОРЈУНА је оформила своје ударне групе, својеврсну *народну милицију*. Назив ових одреда био је Акциони одреди, који су такође негде називани и Четничким одредима, а

⁵⁷² Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом Збору“, Историјски гласник, бр. 4, Београд 1965, стр. 58.

⁵⁷³ Бранислав Глигоријевић, „Организација југословенских националиста (ОРЈУНА)“, Историја 20. века: Зборник радова V, Београд 1963, стр. 326-331.

⁵⁷⁴ Јово Бакић, *Идеологије југословенства између српског и хрватског национализма 1918-1941*, Зрењанин 2004, стр. 155.

⁵⁷⁵ Niko Bartulović, „Od revolucionarne omladine do ORJUNE, Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta“, Split, 1925, преузето из Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921-1941)*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2017.

⁵⁷⁶ Niko Bartulović, *Orjuna nje cilji in metode: Govor brata Nike Bartulovića na prvem kongresu vseh Orjun dne 1/3. decembra 1923. v Split, Ljubljana 1923, str. 1-3*, преузето из Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921-1941)*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2017.

њихови чланови били су добро наоружани и обучени.⁵⁷⁷ У ствари, по свему судећи, Четнички покрет је представљао српску верзију Акционих одреда, будући да је у Србији идеологија ОРЈУНА била знатно мање прихваћена него у Хрватској и Словенији.

Непријатељи ОРЈУНА биле су све политичке организације које су релативизовале у свом политичком деловању изворну идеју југословенства. То што су борбе против комуниста имале свакако већи замањ у односу на припаднике ХСС или ХСП, последица је курса који је одредила сама држава, стављајући Комунисте изван закона.

Другим речима, пре шестојануарске диктатуре не може се говорити о истинском фашизму у Југославији, иако је у комунистичкој штампи, због метода деловања и подршке десничарским народним милицијама, целокупни државно-политички апарат монархије називан *фашистичким*.

Прави фашизам у Југославији настаје после проглашења диктатуре. Са једне стране, Павелић напушта земљу, и убрзо у Италији профилише ХСП као фашистичку организацију, а Усташки покрет као њено борбено крило, док нешто касније Димитрије Љотић конципира своје идеје борбе усвајајући елементе идеологије италијанског фашизма, а потом и немачког нацизма.

У ствари, Љотић је, у почетку, у време док је био министар правде у Живковићевој влади, и даље на курсу очувања монархије и југословенства – мада је и радикални противник постојања политичких партија. Из тога следи и његово разочарање у краља Александра Карађорђевића, који ипак доноси Октоисани устав, и успоставља извесну демократизацију југословенског друштва и партијски плурализам.

По одвајању Малог Збора из ЈНС и успостављања нових програмских циљева, које после убиства краља у Марсеју конципира Ратко Парезанин, коначно су створени услови за настанак једне праве фашистичке организације и у Србији. Стварање покрета „Збор“, са Димитријем Љотићем на челу, промовисаће одбацивање идеје о југословенству и друге циљеве шестојануарског манифеста.

У сваком случају треба разликовати програмске циљеве и деловање Љотићевог *Збора* од Стојадиновићеве ЈРЗ, која је остала при идеји југословенства, уважавајући одређене специфичности њених нација. Стојадиновићево приближавање Немачкој, независно од његове личне очараности Хитлером, и функционисањем националсоцијалистичке државе, у корену има пре свега одређене интересе Србије, а пре свега решавање хрватског питања, и одбрану од италијанских територијалних аспирација према Југославији.

Све ово је важно имати у виду када се говори о односу комуниста према фашизму. Тако после шестојануарске диктатуре КПЈ подржава усташки покрет, који се већ профилисао као фашистички, па чак и одређене територијалне уступке Италији, док са друге стране фашистима сматра пројугословенске покрете, па чак и социјалдемократску партију. Ову конфузију је свакако подгревала политика Коминтерне. После формирања владе Петра Живковића, московска *Правда* ће режим у Краљевини Југославији називати – фашистичким.⁵⁷⁸ Другим речима, политика КПЈ била је неконсеквентна као политички програм, па је у том смислу тешко бранити њену аутономност, која би на етичком плану подразумевала оправдање за одређене видове делатности.

У сваком случају, одбрана од државне репресије свакако се може правдати, јер се радило не само о опстанку једног политичког програма, него често и о самом физичком опстанку радника који изражавају незадовољством стањем у коме живе и раде, као и чланова њихових породица.

⁵⁷⁷ Добросав Јевђевић, „Оружана снага ОРЈУНЕ“, *Југословенски Јадран*, специјална публикација ОРЈУНЕ, 1926. стр. 4, преузето из Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралитичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921-1941)*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2017.

⁵⁷⁸ Stefan Badžević, стр. 179.

Међутим, примена индивидуалног терора не може да буде морално оправдана репресијом државе, јер у супротном и сам индивидуални терор постаје наличје државног терора, односно један парцијалан, па у том смислу хетерономан агенс.

7.2. Од индивидуалног терора до припрема за оружану побуну

Државно спонзорство екстремно десничарских организација, и државни полицијски терор, допринели су да се и тридесетих година прошлог века код многих комунистичких организација на терену негују пучистичке склоности. Ипак, ове акције више нису стихијске и неорганизоване, него под директном контролом Коминтерне.

Тако је 1932. године група нижих официра, по налогу комуниста припремала пуч у четрдесет петом пешадијском пуку у Марибору, који би потом преузео власт у овом граду, чиме би отпочео национални преврат под руководством Комуниста. Организатор ове побуне био је поручник Михајло Милојковић, који је био инструкуран и материјално потпомогнут од стране Георги Димитрова, тада секретара Коминтерне за Средњу Европу.⁵⁷⁹

Димитров је овде био не само инспиратор, него и главни стратег целокупне акције, која је према првобитном плану требало да се одигра у ноћи 16. на 17. мај – тако што ће нижи официри на спавању везати своје старешине и тако преузети команду над војском. Ова акција је одложена за један дан, међутим, сутрадан је цео план постао познат вишим старешинама, које су блокирале касарну.

Исте године већа група комуниста у Бихаћу припремала је напад на бихаћки гарнизон, ради заплене оружја, које би потом било употребљено за велики устанак у Босни.⁵⁸⁰

У Црној Гори комунисти су набављали оружје из Италије, и припремали се за устанак чији је циљ био најпре проглашење независности Црне Горе и њено републиканско уређење, а потом и успостављање услова за референдум о припајању Совјетском Савезу.

Очигледно је да се од првобитних терористичких акција и индивидуалног терора поступно прелазило на формирање великих и добро организованих оружаных побуна, које су могле да мобилишу шире масе незадовољних пролетера и сељака. Ова промена и напуштање индивидуалног терора поклапа се са све већом доминацијом Коминтерне. Целокупно руководство КПЈ, од почетка тридесетих година па до избијања устанка 1941. године, боравило је у Москви, где су похађали такозване Комунистичке универзитете. Тај боравак био је искоришћен и за успостављање ефикасног ланца размене информација са Коминтерном, и у сврху потпуног подређивања чланова националних комунистичких кадрова специфичној партијској дисциплини и обавези извршавања директива које су долазиле из Москве.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ Andrej Zlobec, *Častnik Kraljevine Jugoslavije*, samozaložba Dušica Kunaver, Javna agencije zas knjige, Ljubljana, 2010, str. 73.

⁵⁸⁰ Enver Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini*, „Svijetlost“, Sarajevo, 1983, str. 202.

⁵⁸¹ B. Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 250.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

СУБВЕРЗИВНЕ И ТЕРОРИСТИЧКЕ АКЦИЈЕ КОМИНТЕРНЕ

Акције Коминтерне на Балкану подразумевале су различите субверзивне делатности, као и стварање тајних центара за координацију, у којима су се креирале технике посебне врсте рата против буржоаских држава.

Сматра се да је инспиратор ове стратегије Вили Минценберг, творац система фронтвске организације којом се управља из центра у позадини, и система тајног манипулисања другим политичким снагама, односно либералним интелектуалцима или такозваним демократским левичарима (парламентарна левица), у контексту циљева Коминтерне.⁵⁸²

Борбени став Коминтерне према капиталистичким земљама, нарочито у Европи, био је продубљен страном интервенцијом, која је успешно побеђена деловањем Црвене армије, под командом Троцког, али и другим акцијама чији је циљ био рушење прве социјалистичке државе.⁵⁸³

Успостављање Версајског поретка, после Првог светског рата, за Коминтерну је последица настојања да се успостави јак блок капиталистичких држава, у циљу даљег ширења империјализма, као облика капиталистичке продукције. Из тог је разлога, Версајски пројекат требало нападати на различите начине, а посебан облик борбе представљале су акције на Балкану.⁵⁸⁴ „Слаба тачка“ версајски кројених држава било је нерешено национално питање на Балкану. У контексту лењинистичких принципа, ситуација на Балкану, а посебно у Југославији, могла се разумети као пример мале империјалистичке творевине, у којој српска буржоазија уз помоћ монархије успоставља извесну хегемонију над другим народима, ускраћујући право на национални идентитет Македонцима, Црногорцима, Војвођанима и становницима Босне.⁵⁸⁵

Одмах треба додати да је деловање Коминтерне на Балкану, иако по форми и духу у функцији идеје о ширењу револуције, временом све више одређено интересима Совјетског Савеза, мада су се ови интереси лако могли бранити тактиком светске револуције, која је, према начелима Коминтерне, морала бити вођена из једног центра.

У првом периоду деловања Коминтерне на Балкану, између 1920. и 1922. године, а нарочито после 1921. године - када је већ сасвим јасно да у централној Европи неће убрзо доћи до социјалистичке револуције, акције су усмерене углавном на социјалне неред, штрајкове и протестна окупљања радника. У овом раздобљу видљиви су обриси сукоба између Зиновјева на једној,⁵⁸⁶ и Лењина и Троцког, на другој страни. Лењин и Троцки су делили уверење да се у земљама света мора ићи на сарадњу са социјалдемократима и левим либералима, јер само на тај начин може бити успостављена погодна позиција за избијање револуције,⁵⁸⁷ указујући истовремено на опасности безглавог и непромишљеног подизања револуција које се завршавају неуспехом.⁵⁸⁸ Са друге стране, то значи да је могућа изградња комунистичког друштва у једној земљи, иако ће, када је реч о овом питању, надаље доћи до значајног разилажења Троцког, најпре са Лењином, а после и са Стаљином. У овом периоду, заправо, Коминтерна на Балкану још није активирала специфичне акције, које би се

⁵⁸²Stephen Koch, *Double Lives*, Enigma Books, 2004, str. 17.

⁵⁸³Аадибеков, Г. м., Шахназарова, Э. и. и Ширина, к. К, *Организациоанная структура Коминтерна*, Росспэн, Москва, 1997, стр. 239.

⁵⁸⁴Ревякина, Л. *Коминтернът и селскитепартиина Балканите 1923-1931*. Академично издателство „Проф. М. Дринов“, Софиа, 2003, стр. 318.

⁵⁸⁵Gligorijević, *Ibid*, str. 120.

⁵⁸⁶G. Zinovjev, „Lenjinizam i pitanje pobjede socijalizma u jednoj zemlji“, u *Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979, str. 204.

⁵⁸⁷Isac Deutscher, *Razoružani prorok, Biografija Lava Davidoviča Bronštajna Trockog, knjiga 2*, Zagreb, 1976, str. 46.

⁵⁸⁸Lav Trocki, „Pouke Oktobra“, u *Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979, str. 59.

разликовале од сличних делатности у другим европским земљама, па је на делу била консолидација левичара.

У периоду између 1922. и 1925, поступно долази до увида да се нови талас револуције неће догађати прижељкиваном динамиком. После Петог конгреса Коминтерне, одржаног у јуну и јулу 1924. године, почиње планирање већих акција на Балкану, који се сагледава као јединствен простор (Југославија, Албанија, Румунија, Бугарска и Грчка), у коме треба координирати акције. Не само да је, према Мануиљском, Балкан „чвор целокупне империјалистичке политике западних сила“, ⁵⁸⁹ него се успешно решење националног питања у духу социјализма, на Балкану, може касније узети као парадигма за праксу решавања националног питања и у другим деловима света. ⁵⁹⁰ Политички циљ деловања сада није изазивање брзих револуционарних промена, него постизање националне самосвести оних југословенских народа који се налазе под српском хегемонијом – што треба да заокружи стварање националне буржоазије, и потом истакне антагонизме између пролетеријата и власника средстава за производњу.

Инсистирање на решавању националног питања најпре је подразумевало деловање агитацијом и пропагандом, нарочито у оним деловима Балкана у коме су одређене нације биле или асимиловане, или подвргнуте хегемонији других нација. Како ова тактика није дала веће резултате, јер су националистички покрети били успешнији на терену, почев од 1924. године уводи се нова тактика, која укључује непосредне „терористичке методе“, како то стоји у документима југословенских тајних служби из тог времена. ⁵⁹¹ Циљ овако осмишљеног деловања био је да се спречи стварање било каквих споразума или компромиса између националистичких покрета и Владе у Београду, односно да се продубе антагонизми између нација и централне Владе, коју је контролисао краљ.

Примена ове тактике у Југославији требало је да доведе до стварања јаза између Срба са једне, Хрвата са друге стране, и буђење националне свести Црногорца и Македонаца. Како су на терену успешније биле локалне националистичке организације, попут ВМРО, и Хрватске републиканске сељачке странке, Коминтерна је настојала да успостави сарадњу управо са овим организацијама, са којима би посредно деловала, и то путем два канала: преко КПЈ, и независно, преко својих агентура. ⁵⁹²

Интензитет ових акција ослабио је после победе Стаљина и протеривања Троцког. Инсистирање на стварању Балканске федерације, надаље биће све суптилније, а излазак Совјетског Савеза из међународне изолације, 1933. године, донеће и другачију политику према Балкану, прилагођену становишту о могућности изградње социјализма у једној држави. ⁵⁹³

У трећој фази Коминтерна захтева од КПЈ да подржи екстремне националистичке организације, посебно Усташе, односно да се инфилтрира и у одређеном тренутку преузме вођство овим покретима. У том смислу, Коминтерна је непосредно умешана у терористичке акције на подручју Југославије, до којих долази тридесетих година прошлог века.

Преглед различитих фаза деловања Коминтерне у Југославији показује да су акције осмишљаване у духу стратегије о избијању светске револуције, али, истовремено, и стратешки планиране, у интересу побољшања међународног положаја Совјетског Савеза; најпре у функцији смањења војног притиска на Совјетски Савез, а потом у сврху стварања

⁵⁸⁹Иван Ристић, „Большевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Ibid*, str. 74.

⁵⁹⁰*Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов)*, Часть 1, Москва, 2000, 6 (Предисловие).

⁵⁹¹Архив Југославије, Министарство иностраних дела КЈ-Политичко одељење (АЈ, МИД-ПО), 334-31-85 – према Branislav Gligorijević, *Коминтерна југословенско и српско питање*, нав. О большевичким припремама за терористичке акције у нашој земљи и припреме атентата на Њ. В. Краља, председника г. Пашића и друге (извештај, без потписа и датума; на основу садржаја може се са сигурношћу закључити да је писан између 9–28. маја 1925. у Бечу, од стране агента југословенске владе, могуће „инсајдера“ у комунистичким редовима).

⁵⁹²В. Gligorijević, *Ibid*, str. 111 – 116.

⁵⁹³Mirjana Zorić, „Balkanska federacija – istorija jedne ideje“, у *Vojno delo*, 7/2018, str. 493-546; Isac Deutscher, *Staljin, politička biografija*, Globus, Zagreb, 1977, str. 365.

услова за међународно признање прве социјалистичке државе, и успостављање политичких веза и дипломатских односа са капиталистичким државама.

1. Политички контекст

Субверзивне акције које је организовала или инспирисала Коминтерна имале су двоструки карактер – спољни, што одговара делатностима на подручју других земаља, и унутрашњи, у оквирима саме Коминтерне, односно комунистичких партија земаља у њеном саставу.

У политичком смислу циљ ових акција био је да стварањем атмосфере несигурности и страха буду досегнути политички циљеви. У првом случају, терористичко деловање представљало је методу специјалног рата, а у другом – тај циљ била је партијска дисциплина.

Иако су поменута два циља често остваривана упоредним акцијама, може се рећи да се терор у оквирима комунистичких партија чланица Коминтерне интензивира у периоду када се одустаје од непосредног субверзивног деловања. То нарочито важи када је реч о деловању Коминтерне на подручју Југославије.

У овом поглављу најпре ћемо да укажемо на историјско-политички контекст оба облика терористичких акција Коминтерне, а потом ћемо прећи на осветљавање конкретних акција.

1.1. Подривање Версајског поретка

Пружање великих уступака Немачкој, ради престанка непријатељстава и ослобађања од баласта рата (Брест-литовски мир), совјетску Русију искључио је из табора земаља победница Великог рата. Мировни споразуми, који су силе победнице потписале у Паризу, 1919. године, добили су назив Версајски поредак, иако је само споразум са Немачком потписан у Версајском дворцу.

Осим обавезе исплата великих ратних репарација, ограничења војске и запоседања око 15 процената територија које су припадале Немачкој – Версајски поредак је, имплицитно представљао и одговор на појаву прве социјалистичке државе, која је посматрана као извесна претња за победничке земље, односно њихове несумњиво империјалистичке амбиције. То потврђује и деоба територија побеђених земаља. На Балкану су Бугарска и Албанија представљале подручје српских аспирација. Исправљање граница са Бугарском, међутим, није дозвољено због нарушавања односа снага на Балкану, али су Бугари морали да изврше територијалне уступке према Грчкој, да предају своју флоту, и одрекну се аспирација према Македонији. Италија је инсистирала на запоседању Албаније, која је, пре конципирања велике југословенске државе, сматрана подручјем које треба да припадне Србији и Црној Гори.⁵⁹⁴

Са друге стране, сама Немачка, која је после бекства цара постала република, суочена са бројним проблемима које је проузроковао ратни пораз, одједном је постала погодна тле за избијање револуције, а незадовољство условима живота после рата дестабилизovalo је и земље савезнице, попут Италије – која је представљала још једно подручје у коме је постојала озбиљна револуционарна мобилизација.

Уколико је стварање Вајмарске републике на неки начин предупредило избијање револуције, постало је јасно да само постојање социјализма представља мотив за радничке партије, а осим тога владало је уверење да ће јачањем совјетске Русије бити омогућен такозвани *извоз револуције*.

⁵⁹⁴ Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцинга*, Новинско издавачка установа „Службени лист“, Београд, 1955, стр. 142.

Француска и Британија рачунале су, у том контексту, на *санитарни кордон*, који се протезао од Балтичког до Средоземног мора. Нове државе, гарантоване Версајским поретком, Литванија, Летонија, Естонија (које су се отцепиле од Русије 1918. године), Финска, Пољска, Чехословачка, Мађарска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца представљале су, у том смислу, извесну брану од изливања комунистичких идеја, а исто тако и чврсту баријеру, која је имала за циљ да онемогуће трговачке путеве из Европе у Русију, и тако допринесе њеној изолацији.⁵⁹⁵

Западне силе су војном интервенцијом, али и подршком снагама које су губитници револуционарне промене у Русији, настојале да дестабилизују прву социјалистичку земљу на свету, и, здружено са економском блокадом, изазову политички преврат, односно успостављање демократске власти. Овај циљ био је и политички и економски примамљив, јер би у том случају огромни руски ресурси били на располагању западним компанијама.

Овај антагонизам према Совјетској Русији започео је у ствари годину дана пре успостављања Версајског поретка, 1918. када се британска војска, под изговором да не признаје Брест-литовски мир, искрцала на подручју Мурманска, и тако деловала на руској територији. Такође, силе Антанте успостављале су односе са Украјином, која у једном периоду није признавала совјетску власт.⁵⁹⁶

Совјетски Савез је настојао да на ово одговори, развијајући две врсте одбрамбених активности. Најпре, било је потребно подстаћи незадовољство у земљама санитарног кордона, како би та врста притиска приморала владе ових земаља да се трговински отворе према совјетској Русији, а са друге стране – непосредним револуционарним притиском у самом срцу Европе, а пре свега у Немачкој и Италији, за које је процењено да имају највећи револуционарни потенцијал.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца чинила се погодном земљом за дестабилизацију, због националних антагонизама, односно нерешеног националног питања.⁵⁹⁷ Процена је била да су народи који чине новонасталу краљевину, чак и они који су веровали у идеју југословенства, разочарани државом у којој доминантну улогу има Србија, као члан победничке коалиције у Великом рату.

Инсистирање на националном питању, међутим, није имало само непосредан политички смисао. Код совјетских теоретичара, а пре свега код Лењина, као што је претходно већ показано, владало је уверење да само у националним државама може избити у први план класна експлоатација, која је у вишенационалним земљама маскирана сложеним међунационалним односима. Са друге стране, Србија је, као једна од 27 земаља победница у рату, и сама остварила одређене империјалне аспирације, које су у ствари представљале аспирације њене буржоазије.

Сарадња са националистичким покретима у том смислу нема превасходно субверзивни смисао, него у одређеном смислу и програмско утемељење. Исто тако, не само Совјетски Савез, него и Коминтерна, подржавале су националистички покрет у Кини. Руски војни стручњаци су послати да помажу Чан-Кај-Шеку, а Коминтерна је захтевала од кинеских комуниста да приступе Коуминтангу, у његовој борби против империјализма.⁵⁹⁸

Стаљин је био мишљења да је циљ кинеске револуције ослобађање ове земље од колонијалних утицаја, а не социјалистичка револуција, што је утемељено на лењинистичкој доктрини да се отворени класни антагонизми могу јавити само у контексту националних држава, између пролетаријата и националне буржоазије. У том смислу, национално ослобођење представљало је предуслов за извођење револуције.

Сарадња са националистичким организацијама у Краљевини СХС била је дакле мотивисана идејом стварања заједничког фронта против Версајског поретка. Из тог је

⁵⁹⁵ *Ibid*, стр. 146.

⁵⁹⁶ *Ibid*, стр. 154.

⁵⁹⁷ Ivan Ristić, „Sovjetska Rusija i Kominternina protiv „Versajskog poretka“ na Balkanu posle Prvog svetskog rata“, u *Mesto i uloga društveno-humanističkih nauka u svetu, tematski zbornik radova, II*, Niš, 2018, str. 67-76.

⁵⁹⁸ I. Detscher, *Ibid*, str. 346.

разлога Коминтерна и на Балкану посебно обрађала пажњу на оне политичке снаге које су се супротстављале политичком поретку у својим државама.⁵⁹⁹ Основна интенција била је распарчавање Краљевине, на тај начин што би се створиле нове националне државе – Хрватска, Словенија и Македонија, док би Мађарима и Албанцима било дозвољено да се изјасне о томе да ли желе да се припоје матичним државама – што је укључивало потенцијално отцепљење дела Бачке и Косова.⁶⁰⁰ После дезинтеграције Краљевине, и стварања националних држава, у склопу револуционарних промена који би у том случају брзо наступиле, осмишљено је ново удруживање балканских народа у такозвану *Балканску федерацију*, која би била слободна асоцијација народа, заснована на власти пролетаријата.

Акције на Балкану биле су поверене Извршном комитету Комунистичке интернационале, који и према статуту ове организације треба да води бригу о оваквим делатностима. Међутим, да би се адекватније сагледала ситуација на терену, формирана је *Балканска комунистичка федерација*, са седиштем у Софији, коју су сачињавали представници балканских комунистичких партија. Такође, ради окупљања националних снага које по својој вокацији нису биле пролетерске, формирана је и Крестинтерна, односно *Сељачка интернационала*, а рад ових организација требало је да контролише *Балканска комисија у Москви*,⁶⁰¹ као и *Бечки биро*, задужен за тајне акције, који је деловао преко свог пункта у Цариграду.

Одељење за међународне односе, при Извршном комитету Коминтерне у Москви, било је задужено за координацију свих претходних организација и испостава, као и за подношење извештају најужем руководству Комунистичке интернационале.

Непосредне акције, у циљу дестабилизације а потом и дезинтеграције Краљевине СХС започете су још 1920. године, а посебно интензивирани од 1922. до 1924. године, када је преко Бечког бироа успостављен споразум са Унутрашњом македонском револуционарном организацијом (ВМРО), која је израсла из организације за борбу Македонаца против Турака. Споразум потписан у мају (Мајски манифест) подразумевао је непосредну сарадњу на подизању оружаног устанка, чији је циљ успостављање независне македонске државе.

Непуна два месеца касније успостављена сарадња са Хрватском републиканском сељачком странком, коју је тада предводио Стјепан Радић, а која је приступила Сељачкој интернационали. Овај споразум није подразумевао непосредну оружану акцију, јер је Радић веровао у парламентарни тип борбе, и у основи је био за опстанак федерације словенских народа, али у смислу заједнице независних сељачких република.

Сарадња са Косовским комитетом и бугарском земљорадничком имиграцијом требало је да помогне у дестабилизацији не само Краљевине СХС, него и Бугарске, која је водила снажну антисовјетску политику.⁶⁰²

1.2. Методе специјалног рата

Примена специјалних метода, односно „револуционарног терора“ није било страном руским комунистима, о чему је већ било речи у претходном поглављу. Политичка убиства, покушаји атентата на Цара (због чега је осуђен и Лењинов рођени брат), представљају примере ране револуционарне борбе, која је проистицала из наивног уверења да би се на овај начин могла створити дестабилизација земље и покренути револуционарни преврат.

⁵⁹⁹ В. Глигорјевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Институт за савремену историју, Београд, 1992, стр. 110.

⁶⁰⁰ *Ibid*, стр. 119.

⁶⁰¹ И. Ристић, „Бољшевичке акције на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“ *Архив, часопис Архива Југославије*, 1-2 2011, стр. 76.

⁶⁰² О Косовском комитету и сепаратистичко-терористичкој делатности Албанаца, више у Славенко Терзић, *Стара Србија*, Православна реч - Историјски институт Београд, Нови Сад/Београд 2012, стр. 270-279.

Насупрот томе, методе специјалног рата које је осмишљавала Коминтерна, подразумевале су зрелу политичку процену и ефекте сваког чина, као и могућност скривања правих инспиратора и организатора терористичких акција.

Субверзивне акције Коминтерне вођене су често упоредо са дипломатским активностима Совјетског Савеза, па су из тог разлога њихови починиоци и организатори морали да буду сакривени иза других политичких интереса и група које настоје да их спроведу.

Балканска комунистичка федерација и Бечки биро током прве две године деловања, од 1920. до 1922. године, у време када у Коминтерни још увек влада уверење о неизбежности револуције – на подручју Балкана углавном делују пропагандно, настојећи да искористе незадовољство сељаштва, које се после рата нашло поново у подређеном положају, упркос великим ратним заслугама и жртвама. Од балканских земаља посебну пажњу заокупљала је Бугарска, којој је статус поражене земље у рату, и губитак територија према којима је имала аспирације донео не само талас националног понижења, него и продубљене социјалне неприлике.

Права акција на Балкану почиње тек 1922. године, када се изнова очекује талас револуција у Европи. Председник Извршног комитета, Зиновјев, на Трећем конгресу Комунистичке интернационале, говорио је о путу револуције који ће ићи од Енглеске, преко далеког истока и југоисточне Европе до Балкана.⁶⁰³

Нова акција, на подручју Краљевине СХС, после напуштања идеје о револуцији у Бугарској, подразумевала је знатно директније активности, уз примену оружаних метода деловања. Избијање оружаних побуна требало је да прати и синхронизована субверзивна акција – стварање што већег јаза између Хрвата, Македонаца и Црногораца са једне, и Срба са друге стране.

Методе специјалног рата подразумевале су не само онемогућавање споразума између Радићеве Сељачке странке и Владе у Београду, него и придобијање официра оданих краљу, који би били охрабривани на смелије акције у обрачуна са политичким неистомишљеницима, како би се њихови противници одлучније супротставили репресији.

Захваљујући финансијској подршци Москве, агенти Коминтерне су могли да придобију новинаре тада најзначајнијих листова, у Србији и Хрватској – у којима се са једне стране подривала међунационална нетрпељивост, а са друге указивало на потребу сарадње Владе са Москвом.⁶⁰⁴

Сарадња са националистичким и сепаратистичким организацијама требало је да надомести непосредно учествовање комуниста у оружаним акцијама и атентатима, будући да је на националним организацијама био терет стварања националних држава. Међутим, овај план је запао у кризу, јер су сарадњу са комунистима отказали најпре ВМРО, а касније је у кризу доспела и сарадња са Хрватском сељачком странком.⁶⁰⁵

У уверењу да ове групације немају довољно снаге и ресурса да отпочну грађански рат који треба да доведе до националне дезинтеграције, Коминтерна је осмишљавала и непосредне терористичке акције.

Пошто је партнерство са ВМРО пропало, јер је у овој организацији превагнула антисовјетска струја, а затим је и Стјепан Радић, већ у јулу 1925. годину дана по повратку са Петог конгреса Коминтерне, ушао у владу са Николом Пашићем, и одрекао се учешћа његове странке у Сељачкој интернационали, тактика Коминтерне је морала да буде промењена. Упркос спремности Коминтерне да подржи националне покрете у дезинтеграцији Краљевине СХС, у овим организацијама нису били нити за стварање

⁶⁰³ И. Ристић, „Болшевичке акције на Балкану...“, стр. 74.

⁶⁰⁴ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija XX veka Zbornik radova VII*, Beograd, 1965 (93-186), str. 126.

⁶⁰⁵ B. Gligoriјеvić, *Kominternа jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 129.

Балканске федерације (ВМРО је настојао да створи Македонију као независну државу),⁶⁰⁶ или су, као Стјепан Радић били непријемчиви за револуционарну борбу, односно за насилно рушење државе.⁶⁰⁷

Неизвесно је да ли је атентат у Цркви Свете Недеље у Софији, 16. IV 1925. године, када је у току опела бугарском генералу Константину Георгијеву који је претходно убијен у атентату – уништена цела црква, и страдало 150 људи, организовала или инспирисала Коминтерна.⁶⁰⁸ Иако је званична Москва осудила овај инцидент – јер је представљао појединачни терористички акт, а не промишљену револуционарну акцију, није искључено да је његов инспиратор био Георги Димитров, односно Бечки биро Коминтерне, а да је цела акција била крајње конспиративна, па за њу нису знали ни у Балканској комунистичкој федерацији.⁶⁰⁹ Ову сумњу подржава чињеница да је поменути терористички акт подигао напетост између бугарске владе и комуниста, а осим тога продубио непријатељство са Краљевином СХС, коју је Бугарска сумњичила за сарадњу са бугарском емиграцијом и директну умешаност у атентат.

Оваква дестабилизација била је у интересу Коминтерне, па не треба искључити могућност њене директне умешаности, нарочито ако се зна да је Бечки биро истовремено припремао и атентате на краља Александра и Николу Пашића.⁶¹⁰ Ова брижљиво припремана акција наводно је пропала због неспремности југословенске секције у Балканској комунистичкој федерацији. Међутим, према другим изворима, акцију је требало да изведу бугарски комунисти (вероватно да би се додатно заострили односи са Бугарском), па је у ту сврху у Београд послата група од 70 атентатора, чији је циљ био да нападну све важније зграде у престоници Краљевине, Двор, зграде министарстава и Народну скупштину, и то у истовременим координираним акцијама – али је већина похапшена захваљујући дојави Британске обавештајне службе.⁶¹¹

Да је поменута акција заиста била припремана сведоче тајне одлуке Коминтерне да се на Балкану примене радикалне терористичке методе. Да се то односило и на Краљевину СХС указују обавештајни извори Министарства иностраних дела, такозваног Политичког одељења. У једној белешци, која није датирана, али се претпоставља да потиче из маја 1925. године, под насловом „О большевичким припремама за терористичке акције у нашој земљи и припреми атентата на Њ.В. Краља, председника Пашића и друге“, сажето али веома уверљиво описује се план активности, као и могућа места убацивања терориста за обављање ове акције.⁶¹²

⁶⁰⁶ Ivan Katadžijev, „Makedonsko nacionlano pitanje u politici Kominterne i Balkanske komunističke federacije do 1930. godine“, str. 71 <https://hrcak.srce.hr/en/file/319865> (pristup: 21.12. 2020)

⁶⁰⁷ B. Gligorijević, *Kominterni jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 114.

⁶⁰⁸ *Sofia Church Terror Attack Vie for Bulgaria Top Event*

<https://www.thefreelibrary.com/Sofia+Church+Terror+Attack+Vie+for+Bulgaria+Top+Event.-a0218282242> (приступ: 12. 11. 2020).

⁶⁰⁹ То недвосмислено тврди бугарски историчар Борислав Гърдев: „Ой е врџна точка на т.н. ултраљав тероризъм на нелегалната БКП, чиято цел е ликвидацијата на политическия елит на страната, предизвикване на анархия и хаос и създаване на благоприятни условия за вџшна болшевишка инвазия.

Решението за бомбената експлозија се вема от Коминтерна, којто след пропадане на химерата за световна револуција, се преориентира към открито терористични акции. За целта в България е изпратен П.Абаджиев и започва избиването на изтџкнати дџржавници, политици и културни дейци.“ Види „80 години от атентата акт в катедрала „Света Недеља“, <http://www.mediatimesreview.com/may05/Atentat.php> (приступ: 20.05. 2021.).

⁶¹⁰ Архив Југославије (АЈ), фонд 334- Министарство иностраних дела-Политичко одељење (АЈ, МИД-ПО), АЈ-334-31/85.

⁶¹¹ На овакав закључак сугерише Коста Николић: „Према подацима државних органа Краљевине СХС, у Бечу је 24. маја 1921. повереник руске Чеке 44 предао КПЈ наредбу за организовање терористичких одељења. Оригинално писмо упућено је Филипу Филиповићу; врху КПЈ наређено је да одмах приступи стварању терористичких група које треба да систематским радом „сломе моћ буржоазије и војске која је њеној служби“. Групе је требало да се формирају у свим већим местима, а централа је требало да буде у Београду, са највише 12 потпуно поузданих другова.“, види у К. Николић, *Мит о партизанском југословенству*, Завод за уџбенике, Београд, 2015, стр. 18.

⁶¹² Архив Југославије, (МИД-ПО), АЈ-334-31/85.

На непосредним припремама атентата у Београду, али и других планираних акција, учествовали су агенти Коминтерне Павле Бастајић и Мустафа Голубић, а у припремама им је помагао и бивши пуковник српске војске, Божин Симић.

Остаје дилема – из ког је разлога Коминтерна сматрала да је примена терористичких акција продуктивно средство за деловање у Краљевини СХС? Само неку годину раније, Коминтерна је осудила индивидуални терор *Црвене правде*, који је био фокусиран такође на челне људе државе. Највероватније, Коминтерна је проценила да би снажни удари у престоници Београду представљали сигнал за нагло деловање национално-ослободилачких покрета, првенствено у Хрватској и Македонији, а онда и у другим крајевима Југославије. Другим речима, постојала је процена да су националне тензије у Краљевини на таквом нивоу да би снажна акција у Београду била оправдана, у циљу подизања устанака. А то указује на континуиран обавештајни рад, односно познавање ситуације на терену.

Осим агентуре Коминтерне, на Балкану је деловала и *Бољшевичка агентура*, односно Одељења совјетских обавештајних структура, које су имале задатак да врше припрему кадрова за непосредне револуционарне акције.⁶¹³ Такође, ове агентуре су обучавале војно-диверзантске групе, које би у датом тренутку деловале као помоћ, у случају покретања пролетерске револуције.

Када је реч обавештајним делатностима, Коминтерна је могла да се ослони на међународне организације, попут *Међународне радничке помоћи*, која је прикупљала храну и одећу за најсиромашније раднике, *Међународну организацију за помоћ борцима револуције*, популарно названу „Црвена помоћ“, која је помагала жртве белог терора. Међутим, активности ових организација биле су, осим тога, не само субверзивно, пропагандно деловање против режима, него и прикупљање обавештајних података. То потврђује да је приликом хапшења, када се сазнало за припремање атентата, ухапшена и Даринка Цветковић, благајник „Црвене помоћи“, док је архива ове организације заплена.⁶¹⁴

После ових неуспелих акција, и пропале дестабилизације Краљевине СХС, притисак на Балкан постепено слаби, да би курс био потпуно промењен после 1928. године.

2. Директне акције Комуниста

2.1. Мариборска побуна 1931.

Побуна нижих официра у Марибору већ је поменута у претходном поглављу. Овде ћемо нешто ближе обрадити овај догађај, истичући у први план деловање Георги Димитрова.

Додуше, када је реч о овом догађају, у српској историографији преовладава став да је ова акција осмишљена од стране КПЈ, која је брзоплето следила инструкцију Коминтерне о подизању устанка „против монархофашистичког режима у земљи“.⁶¹⁵ Ово становиште, које преузима и Глигоријевић у свом обимном делу о односу Коминтерне и КПЈ, упућује на то да је у Марибору, још у лето 1931. године створена организација, чији је основни задатак био популаризација комунизма и организовање оружаног устанка. Међутим, у Шашићевом тексту изостаје податак ко је утемељио ову организацију у Марибору, и да ли је она била под контролом КПЈ, када је донела одлуку о акцији, супротно „реалном гледању на ситуацију“.⁶¹⁶

Са друге стране, словеначки извори дају другачију слику у вези са организацијом Мариборског устанка. Према овим изворима, Георги Димитров је, преко својих агената, најпре створио обавештајну мрежу међу официрима у 45. Пешадијском пуку, који је 1932. године био стациониран у Марибору. Главни човек у тој мрежи био је поручник Михајло Милојковић, звани Мирко. Реч је о младом официру, који је заједно са оцем препешачио

⁶¹³ Иван Ристић, *Ibid*, стр. 79.

⁶¹⁴ *Ibid*.

⁶¹⁵ Јефто Шашић, „Рад КПЈ на војним питањима 1919-1941“, *Војно дело*, 4-5, 1959, стр. 201.

⁶¹⁶ *Ibid*, стр. 203.

Албанију. Милојковић је после смрти оца најпре у Француској завршио средњу школу, а потом је похађао и универзитет, где је први пут дошао у додир са марксистичком литературом. По повратку у земљу, завршио је Војну академију у Београду. Убрзо се повезао са југословенским комунистима, а паралелно је одржавао везе и са Совјетском обавештајном службом, са којом је ступио у контакт преко њених агената убачених међу избеглице-белогардејце.⁶¹⁷

Милојковић је имао све особине потребне за доброг агента Коминтерне. Био је наочит, лепих манира, поседовао је способност убеђивања, остављао је снажан утисак – нарочито на жене. Не зна се да ли је у љубавној вези са Шарлотом, кћерком угледног банкара из Загреба која је живела у Марибору био по налогу Коминтерне, или је то била лична авантура. У сваком случају, веза са Шарлотом омогућила је Милојковићу да ступи у контакт са виђеним људима у Марибору, и тако дође до значајних информација, које је прослеђивао Димитрову. Временом, и Шарлота је заврбована, и пружила је знатан допринос организацији пуча у Марибору.⁶¹⁸

Требало је наине омогућити да се будући учесници пуча састану насамо а да то не привуче пажњу. Милојковић је од генерала Шошкића затражио и добио дозволу да се једна мала просторија, у саставу официрске мензе, обезбеди за друштвени живот нижих официра. У тој просторији Милојковић се састао са другим учесницима пуча, од којих неке сам врбовао, док су други заврбовани каналима Коминтерне.

У омањој просторији у Господској улици, Милојковић је организовао састанак са потпуковником Лујом Мичићем, мајором Стокићем и мајором Атанацковићем, а затим се круг ширио на официре и подофицире из других гарнизона, а план преузимања гарнизона а потом и града добијао на детаљима.

Заврбованим пучистима, који нису били у вези са Коминтерном, Милојковић је објашњавао због чега се постојеће стање у војсци више не може толерисати, на начин који је био прихватљив његовим слушаоцима:

„Mirko je na široko in globoko pojasnjeval teror, ki ga iz vaja Pero Živković in kako je treba nekaj proti temu ukreniti. Nad vse je hvalil Rusijo in njeno ureditev. Ob koncu je še novemu gostu zabičal, da nihče ne sme ničesar izvedeti. Pozno ponoči, ko je novi gost zapustil »Zamorca«, se je na ulici potipal po glavi, ter se spraševal ali je še vedno isti človek, kot pred usodno večerjo. Mirko in ta mala družba sta ga spravili v organizacijo, iz katere bi ga tudi sam hudir več ne mogel potegniti.“⁶¹⁹

О припремама за пуч Милојковић је извештавао Димитрова, који је обезбеђивао новац за наставак акције.⁶²⁰

Средином априла 1932. године, Лујо Мичић је „проваљен“, али као агент Италије, изведен пред преки суд и погубљен. Било је потребно установити да ли је одао припреме за пуч у Марибору. Како се извесно време ништа није догађало, Милојковић и други пучисти су наставили са припремама.

Георги Димитров је планирао да се пуч изведе ноћу, 16. на 17. мај 1932. године, када су сви официри из завереничких група били на дежурствима у својим касарнама. Било је планирано да у одређено време онеспособе официре и подофицире који су спавали у оквиру

⁶¹⁷ Andrej Zlobec, *Častnik Kraljevine Jugoslavije, samozaložba Dušica Kunaver, Javna agencije zas knjige, Ljubljana, 2010, str. 125*

⁶¹⁸ A. Zlobec, *Ibid*, str. 119.

⁶¹⁹ „Mirko je naširoko i naduboko objasnio teror koji je sprovođi Pera Živković i kako nešto treba предузети против тога. Пре свега је хвалио Русију и њено уређење. На крају је свом госту поручио да нико ништа не треба да зна. Касно увече, када је нови гост изашао из „Заморца“, на улици, запитао се да ли је и даље исти човек као пре ове кобне вечери. Мирко и ово мало друштво довели су га у организацију из које ни сам ђаво више није могао да га извуче. *Ibid*, str. 126.

⁶²⁰ *Ibid*, str. 128.

гарнизона, и да преузму непосредну команду над војницима. Акција је, међутим, отказана у последњем тренутку, из разлога који данас нису познати.

Непуна два дана касније један нижи официр је изгубио своју копију плана побуне, током шетње Марибором. Тај план је пронашао други официр, који није био члан завереничке групе, и видевши о чему је реч, о томе одмах обавестио команду.⁶²¹

Уследила је хитна блокада гарнизона, а током ноћи сви завереници су ухапшени на спавању. Милојковић и други завереници пребачени су у касарну Меље, где је убрзо отпочела цивилно-војна истрага. Међутим, Милојковић је, уз помоћ неоткривеног завереника Алтарера, успео да побегне. То је учињено за време док је Алтарер био дежурни официр у притвору.

У потоњем бекству, Милојковићу је помогла Шарлота, обезбедивши склониште у хотелу *Меран* у Марибору. Ипак, полиција је дознала где се крију Милојковић и Алтарер, па је опколила хотел. Дошло је до размене револверске ватре. Алтарер је рањен, а потом и ухваћен, док је Милојковић извршио самоубиство.⁶²²

После кратког суђења, мајор Драгољуб Атанацковић је стрељан, а други завереници осуђени на вишегодишње казне робије.

Неуспех пуча представљао је озбиљан ударац за агентуру Коминтерне. Са друге стране, то што су се активности одвијале иза леђа Комунистичке партије Југославије било је посебно непријатно за Извршни комитет Коминтерне и Балкански биро. На све то, покушај пуча у Марибору неповољно је утицао на углед Совјетског Савеза.

Из тог разлога, овај се догађај у званичној историографији КПЈ интерпретирао као усамљена акција, коју су на своју руку спровели официри, без консултација са пролетерским руководством.⁶²³ Међутим, овај је догађај осмислила Коминтерна, која је требало да обезбеди и подршку пролетаријата и других режиму ненаклоњених друштвених структура у Марибору, држећи сам пуч у строго конспиративним оквирима из разумљивих разлога.

И сам начин извођења подсећа на рукопис Коминтерне. Главни пучисти су организовани тако што су најпре индивидуално заврбовани, а тек онда је организован њихов сусрет. Вероватно је и са представницима пролетаријата договорена нека акција подршке, која је требало да започне када то буде сигнализирано.

Знатно је загонетнији смисао ове акције. Да ли је Коминтерна на овај начин припремала ширу акцију, чији је крајња сврха требало да буде отцепљење Словеније, уз аутоматску пролетерску револуцију? Уколико се има у виду да су исте и наредне године организоване још неке сличне акције, тешко је избећи утиску да се радило о јединственом плану дестабилизације Југославије, или синхронизованом подизању устанака у њеним деловима, који би довели до распада земље.

Мариборска побуна показала је да Коминтерна и КПЈ имају утицаја и на војне кадрове, официре и подофицире, односно да у Војсци постоје *тајне ћелије* војника и командног кадра придобијеног за остваривање револуционарних циљева.⁶²⁴ То се пре свега односило на слабење војне силе, у случају унутарњих сукоба, односно – а то је за Коминтерну свакако био одсудан задатак – смањење војне претње у случају евентуалног напада под командом Антанте, напада на Совјетски Савез.

⁶²¹ *Ibid*, str. 133.

⁶²² *Ibid*, str. 139.

⁶²³ „... организатори побуне нису покушали да за свој намеравања преврат нађу подршку изван касарне, међу мариборским радницима, чак ни међу војницима, тој главној снази са којом су намеравали да изведу побуну. Како нису успели да дођу у везу са Централним комитетом у Бечу, одложили су побуну за почетак маја, а за то време завера је била откривена...” Julijana Vrčinas, *Naša najnovija istorija*, *Ibid*, str. 117.

⁶²⁴ Јефто Шашић, стр. 204.

2.2. Припреме за Црногорски устанак 1932.

Уколико је Коминтерна имала непосредан утицај на покушај устанка у Црној Гори, чији су непосредни организатори били комунисти и црногорски федералисти, онда је то свакако мотивисано не само идејом о дестабилизацији Југославије, него и намером да се коначно одстрани центристичке идеје које је црногорско руководство дуго заступало (чак и после Дрезденског конгреса КПЈ).

Будући да су архиве у Совјетском Савезу у којима се чувају документа из овог периода и даље затворене за ширу јавност, не може се са сигурношћу тврдити да је Коминтерна непосредно утицала на припреме за акције којима је крајњи циљ био отцепљење Црне Горе од Краљевине Југославије и припајање Совјетском Савезу – како је то формулисао Адолф Мук, главни стратег овог неуспелог устанка.

У Црној Гори је после проглашења шестојануарске диктатуре деловао такозвани *национално-револуционарни покрет*, који је ујединио некадашње црногорске федералисте и комунисте. Циљеви и једних и других били су независна Црна Гора, која би се, путем оружаног устанка издвојила из Краљевине.⁶²⁵ Федералисти су очекивали непосредну помоћ Италије, док су се комунисти, независно од ставова КПЈ, ослањали на Коминтерну, иако изостају прецизни подаци о томе да ли су са Коминтерном имали непосредне контакте.

Према налогу из Москве, ове одлуке преточене су у одлуке Пленума Централног комитета КПЈ, када је већ средином 1930. године издат проглас о формирању револуционарних чета које треба да припреме устанак.⁶²⁶ Проглас сличне садржине, као позив на борбу за формирање радничко-сељачке републике, Покрајински секретаријат КПЈ Црне Горе упутио је радницима и сељацима 1932. године.⁶²⁷

Надаље, непосредне припреме устанка предузео је национално-револуционарни комитет. Баш као и у Словенији, успостављен је контакт са бившим официрима војске, који су имали своје везе у актуелном армијском сазиву.

Централни комитет КПЈ противио се сарадњи комуниста са федералистима у Црној Гори, сматрајући да федералисти немају подршку у народу, и да могу да компромитују комунистички устанак. Такође, Централни комитет КПЈ био је мишљења да нису сазрели услови за подизање устанка, односно да томе треба да претходи пуна консолидација комуниста, односно успостављање већег степена подршке код радника, а нарочито код сељака.⁶²⁸

Па ипак, догађаји на терену нису потврђивали овакав став КПЈ. Најпре, федералисти су били знатно утицајнији него што је то стајало у анализама Партије, а осим тога и расположење у народу је било за подизање устанка, мада није владао јединствен став о томе шта треба да буде његов крајњи циљ – већа аутономија у оквиру Југославије, или потпуно отцепљење Црне Горе, и стварање независне државе. Другим речима, упркос томе што федералисти нису били за војно решење кризе, и директну конфронтацију са режимом, расположење у народу је и даље ишло у прилог избијању устанка.

Оно што је најдиректније подстицало избијање устанка је економска криза, која је почетком тридесетих година нарочито погодила црногорско село.⁶²⁹ Незадовољство сељака, са друге стране, допуњавали су црногорски студенти који су се школовали у Београду. Дошавши са демонстрација одржаних у Београду, у мају 1932. године, студенти су организовали велике демонстрације у Никшићу, у којима је учествовало више хиљада људи – а један од говорника на овом скупу, Јефто Павић је између осталог рекао:

⁶²⁵ Tomica Nikčević, „Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929-1937“, *Istorija 20. veka – zbornik radova* III, Beograd, 1962, str. 144.

⁶²⁶ B. Gligorijević, *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 244.

⁶²⁷ *Ibid*, Br. 8182, XIX, 2-1, 1930.

⁶²⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ), AJ-507-1932/195/IV.

⁶²⁹ Željko Karaula, „Sekula Drljević i crnogorski federalisti u razdoblju šestojanuarske diktature (1929-1935)“, *Matica*, br 62, leto 2015. Podgorica, 2015, str. 116.

„Треба да батину режима отmemo и ударимо режим по његовим леђима. Више се не може ћутати већ силу треба силом одбити и побиједити“.⁶³⁰

Ове су демонстрације силом растурене, уз повређене на обе стране. Недуго потом, организоване су и друге демонстрације, приликом посете председника Народне скупштине Краљевине Југославије, Косте Куманудија – некадашњег министра унутрашњих послова и представника српске политичке елите. У организацији ових демонстрација, значајну улогу одиграли су комунисти, али је међу окупљенима, који нису дозвољавали Куманудију и неким министрима из југословенске владе да говоре, било и много припадника мањих сељачких и националистичких организација. Нереди је заправо отпочела група студената, а када је један од њих ухваћен и наочиглед присутних тучен, новинар Стојан Шпадијер се побунио и обратио министрима и Куманудију констатацијом да треба да их буде срамота да бију децу – што је изазвало још гласније повике из масе, па је било немогуће наставити јавно обраћање представника власти.⁶³¹

Шпадијер је на лицу места ухапшен, а сељаци из околних села убрзо су са оружјем – традиционалним „кубурама“ али и модернијим наоружањем, дошли на Цетиње, и претећи пуцали у ваздух. Министри и жандари су опкољени, а после преговора маса је пристала да пусти београдске званичнике тек када је полиција пустила Шпадијера.

Иако је Јефто Павић, који је заступао земљораднике, свакако био главни организатор демонстрација, у њима је било видно присуство комуниста, који су на терену лако ступали у савез са незадовољним сељацима. Па ипак, руководство КПЈ је остало доследно у својој процени да услови за устанак још нису сазрели.

Остаје загонетно из ког је разлога Покрајински комитет игнорисао ова упозорења Централног комитета КПЈ, и наставио сарадњу са федералистима у национално-револуционаром комитету. Да ли се Коминтерна непосредно умешала у ове догађаје, свесно заобилазећи неконсолидовани Централни комитет?

У сваком случају, Централни комитет КПЈ упозорава Покрајински комитет у Црној Гори да организација устанка не подразумева методе терористичке акције:

„Централни комитет истиче неколико слиједећих принципа на којима треба радити у црногорском покрету: „1) основа и суштина споразума мора бити... маса, а не декларација вођа, не појединачних акција партизанских група, 2) заједничко припремање и организовање делимичних акција маса, 3) рад унутар национално-револуционарних група, њихово придобијање за наше паролe и организације и 4) раскринкавање свију национал-споразумашких вођа, као Дрљевића и др. и са стране оних елемената из национално-револуционарних група који су готови да се боре са нама.“⁶³²

Захтев КПЈ да црногорски комунисти раскринкају Секулу Дрљевића, који је у договору са Мачеком настојао да вршењем перманентног политичког притиска издејствује промену државног уређења, односно федеративну републику уместо монархије, можда треба сагледавати у контексту напуштања сарадње са Хрватском републиканском сељачком странком, односно проналажења бољег партнера у усташкој организацији – што је такође могло да буде иницирано од стране Коминтерне.

Адолф Мук, црногорски комуниста, који је био ухапшен и саслушаван после атентата на Милорада Драшковића, непосредни је организатор „црногорског пуча“. Као и у Словенији, и овде су постојале везе са Италијом, остварене овог пута преко црногорских федералиста. Наиме, оружје за пуч је допремано из Италије, а Мук је радио на припремању

⁶³⁰ *Ibid*, str. 118.

⁶³¹ О томе постоји сачувано сведочанство, у виду пријаве управи Зетске бановине, коју је потписао управник цетињске полиције: видети Прилог 1, на крају рада.

⁶³² Tomica Nikčević, *Ibid*, str. 62.

ударних група, чији је задатак да низом синхронизованих терористичких акција дестабилизују Црну Гору, пре него што официри преузму касарне а затим заједно са организованим сељацима и пролетерима освоје државне институције и прогласе директно припајање Совјетском Савезу.

Будући да је у реализацију плана укључена и Италија, која је остала незадовољна версајским поретком, и чије територијалне аспирације на Балкану нису биле задовољене, има основа за веровање да је целокупну акцију осмислила управо Коминтерна. Италија је у томе видела свој интерес, јер би у случаја распада земље могла да заузме хрватско и вероватно део црногорског приморја, а у таквој ситуацији долазила је у обзир и окупација Албаније. У сваком случају, међународну подршку пучу у Црној Гори могла је да пружи само разграната агентура, па је наивно веровати да је национално-револуционарни комитет могао да самостално координира међународну подршку.

3. Деловање путем десничарских терористичких организација

3.1. Велебитски (Лички) устанак 1932. године

За разлику од припрема за мариборски и црногорски пуч, Велебитски устанак, који је у ствари био сведен терористичку акцију, нису извели чланови Комунистичке партије Југославије, нити агенти Коминтерне, него припадници Усташког покрета, односно некадашњи чланови Хрватске странке права. Међутим, као што ћемо видети, у припреме овог устанка непосредно је била умешана и Коминтерна, а од КПЈ је тражено да подржи овај сепаратистички покрет.

И Велебитски устанак догодио се исте године када су припремани и пучеви у Словенији и Црној Гори, и отприлике у исто време када група комуниста у Бихаћу припрема акцију отимања оружја за будући оружани устанак на територији Босне.⁶³³

У својој студији о политици Коминтерне према Југославији и српском питању, Бранислав Глигоријевић закључује како је свака *угњетена* нација припремала свој *национално-ослободилачки рат*, независно једна од друге.⁶³⁴ Међутим, чињеница да се ове припреме догађају у кратком временском интервалу пружа индицију да је постојала извесна координација, коју у то време није могла да пружи Комунистичка партија Југославије.

Припреме за Велебитски устанак започете су још током првих дана пролећа 1932. године, у исто време када је припремани пуч у Марибору, и нешто пре започињања непосредне припреме за устанак у Црној Гори. Припремама је из егзила руководио Анте Павелић, који је Краљевину СХС напустио још неколико дана после проглашења диктатуре, док је акцијама на терену руководио Андрија Артуковић.

Артуковић се у то време налазио на челу тајне терористичке организације *Хрватска национална омладина*, а новац за извођење акције добио је од Павелића, који је средства несумњиво обезбедио у Италији. План је био да се терористичким акцијама скрене пажња народа, који би потом био наоружан, како би се створиле праве устаничке формације и започео народни устанак са циљем запоседања *историјских граница Хрватске*, осим Далмације, која би била уступљена Италији.

Наиме, Павелић је са високим чиновником фашистичке организације, Робертом Форгесом Даванзатијем успоставио својеврсан договор, који за подршку Италије Усташком покрету и субверзивним акцијама у Краљевини Југославији, заузврат нуди не само укидање разграничења према Рапалском уговору, него и већи део Далмације.⁶³⁵

⁶³³ Ј. Шишић, стр. 202.

⁶³⁴ В. Глигоријевић, *Коминтерна и југословенско и српско питање*, стр. 247.

⁶³⁵ Т. Стојков, „О такзваном Личком устанку, 1932.“ *Часопис за савремену повјест* 2/1970 (167-180), стр. 168.

Обука усташке емиграције обављала се на неколико места, у логорима у Бовињу, Бресци и Липари, а до почетка 1932. године већ је било око 500 обучених усташких емиграната, спремних за терористичке акције у Југославији.

Велебитски устанак није прва терористичка акција усташког покрета у Југославији, будући да су и раније, углавном преко Мађарске, убацивани диверзанти који су углавном минирали железничке пруге.⁶³⁶ Међутим, у овим акцијама су избегаване људске жртве, као и непосредни сукоб са војском и полицијом Краљевине.

Припреме за већу акцију, са битним карактеристикама терористичког чина, Усташе су почеле да припремају током пролећа 1932. године. Јуцу (Јурај) Рукавини је препуштено осмишљавање акције, као и рад на терену, у Лици – у којој је настојао да придобије сељаке за подршку свеопштем устанку у Хрватској.⁶³⁷ По томе се, у ствари, ова акција разликује од класичног терористичког чина – јер је требало да представља само иницијум за већу побуну. Почео је и допремање оружја, које је пребацивано на Велебит у неколико тура.

Прва терористичка акција подразумевала је напад на жандармеријску станицу у Брушанима у близини Госпића. Преко Италијанске границе пребачена су десеторица усташа обучених у кампу у Италији. Седмог септембра 1932. године нападнута је жандармеријска станица, тако што су најпре пресечене телефонске жице, а онда бачена и експлозивна направа пред њена врата.⁶³⁸ Жандарми су пружили неочекивано снажан отпор, тако да је приликом окршаја убијен један усташки терориста. Напад је трајао око пола сата, а након тога нападачи су се разбежали. Чланови убачене терористичке јединице су доспели до италијанског дела Задра, тако да су остали ван домашаја југословенске војске и полиције.

Непосредни учесник и сведок ових догађаја, Ивица Абрамовић, указује да је акција била лоше припремљена, односно да убачени „терористи“ нису испољили никакву храброст: „Одједном је тако сјевнуло свјетло да се видјело као дан, а уто се чула и јака детонација која је пробудила цијело село. Одмах су почели пуцати и викати, а чула се и експлозија бомбе. Шупер и Барић су тако рекли, јер су они били војници. Нас тројица смо на хорук покушали поломити жице, али нису попуцале иако смо савили ступове до земље. Не знам тко је рекао — не иде, бјежимо.“

Из истог сведочаства сазнајемо да су међу терористима, осим усташа, били и комунисти:

„Ја сам стајао иза моје авлије, а ту су усташе ишли цестом и викали: »Живио Анте Павелић, живјела слободна Хрватска«, а онај пискутави глас који сам описао, Јоцкета Рукавина, викао је; »Живјела револуција, живјела Русија«. Тако су прошли и крај моје куће, а међу њима је био и Јерко Судар.“⁶³⁹

Овде треба да обратимо пажњу на сведочење о Рукавини, који се у усташким изворима помиње као активиста тог покрета, док Абрамовић сведочи да је у ствари био комуниста – што пружа извесно поткрепљење да су чланови КПЈ успели да се инфилтрирају у усташке редове, и да су Комунисти били најнепосредније укључени у организацију устанка. Притом остаје отворено питање да ли је ова сарадња остварена каналима Коминтерне, односно њених обавештајних бироа и агентура, или непосредно.

Уследила је велика војно-полицијска акција у Лици и Приморју, а том приликом су откривени помагачи, заплена велика количина оружја, и започето темељно чишћење терена. Тако је створен утисак да је ова акција далеко већих размера него што је била, па је једна у основи неуспела терористичка епизода захваљујући претераном одговору

⁶³⁶ *Ibid*, str. 167.

⁶³⁷ Ivica Abramović, „Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. u Brušanima“, ČSP 22 (1-2) 187-207 (1990), str. 187.

⁶³⁸ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavličić, Zagreb, 2002, str. 40.

⁶³⁹ Ivica Abramović, str. 194.

југословенских власти успела да оствари један од својих циљева, да скрене пажњу на постојање ослободилачког покрета у Хрватској:

„Акција усташке групе у Брушанима приказивана је као почетак грађанског рата у Југославији и одлучан заокрет у борби Хрвата против владајућих кругова у Београду. У усташким круговима акција је названа Лички или Велебитски устанак. Но, радило се ипак само о диверзији ограниченој на уско подручје, која није изазвала ширу и масовнију акцију и стваран пријелаз с политичке на оружану борбу.“⁶⁴⁰

Релативно спора реакција Комунистичке партије потврђује уверење да је директива за подршку стигла из Бечког бироа Коминтерне. Наиме, Комунистичка партија се својим прогласом, којим народ Лике и Далмације позива на учешће у оружаном устанку упутила у децембру 1932. године, када су на терену били још само војска и полиција а оружје заплењено и већина активиста похапшена.

Пре него што будемо указали на став Коминтерне о подршци овом устанку, треба указати на податак да је усташкој организацији било познато да Комунисти имају намеру да се инфилтрирају, и да се наметну као саорганизатори, или чак вође будућег устанка – па је у том смислу издато упозорење да се акција припреми на такав начин да ни у ком случају не буде касније тумачена као „комунистички преврат“.⁶⁴¹

После прогласа, након напада на жандармеријску станицу у Лици, Горкић је упутио директиве партијским организацијама на терену да подрже устанак, али да се истовремено потруде да продру у усташки покрет, и критиком фашистичких идеја његовог руководства, практично преузму устанак. Будући да до устанка није дошло, после репресалија режима, КПЈ је, такође по налогу Коминтерне, настојао да успостави везу са усташама путем Групе хрватских националних револуционара, које је руководство КПЈ покушало да образује после пропасти Велебитског устанка.⁶⁴²

У *Пролетеру*, централном партијском гласилу, убрзо се појавио текст који најнепосредније позива на прикључивање усташким устаницима, иако на терену заправо није било никаквог устанка:

„У последње вријеме почиње да се шири особито у Лици и сјеверној Далмацији усташки покрет против српских окупаторских власти. Било је више сукоба између наоружаних усташа и жандара. Међу Шибеником и Бенковцем усташе су дигли у зрак четири жандарске касарне. У сукобима у Лици заробили су усташе 5 жандара и одвели их собом као таоце. Влада је, да угуши покрет прогласила опсадно стање у тим крајевима, послала тамо 1,400 жандара, три батаљона војске, два кавалеријска одреда стројних пушака (митраљеза) и једну брдску батерију.“⁶⁴³

Разуме се, у чланку се екстремно-десничарски мотиви за ову акцију интерпретирају уз коришћење типичних општих места, вокабуларом Коминтерне о сазревању услова за револуцију. Незадовољство на националном плану, тако је протумачено као последица експлоатације, која потиче од великосрпске хегемоније. Отуда и проистиче потреба да комунисти подрже овај устанак:

„Из околности да усташки покрет започиње у Лици и сјеверној Далмацији - најсиромашнијим крајевима Југославије - може се закључити да социјално-економски моменти играју велику улогу у том покрету. Али значење националног момента такођер је велико, јер је покрет највише развијен у хрватским дијеловима Лике и сјев. Далмације. Комунистичка партија поздравља усташки покрет личких и далматинских сељака и ставља се потпуно на њихову страну. Дужност је свих комунистичких

⁶⁴⁰ *Ibid*, str. 41.

⁶⁴¹ Т. Stojkov, str. 176.

⁶⁴² *Ibid*, str. 261.

⁶⁴³ „Усташки покрет у хрватским крајевима“, *Пролетер*, мај 1932, стр. 1 и 2.

организација и сваког комунисте да тај покрет потпомогну, организирају и предводе.“⁶⁴⁴

Иако се у наставку овог текста изражава извесна ограда када је реч о Павелићу, који се јасно приказује као „фашистички елемент“, пре свега због непосредне сарадње са Мусолинијевом владом у Италији, за КПЈ је Велебитски устанак потенцијално револуционарни догађај, који после прве, националне фазе треба усмерити ка стварању социјалистичке републике. У том смислу, из сељачког устанка, баш као у Русији, одмах долази социјалистичка револуција. Са друге стране, начин на који *Пролетер* извештава о једној неуспелој терористичкој акцији указује на технику пропагандног рата која је већ била усавршена у штампи под контролом Коминтерне и НКВД.

Добра организација Коминтерне, обученост њених чланова и могућност процене ситуације на основу мноштва података са терена – и на основу тога обликовање стратегије дугорочног деловања, резултирала је, између осталог, коришћењем других терористичких организација (заснованих на принципима индивидуалног терора), за обављање одређених акција. То је било упутно, посебно у оним ситуацијама где циљ акција није био иницијум за подизање устанка, него дестабилизација земље, у сврху слабљења њеног међународног положаја.

Будући да се Хрватска сељачка странка показала као непоуздан партнер, када је реч о непосредним акцијама на рушењу „версајске творевине“, а после неуспелог покушаја да се Радић увуче у Коминтернину стратегију, КПЈ је, и самостално а и према инструкцијама из Москве, као стратешког партнера изабрала усташку организацију.

Сарадња са усташама поклапа се са последњим периодом у коме је Коминтерна настојала да изазове распад Југославије – од шестојануарске диктатуре, све до успостављања политике Народног фронта.

Извршни комитет Комунистичке интернационале је 1930. године упутио писмо руководству КПЈ, у коме се изричито тражи да југословенски комунисти закључују *борбене споразуме* са националним покретима, који су у стању да организују оружану борбу против диктатуре.⁶⁴⁵

Усташки покрет се из више разлога одмах наметнуо као партнер. Пре свега у организационом смислу. Усташе су располагале обученим диверзантским јединицама, које су припремане у Италији, а касније и у Мађарској, а били су и добро обскрбљени оружјем. И једно и друго било је од нарочитог значаја, зато што се сама Коминтерна није хтела уплитати у терористичке акције, из доктринарних разлога.⁶⁴⁶

Залагање за класну борбу, и револуцију, не подразумева акте индивидуалног терора, осим у изузетним ситуацијама. Како су акције усташа пре свега биле усмерене на индивидуални терор који се није непосредно тицао главних носилаца власти, односно диктатора и његових најближих сарадника, то је за Коминтерну било неприхватљиво да непосредно организује терористичке акције чија би мета били официри или чиновници Краљевине.

Сарадња са усташким покретом за комунисте се чинила прихватљивом и када је Павелић, практично одмах по завођењу диктатуре, отишао у иностранство, и тамо се повезао са организацијом ВМРО, која је већ тада важила за екстремно националистичку, и неподобну за сарадњу. Коминтерна је само накратко успоставила сарадњу са овом организацијом, али је Ванча Михајлов ту сарадњу убрзо прекинуо. Видећемо, нешто касније, да су се комунисти у Македонији сукобљавали са активистима ВМРО.⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ *Ibid.*

⁶⁴⁵ Архив Југославије (АЈ), збирка 790, Комунистичка интернационала (КИ), АЈ-790-1930/18а.

⁶⁴⁶ Branislav Gligoriјеviћ, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, стр. 258.

⁶⁴⁷ Hrvoје Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavličić, Zagreb, 2002, стр. 54.

Исто тако, Павелић је отворено сарађивао са италијанским фашистима, а договори о националном ослобођењу и успостављању независне Хрватске подразумевали су и значајне територијалне уступке фашистичкој Италији, што се није могло правдати у контексту погледа Коминтерне на национално питање. Са друге стране, генерална доктрина Коминтерне била је да ослабе Версајски поредак, па је спор са Италијом, односно њено укључивање у спор са Антантом, која је гарантовала опстанак Југославије био добродошао у циљу изазивања кризе у Европи.

Упркос сарадњи са екстремном десницом и договора са фашистима, Павелић и усташки покрет доста дуго нису били детектовани као фашистичка организација. Тако је за илегално руководство СКОЈ-а, усташки покрет *објективно револуционаран*, јер се „бори против фашистичке диктатуре и за буржоаско-демократски режим“, а уз то се залаже за национално ослобођену Хрватску, и спреман је да у остварењу тих циљева користи оружану силу.⁶⁴⁸

Разумевање диктатуре и београдског режима као фашистичких творевина, и затварање очију пред отвореном сарадњом усташа са једним декларисано фашистичким режимом, разумевање Павелића и његових присталица као типичних представника грађанско-националистичке струје, међутим, пратила је још већа илузија – да ће КПЈ моћи да стане чело народно-ослободилачког покрета у Хрватској, онда када терористичке акције усташа остваре „критичну масу“, и остваре национални устанак.

Ова идеја о коришћењу „националне енергије“, да би се потом еманципацијом радника и сељака остварио прави револуционарни преврат, свакако је настала у сенци Октобарске револуције, која је почела као грађанска преврат, а завршила се као социјалистичка револуција, с тим што је овде иницијална каписла требало да буде народно незадовољство због великосрпске хегемоније. Из тог разлога, руководство КП је, после консултација са Коминтерном, подржало такозвани *Велебитски устанак*, који је тај карактер имао само у штампи: режим је у обичном терористичком акту у новинама придавао већи значај, јер је тако могао да оправда широку полицијску акцију, док је илегална комунистичка штампа настојала да преувеличавањем догађаја утиче најпре на официре и војнике да се одметну и откажу послушност, формирајући војне јединице, које ће бити језгро будућег револуционарног покрета.

Међутим, убрзо после ових догађаја, започиње период удаљавања комуниста од усташа, а пре свега дистанцирање од Павелићевих чланака, који имају све отворенији фашистички карактер. Ипак, овај процес је ишао сасвим постепено, зато што су Павелићевом покрету били одани и многи радници, а нарочито лички сељаци, који ће после успостављања НДХ бити језгро борбених јединица овог покрета.

После доласка Хитлера на власт, 1933. године, још увек се извесно време не може јасно оценити карактер усташког покрета, који је и даље под доминантним утицајем Италије. Са друге стране, у овом периоду Француска дипломатија зачиње идеју Народног фронта, а у складу са тим Барту, министар иностраних послова Француске, долази у Београд, како би утицао да Југославија призна Совјетски Савез.⁶⁴⁹

Почетак заокрета ка политици Народног фронта у извесном је смислу пацификовао комунисте. У сваком случају Коминтерни није одговарао атентат на краља у Марсеју, у тренутку када долази до новог зближавања Француске и Југославије, што је, независно од признања СССР-а, за совјете био значајан дипломатски искорак.

⁶⁴⁸ *Ibid*, str. 259.

⁶⁴⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, str. 42.

3.2. Сарадња са ВМРО

За разлику од сарадње са усташком организацијом, оформљеном вероватно у периоду после Павлићевог одласка из земље, контакти са ВМРО датирају из првог периода утицаја Коминтерне на догађаје на Балкану. Двдесетих година прошлог века Коминтерна је ситуацију на Балкану посматрала из угла тек окончаног рата империјалних сила против тек формиране совјетске републике. Детектовање неуралгичних тачака у версајском поретку, и субверзивне делатности на проширивању и продубљивању ових криза, у стратешком смислу подразумевале су и коришћење партијских ресурса на терену. Одабрани комунисти из Бугарске и Југославије тако постају агенти Коминтерне, који делују у складу са проценом ситуације и политичким интенцијама из Москве.

Организација ВМРО имала је своје борбено крило, такозване комитске чете, које су путем терористичких акција настојале да дестабилизују Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, покрену устанак у Северној Македонији, и у крајњој линији изазову корекцију версајских граница (припајање Вардарске Македоније Бугарској).⁶⁵⁰

У првој фази сарадње Коминтерне и ВМРО циљ је изазивање сукоба у версајском поретку, у земљама санитарног кордона, за које је Москва веровала да ће представљати ударну песницу у будућем сукобу са Совјетским Савезом. Деловање комитских одреда, који су већ од 1921. године учестало прелазили бугарско-југословенску границу и вршили мање терористичке акције на терену, уз истовремену изражену пропагандну делатност против Краљевине СХС коју је спроводио ВМРО у Бугарској и Македонији, претили су да изазову већу политичку кризу, која је лако могла да прерасте и у оружани сукоб.⁶⁵¹

Ову ситуацију треба посматрати у склопу неразрешених односа између Краљевине СХС и Италије, која је имала територијалне претензије према Албанији, али и делу Грчке и Македоније, и односа Бугарске и Југославије, који су оптерећени још свежим сећањем на искуства из Великог рата.

Власти Краљевине СХС су захтевале од Бугарске да сарађују у сузбијању делатности ВМРО, па је тако 1922. године у Нишу потписан споразум који је предвиђао обострану заштиту границе, како би били спречени будући комитски упади. Влада Александра Стамболијског настојала је да поштује овај споразум, из уверења да су Бугарској, ослабљеној после Великог рата, потребни добри односи са суседном краљевином у успону, која уз то ужива подршку великих сила (Француске и Енглеске).⁶⁵²

Оваква политика Александра Стамболијског, међутим, није била по вољи, не само ВМРО, него и официрима незадовољним исходом Великог рата, а пре свега члановима тајне организације Војна лига, па је Стамболијски убијен у преврату, 9. јуна 1923. године, који су помогли и чланови ВМРО.

Нова бугарска влада, коју је предводио Александар Цолов Цанков суочила се одмах по свом успостављању са унутрашњим сукобима у Бугарској, протестима комуниста и присталица претходног премијера. Дошло је до отворене комунистичке побуне, а званична

⁶⁵⁰ Организација ВМРО датира још из 1893. године. Основни циљ деловања била је борба против турске окупације. Већ доста рано дошло је до поделе у овој организацији између присталица припајања Македоније Бугарској (аутономисти) и друге фракције која се залагала за независну Македонију и потоње приступање Македоније некој балканској федерацији држава (федералисти). Балкански ратови, а потом и Велики рат, међутим, донели су припајање Македоније новоуспостављеној краљевини Јужних Словена. Непосредно после завршетка рата у Македонији је доминирала аутономистичка фракција, која се повукла у Бугарску, где је оформила своје базе и деловала политичком пропагандом, или диверзантским и терористичким акцијама; Дмитар Тасић, „Војно-политичка ситуација македоствујушчик у Краљевини СХС/Југославији 1919-1934. године“, *Архив, Часопис Архива Југославије*, 3/2002, 92-107.

⁶⁵¹ Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Prosveta, Beograd, 1979, str. 110.

⁶⁵² Иван Ристић, „Спољно-политички аспект 'македонског питања' у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, Зборник радова, Ниш 2014, стр. 263–276.

Софија је била уверена да су њу изазвала бугарска емиграција (присталице Стамболијског) стационарана у Србији, уз помоћ Краљевине СХС.⁶⁵³

Криза је заоштрена већ у лето 1923. године, јер су обавештајне структуре Краљевине дошле до сазнања да се припрема велика акција ВМРО, на десетогодишњицу Илинденског устанка, дакле другог августа или неког од наредних дана. Већ у јулу, према овим изворима, ВМРО је послао своје представнике, не само у Македонију, него и у Хрватску и Црну Гору, да би тамошњи, тада малобројни сепаратисти били приправни, и изазвали синхроне акције, са циљем рушења Краљевине СХС. Ова идеја тешко се може приписати самој ВМРО, која је била немоћна да самостално осмисли и предузме овакав подухват. Подизање устанка на више места истовремено, у ствари, највише је одговарало управо Коминтерни, која је из тог разлога подржавала планиране акције ВМРО.⁶⁵⁴ Са друге стране, 1923. године Коминтерна је успоставила сарадњу и са Радићевом ХРСС, и са званичном Албанијом – што је несумњиво представљало добру базу за координисане акције.

То између осталог потврђује захтев Владимира Павловича Миљутина, будућег Комесара за пољопривреду у Лењиновој влади, а тада повереника Извршног комитета Коминтерне, упућен КПЈ, да подржи планиране акције које треба да израсту у устанак, и да своје деловање координира са Бугарском комунистичком партијом.⁶⁵⁵ Будући да је после притисака на бугарску владу, не само Краљевине СХС, него и Француске, ВМРО одложио планирани „илинденски“ устанак, дошло је до великих немира у Бугарској, већ у септембру 1923. године, у којима је одлучујућу улогу имала управо Комунистичка партија. Ови су немири израсли у прави грађански рат, који је најпре буктао, а затим тињао, све до 1926. године, када је Цанков поднео оставку, и формирана нова бугарска влада, која је уживала нескривену подршку Италије.

Да Комунистичка партија Југославије није гледала на ВМРО на истоветан начин као Коминтерна, показују непосредне активности комуниста из 1922. године. Наиме, КПЈ је тада имао курс да се треба борити и против режима *великосрпске хегемоније*, и против ВМРО, као превасходно националистичке организације, која једну хегемонију над македонским народом настоји да замени другом. Тај став је дошао до изражаја на IV конференцији Балканске комунистичке федерације, која је одржана јуна 1922. у Софији, на којој је Моша Пијаде изнео став да комунисти не треба да потпомажу борбе националних покрета, већ да, насупрот томе, сузбијају ово расипање снаге, и усредсреде се на савез радништва и сељаштва за борбу против буржоазије, као јединог истинског непријатеља.⁶⁵⁶

Коминтерна је осудила овакав став, јер је већ тада била конципирана политика подршке националним партијама, у сврху разбијања версајских држава – и накнадно уједињење националних државних заједница у Балканску федерацију (под доминацијом Совјетског Савеза) – што је већ детаљније образложено у другом поглављу овог рада.

У сваком случају, посредовањем Георги Димитрова, дошло је до споразума између Комунистичке партије Бугарске и ВМРО, о савезу у борби за успостављање радничко-сељачке владе у Бугарској, а покретање револуције у Бугарској требало је да послужи као иницијална каписла, за разбуктавање националних револуција на Балкану. Тако је КПЈ почетком 1923. године прихватила идеју о стварању „федерације социјалистичких република на Балкану“.⁶⁵⁷

Међутим, 1923. године Италија је, под притиском Француске и Енглеске подржала став да се комитски одреди морају распустити, односно да у Бугарској више не сме бити њихових база – а овај став Италије био је увод у смиривање тензија, и доцније потписивање

⁶⁵³ Ivan Ristić, „Bugariska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija 20. veka*, 2/2012, str. 41–61.

⁶⁵⁴ Иван Т. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919-1929)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2017, стр. 257.

⁶⁵⁵ *Ibid*, str. 316.

⁶⁵⁶ Vuk Vinaver, „KPJ i jugoslovensko-bugariski odnosi 1919-1938. godine“, *Jugoslovensko-bugariski odnosi u XX veku*, zbornik radova, knj. 2, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1980. (165-193), str. 169.

⁶⁵⁷ *Ibid*, str. 170.

Римских уговора, којима су решена спорна територијална питања између Краљевине СХС и Италије.⁶⁵⁸

Користећи прилике у Бугарској, ВМРО је планирао нову акцију у Северној Македонији већ за пролеће 1924. године, која је подразумевала и координирани напад из Албаније, на Битољ. Идеја деловања ВМРО из овог правца, наредних је година била све прихватљивија, јер је на тај начин Бугарска могла да буде ослобођена оптужби да стоји иза комитских чета, или да недовољно ради на сузбијању њиховог преласка на територију Краљевине СХС.

Комитске базе у Албанији формирали су косовски Албанци, а подизање ових база и наоружавање финансирала је Италија, која је Албанију и део Косова од завршетка рата настојала да потчини свом суверенитету.⁶⁵⁹ После договора у Софији, 1923. године, постигнута је сагласност да ВМРО пошаље у Албанију своје чете, које би координисале акције на Косову и југу Македоније.⁶⁶⁰

Акције 1924. године одложене су после упозорења енглеске владе Бугарској – јер је Тодор Александров, вођа ВМРО прорачунао да у том тренутку не би било могуће увући Италију у рат, док би Краљевина СХС у војном обрачуна са Бугарском и ВМРО могла да рачуна на пуну војну помоћ Мале антанте.⁶⁶¹

Да су акције ВМРО погодовале Коминтерни, која је настојала да их искористи у својој тактици изазивања побуна у земљама насталим после Првог светског рата, сведоче дипломатски напори министра спољних послова Краљевине, Момчила Нинчића, који је од француске владе, управо те 1924. године, захтевао одобрење за обрачун са „бољшевичком опасношћу“. Са друге стране, у својим спољнополитичким иступима, и Цанков је указивао на опасност да комунисти свргну легалну бугарску власт.⁶⁶²

Иако је званични споразум са ВМРО Коминтерна постигла у Бечу, маја 1924. године, извесно је да на терену ова сарадња датира још из 1921. А нарочито је изражена 1923. године. После Мајског манифеста, већ у јулу, Хрватска републиканска сељачка странка приступа Кересинтернационали, док влада Албаније истог месеца признаје Совјетски Савез, што је олакшало рад Косовском комитету, који је одржавао и непосредне везе са Бечким бироом.⁶⁶³ Осим са ВМРО, Коминтерна је успоставила сарадњу и са земљорадничком емиграцијом, укључујући и ону која се налазила у Краљевини СХС.⁶⁶⁴

Проблема је било у самом ВМРО, будући да је Тодор Александров, неприкосновени ауторитет ове организације, постао противник сарадње са Совјетима и Коминтерном, а после унутрашњих обрачуна у овој организацији, у којима је страдао и сам Александров, на чело је дошао још радикалнији антибољшевик, Иван Михајлов. ВМРО се вероватно руководио једноставном логиком – закључујући да Краљевина СХС и Цанков користе антибољшеvizам западних сила како би добили подршку за обрачун са овом организацијом. Пад владе Фан

⁶⁵⁸ Иван Т. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919-1929)*, стр. 262.

⁶⁵⁹ Ове су делатности биле синхронизоване са подршком КПЈ и настојањима албанских комуниста да створе независну велику Албанију; у том смислу „обласни Комитет за Косово и Метохију из 1937. године представљао је темељ будуће аутономије ове области у комунистичкој Југославији“ – С. Терзић, *Ibid*, стр. 274.

⁶⁶⁰ Иван Ристић, „Активности ВМРО из Албаније против Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8950/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=> (приступ: 17. 11. 2021)

⁶⁶¹ Александър Цанков, *България в бурно време. Спомени*, Прозорец, Софија 1999, стр. 198.

⁶⁶² Vuk Vinaver, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919-1938. godine“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova*, knj. 2, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1980. (165-193), стр. 184.

⁶⁶³ В. Gligorijević, *Kominterna...*, стр. 110-115

⁶⁶⁴ О Мајском документу Gligorijević између осталог каже: „Polazeći od negativnog pristupa balkanskim državama, (Jugoslaviji, Bugarskoj, Grčkoj), u ovim dokumentima se izražava uverenje da je neminovan još jedan balkanski rat za oslobođenje i samoopredeljenje naroda (...) u manifestu se skreće pažnja balkanskim revolucionarima da u predstojećim borbama koje će uskoro uslediti, Balkan može da odigra značajnu i odlučujuću ulogu, pod uslovom da ujedini sve snage pod zastavom Balkanske federacije“, *Ibid*, стр. 112.

Нолија у Албанији и Радићев накнадни договор са Пашићем условили су да ови планови буду у потпуности напуштени, већ почетком 1925. године.

Победа антисовјетског крила у ВМРО тумачена је у Коминтерни као победа премијера Цанкова, који је највише могао од тога да профитира, јер је на тај начин престала опасност од устанка у самој Бугарској, и свргавања владе, после које би била успостављена нова радничко-сељачка власт.⁶⁶⁵

Удаљавање Коминтерне од ВМРО, много пре атентата у Марсеју, потврђује да ни Трећа интернационала, ни Совјетски Савез нису играли никакву улогу у убиству југословенског краља и министра Бартуа.

Иако је у претходном периоду овакав догађај, иза кога су стајале не само усташка емиграција, него и фашистичка Италија и Бугарска, односно ВМРО, био добродошао за Коминтерну, јер би озбиљно уздрмао версајски поредак, у конкретним историјским приликама то више није било од користи – у тренутку када је совјетска дипломатија успела да омекша непријатељство Антанте, упркос и даљем крутом ставу Енглеске.

Утолико нема никаквих основа за тврдњу о евентуалној умешаности Коминтерне у ове догађаје. Овој оцени не противрече сазнања да су агенти Коминтерне у то време одржавали везу са представницима усташке организације – попут доказане сарадње и размене информација са усташким активистом Бранком Јелићем у Берлину, одмах по доласку Хитлера на власт, или са Младеном Лорковићем, који ће касније, после формирања НДХ, постати министар унутрашњих послова – јер су такви контакти били обавештајне природе, а осим тога поменути двојица нису били директно умешани у припрему и извођење атентата.⁶⁶⁶

До првог покушаја усташа да ликвидирају краља Александра дошло је током 1933. године. Припреме које су вођене у Загребу, а према сведочанству једног од учесника, Антуна Погорелеца, главни организатор био је Јосип Беговић. Беговић и Погорелец пронашли су стан за смештај и скривање атентатора, кога је изабрао лично Павелић. За непосредног извршиоца био је изабран Петар Ореб са Корчуле. Оребово колебање да баци бомбу, јер се у погодном тренутку краљ налазио окружен децом, а нови покушај је сузбио упад полиције у изнајмљени стан, и хапшење починилаца.⁶⁶⁷ Процес против њих указао је усташку позадину припреме атентата, и способност ове организације да те планове спроведе у дело.

Када је реч о успелом атентату на краља Александра у Марсеју, руски историчар Владимир Волков, изнео је тезу да иза атентата стоји немачка обавештајна служба, односно да је примарна мета био министар Луј Барту, и да је овај циљ успешно забашурен истовременим елиминисањем краља, што је одговарало усташама.⁶⁶⁸

Тешко је поверовати у ову конструкцију, не из разлога што она претпоставља организованост фашистичког система који тада на спољнополитичком плану није могао да има такве домете, него пре због тога што је Павелић радио у дослуху са Италијом, која је могла да непосредно капитализује овај атентат, и последично подизање устанка у Хрватској.

Иако су, сасвим извесно, француске и југословенске власти, знале за италијанску умешаност у атентат о томе се у тадашњој југословенској и совјетској штампи није много говорило. Француска је вршила притисак на југословенску владу да директно не оптужује Италију, имајући у виду превасходно своје интересе, и спречавање Италије да успостави блиске односе са Немачком. Из тог је разлога, највероватније југословенска влада превасходно оптуживала Мађарску за пружање подршке атентаторима. Мађарска влада је категорички одбацивала све оптужбе на свој рачун, због чега је раздобље од атентата па све до краја 1934. године било у знаку жестоке дипломатске и медијске битке између Југославије

⁶⁶⁵ Vuk Vinaver, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919-1938. godine“, str. 173.

⁶⁶⁶ Radoslav Gaćinović, „Ubistvo Kralja Aleksandra Karađorđevića – ustaški teroristički akt“, *Vojno delo*, 2/2017, str. 342-355.

⁶⁶⁷ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941*. Zagreb: Školska knjiga, Zagreb, 2006, str. 412.

⁶⁶⁸ Volkov, Vladimir, *Ubistvo kralja Aleksandra: Hitlerova zavjera*. Beograd, Nova knjiga, 1983, strp. 47.

и Мађарске. Притом је дошло и до инцидената, од којих је најтежи био у октобру 1934. године када су југославенске власти почеле протеривати мађарске држављане настањене на југославенском подручју.⁶⁶⁹

Према томе, на основу расположивих сазнања, не може се говорити да су агенти Коминтерне инспирисали атентат на краља Александра у Марсеју, иако су можда настојали да искористе овај догађај, и наметну се као партнер.⁶⁷⁰

Са друге стране, сарадња Коминтерне са ВМРО је, после краткорочног сагласја око основних циљева, кренула путем разлаза. Овај се разлаз, како се чини, временом повећавао, будући да су терористичке организације, чија се права моћ јасно очитовала у Бугарској, све отвореније настојале да македонско питање реше припајањем овог дела Југославије Бугарској, а не непосредном борбом за национална права Македонаца, или променом режима у самој Бугарској.

У ствари, Коминтерна је, у другој половини тридесетих година прошлог века, у многоме ублажила своју политику према балканским народима, залажући се више за смањење ингеренција централне владе, и формирање радничко-сељачких влада у Србији, Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Војводини и Македонији, него за политику распада земље, каква је била форсирана двадесетих година, односно све до доласка Хитлера на власт.

Континуитет са политиком двадесетих година био је у афирмацији македонске нације.⁶⁷¹ Иако су македонски комунисти, под утицајем националистичких организација, били за протеривање Срба из Македоније, и успостављање национално чисте републике, не може се рећи да је то био преовлађујући став КПЈ.⁶⁷²

У једном до скорога непознатом документу КПЈ, насталом 1940. године, дакле у време потпуног ублажавања конфронтације комуниста са режимом, као предуслов македонског националног ослобођења наводи се борба против три различита империјализма: српског, бугарског и грчког. У даљем тексту, пошто су изложене познате тезе о српском и грчком империјализму (који се чак назива – колонијализмом),⁶⁷³ износи се занимљива теза, која открива природу односа са КПЈ, а то у контексту ових околности значи – и Коминтерне, са ВМРО:

„Крупна буржоазија Македонаца уколико је има води у основи двоструку политику.

1) С једне стране она јавно сарађује са режимом империјалиста (српским односно бугарским и грчким) пошто би јој иначе било немогуће да дође до неких профита (то на пример важи за разне провинцијске банке, за трговце итд). Шта више, један њен део потпуно се повезао са буржоазијом владајуће нације (Ово се нарочито јасно види у Бугарској где македонски комитет већ 40 год[ина] игра огромну улогу у унутрашњој политици). С друге стране, велики део те буржоазије није задовољан са постојећим стањем већ жели да се оно измени. То углавном важи за буржоазију у српској и грчкој

⁶⁶⁹ Adriano Pini, Cingolini Giorgio, *Nationalism and Terror: Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to Cold War*, Central European University Press, Budapest, 2018, p. 117.

⁶⁷⁰ М. Вјелјас, „Ubistvo kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju – primer međunarodnog terora“, *Odbrana*, Beograd, 1.10. 2009, str. 78.

⁶⁷¹ Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)*, Рад, Београд, 1983, стр. 55–197.

⁶⁷² С тим у вези видети, Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (СК SKJ), AJ-507-1940/14–1.

⁶⁷³ „Буржоазија осећа национално угњетавање у разним облицима: 1) Македонија је за Србе и Грке у основи колонијално подручје на коме владајућа нација дозвољава развитак само у толико у колико одговара потребама владајуће класе владајуће нације (сировине). 2) Затим, македонска буржоазија осећа се повлашћена и царинском, пореском, саобраћајном, кредитном итд, политиком државе и њених кредитних установа. 3) Један део трговачке буржоазије погођен је поделом Македоније, тј. разбијањем јединствене области која је раније била важна раскрсница многобројних трговачких путева. Низ градова који су раније били центри живе трговине (на пример Битољ) сада је морао пропасти, а нашта је буржоазија ових градова гледала као на последицу нац(ионалне) подвлашћености AJ-507-1940/14–12, str. 1–5.

Македонији, која тежи за присаједињење Македоније Бугарској – по могућности на бази извесне аутономије у оквиру такве Велике Бугарске. Израз ове тежње великог дела буржоазије за империјалистичким решењем нац[ионалног] питања у Македонији јесте реакционарно десно крило у ВМРО (данас крило Ванче Михаилова), које је најуже повезано са бугарским двором и бугарским капиталом. б) Верска ситна буржоазија са интелигенцијом је већ пола века руководећи елемент у македонском покрету, па су и данас врло важан фактор у њему (јер су жестоко погођени нац[ионалним] угњетавањем). Став тог слоја није јединствен. Већи његов део нагиње полит[ичкој] линији Ванче Михаилова. Мањи део повезује се са сељаштвом и држи се старе федералистичке политичке линије. То су такозвани федералисти (ВМРО обједињени) који су од 1923–24. ишли линијом Чауљев–Тодор Паница. Њихова је парола самостална демократска Македонија у саставу Балканске Федерације.⁶⁷⁴

У тексту надаље стоји да је ВМРО демаскиран у Бугарској, као „средство фашизма и империјализма“. Додуше, ова организација је раније (мисли се на двадесете године) одиграла улогу у националној борби Македонаца, али је ово сељачко крило у међувремену потпуно потпало под утицај крупне буржоазије, односно оне њене фракције која је имала превасходно у виду „колонијалне“ интересе Бугарске.

Овај документ, у ствари, открива много више него што то изгледа на први поглед. Он упућује на сарадњу комуниста са ВМРО, у функцији националне борбе Македонаца. Међутим, како је ова организација у Македонији убрзано постајала све више зависна од Бугарске, у којој се профилисала као десничарска организација – могућност комуниста да се на терену ставе на чело националне победе постајала је све мања. Из тог се разлога сада ВМРО проглашава за профашистичку организацију, на сличан начин на који су у једном тренутку препознате фашистичке карактеристике усташког покрета.⁶⁷⁵

Сарадња са организацијама за које се већ у време њиховог настанка могло наслутити да су радикално десничарске, сугерише да Коминтерна није полагала много на идеолошко чистунство, односно да су у игри били конкретнији политички интереси.

У периоду када је Антанта још деловала као моћна капиталистичка тврђава, која прети совјетској држави, Коминтерни су одговарали сукоби српске жандармерије са кочацима и комитама – као што им крајем тридесетих година одговарало да водећи политику Народног фронта поступно заузимају водећу улогу у национално-слободилачким покретима,

⁶⁷⁴ *Ibid*, str. 3

⁶⁷⁵ „ВМРО: 1920 године македонске масе су масовно гласале за КПЈ. После слома Вуковарске КПЈ, ВМРО је опет добио на утицају. Све до 1924. на терену ради цео низ комитских група, па чак и српске партије на изборима 1923. правиле су тајне пактове са експонентима ВМРО. 1924 после дугих преговора Тодор Александров, Александар Протагоров, Петар Чауљев потписали су у споразуму са комбалканском федерацијом један манифест којим се македонске масе позивају у борбу за слободну федерацију радничко-сељачких република Балкана, која ће укључивати и самосталну Македонију, па је на тој платформи извршена реорганизација под именом ВМРО (обједињена). Међутим под притиском бугарског капитала, официра и двора који су се већ 9. VI и септембра 1923. послужили потпором ВМРО-а против бугарских сељака и радника, Тодор Александров и Александар Протагоров ускоро су се одрекли тог једног – фронтвог манифеста. Тада се Петар Чауљев са мањим делом ВМРО-а отцепио и остао на линији ВМРО-а – обједињеној, тј. федералиста чији је идеолошки експонент био Димитар Влахов (уредник часописа „Балканска Федерација“). Од тада датира крвава борба у којој су најпре изгубили главу представници федералиста а која је ускоро прешла у борбу између александровиста (данас михаиловиста) и протагоровиста. У овој потајној борби прва се фракција ослањала на двор и на Љапчевљеву групу, Енглеску, Италију. Протагоровисти су како по свему изгледа доцније тражили наслон на Београд, а у Бугарској су се у прво време ослањали на групу око Александра Цанкова. На тај начин се је ВМРО претворио у обичну организацију плаћеника која има много већи значај у унутрашњим политичким борбама у Бугарској него за развој прилика у Македонији. Као што знамо, ВМРО је у основи ситно-буржоаска организација али зависна од крупно-буржоаских елемената у редовима македонских „братстава“ у Бугарској. По својим методама борба ВМРО се ограничавала на индивидуалне акције, те на демонстративне актове који имају да сврате позорност Европе на македонско питање. Стварно решење македонског питања очекује и ВМРО од новог империјалистичког рата. Та једнакост метода омогућила је још пре 1919. а нарочито после 1929. сарадњу михаиловиста и франковаца“. *Ibid*, str. 5.

ради пружања значајнијег отпора Немачкој, и одвлачења њених трупа од граница Совјетског Савеза. У последњој етапи, после потписивања пакта са Немачком у Москви, ова контрола комуниста на терену била је усмерена ка избегавању конфликта.

Све до пред сам Други светски рат, Коминтерна је имала одређене контакте и са усташком организацијом и са ВМРО, а после априлског рата су у Хрватској у почетку постојали одређени контакти на релацији усташке власти и месних комитета КПЈ – јер је Совјетски Савез настојао да и даље одржи мир са Немачком, одлажући неминовни напад што је могуће дуже.

4. Унутарпартијске чистке и ликвидације

Партијске чистке представљају посебан облик терора. Примарни циљ у овом случају није остваривање ефеката на непосредног противника, или на још неодлучне учеснике политичког живота, већ учвршћивање строге дисциплине унутар самих секција Коминтерне.

Чистка партијских колега, разуме се, није измишљена у Коминтерни. Међутим, будући да је Комунистичка интернационала била међународна организација која је имала далеко највећу контролу над својим чланством у односу на све остале међународне организације или асоцијације, терор Коминтерне имао је посебну тежину. Наиме, захваљујући овом терору Коминтерна је осигуравала послушност пре свега партијских руководстава широм света, а осим тога спречавала било какав вид секташтва или формирање фракција. Ако се има у виду да је Коминтерна била под непосредним приматом Совјетског Савеза, то значи да је целокупна међународна организација комуниста заправо била подређена совјетској политици. Проблем чистке у том смислу добија сасвим другачије значење.

У овом делу рада, осим неопходног општег увода, неће бити речи о казнама – и то не из разлога што је судбина многих који су окривљени за подривање комунистичке делатности у Совјетском Савезу, или широм света, остала непозната, а сумње да су ликвидирани не само да нису поткрепљене ваљаним доказима, него су између осталог и идеолошки инструментализоване у пропагандном рату против комунистичке идеологије. Основна интенција овог рада је да испита природу терора, односно да укаже на немогућност његовог етичког оправдања, које је узето као универзално мерило за процену суштине терора и тероризма.

Када је реч о ликвидацијама совјетских грађана, укључујући и високе државне дужноснике или некадашње револуционарне вође и стратеге, у овом је случају свакако реч о тероризму, иако је његов виновник држава, односно партијска организација која је подређена државним интересима: као у сваком другом терористичком акту, и овде су жртве често насумичне, а ефекат који треба оставити има функцију застрашивања и успостављања строге дисциплине.

Са друге стране, у случају политичке емиграције, која се задесила у Москви или другим деловима Совјетског Савеза, између два светска рата – ефекат застрашивања је такође био присутан, а и овде су барем неке жртве биране насумично, на основу унапред одређене квоте, односно процента оних који треба да буду одстрањени из партије, иако то у највећем броју случајева није подразумевало физичку ликвидацију.

Међутим, за разлику од типичних терористичких акција – овде је целокупан посао спроводио моћни државни апарат и агентура Коминтерне широм света, а не мале илегалне групације терориста.

4.1. Коминтерна и секције комунистичких партија

Комунистичка интернационала зависила је и организационо и финансијски од Совјетске државе. Још је на Трећем конгресу Коминтерне, 1921. године, донет посебан правилник, који је превиђао да се новац појединим секцијама може издавати само на основу буџета. Иако су углавном саме партијске секције утврђивале износ који им је потребан за рад, руководство Коминтерне је могло да манипулише исплатама, и тако врши посебан притисак на партијска руководства.

Осим за рад, средства била су планирана и за плате партијским руководиоцима, како би могли да се у потпуности посвете партијском раду. Ове месечне плате биле су вишеструко више од зарада радника, чак на нивоу целокупних годишњих зарада пролетера.⁶⁷⁶

Овај, финансијски услов, показао се, међутим, недовољним за пуну контролу, а неке партијске организације су временом постајале и финансијски независне од помоћи Коминтерне, односно полазило им је за руком да финансирају своје деловање чланаринама или добровољним прилозима.

Иако су партијски органи, на основу начела демократског централизма, имали могућност да о свему отворено расправљају, и доносе одлуке другачије од предлога руководиоца – директиве Коминтерне морале су да буду поштоване. Доношење пресудно важних одлука увек је било на Извршном комитету Комунистичке интернационале.⁶⁷⁷

Са друге стране, многе партије су биле оптерећене унутрашњим сукобима, а било је чак и оних фракција које су отворено занемаривале одлуке Комунистичке интернационале, и одбијале да се повинују директивама које долазе из Москве. Из тог је разлога Коминтерна забранила фракционашење у партијама, а како би дисциплиновала организације, нарочито у Европи, вршен је притисак на представнике партија у Комунистичкој интернационали, или су путем агената Коминтерне на терену спровођене акције денунцирања и уништавања угледа оним комунистима који су показали отпор према Комунистичкој интернационали.

Коминтерни је, заправо, од почетка био на располагању такозвани „механизам чистке“, који је коришћен код совјетских бољшевика. Почев од тридесетих година прошлог века овај је механизам постао перманентан, а партијске чистке редован сегмент рада Комунистичке интернационале и њених секција.

4.2. Појам „партијска чистка“

Сам појам партијске чистке, осмишљен у време Лењина, није подразумевао ликвидације партијских неистомисљеника. За разлику од сурових обрачуна са противницима револуције, у којима је, несумњиво, страдало и много невиних људи – чистка у партији није претпостављала физичку ликвидацију. Током револуције, коју је пратио грађански рат, повремене ликвидације противника су представљале облик ратног дејства, против такође немилосрдних контрареволуционара. Међутим, и овде су избегаване ликвидације: вође мењшевика, Мартов, Дан и Абрамович напустили су Совјетски Савез, односно бољшевици су им омогућили да оду, иако су били доступни црвеноармејским трупама. Такође, неки од мењшевика, уколико су прихватили бољшевичку тактику, могли су да наставе да обављају своје послове чак и у државној администрацији, а мањи број њих је завршио у затвору или је стрељан.⁶⁷⁸

Мера искључења из партије сматрана је највећом казном, а не само у Совјетском Савезу, него и другде, вршене су повремене пререгистрације чланства, које нису пролазили они који су живели „буржоаским начином живота“, били склони пијанству – или су у

⁶⁷⁶ В. Глигоријевић, *Kominternа jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 240.

⁶⁷⁷ Ђорђе Пилјевић, „Sukobi i čistke u KPJ 1929-1933 godine i Kominternа“ *Tokovi*, 1-2/1992, str. 61-86.

⁶⁷⁸ I. Detscher, *Staljin, politička biografija*, Globus, Zagreb, 1977, str. 302.

међувремену заузели неку политичку позицију која није била на линији званичног курса деловања.

На овај смисао чистке подсећа и Стаљин у делу *Питања лењинизма*, у коме заправо пружа оправдање за искључење целокупне *опозиционе линије*.⁶⁷⁹ Међутим, иако му је пошло за руком да из партије прогна Троцког, Бухарина, Зиновљева и Каменева, блиске Лењинове сараднике, а потом и њихове стварне или само оптужене присталице, Стаљин је приступио и процесима у којима је утврђивана одговорност бивших чланова партије у кривичном смислу.

Агенти НКВД, или агенти Коминтерне, извршавали су казну над онима који нису били непосредно доступни, а пример за овај начин извршења смртне казне је убиство Троцког, које по својој форми има одлике терористичког акта, јер је укључивало ефекат застрашивања, бивших или актуелних чланова Партије, показујући како Коминтерна има *дугу руку*.

Да бисмо указали на позадину страдања југословенских комуниста у чисткама, потребно је указати на сукобе и фракционашко деловање унутар КПЈ, које је привидно смирено после Дрезденског конгреса, да би се поново разбуктало након увођења шестојануарске диктатуре.

Наиме, увођење диктатуре отворило је не само питање о погрешној процени политичких прилика од стране партијског руководства, јер су комунисти поново били затечени, као и приликом Обзване – него су у први план избиле и несугласице у вези са будућим деловањем.

По свему судећи, партијско руководство које је тада деловало из Беча, било је уверења да после забране рада свих партија, треба и она удружења која нису на удару полиције такође повући у илегалу. Тако су практично распуштени и независни синдикати, односно њихов се рад одвијао илегално, иако није био забрањен.⁶⁸⁰ Формирана је *синдикална фракција*, у којој је иза сцене деловао Сима Марковић, некадашњи генерални секретар КПЈ. Залагање за легализацију независних синдиката, и деловање путем овог облика рада, подржали су некадашњи припадници десне партијске фракције из Београда и Загреба. Марковић и његове присталице нису морали да буду у строгој илегалу, то јест нису били под директним ударом диктатуре.

У настојању да реши овај проблем, Коминтерна је најпре Марковића позвала у Москву, и он је ускоро обављао функцију универзитетског професора, удаљен од непосредног политичког рада. Међутим, у земљи су и даље деловали *марковићевци*, а фракцијске борбе су се заоштравале.

Смењивање старог, и постављање новог руководства, на чијем је челу, у Бечу, био Милан Горкић, млад и у руководећим пословима релативно неискусан – док су у земљи Владимир Ћопић и Благоје Паровић непосредно руководили организацијом, према директивама из Беча.

Рад синдикалне фракције ускоро је прерастао у отворену непослушност одлукама Коминтерне. Новом партијском руководству Коминтерна је сугерисала да треба да најпре онемогући фракционашко деловање југословенске емиграције у Москви. Тако је чистка започела на подручју Совјетског Савеза

Из тог разлога, Извршни комитет, највише тело Комунистичке интернационале, а на предлог руководства КПЈ, образовала је Истражну контролну комисију. Ове комисије, иначе, спорадично су формиране и у другим сличним ситуацијама, када год се деловање неке фракције супротстављало извршавању налога Извршног комитета Комунистичке интернационале.

Рад комисија заснивао се, између осталог, на унапред постављеној *статистичкој процени* о проценту чланова партије које треба искључити или казнити. Није јасно на којим се параметрима заснивала ова процена, али је познато да су чланови Комисије проценили

⁶⁷⁹ Ј.В. Сталин, *Вопросы ленинизма*, ОГИЗ, Москва, 1945, стр. 590–591.

⁶⁸⁰ Đorđe Piljević, str. 69.

како је, у случају југословенске комунистичке емиграције, потребно *очистити* око 25 процената чланова, који живе, раде или се школују на подручју Совјетског Савеза.⁶⁸¹

Провере руководства обављале су се углавном у Москви, а подразумевале су темељно испитивање целокупног живота онога ко се проверава, а посебно недовољно расветљене детаље партијског рада. За оне који су и даље били сумњиви предстојао је нови круг провере, а неки су упућивани у Сибир, како би стекли *комунистичку чврстину*.

Осим биографије, коју је сваки комуниста морао да достави Комисији, испитивање је подразумевало и попуњавање упитника, који је садржавао одређена питања, од којих су нека упућивала на детаље пређутане у биографији, што је само по себи представљало разлог за сумњу. Осим података о пореклу (уколико порекло није било из радничке породице, то је већ остављало места за одређени вид сумње), упитник је захтевао прецизан одговор на питање о занимању – укључујући и степен образовања, опис послова и установа на којима је испитивани радио пре доласка у Совјетски Савез, податке о партијском раду (од тренутка пријема) – уз навођење сведока који то могу да потврде, податке о партијској функцији, хапшењу и држању пред судом и полицијом.

Осим биографских података, сви који су проверавани морали су да напишу све што знају о фракцијама, њиховим присталицама и деловању, тајним састанцима фракционаша. Такође, упитници су морали да садрже и податке о негативним особинама партијских другова са којима су били у контакту, укључујући и приватне разговоре о политичким темама. На овај начин, Комисија је располагала унакрсним подацима, који су чувани у досијеима и коришћени у ситуацијама када је некога требало хитно проверити.⁶⁸²

Руководство КПЈ у Бечу није се слагало са многим резултатима истраге, нарочито када је реч о старим комунистима, указујући да су оцене Комисије често паушалне и неутемељене, односно да се одређени закључци темеље више на индицијама, него на доказима. То се нарочито односило на случај Ђуре Цвијића, који је најпре протествовао против искључења из партије његове супруге, Татјане Маринић, која је од 1933. године била у емиграцији.

Пред Комисију је потом дошао и Цвијић, а Милан Горкић, секретар КПЈ позван је да буде члан Комисије која га је испитивала.

У сваком случају, поједине мере су ублажене, а старим комунистима, искљученим из партије, дата је прилика да се врате, када сагледају и признају учињене грешке.⁶⁸³

После провере, из чланства КПЈ искључено око 25 процената чланова, а многи од оних који нису били искључени, остали су без посла у Совјетском Савезу. То је већ само по себи представљало проблем, али се не може поредити са партијским терором који је уследио. Већ 1937. године долази до *Велике чистке* у којој су страдали руководиоци готово свих комунистичких партија. Ова чистка тешко је погодила и КПЈ.

4.3. Од чистке до ликвидације

Средином 1936. године заштрава се политика чистке, па тако страдају најпре службеници Коминтерне, и инострани комунисти који су избегли у Совјетски Савез. Током велике чистке 1935. године, од скоро триста запослених у Коминтерни, 200 људи било је осуђено, а већина и погубљена у затвору Лубјанка.

Чистка је кренула од чланова Свесавезне комунистичке партије Бољшевика, а у првом налету ухапшени су највиши руководиоци Совјетског Савеза: Зиновјев, Камењев, Бухарин, Соколников. Коминтерна је наложила комунистичким партијама, њеним чланицама да о

⁶⁸¹ *Ibid*, str. 71.

⁶⁸² В. И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Хервест, Минск, 2004, стр. 342.

⁶⁸³ Ivan Očak, „Staljiniski obračun s jugoslovenskim partijskim rukovodstvom“, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet, Zagreb, 1988, str. 84-85.

хапшењу, и касније стрељању – обавесте своје чланове. Тим се поводом огласило и руководство КПЈ. Овај текст почиње следећим реченицама:

„Процес против троцкистичко-зиновјевских фашистичких бандита, који се недавно одржао у Москви, показао је те агенте фашистичке контрареволуције у свој њиховој гнусности и одвратности. Изгубивши наду да би икада могли поново стећи поверење радничких и радних маса, које су их презреле и одбациле због њихове злочиначке борбе против остварења генијалног стаљинског плана – изградње социјализма, троцкистичко-зиновјевски гадови латили су се крајњих, најгнуснијих средстава борбе: терористичких аката против совјетских вођа и вођа совјетске власти у циљу да Партију обезглаве и да онда поново дођу на власт“.⁶⁸⁴

Прихватање једног сиромашног жаргона, који уместо доказа нуди дисквалификацију противника, и понављањем оштрих квалификација забашурује недостатак ваљаних аргумената, као и величање Стаљиновог генија, упућују на страх КПЈ од будућих истрага. Овај је страх био делимично оправдан чињеницом да је истрага о контрареволуционарном деловању некадашњих совјетских револуционарних првака указала и на двојицу југословенских комуниста, Воју Вујовића и Анте Цилигу. Називајући их некадашњим комунистима и пријатељима, КПЈ у прогласу каже како је „истрага у вези са убиством друга Кирова показала да је дволичник Воја Вујовић, дајући изјаве лојалности према партији и другу Стаљину одржао најтешње везе с контрареволуционарним троцкистичко-зиновјевским центром, са убицама Кирова и са организовањем атентата на друга Стаљина“.⁶⁸⁵

Велике кампање чишћења партијских редова, које су укључивале и физичко уклањање противника, биле су у ствари мотивисане пре свега Стаљиним страхом од тероризма. У ствари, Стаљин се плашио утицаја из иностранства оснивача Црвене армије, а сада протераног дисидента Лава Троцког. Не само да су саботаже у Совјетском Савезу приписиване Троцком и *троцкистичким елементима*, него је владало уверење да је утицај Троцког још већи на комунисте изван Совјетског Савеза, и да су они инфилтрирани у Коминтерну.

Оснивање политичке полиције у СССР-у било је дакле мотивисано пре свега борбом против троцкизма, који је представљао најпознатију и свакако најпродубљенију критику политике о социјализму у једној земљи.

Непосредан повод за Велику чистку био је атентат на Сергеја Кирова, познатог револуционара и високог званичника Комунистичке партије Совјетског Савеза, 1934. године у Лењинграду. Атентатор је био млади комуниста Николајев, опчињен идејом револуционарног тероризма.⁶⁸⁶ Стаљин је одмах допутовао у Лењинград и учествовао у ислеђивању Николајева, за кога се испоставило да је био присташа Зиновјева, али да са њим није би ни у каквој вези.

Могућност атентата у једној социјалистичкој земљи, и то оним методама којима се служила и сама Партија, у време борбе са царизмом, свакако је узнемирило Стаљина, јер се отварала могућност да атентате организују и други незадовољни чланови партије, односно потајни симпатизери Троцког, или чланови других партија које је, због незадовољства и неких пређашњих сукоба, заврбовао Троцки.

Најтежа оптужба, која је за собом повлачила смртну казну, била је за троцкизам, који је сада посматран не више као политичка доктрина која наноси штету Партији – једином правом експоненту револуције, него и као синоним за терористичку организацију.

Свеједно да ли убиство Кирова искоришћено као *повод* за прогон и ликвидације комуниста, Стаљин је несумњиво зазирао од терористичких акција, које су у СССР-у тих година реализовали многи страни агенти, из западних земаља, али и незадовољници из

⁶⁸⁴ Цитат према I. Оџак, стр. 86-87.

⁶⁸⁵ *Ibid*, str. 87.

⁶⁸⁶ I Deutcher, str. 309.

политичке емиграције. Чак и уколико Троцки није био њихов организатор, троцкизам је свакако инспирисао нападе на државу Совјета, а осим тога, сам Троцки је добро познавао унутрашњу организацију одбране и њене слабости.

Са друге стране, Стаљин је био познат по својој сумњичавости, уверен у непостојаност људи да истрају при одређеним идејама, због чега је сматрао да елементе државног испољавања силе свакако увек треба практиковати.⁶⁸⁷

Будући да је руководство КПЈ, нарочито после шестојануарске диктатуре, присиљено да ради у иностранству, и да је већина југословенских комуниста на позив Извршног комитета Коминтерне отишла у СССР, ради договора о будућем раду КПЈ (која у том тренутку има привремено руководство), најстарији и најпознатији југословенски комунисти бивају непосредно доступни за гоњење и санкције. Састанку у Москви су 1936. године присуствовали – Милан Горкић, Иван Гржетић, Благоје Паровић, Раде Вујовић, Филип Филиповић, Божидар Масларић, Симо Миљуш, Вилим Хорвај, Драгутин Густинчић, Андрија Михајловић, Јосип Броз и Едвард Кардељ, али су чистку преживела само последња двојица.⁶⁸⁸ Живојин Павловић, који је избегао судбину партијских другова, о томе пише:

„Термидорско лудило је прешло, такође, и на Коминтерну, а за тим и на све стране партије, њене чланице ... Може се рећи да је тиме уништен скоро сав стари партијски кадар, скоро сви стварни шефови КПЈ, који су имали ту несрећу, да су се у доба термидора налазили у Москви као емигранти“.⁶⁸⁹

О размерама чистке у КПЈ најбоље сведочи податак да је од 900 југословенских комуниста, колико их је тада било у Москви, више од 800 ухапшено и испитивано. Неки су стрељани, а многи послати у гулаге, тако да се процењује да је овај совјетски термидор преживело око четрдесеторо људи. Званична процена из *Историје савеза комуниста* указује на близу стотину стрељаних или несталих:

„У току 1937-1938. године похапшено је преко стотину југословенских револуционара, неосновано оптужених да су империјалистички шпијуни и Троцкисти, а затим су већином стрељани или су нестали без трага.“⁶⁹⁰

У такозваним Московским процесима *нестали су* сви дотадашњи секретари КПЈ – Филип Филиповић, Сима Марковић, Ђуро Цвијић, Јован Малишић, Антун Маврак, а на крају и на почетку чистке актуелни генерални секретар КПЈ, Милан Горкић. Измакли су само Триша Кацлеровић, који се повукао из политике, и Ђуро Ђаковић, који је много раније страдао од југословенске полиције.

Чистке су биле организоване на такав начин да се нико није могао сматрати сигурним. У том смислу оне представљају сасвим специфичан облик терора. Милан Горкић, који је из Беча подржавао *чишћење партије* од фракционаша и колебљиваца, и сам је крајем 1937. позван у Москву и ухапшен, под оптужбом да је немачки шпијун.⁶⁹¹

Случај Горкића је, иако извесно време скриван од југословенских комуниста и чланова ЦК КПЈ који се тада налазио у Паризу, временом се прочуо, изазивајући снажан психолошки ефекат. У почетку сви су осећали страх, али истовремено, уколико тренутно нису били на списку, и својеврсно усхићење зато што је Коминтерна тако моћна и бескомпромисна када је у питању револуционарно деловање, које укључује и *унутарпартијску рефлексију*:

⁶⁸⁷ Дојчер о томе каже: „Као што знамо, у Стаљиновој је техници владања долазио до изражаја његов неповерљив став према друштву, његов песимистички приступ људима. Он је сматрао да је социјализам боље градити силом него милом, да је боље силити људе него их уверавати и наговарати.“ – *Ibid*, str. 314.

⁶⁸⁸ Vladimir Popović, „Čistka u boljševičkoj teoriji i praksi“, *Hereticus*, 1-2/2011, str. 181.

⁶⁸⁹ Цитат према V. Popović, *Ibid*, str. 181.

⁶⁹⁰ *Повијест Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 153.

⁶⁹¹ I. Ošak, стр. 99.

„Сви се боје. Позив из Москве може значити, а највероватније и значи – смрт. Неки тугују због тих тајних егзекуција. Неки им се радују. Одлазак сваког друга значи упражњено место на врху партије, где влада сурова борба за моћ. Милован Ђилас каже да Тито и Кардељ нису имали пресудну улогу у чистки југословенских комуниста, али додаје са су им се `радовали као мала деца“.⁶⁹²

И поред тога што му је пошло за руком да одлазак одложи за неко време, и Броз се обрео у Москви где је сазнао да му је оптужена бивша супруга, док је његова актуелна супруга већ била стрељана. У Брозовој биографији коју је писао Владимир Дедијер, међутим, нема података како је будући генерални секретар КПЈ избегао стрељање или дугогодишње тамновање, будући да је у први мах био оптужен за троцкизам, што се сматрало најтежом оптужбом.⁶⁹³

Коминтерна је атмосферу чистке успела да пренесе чак у затворе у Југославији, где су затвореници-комунисти такође спроводили процесе, једни друге испитивали, оне за које се сматрало да су се огрешили о партију кажњавали батинањем или ускраћивањем хране или сна. Процењивало се да је око 80 процената комуниста попустило приликом испитивања у југословенској полицији. У затворима се посебна пажња посвећивала откривању тих људи, који су уз оптуживани и за троцкистичку заверу, иако у Југославији заправо није деловала ни једна троцкистичка фракција.

Овај велики прогон практично је уништио стари партијски кадар, тако да су Кардељ и Тито, вративши се у земљу, изнова организовали руководећу структуру КПЈ. Оно на шта међутим треба скренути пажњу јесте постојање агената за ликвидацију, који су бивше партијске кадрове, а нарочито оне оптужене за троцкизам, ликвидирали ван Совјетског Савеза.

Најпре, ту је ликвидација Благоја Паровића, кога су југословенски комунисти, тада чланови интернационалних бригада у Шпанском грађанском рату изабрали за секретара КПЈ, не слажући се са Титовим преузимањем Партије – чиме су у ствари најдиректније противречили налогу Коминтерне.

Благоје Паровић је ликвидирао 6. јула 1937. године у близини Мадрида, у време када је овај град био под опсадом Франкових фашиста.⁶⁹⁴

Осећање несигурности, које пратило све комунисте, независно од тога где су се налазили, преносе сећања Родољуба Чолаковића, односно трећи део његових *Казивања о једном покољењу*, у коме он описује случајан сусрет у Паризу са Мустафом Голубићем, тајним агентом и *ликвидатором* Коминтерне. Током разговора Голубић саветује Чолаковића: „требало је још из Беча да се вратиш у земљу, још онда кад си видео ону потмулу борбу за положаје. Сигурно би био ухапшен, можда осуђен, али у својој земљи, далеко од тих бескрупулозних људи и чист од сумње да си присталица ма ког од њих. У том друштву нико никоме не верује, и чим се не слажеш са једним он је уверен да си са оним другим (...) чим се ово клупко распетља, враћај се у Југославију, и то по сваку цијену, макар на робију, запамти што ти говорим...“.⁶⁹⁵

У контексту овог истраживања поставља се питање: да ли су партијске чистке, које нису спровођење само у Совјетском Савезу, већ и у другим деловима света, својеврсно обнављање револуционарног терора, или одговори на тероризам који је био инспирисан радовима Троцког. Покушаји атентата на некадашњег првог човека Црвене армије, а затим успешно смакнуће, изведено на упечатљив начин, показују како је Коминтерна била кадра да организује праве терористичке акције и у најудаљенијим деловима света.

⁶⁹² Boris Rašeta, *Mustafa Golubić i Pavle Bastajić, Staljinove ubice*, Porta libris, Beograd, 2019, str. 93.

⁶⁹³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, Tom IV, Izdavački centar „Komunist“, Beograd – Beogradski izdavačko-grafički zavod, Izdavačko-knjižarsko preduzeće „Naprijed“ Zagreb, Beograd, 1981, str. 97.

⁶⁹⁴ Живојин Павловић, *Биланс совјетског термидора*, Народна књига-Алфа, Београд, 2003, стр. 59.

⁶⁹⁵ Родољуб Чолаковић, *Казивања о једном покољењу*, Полит, Београд, 1989, стр. 139-140.

Атентати на Троцког свакако задовољавају дефиницију терористичке акције, јер осим смакнућа имају улогу застрашивања, која треба да изазове одређене политичке циљеве. Са друге стране, остале партијске ликвидације, иако је највише људи ликвидирано под сумњом да су у некој вези са Троцким, извођено је углавном тајно, или у контексту легалних правних процеса, у којима су осуђени најчешће јавно признавали кривицу. Ни у једном од ова два случаја не може бити речи о терористичким акцијама.

Исто тако, као што смо покушали да покажемо, револуционарни тероризам који је инспирисала Коминтерна, спровођен је у конспиративним акцијама, па је и дан данас немогуће поуздано тврдити иза којих атентата заиста стоје њени агенти.

Уместо поуздане историјске грађе, у јавности има текстова сумњиве вредности, у којима се углавном митологизују „негативни јунаци“ ове приче, попут Мустафе Голубића или Павла Бастајића, који се, наводно, поверио Крлежи, откривши да је један од убица НКВД.

Да је Голубић био специјално обучени агент Коминтерне, припремљен и за субверзивне и терористичке акције, указује његова кратка аутобиографија писана за Коминтерну. Из ње се може видети да га је КПЈ послала у Москву, 1930. године, ради обуке, где је он после четири месеца оспособљен за конспиративни рад, и стављен на располагање Коминтерни. Према документима Коминтерне, који су онедавно доступни, Мустафа Голубић је обављао и тако одговорне задатке као што је ревизија обавештајне организације немачких комуниста, и директне контраобавештајне активности на терену, а то је укључивало, разуме се, и ликвидације.⁶⁹⁶

Нема, међутим, никакве сумње да су Голубићева овлашћења на терену била велика. Уочи напада на СССР, а и потом, Голубић је боравио у Југославији, где је његов задатак био да надзире Тита и руководство КПЈ. Тито је несумњиво зазирао од Голубића, знајући или барем слутећи да су његова овлашћења широка, односно да он може на најдиректнији начин да оконча мандат, али и живот генералног секретара КПЈ.

У сваком случају, Тито је искористио немачку инвазију на Совјетски Савез да се, колико је то могуће, ослободи агената Коминтерне, који су га непосредно контролисали. Тако је сачувано једно писмо упућено Димитрову (које је потписао Голиков, у коме се Димитров моли да утиче на Валтера (Титово конспиративно име), јер се „окомио на Голубића и омета његов рад“.⁶⁹⁷

Мање је познато деловање других агената, који су радили преваходно за совјетске обавештајне структуре. Ту најпре треба поменути Грушу Леонарда Линецког, који је у Београд дошао као белогардејски емигрант, још као младић. Његов мотиви за рад у корист Совјета била је брига о мајци, која је, као удовица стрељаног белогардејског официра, директно зависила од помоћи нове совјетске власти. Линецки је студирао у Србији, и стекао диплому Медицинског факултета. Када је активиран, формирао је групу оперативаца чији је задатак у почетку био да прати делатности руске емиграције.

Да деловање против емиграције није био примарни задатак совјетских обавештајних агенатура, показује случај другог совјетског шпијуна, Роланда Абија, који је, под псеудонимом Владимир Правдин, од 1932. до 1935. године деловао у Београду. Касније је враћен у Москву, да би се прикључио припремама и извршењима серија атентата на Троцког.⁶⁹⁸

Методологија рада, начини врбовања, па чак и технике ликвидација агената Коминтерне и совјетских обавештајних структура били су исти као и код других шпијунских

⁶⁹⁶ В. И. Пятницкий. *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, стр. 263-265.

⁶⁹⁷ А. Захаров, „Наш человек в Белграде’ (жизнь и смерть Мустафы Голубича)“, *Секретное досье. Историко-публицистический журнал*, (Санкт-Петербург), 2/1998; *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь*, Москва, 1987, стр. 67.

⁶⁹⁸ Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и други светски рат у Југославији*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2010, стр. 167.

или субверзивних група западног света, што указује да су у овој области комунисти прихватили *империјалистичку тактику* специјалног рата.

У контексту нашег истраживања, занимљиво је питање о етичкој оправданости терора, као одговора на могуће субверзивне акције оних комуниста који су се одметнули од курса Коминтерне, односно правца деловања које је одредио стварни центар моћи – руководство СКП(б). Јер, чак и у случају да су оптужбе против већине осуђених револуционара биле оправдане, однос тероризма и терора овде је истоветан као и у случају односа револуционара и државног апарата у капиталистичким земљама. Другим речима, терор је овде оправдан само уколико се прихвати теза о непогрешивости *партије*, односно авангарде пролетаријата који персонификују руководиоци Коминтерне или прве социјалистичке земље у свету. Према сведочанствима оних који су били изложени терору Комунистичке интернационале и совјетске тајне полиције, крајем тридесетих година прошлог века – од оптужених револуционара се управо очекивало да, парадоксално, покажу своју верност партији тако што ће прихватити кривицу, и били осуђени као њени издајници.

Прихватање одлука Коминтерне, односно врха комунистичког покрета као категоричког императива, производило је последице које не могу да издрже *тест универзализације*. На то указује текст једног од непосредних сведока:

„Мудра опрезност, снажан осећај самоодржања били су његове главне особине. Увек је био потребан онима који су поседовали власт, знао је тачно како да се носи са новим господаром. Стога је преживео године терора. Кусинен ми се једном похвалио да је у животу „седам пута променио кожу као змија“. Увек је знао одакле ветар дува, и лако је варао своје бивше другове. Нисам могао да се сетим ниједног случаја када би Кусинен помогао некоме у невољи: када је његов син Ото ухапшен у Карелији, није ни прстом мрднуо да му помогне...“⁶⁹⁹

Уколико су одлуке Коминтерне увек *оправдане* – како то да су оне често у супротности са њеним ранијим одлукама? Такође, уколико су неки од челних људи Коминтерне, попут њеног првог генералног секретара, Григорија Зиновјева – проказани као издајници, то значи да је и сама Коминтерна барем делимично била на погрешном курсу; а ако се допусти оваква погрешивост, остаје питање – откуда знамо да садашње стање такође не одређују неке зле намере, односно нечија издаја револуције?

Апсолутна послушност, као прихватање императива, односно суда партије, према томе, не може да издржи једноставну, не само етичку, него и логичку проверу, и зато су антагонизми у оквиру самог комунистичког покрета, и настојање Коминтерне да их укине, и успостави универзални светско-историјски контекст, сведочанство о њеној принципијелној недоследности.

5. Припреме за герилски рат

За разлику од акција такозваног индивидуалног терора, Коминтерна је преко својих бироа и агентура заправо вршила припреме за организовање оружаног устанка. По свему судећи, овај устанак није замишљан као неко фронтално сукобљавање, већ као синхронизоване појединачне акције, које би у једном тренутку прерасле у општенародни отпор. Диверзантске акције на више места, пучеви у гарнизонима, напади на жандармеријске станице – све то је имало за циљ да створи конфузију, и распрши полицијске и војне снаге на више места. Притом, ове би јединице, на тако великом терену, биле изложене деловању нижих официра, који су заврбовани да раде за комунисте. Таква тактика дала би знатно боље резултате него фронтални напади, попут оног којим је започела Октобарска револуција.

⁶⁹⁹ Ibid, В. И. Пятницкий, стр. 342.

Војно-политичко руководство СССР-а осмислило је тактику партизанског ратовања још у првој половини двадесетих година прошлог века, када почињу и прве обуке комуниста из света за партизански рат:

„Програм припрема партизана имао је неколико праваца: стварање конспиративне мреже диверзантских група и појединачних диверзаната у стратешки битним центрима и на железници; формирање и свестрана припрема будућих маневарских партизанских одреда и група спремних за борбу на непознатом терену, па чак и у иностранству; дошколовање војних старешина учесника партизанских одреда за време грађанског рата и школовање младе генерације у посебним партизанским школама; обрада питања партизанске борбе и борбе против непријатељских партизанских одреда на специјалним и општевојним маневрима; усавршавање већ постојећих и стварање нових техничких борбених средстава корисних у условима партизанског рата; стварање скривених локација са материјално-техничком опремом за будуће партизанске формације. Припремама за партизански рат бавила се IV (обавештајна) управа Генералног штаба Црвене армије у контакту са одговарајућим службама ОГПУ-а.“⁷⁰⁰

Овај програм, додуше, редукован је после 1934. године, због Стаљиновог страха од могућности пуча. Међутим, организационо, Коминтерна је била спремна за брзо покретање оваквих акција.

Припреме су подразумевале не само обуку у коришћењу оружја или диверзантске тактике, него и едукацију у морално-политичком смислу: прихватање идеје да „сваки комуниста мора чврсто да запамти да он није то само на речима. Нега да је члан партије грађанског рата...“.⁷⁰¹

Ову обуку најпре су прошли агенти Коминтерне, који су потом помагали у организовању устанака у Немачкој, Бугарској, Кини и Естонији. То што се устанак у овим земљама није завршио успелом револуционарном променом режима, приписивано је неспособности партијских руководства ових земаља, које нису знале да искористе ову помоћ агената Коминтерне.

Упутства за агенте Коминтерне веома су слична оним правилима које данас користе терористичке организације. То обухвата правила деловања у илегалним условима, шифровање, начине борбе против контраобавештајних агената или полицијских служби, упутства о понашању приликом хапшења и саслушавања, или у затвору. Осим тога, изучавала се техника употребе експлозивних направа, тактика диверзије и слично.⁷⁰²

За разлику од обуке данашњих терориста, партизанске школе Коминтерне упућивала су своје питомце и начинима организовања широког устанка, и моделима организације пролетерске власти после њеног освајања. Такође, на курсевима Коминтерне учили су се страни језици, начини понашања у буржоаским круговима, вештине попут јахања или мачевања.

Сврха ове обуке, разуме се, није подразумевала само припреме за помоћ и покретању револуција широм света, него и спремност за субверзивно деловање у случају да нека од капиталистичких земаља нападне Совјетски Савез.⁷⁰³

Од познатих југословенских комуниста, многи су прошли ову обуку, и касније, краће или дуже, радили за Коминтерну. Између осталих, то су – Родољуб Чолаковић, Иван

⁷⁰⁰ Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и други светски рат у Југославији*, стр. 321.

⁷⁰¹ *Ibid*, стр. 173.

⁷⁰² Алексеј Тимофејев, „Партија грађанског рата: припреме кадрова коминтерне за извођење партијског рата и револуције“, *Војноисторијски гласник 1/2009*, стр. 56.

⁷⁰³ Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918 - 1933*, Contributions in Military Studies 183, London, 1999, pp. 47–48.

Гошњак, Едвард Кардељ, Иван Ловчевић-Лучић, Милан Благојевић, као и Јосип Броз Тито, иако сам о томе никада није говорио.⁷⁰⁴

Неки од полазника ових школа имали су прилику да стечена знања примене у Шпанији, где су, попут Јосипа Копинича, били задужени за диверзантске акције у непријатељској позадини, и приликом испитивања заробљеника.

Овако озбиљне припреме сведоче да је Коминтерна полагала наду у организоване терористичке акције у почетној фази свргавања буржоаског режима у некој земљи, односно да је планирање и извођење оваквих акција морало да буде добро синхронизовано и планирано у склопу великих операција. У томе се акције Коминтерне разликују од индивидуалног терора, мада није искључено да је Коминтерна на изврстан начин омогућавала и такве акције, у склопу неког ширег плана.

У сваком случају, партизанске школе Коминтерне показале се значајним приликом организовања одреда Народноослободилачке војске, у којима ће осим ратних вештина, комесари упућивати борце и у политичка знања, то јест учиће их основама марксизма-лењинизма.

Паралелно са агентурама Коминтерне, од 1940. године на подручју Југославије деловале и агентуре совјетских обавештајних служби. У својству дипломата, у Совјетско посланство у Београду долазе лица из совјетских обавештајних структура, а пре свега Виктор Плотников, опуномоћени представник СССР-а у Југославији, и Александар Георгијевич Самохин, војни аташе. Њихов задатак, међутим, неће бити субверзивно деловање нити припреме устанка у случају окупације Југославије, него управо утицај на југословенско руководство да своју спољну политику еманципује, како од претераног повиновања интересима Немачке, тако и од британске политике, која је тада имала сасвим отворен антисовјетски карактер.⁷⁰⁵

Овде морамо оставити по страни одговор на питање да ли је партизанска тактика ратовања и формирање Народно-ослободилачког покрета подразумевала и неку врсту договора комуниста и Симовићеве пучистичке Владе, путем посредовања високих совјетских обавештајних официра, који су уочи пуча боравили у Југославији, по свему судећи не због самог пуча, него ради припрема за немачки напад. О томе, као и о разговорима који су водили Михаил Абрамович Мулштејн, заменик начелника војне обавештајне службе СССР-а и Михаил Андрејевич Лахведов, официр НКВД, нема веродостојних историјских сведочанстава, али по свему судећи њихова посета, и деловање совјетских обавештајних структура није ишло у правцу подстицања пуча, него, напротив, стабилизације и неутралности Југославије, јер је то одговарало интересима СССР-а.

⁷⁰⁴ Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и други светски рат у Југославији*, стр. 189.

⁷⁰⁵ А. Тимофејев, *Ibid*, стр. 233.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

КОМИНТЕРНА И КПЈ – ПРОБЛЕМ ЕТИЧКОГ ОПРАВДАЊА

У складу са у првом поглављу предложеним одређењем тероризма, на основу уверења да је универзални оквир, на основу кога се се може говорити о легитимности терора, у подручју етике, сада остаје да изложене прилике у Југославији између два светска рата сагледамо у поменутих постављеним кодовима.

Акције комунистичких организација у Југославији између два светска рата, како је показано у претходним поглављима, хетерогене су по својој структури, а, да се приметити да су и њихови субјекти различити. Такозвани *индивидуални терор* спроводили су чланови КПЈ, али и овде се јасно могу разликовати акције које можемо сматрати одбрамбеним, од других, које су, додуше, подстакнуте државним терором, али представљају не више акт одбране, него акт одмазде и застрашивања, иако у функцији ублажавања терора које је над комунистима, пролетаријатом и сељацима спроводио државни апарат.

Што се Коминтерне тиче, она је деловала у функцији дестабилизације југословенске државе: у почетку, ово деловање је подразумевало стварање услова за националне револуције, а онда све више у функцији специјалног рата, зарад интереса Совјетског Савеза, као прве социјалистичке државе у свету.

Ово деловање, међутим, није имало непосредан терористички карактер, какав проналазимо у облицима савременог тероризма, већ је више представљао облик *државно спонзорисаног тероризма, агитационог терора, и субверзивног специјалног рата*.

Имајући у виду наведене особености акција левичара, тешко је, следећи строгу класификацију тероризма, пружити оцену ових активности, тим пре што савремене дефиниције тероризма одређују, превасходно, његове актуелне облике.

Полазећи од претпоставке, изречене у уводу, да се карактер тероризма универзално може одредити једино на плану етике, у овом поглављу биће спроведена етичка анализа, а потом указано на однос етике и политике – на основу чега ће у закључку бити конципиран одговор на истраживачко питање, односно потврда постављених хипотеза.

1. Етика између класног и универзалног

Пре него што се овде упустимо у једну филозофску, етичку расправу, потребно је пружити одговор на питање које се намеће: да ли је комунистички покрет уопште подразумевао заснованост на некој етичкој позицији, то јест да ли су сами чланови партије, у свом непосредном деловању, имали пред собом одређени императив, који је одређивао опсег и карактер деловања на основу директива.

Ту се суочавамо и са једним питањем које, иако филозофско по пореклу, представља и проблем политичких наука: питањем односа *насиља и цивилиности*. Овај је проблем на особен начин наговештен управо у Марксовим делима, у којима је дато једно дијалектичко виђење *насиља и ненасиља*, које надилази једнострана арбитарна одређења која настају из базе једне или друге политичке позиције.

Пре свега, треба имати у виду да Маркс насиље, као политичку појаву, не одваја од економског насиља. Штавише, економско насиље се јавља као *генератор* политичког насиља. На то Маркс указује још у првом тому *Капитала*:

„Експропријација непосредних произвођача изводи се са најнепоштеднијим вандализмом, и под нагоном најбестиднијих, најпрљавијих, најподлијих и најгнуснијих страсти“ – каже Маркс,⁷⁰⁶ показујући да је управо економско изабљивање оно што генерише насиље, преноси се у сваки нови изабљивачки друштвени облик.

⁷⁰⁶ Karl Marx, F. Engels, *Kapital I*, Prosveta, Beograd, 1977, str. 671.

У том смислу, *насиље* које укида *насиље*, које укида експлоатацију, представља истовремено укидање ове генеалогичке, чиме је омогућено људско друштво које ће у своме корену бити ненасилно, зато што неће подразумевати облике економске експлоатације.⁷⁰⁷

Из тог разлога, у сваком суочавању *права* радника са једне, и *права* експлоатације са друге стране – на којима почива капиталистичка продукција вишка вредности, показује Маркс, арбитража – *сила*, односно институције грађанског друштва.⁷⁰⁸

Револуционарно насиље утолико, према Марксу представља насилно укидање корена насиља, и зато је то насиље анти-насиља; то није насиље неке нужне одбране, него укидање саме генезе насиља, које се у овом смислу окреће против себе самог, као што пролетаријат израста из самог развоја капиталистичког друштва.

Право, односно институције грађанског друштва, у том су смислу недостатне, као брана насиљу, јер не обухватају његову економску генезу. У ствари, како то на другом месту каже Маркс, капитализам нужно подразумева *вишак насиља*, у смислу *вишка експлоатације*, или *вишка физичке репресије*. Право настаје као настојање да се овај вишак доведе у функционалност, да се омогући функционисање самог система, на тај начин што ће ови вишкови бити у извесном смислу спутани, ради одржања самог система. И баш из тог разлога – није могуће одржати институције грађанског друштва, онда када буде укинута сам економски извор насиља, који генерише и сам правни поредак, као функционализовање насиља.⁷⁰⁹

На подручју политике, према томе, увек се суочавамо са кризом парадигме. Економска експлоатација је у корену самог политичког одређивања *нужног насиља* – а његовим укидањем напосто нестaje парадигматски оквир, на онову кога би се сада могао одредити *допустиви облик насиља*. Диктатуру пролетаријата није могуће мерити категоријама грађанског друштва, које су базирани на економском насиљу. Тако се испоставља нова парадигматска основа, при чему економско насиље уступа место ономе што се, у савременом разумевању односа моћи, може именовати Марксовим термином – идеологије.

Уколико се, дакле, не може изаћи из овог зачараног круга парадигми на плану политике, остаје нада да је универзално одређене ипак могуће у подручју етике.

Будући да је у људском деловању увек могућ сукоб између политичког императива, односно *задатка* који проистиче из политичке припадности (подређивању некој политичкој идеји) и моралног императива, дакле деловања на основу *дужности* која није обухваћена императивом политичког деловања – марксистички теоретичари, суочени са овим, практичним проблемима, настојали су да утемеље *комунистичку етику*. Овај појам одмах треба јасно одвојити од појма *марксистичке етике*, која проистиче из теоретског суочавања пре свега идеја марксистичких филозофа са традицијом немачке класичне филозофије.⁷¹⁰

Из тог се разлога веома рано, непосредно после Октобарске револуције, појављују брошуре о комунистичком моралу. Једна таква брошура, под насловом *О комунистичком моралу*, била је доступна југословенским комунистима, најпре на руском, а потом и у преводу, још тридесетих година прошлог века. Аутор В. Колбановски написао је ову брошуру под непосредним утицајем Стаљинових *Питања лењинизма*.

Полазна теза Колбановског је да нема универзалног морала, који важи за све друштвено-историјске етапе. Будући да је човек производ начина производње неког времена, *различитим епохама својствене су различите представе и судови о добру и злу*, штавише – и у једној епохи различите су моралне теорије супротних (супротстављених) друштвених класа.⁷¹¹

⁷⁰⁷ Etienne Balibar, *Nasilje i civilnost*, Centar za medije u komunikaciju, Beograd, Multimedijalni centar, Zagreb, 2001, str. 16.

⁷⁰⁸ Karl Marx, F. Engels, *Kapital I*, Prosveta, Beograd, 1977, str. 210.

⁷⁰⁹ Karl Marx, F. Engels, *Nemačka ideologija*, Kultura, Beograd, 1977, str. 93.

⁷¹⁰ Svetozar Stojanović, *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd, 1969, str. 25-40.

⁷¹¹ В. Колбановски, *О комунистичком моралу*, Култура, Београд, 1946, стр. 4.

Међутим, као што у класном друштву не може бити универзалне етике, тако ће у бескласном, комунистичком друштву постојати један општечовечански морал:

„Комунистички морал је највиши развитак пролетерског морала који се почиње стварати још у оквирима капитализма, у борби против буржоаског морала, који у капитализму заузима владајући положај“.⁷¹²

У суштини Колбановски замера буржоаском моралу хипостазирање индивидуалног интереса, који допушта експлоатацију и одсуство бриге за ширу заједницу. На овај начин потпуно се превиђа да овакав буржоаски морал није исто што и буржоаска етика; Кантова етика дужности, насупрот томе, подразумева одређену универзалност, иако на изванредан начин брани индивидуални интерес, који је присутан у конструкцији система капиталистичке експлоатације. Другим речима, приказ капиталистичке етике овде је поистовећен са приказом капиталистичког морала.

Комунистички морал, „који се зачиње још у капитализму“, према томе, у поменутој брошури је изложен без јасног етичког утемељења, иако Колбановски у наставку рекурмира на одређене етичке теорије. Читалац ове брошуре, додуше, највероватније није био ни заинтересован за сложена теоријска извођења, већ за практична морална упутства, која би оправдала његово деловање, и разрешила дилеме; свако колебање пред задатком који поставља колектив (овде изједначен са партијом), самим тим, могао је да буде приказан као последица буржоаског индивидуализма.

Са друге стране, у првом поглављу овог рада назначено је да изванредан проблем у етичком оцењивању акција левице представља однос комунистичке теорије према етици уопште, односно својеврсна критика нормативне етике. То се пре свега може разумети као одбацивање нормативне етике, под претпоставком да она хипостазира класне односе.

Нормативна етика, још у аристотеловском кључу, у ствари – води у политику. У том је смислу етика такође *вештина могућег*, односно деловање које је одређено датим околностима, сред којих треба пронаћи праву меру.

За разлику од Платона, који најбоље државно уређење непосредно дедукује из увида у саму идеју Добра, Аристотел, доследно идеји практичке филозофије, актуализацију добра у држави повезује са непосредним околностима:

„За многе је можда немогуће да достигну најбоље државно уређење. Стога добар законодавац и прави државник морају знати и које је државно уређење апсолутно најбоље за дате околности, и на трећем месту које је најбоље према датим условима.“⁷¹³

У том смислу, *архитектоника* етике уређује државну заједницу. Са друге стране, држава, благодарећи законима, омогућује васпитавање ваљаних карактера, и дисциплиновање жеље, ради постизања праведних одлука. Ово међусобно указивање етике и политике једне на другу подразумева у ствари да су оба практичка подручја одређена једним *априорним* разумевањем људске заједнице, које природно већ постоји, у социјалном простору полиса, а коју треба да уреде они који су на етичком плану већ постигли *исправно мерење*. Међутим, било би погрешно тврдити да се код Аристотела конституише државна заједница. Деловање оних који су морално већ формиран, као што показује претходни одломак, подразумева обликовање постојеће заједнице, а то значи да се овде не прекорачује њен *затечени* оквир.

Свака нормативна етика, све до Канта, садржи ове у основи аристотеловске обресе, који деловање увек одређују неким спољашњим каузалитетом. У том смислу, тек код Канта наилазимо на значајан преокрет. Аутономност моралног закона подразумева да он није одређен никаквом трансцедентном мером, односно да је у потпуности *уман*, а то за Канта значи *a priorian*; нема никаквог спољашњег императива у доношењу моралних одлука, већ су

⁷¹² *Ibid*, str. 6.

⁷¹³ Аристотел, *Политика*, БИГЗ, Београд, 1975, стр. 87;1288 в. 20-22.

оне увек самозаконодавне, базиране на категоричком императиву, на обавезности која није условљена никаквим природним каузалитетом.⁷¹⁴

Тако је у Кантовој филозофији конципиран појам *дужности*, која је одређена као „нужност неке радње из поштовања према закону“.⁷¹⁵ Другим речима, морално деловање се не дешава из *склоности*, на основу процене последица или сходно условима, већ увек на основу императива који подразумева универзалност. Свако повиновање било каквим непринципијелним разлозима заправо релативизује моралну аутономију, и зато није на нивоу моралног закона.⁷¹⁶

Другим речима, *категорички императив* указује на слободу, односно *идеју слободе*, која се испољава путем деловања које није одређено спољашњим условима. Та идеја слободе је *људска ствар*, то је оно што није својствено природи.⁷¹⁷ Човек у моралном деловању тако производи један властити, аутономни свет, а могућност изградње таквог света обезбеђује да оствари законодавство над природом – како у сазнајном, тако и у прагматичком смислу.

Ова Кантова позиција, међутим, дуго је сагледавана у младохегелијанском кључу, према коме је код Канта реч пре свега о *могућности* моралног деловања. Самим тим што је морални закон аутономан, што није напосто природни закон – постоји *могућност* деловања које није у складу са категоричким императивом. Другим речима, неусловљеност моралног императива испоставља се као слобода индивидуалног деловања, дакле *слобода за слободу*, слобода која претходи аутономном изласку из каузалног ланца природе.⁷¹⁸

По свему судећи, Канта су овако разумели теоретичари Друге интернационале, који из тог разлога нормативну етику категоричког императива супротстављају историјском детерминизму, према коме је *напредак* ка слободи човека у историјском кретању, које неминовно води ка почетку праве историје човечанства, лишене сваког отуђења.⁷¹⁹

На страну што овакво читање Канта остаје спорно у контексту једног филозофског суочавања са његовом деонтолошком етичком позицијом, односно не одговора на питање да ли је ова *ex hypothesi* способност за морално деловање уистину слобода – оно суштински указује на Хегелово растварање моралитета у обичајности, у смислу развића самог *духа*, који настоји да досегне слободу, као самопроизвођење, у различитим светско-историјским облицима.⁷²⁰ На овај аспект је посебно указивао Карл Левит, истичући да је историцизам, који проиходи у основи из хебрејског разумевања повесног кретања, присутан и у марксистичком учењу.⁷²¹

Теоретичари Друге интернационале који су били на трагу поменуте интерпретације Хегела, могли су да се позову на онај познати цитат из Марксове *Немачке идеологије*, према коме се свака нормативност може разумети као израз *владајућих мисли* класе која је на власти:

„Мисли владајуће класе су владајуће мисли у свакој епоси, тј. класа која је владајућа *материјална сила* друштва истовремено је и његова владајућа *духовна сила*. Класа која располаже средствима материјалне производње самим тим уједно располаже и средствима духовне производње, тако да су јој тиме уједно потчињене просечне мисли оних који су лишени средстава духовне производње. Владајуће мисли нису ништа више, до идеални израз владајућих материјалних односа, владајући

⁷¹⁴ Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 29.

⁷¹⁵ *Ibid*, str. 33.

⁷¹⁶ Imanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 41.

⁷¹⁷ *Ibid*, str. 114.

⁷¹⁸ Vladimir Đurđević, „Mogućnost autonomije u savremenom svetu“, у Hereticus, Vol. XV 72017/, No. 3-4, str. 97-116.

⁷¹⁹ Svetozar Stojanović, *Istorija i partijska svest*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1988, str. 150: „Prirodno je što je normativna etika potpuno strana onima koji Marxu pristupaju sa stanovišta naturalističko-ekonomskog determinizma. Ako postoje zakoni istorije koji „gvozdеном nužnošću“ određuju propast kapitalizma i budućnost socijalizma – onda doista nema pravog smisla етички обавезивати ljude da se bore za socijalizam.“

⁷²⁰ Milan Kangrga, *Etički problem u delu Karla Marxa*, Nolit, Beograd, 1980, str.75.

⁷²¹ Karl Löwith, *Svjetska povijest i dogadjanje spasa*, August Cesarec, Zagreb, 1990, str. 60-80.

материјални односи схваћени као мисли; дакле, односи који једну класу и чине владајућом, дакле мисли њене владавине.⁷²²

Владајуће мисли су нормативне мисли. Етика је у том смислу увек етика владајуће класе, па су и њене норме, које су универзализоване, и одређене интересима класе која располаже средствима за материјалну и духовну производњу. Етика је производ овог аутономног деловања класе која поседује материјалну силу, али управо из овог разлога ту се не ради и слободи, јер је слобода владајуће класе у ствари заснована на експлоатацији подређене класе, која нема способност за материјалну и духовну репродукцију.

Самим тим, *укидање садашњег стања*, до кога треба да дође у комунизму, претпоставља и укидање *духовне силе*, то јест владајућих мисли буржоазије. Нема нормативности која није условљена друштвено-економским кретањем, баш као што нема ни еманципације, па ни слободе, која није остварива, материјализована, у непосредним друштвено-историјским околностима.⁷²³

Па ипак, претходни цитат из *Немачке идеологије*, као да оставља одшкринута врата за некакву етику, разумевану у смислу негативитета, односно надвладавања друштвене каузалности, дакле управо тих *владајућих мисли*, које се намећу као императив. Траг таквог разумевања налазимо у Брозовој одбрани у *Бомбашком процесу*, о чему је више речи било у III поглављу овога рада. Признавати само суд своје партије, то значи остати при чистом негативитету, који као *требање* трансцендира *ноумен*, речено кантовском терминологијом. Комунистичка етика је, у том смислу, разобличавање идеолошког карактера владајућих мисли, које се јављају као норме понашања, као *идеологија*.

Крајња етичка консеквенца оваквог становишта била би у духу оног познатог Хегеловог става о моралу, према коме он никада не сме бити остварен, јер у том случају престаје бити морал, и постаје спољашња објективна норма.⁷²⁴

Следствено овоме, комунистичка етика подразумева стално разобличавање идеологије, односно непрестано негирање сваке друштвене норме, која се идеолошки намеће као *природни закон*. Међутим, то значи да овде мора бити превладана апстрактна супростављеност између *бића* и *требања*, *стања* и *деловања*, које једном постаје *стање* и тако престаје да буде морални продукт.⁷²⁵

Испуњење морала у том смислу претпоставља укидање природе у њеној непосредности, чиме се у ствари постиже јединство *бића* и *требања*. То јединство такође први утемељује Хегел:

„Међутим, стварна морална свест јесте свест која дела; у том се управо састоји стварност њене моралности. У самом пак делању онај је положај непосредно изокренут; јер делање није ништа друго до испуњење унутрашње моралне сврхе, ништа друго до произвођење једне стварности коју одређује сврха, или произвођење хармоније између моралне сврхе и саме стварности.“⁷²⁶

Када изађемо из Хегеловог система, односно својеврсног детерминизма који је код Хегела оправдан самопроизводњом духа у субјективној, објективној и апсолутној форми, овде се у ствари јавља проблем претпоставке овог самозаконодавног процеса, које свет треба да претвори у *човеков свет*. На основу Марксових текстова, то претпоставља људску стваралачку природу, која је у *Тезама о Фојербаху* названа практичко-чулном стваралачком

⁷²² Karl Marks, Fridrih Engels, *Немачка идеологија*, I knjiga, Kultura, Beograd, 1964, str. 47.

⁷²³ Svetozar Stojanović, *Ibid*, str. 151.

⁷²⁴ G.W.F. Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 153.

⁷²⁵ Ту апстрактну подвојеност најбоље илуструје Хегел: „У основи те тезе лежи не само *потпуна равнодушност* и *потпуна самосталност* природе и моралне сврхе и моралних делатности једних према другима, већ такође, на другој страни, свест о *искључивој суштатвености* дужности и *потпуној несамосталности* и *несуштатвености* природе.“ *Ibid*, str. 351.

⁷²⁶ *Ibid*, str. 359.

делатношћу.⁷²⁷ Проблем утемељења морала, у том смислу, насупротив теоретичарима Друге интернационале, подразумева превладавање сваког детерминизма, односно једно успостављање морала на Кантовом трагу:

„Његово једино могуће утемељење јесте људска природа. У самој људској природи свакога појединца налази се потенцијално добро које треба подстицати и развијати: људска способност за слободну и стваралачку делатност. Крајњи циљ науке и технике, и целокупне културе цивилизације мора, дакле, бити стварање услова (политичких, економских, друштвених, социјално-психолошких, културних) у којима ће сваки појединац моћи да се развије као слободна стваралачка личност.“⁷²⁸

Поставља се питање, да ли је такав морални негативитет присутан у целокупној историји, односно да ли он твори неку моралну препоставку, која даје универзална правила, па у том смислу представља истинско прибежиште слободе духа?

У сваком случају, теоретичари Треће интернационале етику сматрају обавезним делом марксистичке филозофије.⁷²⁹ Имајући у виду његову властиту филозофску продукцију, изгледа да је сам Стаљин имао афинитета ка етичком утемељењу интернационалног деловања.

Захваљујући пре свега лењинистичкој рецепцији Маркса, код раних теоретичара Коминтерне је доминирало мишљење да комунистички покрет мора бити заснован на некој етици. Иако је за разлику од буржоаских морализатора, који су инсистирали на етичком индивидуализму, комунист био у обавези да мења сам друштвени контекст, који сам по себи онемогућује аутентично, човечно бивствовање човека – из тога не следи да се напросто може занемарити *начин* на који ће се приступити тој радикалној измени светских околности.

Ту се помаља разлика између „наивног моралисте“ и „револуционара“. Наиме, наивни моралиста верује да је довољна индивидуална одлука да људе више не третира као средство, него као циљ, и да ће из тога происходити престанак инструментализације људи. Заблуда је, међутим, у томе што у контексту друштвених односа, тај исти моралист практично учествује у тој инструментализацији, рецимо тако што присваја вишак вредности, или обавља своју грађанску дужност, у циљу очувања друштвеног система који на експлоатацији почива.⁷³⁰

Са друге стране, уколико се пође од *људске природе*, као настојања да се изађе из сенке сваког каузалитета, односно да се у отпору природној каузалности гради људски свет, у класном друштву остаје принуда друштвеног каузалитета.⁷³¹ А то значи да ни пролетери, у својој борби за ослобађање, у револуционарном акту ослобођења, и сами нису слободни; партија, као инструмент борбе против експлоататорског система, захтева, дакле, властити друштвени каузалитет. Речју, чим се *оружје критике* замени *критиком оружја*, ту се увек ради о командној хијерархији, па самим тим о дуализму средстава и циљева: војници партије тако су инструменти који треба да доведу до циља. Еманципација, парадоксално, може бити извојевана само нееманципаторским средствима – што је марксистички протумачена Хегелова крилатица да се човечанство није толико ослободило до ропства, колико уз помоћ ропства.⁷³²

Промена друштвено-економског система је, према томе, једини начин у коме човек може престати да буде угњетено, понижено и презрено биће. У том смислу, коренита

⁷²⁷ Karl Marx, Fridrih Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 338.

⁷²⁸ Mihailo Marković, *Etika i politika, Izabrana dela 7*, BIGZ, Genees-S Štampa, Prosveta, SKZ, Beograd, 1994, str. 12.

⁷²⁹ Svetozar Stojanović, *Ibid*, str. 149.

⁷³⁰ *Ibid*, str. 163.

⁷³¹ Да индивидуални став може представљати спасоносно острвце слободе, сред мреже класних односа који приморавају на одређене друштвене норме које дехуманизују, уверљиво показује Теодор Адорно, констатацијом да је рефлексивна друштвено стања, односно критика, већ пут ка ослобођењу. Видети у Т. Adorno, *Negativna dijalektika*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1987, стр. 112.

⁷³² Žarko Puhovski, *Um i društvena misao*, Informator, Zagreb, 1989, str. 119.

преобразба целокупног друштвеног система представља основну моралну обавезу комуниста.

Остаје, међутим, питање агенса ове промене: да ли само друштвено-историјско кретање, односно, конкретно у наше време – патогенеза капитализма, води ка овом преокрету, или само деловање пролетеријата, односно успостављање универзалне етике и хуманистичких односа, представља искорак из буржоаског миљеа, и тако својеврсна основа за промену друштвене парадигме? Изгледа да су теоретичари Треће интернационале били ближи другој констатацији да је етика производ друштвено-историјског кретања, да њу најдиректније одређују *односи производње*.

Из оваквог разумевања израста темељно не само етичко, него и политичко питање: да ли опредељење за револуционарно (а не моралистичко становиште) за собом нужно повлачи *насиље*, као средство радикалне промене?

Одговору на ово питање прићи ћемо путем анализе акција левичара на подручју Југославије, између два светска рата, имајући у виду могућност два етичка приступа: деонтолошког и утилитаристичког.

2. Индивидуални терор између колективно-историјског и индивидуално-моралног подухвата

Дихотомија између пута промене друштвених околности и индивидуалног поступања поставља се пред сваког комунисту, захтевајући својеврстан избор између поменута два подухвата, у свакој конкретној ситуацији.

Када је реч о индивидуалном терору, који су спроводиле изоловане групе унутар КПЈ, без директиве или одлуке саме партијске организације, етички проблем представљало је питање да ли се терором постиже нешто на плану колективно-историјског ослобођења.

Како сазнајемо из књиге једног од непосредних актера ових догађаја, Родољуба Чолаковића, уверење атентатора било је да ће на тај начин застрашивањем ублажити терор над пролетаријатом, и показати да су комунисти спремни за радикалне видове борбе, уколико им се ускрати право на легално политичко деловање. Незадовољни држањем партијског руководства, чланови *Црвене правде* сматрали да једино индивидуалним терором могу да утичу на повлачење Обзнане, односно на право радничке класе да изрази незадовољство због сурове експлоатације.

Терор је, према томе, овде разумеван као *нужно зло*, које треба да доведе до изражавања класног незадовољства ненасилним методама. Са друге стране, индивидуални терор је разумеван као непосредна одбрана од насилних акција државе.

Ови аргументи захтевају да буду морално разложени:

Најпре, када је реч о томе да се на враћање борбе у ненасилне токове може утицати само насилно, својеврсно оправдање могло се наћи у становишту да режим, који је посегао за грубом силом, и укинуо могућност политичке борбе, свакако неће реаговати на парламентарне покушаје. То значи да је примена насиља *нужна*. Са друге стране, принципијелно посматрано, није могуће ненасилним средствима савладати насиље, баш као што се демократским средствима не може из недемократског уређења прећи у демократију, јер би иначе свуда спонтано дошло до успостављања ненасилног демократског поретка. Управо такав став налазимо у Марксовом конспекту за никада написано филозофско дело о Хегеловој филозофији права – које, додуше, сасвим извесно, није било познато југословенским комунистима двадесетих година прошлог века.

Уколико *оружје критике не може заменити критику оружјем*, ако *материјална сила мора бити оборена материјалном силом*, тада је примена насиља свакако оправдана, јер се на другачији начин не може сломити поредак који је сам по себи неетичан, и који заправо онемогућује истински хуманитет, јер претпоставља експлоатацију као темељ друштвених односа.

Међутим, уколико се припадници *Црвене правде* служе насилним средствима, уколико, дакле, своје жртве инструментализују, претварајући их у средства којима треба доћи до циља, уколико су и они сами, са друге стране, прихватајући свесно улогу жртве, себе као *другог* ставили у овај однос инструментализације – то значи да они у извесном смислу прихватају исту ону парадигму против које су усмерене њихове акције. Може ли се инструментализација узети као оправдање, у функцији ослобађања од инструментализације?

Готово узгредно, овде је прилика да подсетимо на један занимљив момент из мемоарских белешки Родољуба Чолаковића, једног од чланова *Црвене правде*. За време свог тамновања, после атентата на Драшковића, Чолаковић сазнаје да ће Алија Алијагић бити погубљен. Његове импресије о томе упућују на констатацију да револуционари имају посебан статус, односно да њихова улога хероја завређује особен морални статус:

„Шта се догодило? Зашто га нису спасили? Како је могуће дозволити да га убију? – питао сам се батргајући по својој ћелији, јер нисам могао да издржим у постелји (...) Другови су могли свије вријеме процеса видјети какав је Алија, и да за таквог човјека вриједи изложити опасности неколико наших људи...“⁷³³

Почињено убиство, дакле, није морално огрешење пред револуционарном правдом. Реч је о борби. Али, смртна казна над Алијом Алијагићем је, зато, за Чолаковића – такође само израз буржоаске правде. Са друге стране, његово *херојство* чини га достојним других жртава, не само стражара у казнионици где чека извршење казне, него и другова из Комунистичке партије. Прихватање улоге жртве, дакле Алијагића чини херојем, који баш због тога не треба да буде жртва. Другим речима, чин жртвовања, сам по себи, завређује не само морално оправдање, него и обавезу жртвовања других.

У циљу остварења комунистичких идеја, према томе, дозвољено је сваковрсно кршење моралних норми, чак и оних за које се не може тврдити да имају специфично класно утемељење. Самим тим, једина норма револуционарног деловања јесте *само деловање*. А овакав став претпоставља вулгарно одвајање деловања од теорије, која такође претпоставља конструкцију стварности, у форми критике.

Овај проблем може се изразити и Марксовим речима из *Немачке идеологије*, које показују да „није довољно да мисао стреми остварењу, већ да је неопходно и да стварност стреми мисли“.⁷³⁴ То значи да не само да идеја слободе треба да буде „пламен који се окреће спољашњем свету“, него да непосредни догађаји треба да буду сагледавани изван идеолошких образаца, у контексту универзалних, људских мерила – слободног и стваралачког бића човека.

У *Економско-филозофским рукописима*, говорећи о отуђењу човека од човека, Марк између осталог каже:

„Уопште узев став да је човјеку отуђена његова родна суштина, значи да је један човјек отуђен другоме, као што је сваки од њих отуђен људској суштини. Отуђење човјека уопће сваки однос у којем се човјек налази према самом себи, остварује се и изражава тек у односу у којем се човјек налази према другим људима“.⁷³⁵

Коришћење других људи као средстава, у сврху испуњења неког циља, према томе, претпоставља отуђење у смислу одустајања од сопствене практичке суштине, од властитог хуманитета.

Па ипак, како је могуће остварити те хумане односе међу људима, како надићи отуђење, када се власт, која брани постојеће класне односе, служи грубом силом? На овом месту искрсава тешкоћа недостатка нормативне етике у марксизму.

⁷³³ Родољуб Чолаковић, *Ibid*, str. 89.

⁷³⁴ K. Marks, F. Engels, *Nemačka ideologija*, str. 56.

⁷³⁵ K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, str. 217.

Наиме, они који се боре за људску заједницу у којој неће бити инструментализације, треба да сами негују заједништво, као слободну асоцијацију, односно нормативна начела која се могу извести из онога што марксиста називају човековом генеричком суштином. Одвајање објективне од субјективне одговорности, деловања у служби историје и понашања саобразно начелима хуманитета, утолико показује непревладани јаз између историјског детерминизма са једне, и идеје слободне стваралачке људске праксе, са друге стране.

Само услед непревладаности овог дуализма, могуће је да се један аспект подреди другом. Када чланови *Црвене правде* властити хуманитет подреде интересима историјске борбе, то онда нужно подразумева да поништавају сопствену генеричку структуру, да делују испод нивоа хуманитета, предати историјској нужности.⁷³⁶

Са друге стране, ако се овај отпор путем индивидуалног терора разуме као *одбрана*, проузрокована агресијом државног апарата силе – основно питање тиче се самих елемената одбране. Наиме, не могу се у исту раван ставити оружани отпор рудара у Хусињу, који су бранили право на рад својих другова из Словеније, и атентат на бившег министра полиције, у тренутку док он борави у бањском лечилишту.

Могу ли се уопште инструменти терора разумети као акт одбране? Ово оправдање насиља и застрашивања присутно је и данас, и свака терористичка ћелија, или терористичка организација могу да лако посегну за овим аргументом. Међутим, ефекат терора у овом је случају сасвим посредан, и у том се смислу тешко може довести у непосредну везу са одбраном, осим уколико се не посегне за првим аргументом, према коме је терор нужно зло, овога пута у циљу непосредне одбране од виталне угрожености.

3. Динамика тероризма

Изнете недоумице захтевају да се још једном осврнемо и на питање о државном терору, који представља онај угрожавајући акт, на који се одговара терористичким акцијама.

Према Алексу Шмиду, државни терор је увек у корелацији са недржавним облицима терора, то јест узајамни утицај ових фактора може се одредити као *стање грађанског рата*.⁷³⁷

Примарни стадијум, који претходи државном терору, јесте легитимна примена закона, укључујући и постојеће облике размене, односно онога што марксиста називају *производним односима*. Са друге стране, у овом, првом стадијуму, делује опозициона политика, путем скупова, штампе, изборног надметања, јавних спорова.

Несумњиво да је у Југославији, непосредно после проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, деловао овакав однос, који је карактеристичан за мирнодопско стање.

Други стадијум према Шмиду подразумева *државну опресију*, која подразумева манипулацију изворима, цензуру, надзор, дискриминацију, или злоупотребу закона о ванредном стању. Свакако да се сви ови елементи могу пронаћи у деловању државе. Надзор и цензура, као дискриминаторни притисци на лево оријентисане појединце и групе, у том су смислу прве јасне назнаке државног терора.

На другој страни, као облик недржавног терора имамо ванпарламентарне акције, које укључују социјалне протесте. У овај облик деловања нережимског актера Шмид укључује и демонстрације, штрајкове, бојкоте, грађанску непослушност, и друге облике ненасилних притисака.

Штрајк Хусинских рудара, најави генералног штрајка, протести широм земље – све ово може се наћи у деловању комунистичке опозиције режиму двадесетих година. Међутим, овде ваља уочити значајну разлику. Опресија државе претпоставља облике забране

⁷³⁶ Да су се и чланови *Црвене правде* колебали, када је реч о губитку живота, односно жртвовању – показује једно занимљиво место из Чолаковићевих *Казивања*. Види у Чолаковић, *Ibid*, стр. 89.

⁷³⁷ Alex Schmid, *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism. URL: <http://bit.ly/2dOp7WY> (09.10.2020.).

политичких активности које имају суштински насилни карактер. Другим речима, цензура и дискриминација претпостављају непосредну употребу силе, односно испољавање моћи државе, за разлику од притисака путем демонстрација или штрајкова.

Прелазак из опресије на репресију је, према Шмиду, она тачка у којој државно деловање постаје облик терора. Масовна хапшења, забрана, депортације, тортура, а у екстремнијим случајевима концентрациони логори, водови смрти, или масакри – особеност су државног терора. Нешто од свега тога несумњиво се догађало у Југославији. Не треба губити из вида чињеницу да је режим први употребио силу, како би сломио отпор хусинских рудара.

Насупрот државном терору, недржавни актер, на овом стадијуму, који представља само предворје грађанског рата, користи, осим саботажа, и индивидуална политичка убиства (индивидуални терор), односно групна политичка убиства – која Шмид овде одређује као тероризам у правом смислу речи.

Деловање *Црвене правде* у том смислу се овде јасно може класификовати. Треба имати у виду да Шмид за овакве акције нережимских актера предвиђа одговор државе – што заправо представља спиралу која може да одведе у грађанске сукобе ширих размера.

Са историјске дистанце, може се рећи да режим реаговао превише агресивно, када је насилном акцијом угушио Хусинску побуну. Реакције које су уследиле, а које и даље нису насилне по свом модусу извођења, према томе, не могу се назвати терористичким одговором на државни тероризам.

Систематски терор државе отпочиње Обзномом, као одговором на најављени генерални штрајк. Независно од тога да ли су носиоци власти у тек формираној држави, која у том тренутку нема ни свој устав, били застрашени Октобарском револуцијом, по среди је несумњиви чин терора. Према друштвеној динамици, која од политичких уверења, преко политике притисака води у политику насиља, индивидуални терор је на неки начин очекивани друштвени одговор на појаву системске репресије.

Међутим, из тога не исходи морално оправдање оваквог деловања, утолико пре што се на овај начин ризикује још репресивније деловање државе. У конкретном случају то је носило опасност хапшења комунистичких посланика, и, барем када су у питању прве акције, угрожавање могућности деловања у функцији укидања Обзнане.

Овде такође треба указати на још један значајан момент. Иако су терористичке акције, државних или недржавних актера, према Шмидовом одређењу увек у сфери изван *формално-правно регулисане сфере политике*, кључна ствар када ја у питању тероризам, како то стоји у тексту професора Симеуновића, јесте *однос циљева и средстава*.⁷³⁸ Наиме, подређеност средстава циљевима, односно етичко оправдање кршења неких универзалних норми, то јест, у крајњој линији – давање предности колективно-историјским облицима борбе над универзалним моралним нормама, подразумева у суштини напуштање деонтолошке етике, односно прихватање утилитаристичких етичких принципа.

Етика индивидуалног терора једина може да подржи утилитаристички нормативизам. У том смислу, терориста се може позвати на чињење најмањег могућег зла, које треба да омогући највећу могућу благодат, за највећи могући број људи. Жртвовање појединаца, убиства државних дужносника или властодржаца, сама по себи нису етичко *добро*, али уколико се на тај начин може произвести благодат за много ширу заједницу, то, утилитаристички посматрано, има своје морално оправдање.

Проблем утилитаристичке етике увек је везан за могућност знања о моралним последицама појединих делатности. Тако се поставља питање – шта уколико неко деловање произведе несагледиво лоше последице, по неприхватљиво велики број људи? И да ли се морално деловање може процењивати на основу дела, или на основу интенције?

⁷³⁸ Dragan Simeunović, „O moralnosti terorizma“, *Polja*, 277/1982, Kulturni centar Novog Sada, Novi Sad, 1982, str. 133-134.

Наиме, уколико је последица оно по чему процењујемо моралност неке радње, онда су интенције њених актера мање значајне. Међутим, када је реч о револуционарном деловању, ту су саме интенције од одлучујућег значаја, јер се на тај начин револуционарно деловање једино може разликовати од политичког прагматизма.

У утилитаризму се не може избећи проблем мотивације. Уколико неко дело ценимо према последици, дакле према резултату, то онда значи да су мотиви делатника у другом плану. Тако лоше намере могу да произведу морално позитивне последице, и обратно.⁷³⁹ Међутим, када је реч о револуционарним акцијама, тада је мотивација од кључне важности, јер се само на основу мотива револуционарна акција комуниста може разликовати од анархистичких акција, или деловања са позиција десног екстремизма – што долази до изражаја у сарадњи комуниста са десничарима.

Са друге стране, споран је и сам принцип *највећег добра за највећи број људи*, јер он у овом случају претпоставља, укидање добра за одређен број људи, а то су поједини чланови КПЈ, и жртве терористичких акција. Покушај атентата на Александра Карађорђевића, на његовом повратку из Конвента, претпостављао је могућност жртвовања људи који су случајни посматрачи, који ни на који начин нису укључени у репресивне акције режима. Сада се поставља питање – по ком су критеријуму ти људи искључени из намераване благодети, коју треба да произведе терористички акт?⁷⁴⁰

Дакле, ако акције индивидуалног терора треба да произведу етичке последице, поставља се питање на који начин је могуће прорачунати те последице, и тако интенцију ускладити са исправном радњом, која треба да произведе морално допуштену последицу.

Када су у питању припадници *Црвене правде* – питање је како су они могли знати да нису у заблуди. Овај аргумент је, иначе, користила сама Коминтерна у релативизацији и осуди акција индивидуалног терора.

У чланку Лава Троцког, *Зашто се марксисти противе индивидуалном терору*, полази се управо од тешкоћа овог утилитаристичког аргумента. Троцки, наиме, акције уз помоћ експлозива или револвера сматра недопустивим, јер не доприносе револуционарној борби:

„Само свесна и организована радничка класа може послати јаку делегацију у парламент да је заступа. Како било, да би се убио истакнути званичник не морају иза вас да стоје организоване масе. Рецепт за експлозив је свима доступан, и Браунинг (револвер) се може набавити било где. У првом случају, ради се о друштвеној борби, чији методи и средства проистичу нужно из природе постојећег друштвеног поретка; а у другом, ради се о чисто механичкој реакцији која је идентична свуда - у Кини као и у Француској - врло јасна у својој спољашњој форми (убиство, експлозије, итд.) али апсолутно безбедна што се тиче друштвеног система“.⁷⁴¹

Са друге стране, Троцки такође запажа да индивидуални терор, управо због својих утилитаристичких претпоставки, саме народне масе, које треба да постану субјекат револуционарних промена, такође инструментализује, и подређује процени учинака делатника терористичког чина.

У том смислу – акције индивидуалног терора у Југославији, које је спроводила *Црвена правда*, а припремале и друге илегалне организације, не може да има етичко оправдање чак ни у подручју утилитаристичке етике, уколико се деловање заснива на марксистичким револуционарним претпоставкама.

⁷³⁹ John David Mabbott, *Uvod u etiku*, str. 36.

⁷⁴⁰ Ова се дилема јавља у свакој концепцији тероризма која посеже за утилитаристичким оправдањем. Фракција црвене армије је, из тог разлога, сваког чиновника режима, дакле не само полицајце, него и државне чиновнике, прогласила легитимном метом, јер када раде за репресивни систем, они су инструменти репресије; њихова дехуманизација самим тим долази од режима, а не од стране терориста, чије акције подразумевају и њихово жртвовање.

⁷⁴¹ Lav Trocki, „Zašto se marksisti protive individualnom teroru“, u *Pobunjeni um - Marksistička internet arhiva*, 2002, str. 3.

Дакле индивидуални терор двадесетих година прошлог века, и његова доцнија варијанта, после проглашења шестојануарске диктатуре, свакако се могу сматрати тероризмом, у оном аксиолошком смислу који ову појаву види као морално и политички недопустиву.

Исто тако, идеја о томе да се искључиво насиљем може утицати на промену режима, не може наћи оправдање ни у марксистичкој теорији. Како то на једном месту истиче Хана Арент, сам Маркс је истицао да ни стари режим, *Ancien Régime*, није срушен превасходно употребом насиља, него због својих инхерентних супротности.⁷⁴² У том контексту, оцена Троцког има иманентан марксистички смисао: пролетаријат улогом у друштву обезбеђује своју моћ, односно сама класна свест има значајнију улогу у превладавању капиталистичког система, него насилне акције. Из тог је разлога, баш као што на наведеном месту каже Троцки, генерални штрајк опаснији за буржоазију од терористичких акција.

Хана Арент истиче да је „политички атентат, осим у неколико случајева индивидуалног терора које су извршиле мале групе анархиста, био углавном прерогатив деснице, ...левица (је) остала убеђена да су све тајне завере не само бескорисне, већ и штетне ...револуције не настају смишљено и арбитрарно, већ су увек и на сваком месту биле нужни резултат околности, потпуно независних од воље и вођства партија и читавих класа“.⁷⁴³

4. Революционарни фронт и терор

Упркос овој Енгелсовој оградџи, коју наводи Хана Арент, Коминтерна је, изгледа настојала да буде арбитар револуционарних промена. Видели смо да је Извршни комитет Комунистичке интернационале одлучивао о томе да ли су се стекли услови за револуцију, односно да је подстицао или стишавао ниво класних сукоба, не само у Европи, него и у земљама Азије (Кини).

Овакво деловање Коминтерне било је подстакнуто искуством које су имали совјетски руководиоци, иза којих је стајала успешна револуција. Са друге стране, будући да је Совјетски Савез сада био база за пролетерску промену света, Коминтерна, која је деловала на његовом тлу, сматрало се, има добар увид у изводљивост револуције, калкулишући, између осталог, могућностима непосредне помоћи, као што је то био случај у Шпанском грађанском рату.

Међутим, видели смо да су одлуке Коминтерне све упадљивије штимоване на основу спољнополитичких потреба Совјетског Савеза, на крају и сасвим отворено – што је правдано потребом да се по сваку цену очува сама база планетарног комунистичког покрета. Она позната револуционарна песма Ернста Буша, *Der heimliche Aufmarsch*, настала управо у периоду после Великог рата, у једној строфи управо потенцира одсудну важност очувања „срца револуције“:

Arbeiter horch, sie ziehn ins Feld
Und schreien für Nation und Rasse!
Das ist der Krieg der Herrscher der Welt
Gegen die Arbeiterklasse.
Denn der Angriff gegen die Sowjetunion
Ist der Stoß ins Herz der Revolution!
Und der Krieg der jetzt durch die Länder geht,
Ist der Krieg gegen dich, Prolet!⁷⁴⁴

⁷⁴² Hana Arendt, *O nasilju*, Alexandria Press, NSPM, Beograd, 2002, str.20

⁷⁴³ *Ibid*, str. 22

⁷⁴⁴ Радници слушајте, идите у борбу,
Чује се вапај за нације и расе!
Ово је рат владара света,

Критика Троцког је, међутим, указивала на то да пролетерска сила представља једину истинску револуционарну снагу, и да је Совјетском Савезу потребна светска револуција, више него што је светској револуцији потребан Совјетски Савез,⁷⁴⁵ јер је иначе у опасности целокупан пројекат диктатуре пролетаријата и перманентне револуције у првој социјалистичкој земљи света.

Пре него што се упустимо у проблем моралне оправданости, који доследно приступу негованом у овом раду треба да пружи одговор на питање да ли се акције које је инспирисала и или спроводила Коминтерна на подручју Југославије – могу сврстати у подручје тероризма, потребно је да још једном укажемо на проблем односа субверзивних и терористичких делатности, онако како то види савремена наука о тероризму.

Према истраживању које су спровели Смид и Јонгман из 1988. године, када су на адресе 200 познатих светских стручњака послали захтев да дефинишу тероризам, могу се, процентуално, класификовати следећи одговори: (1) Насиље, примена силе 83,5 % (2) Политички циљ 65%; (3) Страх, терор 51 %; (4) Претња 47%; (5) Психолошки учинци 41,5%; (6) Разликовање жртва-мета 37,5%; (7) Сврховит, организован злочин 32%; (8) Стратегија и начин борбе 30,5%; (9) Кршење прихваћених норми без уважавања хуманитарних аспеката 30%; (10) Присила, уцена, изнуђивање 28%; (11) Јавни аспект (публицитет) 21,5%; (12) Арбитрарност, имперсоналност 21%; (13) Цивили, неборбене и неутралне особе (као жртве) 17,5%; (14) Заstraшивање 17%; (15) Наглашеност невиних жртава 15,5%; (16) Група, покрет, организација као починитељи 14%; (17) Симболички циљ 13,5%; (18) Непредвидљивост, неочекиваност 9%; (19) Тајност, прикривеност 9%; (20) Серијалност, кампањски карактер 7%; (21) Криминални циљ 6%; (22) Захтев треће стране 4%.⁷⁴⁶

Према овоме, и субверзивне акције могу се класификовати као терористичке, нарочито ако их спроводе тајне организације. Међутим, једно касније истраживање спецификовало је тероризам као превасходно насилну акцију, која треба да изазове страх, а у којој жртве атентата нису главне мете.⁷⁴⁷ **У овом смислу, тероризам се наглашено разликује од субверзивног деловања са једне, политичких атентата и погубљења, и онога што смо одредили као индивидуални терор, са друге стране.**

Према овој класификацији, „извориште тероризма је терор – усађени страх, ужас, паника или анксиозност – која се шири међу онима који се идентификују или имају нешто заједничко са жртвама, а све то генерира одређени модалитет терористичког чина – било његова шокантна бруталност, недостатак дискриминације, непоштовање ратног права и казног права“.⁷⁴⁸

Одељен од субверзивних делатности, и облика терора којим се служи држава, терористичке акције тако се, у контексту савремених дефиниција, свде у оквиру деловања појединих екстремних политичких група, чији је главни циљ заstraшивање, уз помоћ кога се посредно утиче на владе појединих земаља, у циљу промене њихове политике.

Ако са овог аспекта поново упутимо поглед на акције Коминтерне у Југославији између два светска рата, онда их нећемо моћи окарактерисати као терористичке. Прикупљање и дотурање оружја, рад на изазивању националних устанака и распарчавању земље, организација штрајкова, па чак и пучеви у гарнизонима или административним јединицама Краљевине Југославије, све то не представља праву терористичку делатност.

Против радничке класе.
Напад на Совјетски Савез
Бодеж је у срце револуције!
И рат који сада долази,
Рат је против тебе, пролетеру!

⁷⁴⁵ I. Deutscher, *Razoružani prorok, Biografija Lava Davidoviča Bronštajna Trockog, knjiga 2*, Zagreb, 1976, str. 231.

⁷⁴⁶ Danijela Lučić, *Ibid*, str. 76.

⁷⁴⁷ *Ibid*, str. 78.

⁷⁴⁸ *Ibid*, str. 79.

На основу овакве класификације, дакле, ни индивидуални терор *Црвене правде*, када су мете биле највиши представници власти, не припада подручју тероризма. Чак и сарадња са терористичким организацијама, усташама и члановима ВМРО, који су знатно ближи савременом одређењу тероризма, не може се у овом смислу означити као терористичка акција, већ пре као облик политичког притиска, односно *државно мотивисаног терора*.

Међутим, уколико погледамо из другог угла, све наведене акције претпостављале су не само дестабилизацију Југославије, него и цивилне жртве, односно оне су подразумевале примену насиља у политичке сврхе. Из тог разлога, и на ове акције можемо да применимо онај етички критеријум који настоји да пружи универзално утемељење политичког деловања заснованог на идеји људске праксе.

Уколико бисмо настојали да сажмемо и у најкраћим цртама означимо деловање Коминтерне, не само када је реч о односу према Југославији између два светска рата – онда би се оно могло одредити као – недоследност, односно као одсуство принципа.

Не само да је однос према Југославији доживео неколико вртоглавих промена, које су могле да буду правдане непосредним друштвено-историјским контекстима, него су и саме идејно-теоретске основе доживеле значајне преформулације.

Веома дуго било је доминантно инсистирање на распаду Југославије, тако да њени народи прерасту у нације, које ће најпре створити посебне националне државе у којима ће пролетери доћи на власт – а онда се слободно удружити у федеративну државу (пројекат Балканске федерације). Ако оставимо по страни да се идеја о великосрпској хегемонији и Југославији као империјалистичкој творевини није могла бранити, и да је противречила значајним друштвено-историјским чињеницама (пренебрегавајући, на пример, корене идеје југословенства), упорно наметање решења, које се није слагало са проценом ситуације југословенских комуниста, на први поглед сугерише да се ради о принципијелном становишту. Међутим, не само да нигде у марксистичкој теорији нема основа за овако утемељен став, него је управо сама идеја револуције, као спонтаног догађаја, надређена сваком *револуционарном инжењерингу*.

Према томе, уколико се посумња у принципијелност наведеног становишта, онда се тешко може бранити изазивање жртава и примена насиља. Тим пре, што је према марксистичкој теорији, рат у епохи капитализма, заправо увек одређен уско-класним интересима, које у име владајуће класе спроводи држава.

Делатности чији је циљ био рушење Југославије као версајске творевине, међутим, средином тридесетих година смењује знатно умеренија политика; идеја Народног фронта, ма колико то негирали совјетски теоретичари, претпоставља прихватање неких социјалдемократских идеја, које су радикално одбијане током првих деценију и по рада Комунистичке интернационале. Овим не само да се релативизује принцип беспопштедне револуционарне борбе, него се, исто тако – све делатности чињене ради остварења поменутог циља показују као парцијалне, засноване на политичкој процени, а не на строгим и универзалним принципима.

И овде наилазимо на драгоцену лично сведочанство једног од очевидаца. У својим мемоарским белешкама, Родољуб Чолаковић описује атмосферу уочи седмог Конгреса Комунистичке интернационале, која представља прекретницу и свесни заокрет ка савезу са социјалдемократима:

„У таквом историјском тренутку, одговорност комуниста као најсвеснијег, и најборбенијег дијела радничке класе, огромна је, како за будућност саме класе тако и човјечанства уопште, Питање се поставља: како спријечити најреакционарније снаге буржоазије да се дочепалу власти у оним земљама гдје постоји буржоаски демократски поредак, како обуздати снаге које гурају човјечанство у рат, како их најзад надвладати и отворити пут побједи радног народа и социјалистичком преображају свијета“.⁷⁴⁹

⁷⁴⁹ Чолаковић, стр. 139.

Спречавање доласка фашиста, као најреакционарније снаге буржоазије, претпоставља дакле сарадњу са мањим злом, институцијама демократског поретка у буржоаским земљама. Та сарадња се дакле, заснива се на „већем добру“, односно одбрани опстанка радничке класе, па и више – целокупног човечанства. Тако се понавља утилитаристичка матрица којом је могуће оправдати сваки потез највишег партијског руководства. Детерминистички утемељена непогрешивост партије, са друге стране, гарантује да је одлука о неминовним жртвама залог историјске преобразбе света. Дакле, свака тактика, ма колико оне међу собом биле противречне, у духу је овако схваћеног револуционарног деловања.

Тако се уместо наводне *великосрпске хегемоније*, инструментима Коминтерне, у КПЈ успоставља *совјетска хегемонија*, односно инструментализовање југословенских комуниста (а било је покушаја да се у то увуку и друге партије, пре свега ХСС), у функцији интереса Совјетског Савеза.

Прави смисао ове тезе може се сагледати ако се имају у виду методе такозваног револуционарног терора, које су, према Лењину, неодвојиве од извођења револуције:

„Совјетска власт поступала је онако како би морале поступати све пролетерске револуције: раскрстила је с буржоаским правосуђем, инструментом владајућих класа. (...) Војници и радници морају схватити да им нитко неће помоћи ако си не помогну сами. Ако масе не устану спонтано, никамо нећемо стићи. (...) Све док према шпекулантима не почнемо примјењивати терор – метак у чело на лицу мјеста – нећемо постићи ништа!“⁷⁵⁰

Да револуционарни терор не подразумева само обрачун са шпекулантима, него и својеврсни црвени термидор, показује Лењинов позив на отворено насиље, које он поносно пореди са Робеспјеровим гиљотинирањем:

„За мање од мјесец дана терор ће попримити врло жестоке облике, слично оному што се догађало за вријеме велике Француске револуције. Неће то бити само затвор, него гиљотина, тај сјајни изум велике Француске револуције, призната предност које је да човјека скраћује за главу: она ће бити спремна за наше непријатеље“.⁷⁵¹

Дехуманизација непријатеља, ускраћивање права припадницима буржоазије, а то се могло проширити и на чиновнике државног апарата царске Русије, на еманципацију у револуционарном духу – која се материјализује *скраћењем за главу или метком у чело*, показује да Лењин насиље сматра неизоставним делом револуционарне промене света. Револуционарна етика у том смислу овде важи само за пролетаријат, који ће, успостављањем своје диктатуре, одлучити ко има право да буде подвргнут процесу еманципације.

Чак и уколико оставимо по страни да се оваква етика не може принципијализовати, чиме губи свој универзални план, и постаје један вид утилитаризма, додатна потешкоћа искрсава у томе што пролетаријат о овој револуционарној лустрацији одлучује посредно, преко своје авангарде, оличене у совјетској власти.

Свеједно колико су спољашње прилике, (империјалистички рат против СССР-а, међународне санкције, убацивање агената и слично), утицале на етатизацију совјетског друштва – јасно је да долази до јачања механизма државе, а то нужно претпоставља и настојање пролетерске власти да задржи своје позиције – макар у сврху спровођења *револуционарне политике*.

⁷⁵⁰ Цитат према Nicolas Werth, „Država protiv svog naroda. Nasilje, represija i teror u SSSR-u“, u Stephane Courtois et al. (ur.) *Crna knjiga komunizma: zločin, teror, represija*, Politička kultura i Golden marketing, Zagreb, 1999, str. 58.

⁷⁵¹ *Ibid*, str. 58.

5. Норме и антагонизам класа

Питање да ли марксистичка теорија подразумева нормативну етику, које је више пута током овог излагања избило у први план, чини се одлучујућим за одговор на истраживачка питања, која су образложена на почетку овог рада. Наиме, уколико постоји универзална етика, односно одређене априорне норме хуманог деловања – онда је могуће успоставити универзални етички суд, који би представљао меру за свако поступање према другом, укључујући и себе као другог. Уколико се прихвати да треба деловати тако да *максима воље може постати универзални закон* – тада је за сваку историјску и друштвену формацију принципијелно недопустиво користити друго биће као средство, а не као циљ деловања.

Међутим, питања моралитета се стално преплићу са јуридикским питањима. Морални принципи треба да буду парадигма за утемељење закона, док закони, са друге стране, треба да створе адекватне услове за хумано саодношење, иако према самом разумевању аутономије воље, моралитет не трба да буде одређен спољашњим условима.

Управо то има у виду Лав Троцки, када у свом позном делу, *Наши и њихов морал* указује на неодрживост етичког нормативизма у бољшевичкој пракси, **пружајући једно етичко утемељење за моралне савете које даје Колбановски у свом приручнику.**⁷⁵²

За Троцког су моралне норме добрим делом класно одређене, у смислу оног мистичког оправдавања, које треба да „цементира“ право буржоазије на експлоатацију пролетаријата. Троцки сматра да постоје одређене моралне норме, које имају универзално важење: заповест „не уби“ важи у сваком људском саодношењу. Међутим, ова морална норма је увек суочена са *судском заштитом*, односно она претпоставља друштвену санкцију, која представља јуридикски реалитет моралног императива.⁷⁵³

Овом констатацијом Троцки, најпре, указује на друштвено-историјски статус казне, па самим тим и процене дела, као решавања каузистичких проблема, о којима и Кант говори у својој *Метафизици морала*. Са друге стране, морални закон се увек јавља као *треба да*, док је јуридикска норма увек актуелно обавезујућа, и под претњом санкције. Другим речима, каузистичке недоумице у моралном подручју нису исто што и судске одлуке, односно увиђање олакшавајућих или отежавајућих околности, у конкретној друштвеној ситуацији.

Достојевски у *Карамазовима* приповеда причу о Рихарду, приглупом сирочету, кога је сурови газда приморавао да живи са свињама, и чак га кажњавао када од свиња украде нешто за јело. Када је одрастао, Рихард је починио убиство, и осуђен је на смрт. Док је чекао извршење казне, разни добротвори подучили су га моралним нормама Хришћанства, и он је схватио страхоту свога греха. Али *добротворност* се није односила на олакшавајуће околности у јуридикском смислу: Рихард мора да умре, јер тако каже закон, независно од услова у којима је претходно живео. Чак и уколико у моралном смислу убиство не подразумева никакво оправдање, у јуридикском контексту оно претпоставља одређену процену социјалних околности, баш зато што је реч о норми која има хетерогени, а не аутономни карактер – па се ове ради о односу према спољашњем императиву, а не према аутономном моралном принципу.⁷⁵⁴

Независно од тога што није имао позитивно мишљење о Достојевском, Троцки има у виду овај проблем *разлике* милосрђа (добронамерности), односно *љубави у етичком смислу*,⁷⁵⁵ судске арбитраже, и зато у наведеном делу показује да је норма *не уби*, нужно и јуридикска: из тога исходи не само да је она у сенци моралне аутономне норме која забрањује

⁷⁵² Лав Троцки, *Наши и њихов морал*, <https://www.radnickaborba.org/2012/05/23/lav-trocki-njihov-i-nas-moral-drugi-dio/>, стр. 17.

⁷⁵³ L. N. Trocki, „Terorizam i komunizam“, u Lav Trocki, *Iz revolucije*, „Otokar Keršovani“, Rijeka 1971, str. 144.

⁷⁵⁴ F.M. Dostojevski, *Braća Karamazovi I*, превели Veljko Lukić i Jakša Kušan, Znanje Zagreb - „Otokar Keršovani“ Opatija, 1986, str. 265.

⁷⁵⁵ И. Кант, *Метафизика морала*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1993, стр. 256-257.

убиство, као коришћење другог као средства – него и да је могуће обрнуто, да се рецепција моралитета, образује или барем артикулише према њиховом јуридикчком облику.⁷⁵⁶

У том смислу, морал је увек одређен интересима владајуће друштвене структуре, односно класе. Уколико је суд једне класе доминантан у друштву које је подређено њеним интересима, онда ове опште моралне норме, у сенци њихове јуридикчке рецепције, имају све слабију моћ, пропорционално оштрини класне борбе.⁷⁵⁷

Према томе, када дође до непосредног сучељавања антагонизованих класа, односно до *критике оружјем*, тада се више не може говорити о универзалном моралу, односно овде пада свака нормативна етика – укључујући, изричито каже Троцки, и ону Кантову:

„Такозване „опћепризнате” моралне норме имају у бити алгебарски, тј. неодређен карактер. Оне само изражавају чињеницу да је човјек у свом појединачном понашању везан извјесним опћим правилима, која произлазе из његове припадности друштву. Највиша генерализација тих норми је Кантов категорички императив. Но успркос високом мјесту које заузима на филозофском Олимпу, овај императив нема у себи ничег категоричког, пошто не садржи ништа конкретно. То је љуска без садржаја.“⁷⁵⁸

Основа ове критике Канта је уверење да се у класном друштву не може говорити не само о општим интересима, него ни о општем, универзално схваћеном моралу, чак и када он захтева исте ствари као и у буржуаском контексту – јер су полазне основе за моралне принципе сасвим другачије:

„Узрок празнине опћеобвезујућих норми је у томе што у свим важнијим питањима људи осјећају своју припадност класи много дубље и непосредније од припадности „друштву”. Норме опћеобвезујућа морала у стварности добивају класни, тј. антагонистички садржај. Морална норма постаје утолико више категоричка уколико је мање опћеобвезујућа. Солидарност радника, посебно штрајкача или бораца на барикадама, неуспоредиво је „више категоричка” од људске солидарности уопће“.⁷⁵⁹

Из овог разлога, уместо нормативне, Троцки сматра да историја људског друштва говори у прилог утилитаристичке етике – коју су први формулисали језуити, одређујући морални квалитет неке радње на основу њеног постигнућа; савремени утилитаризам поступака у том смислу понавља основни принцип максиме „циљ оправдава средство“.

Другим речима, бољшевици моралност или неморалност неке радње одређују на основу *добрих последица*, на основу тога колико доприносе највишем моралном циљу – победи револуције; мотиви и намере, у том смислу представљају само средства, чија ваљаност може бити измерена само у контексту циља.⁷⁶⁰

Следствено наведеном, индивидуални терор није *неморалан* из разлога што жртве користи као средство – него због тога што није делотворан, у контексту остварења крајњег циља,⁷⁶¹ па је зато увек реч о убиствима, а не о револуционарном чину, које је на нивоу моралног начела *утилитаризма последица*. Самим тим, терор бољшевика за време грађанског рата (као етапе револуције) нема ретрибутивни смисао, већ је у основи

⁷⁵⁶ Доследно оној познатој формулацији из Кантове *Метафизике морала* – казна се увек управља према кажњенику као према циљу, кажњавајући га зато што је учинио злочин, а не као средство, којим треба да буде остварен неки спољашњи интерес. Ретрибутивни смисао казне, у том смислу, представља сигурну брану од њене подређености циљу, који се не односи на самог кажњеника. Међутим, иако је кажњавање овде изузето из контекста – и у том смислу одређено категоричношћу, какву захтева морални закон, чињеница да је суд у рукама одређене друштвене класе, само суђење чини једним видом класне доминације – што и сам Кант на одређен начин признаје: „*Кривично право* јесте право заповедника према потчињеноме да га због свог злочина казни неким болом“, *Метафизика морала*, страна 132.

⁷⁵⁷ L. Trocki, „Moralnost terorizma“, str. 147.

⁷⁵⁸ *Ibid*, str. 147.

⁷⁵⁹ *Ibid*, str. 151.

⁷⁶⁰ J. Babić, *Ogled o odbrani*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 292.

⁷⁶¹ L. Trocki, *Terorizam i komunizam*, Otokar Keršovani, Zagreb, 1971, str. 45.

рестауративан. И више од тога: превладавање класног друштва донеће и превладавање класних антагонизама, па самим тим и престанак *класног морала*.

На основу тога, међутим, Троцки прави чврсту демаркациону линију између „троцкизма“ и „стаљинизма“. Наиме, у ситуацији грађанског рата, у сучељености норми сукобљених класа, терор који води до циља је сам по себи оправдан. Међутим, у социјалистичком друштву, када више нема овог антагонизма – изнова се може говорити о успостављању нормативних моралних норми, јер оне, у држави чија је авангарда сам пролетаријат, треба да воде бескласном комунистичком друштву. Из тог су разлога Стаљинове чистке у основи *терористичке*, а не *комунистичке*. Или, са друге стране, овде се не ради о *одбрани* од капиталистичког напада на сам хуманитет пролетаријата, него, напротив, о терору – који се не може морално правдати, јер је реч о удаљавању од идеје комунистичког друштва, као слободне људске праксе.

Иако, нарочито код младог Маркса, наилазимо на колебања у вези са моралом, па самим тим и основе за неку марксистичку нормативну етику (о чему смо претходно говорили), идеја историјског детерминизма, са друге стране, иде на руку и *марксистичком утилитаризму*. Уколико је историја – историја класних борби, а криза капитализма води ка диктатури пролетаријата, а онда ка бескласном друштву, значи да је оправдано суделовати у том *плану историје*. Међутим идеја историјског детерминизма не мора бити читана само у контексту утилитаризма, него и, барем подједнако добро, у контексту Кантовог разумевања телеологије природе. Наиме, иако револуција за Канта није дозвољена, јер претпоставља побуну против реда и закона, она је ипак – када оствари политички преврат, нешто што треба подржати; револуција је у том смислу *телеолошка*, што представља облик кантовски виђеног провиђења.⁷⁶²

Међутим, док код Канта слеђење божанског провиђења не претпоставља оправдање за одступање од етике дужности, јер то у крајњој линији води у ка одступању од аутономије, а то значи – поновно стављање под каузалност природних закона, за Лењина је управо овај историјски циљ суштина моралног одношења:

„Ми кажемо да је наш морал потпуно потчињен интересима класне борбе пролетаријата. Старо друштво је било засновано на угњетавању радника и сељака од спахија и капиталиста. Нама је било нужно да то срушимо, требало је да их збацимо, но за то је било потребно створити организацију (...) Ми кажемо: морал – то је оно што служи рушењу старог експлоататорског друштва и уједињавању свих трудбеника око пролетаријата који ствара ново друштво комуниста. Комунистички морал, то је онај морал који служи тој борби“.⁷⁶³

Лењин овде разуме морал у *новековном контексту*, као начин деловања који претпоставља активност субјекта, а не као забрану одређених делатности. Према томе, не само да је допуштено чинити оно што традиционални морал забрањује – него је управо деловање на остварењу циља, успостављању комунистичког друштва. Са друге стране, Лењин оправдава пролетерску организацију, као носиоца борбе против експлоатације и угњетавања. То значи да сам пролетаријат, па тако и комунистички покрет, односно његове партијске организације, треба да артикулишу комунистички морал – будући да је реч о класи која *укида све класе*.

Осим приправности на акције које треба да сруше капиталистички поредак, у социјалистичком друштву, наставља Лењин, трудбеници треба да се боре против сваке ситне својине, „јер ситна својина даје једном лицу оно што је створено радом целог друштва“.⁷⁶⁴ А

⁷⁶² Kurt Borries, *Kant als Politiker: Zur Staats- u. Gesellschaftslehre d. Kritizismus*. Aalener Scientia-Verlag neu aufgelegt, Leipzig 1973, p. 60.

⁷⁶³ V. I. Lenjin, „Zadaci Omladinskog saveza“ u V.I Lenjin, *O kulturi i vaspitanju*, Rad, Beograd, 1952, str. 221-222.

⁷⁶⁴ Филозофски проблем овде представља само разумевање – *људских потреба*. Наиме, поставља се питање - да ли се људске потребе могу унапред одредити, у смислу некакве *суштине*, која одређује човеково бивствовање. Односно, поставља се питање нису ли овако разумеване потребе у ствари у супротности са разумевањем човека

ова готово узредна напомена у ствари је оправдање моралне будности пролетаријата, која представља суштину његове *диктатуре*: образовање, и друштвена репресија над експлоататорима могу да обезбеде освешћење и прихватање бескласног друштва, па самим тим и универзалног морала, заснованог на јединственим људским потребама.

Другим речима, ако је циљ задовољавање универзалних људских потреба, то значи да се оне унапред могу теоретски дохватити и артикулисати – а то подразумева ракурс посматрања једне друштвене класе, која је додуше угрожена експлоатацијом, али из тога не следи да је њено сагледавање друштвених потреба самим тим *универзално*.

Обезбеђивање *једновлашћа* пролетаријата зато захтева *диктатуру*, и то, како каже Троцки у одговору Кауцком, *по било коју цену*.⁷⁶⁵ Или, другачије – ако је пролетерска борба, која укључује и елементе терора, ствар историјске нужности, како знамо да је то историјска нужност. Односно, овде се понавља она дилема коју је имао старозаветни Аврам, када му је анђеоло наложио да принесе на жртву сопственог сина (Кејкегор на једном месту, коментаришући овај део из Књиге постања, каже „све је у реду, ако је то заиста анђеоло господњи“).⁷⁶⁶

Према томе, уколико средство може да буде оправдано само уз помоћ циља – то, како и сам Троцки каже у свом одговору Виктору Сержу, и даље подразумева да сам циљ буде оправдан. А оно што циљ чини оправданим јесте „повећање моћи човека над природом, и укидање моћи човека над човеком“.⁷⁶⁷ Ову би формулацију могао да потпише и сам Кант.

Међутим, комунистичка етика, како је разумеју Лењин и Троцки, не подразумева одступање од универзалних принципа. Оно кантовско *треба да*, као императив који у ствари онемогућује постојање моралног закона као објективне нужности, овде је разумевано у контексту детерминисаног историјског кретања, па је утолико постало једна конкретна утопија, која се јавља као оправдана објективна нужност. У том смислу, конструкција *комунистичког морала* пада на прекантовске позиције.⁷⁶⁸

Дакле, *комунистичко друштво* је политички циљ, у смислу настојања да се произведе оно што је засновано на *идеји*, одређеној теоретској претпоставци. Самим тим, уколико је *универзални морал* оно што не сме бити сметња политичком циљу, онда се питање може и преокренути: да ли морални аргументи могу оправдати спречавање остварења неког политичког циља?⁷⁶⁹

Уколико приступимо разликовању моралних циљева у односу на политичке, по томе што морални циљеви нису само *категорички*, него суштински *императивни*, а из тога произлази да се непрестано мора деловати на нивоу овог императива, који није *биће*, него *требање* (по чему се нововековна пракса разликује од пренововековне) – док су политички циљеви увек *оствариви*, као *биће*, онда се морални и политички принципи суштински разликују. Другим речима, политички су циљеви, речено кантовским језиком, увек – *хетерономни*.

Грешка како Троцког и Лењина, тако и њихових критичара јесте у томе што идентификују ове две врсте обавезујућих захтева, односно моралном аутономијом утемељују политичко деловање, док са друге стране – политичким принципима настоје да подреде моралне принципе.

као „стваралачког бића праксе“, које, стварајући властити свет, ствара и своје потребе: „У еманципованом друштву неће бити могуће *лажне потребе*, и неће бити могуће потискивање стварних потреба. А шта су *лажне* (стварне) потребе може се рећи тек из перспективе еманципованог друштва. Круг у закључивању је очигледан, и не може се избећи даљим тематизовањем потреба“, Зоран Ђинђић, *Јесен дијалектике*, НИРО „Младост“, Београд 1987, стр. 192.

⁷⁶⁵ L. Trocki, *Terorizam i komunizam*, Otokar Keršovani, Zagreb, 1971, str. 146.

⁷⁶⁶ Seren Kjerkegoer, *Filozofske mrvice*, Grafos, Beograd, 1982, str. 50.

⁷⁶⁷ J. Babić, *Ogled o odbrani*, str. 197.

⁷⁶⁸ Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 8-9.

⁷⁶⁹ J. Babić, *Ibid*, str. 197.

Свакако, у контексту нововековне слике света, политика је произвођење новог света, и у том смислу и за њу може да важи онај појам *спонтанитета*, на коме Кант гради свој практичку филозофију. Па ипак, политичко деловање не мора нужно да буде аутономно – због чега, између осталог, и код Канта – *фигура моралног политичара* представља *узор*, ка коме треба тежити. Утолико, политика се стално сусреће са *отпором материје*, са тешкоћама објективних околности, које често усмеравају њено деловање, као одређени спољашњи услов.⁷⁷⁰

У спису *О вечном миру* Кант констатује да се оно што се морално разуме као *зло*, попут *револуције*, у политичком смислу може испоставити као добро. Добро и зло само у моралном смислу могу да имају универзално важење; у политици – то је питање парадигме, и зато је, када је реч о политичким ставовима, Троцки је у праву када неку *политичку радњу* одређује на основу њеног циља.

Уколико се ова два подручја заиста морају тако јасно разликовати – не произлази ли отуда да је сваки покушај одређења тероризма из подручја етике унапред промашен?

Ствар је, заправо, сасвим супротна. Са етичког становишта могу се процењивати појединачни поступци људи, и на тај начин се може говорити о њиховом моралном квалитету – односно о *добром* и *лошем* у моралном смислу. Деловање ради постизања политичких циљева може да буде политички оправдано – али стрељање заробљеника, убиство цара или атентати на политичке дужноснике и експоненте власти, не могу да буду морално оправдање за њихове извршиоце. Аутономија моралног закона, у том смислу, једина може да пружи универзално оправдање, иако то не значи да се морал може ставити на ранг политичког начела, које је утемељено на другачијем практичком деловању.

6. Достојанство и суд партије

Марксистичка филозофија упућује како на етички хуманизам, тако и на политичку продукцију хуманог друштва. У том смислу, она је и етички и политички нормативна. Испреплетаност овог односа никада није дијалектички превладана, а у пракси револуционара она се напослетку разрешава као примат политичког циља над моралним императивом.

Идеја да је суд партије изнад моралног суђења, императива, односно еминентно људских дужности, напредовала је током историје класних сукоба. Игор Приморац у својој етичкој студији о тероризму наводи занимљив пример младог члана социјалистичке револуционарне организације Есена, Ивана Каљајева – који пропушта да убије великог војводу Сергеја, зато што је у тренутку атентата окружен женама и децом. Овим одустајањем у последњем тренутку, угрожени су непосредно он и његови помагачи-саизвршиоци. Када је у другој ситуацији ипак упуцао Сергеја, Каљајев се налазио у ситуацији из које је знао да

⁷⁷⁰ Кант каже: *Man muß wollen können, daß eine Maxime unserer Handlung ein allgemeines Gesetz werde*, али ово „морање“ нема спољашњу каузалност, него се ради о императиву, који од максиме воље, ако је она непротивречна, твори општи, односно како то Кант каже „природни“ закон; видети *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Sämtliche Werke in Verbindung mit, Verlag von Felix Meiner, Leipzig 1920, s 65, (25011)*. Трансцендентална слобода још у *Критици чистог ума* захтева „апсолутни спонтанитет“, који самим собом започиње. Овај агностички став се у *Заснивању метафизике морала*, допуњује, па се каже да се самозаконодавство воље одређује као независно од особине сваког предмета хтења, који води у хетерономију. Па ипак, и овде се не тврди некакав „садржај“ појма аутономије воље. „Несазната самокаузална моћ“ из *Критике чистог ума* ни овде није подређена некој сврси. А то значи да је слобода умско, *практичко* одређивање воље, јер само на тај начин може бити речи о самозаконодавству. Одређење категоричког императива логички претпоставља вољу као поштовање према моралном закону. Императив – „делај само према оној максими твоје воље за коју можеш хтети да постане један општи закон“, представља апсолутни *спонтанитет*, у коме се самоуспоставља аутономија воље, па максима воље тако бива на нивоу универзалног закона. Слобода зато није *избор*, она нема никакав садржај независно од деловања. Као што ум, као практички ум, мора да буде „слободан од самога себе“, тако је и слобода лишена садржаја, избора на основу сврха. Слобода је у том смислу неусловљено деловање, и зато се идеја слободе не може доказати.

неће моћи да се извуче, па је ухваћен и погубљен. Приморац примећује да су потоњи социјалистички револуционари имали мање разумевања према колатералним жртвама. Иако ни у Каљајевом случају не може бити речи о стриктној примени моралног императива, када је реч о потоњим револуционарима, суд партије подразумевао је не само установљење посебног материјалног оправдања за жртве револуционарног терора, него и елемент *пресуде*, то јест ретрибутивне правде:

„Каснији нараштај руских револуционара – нараштај “црвеног терора” – на то је гледао друкчије. И они су, такођер, имали задаћу постићи надасве важан морални циљ; и они су, такођер, тај циљ могли постићи једино помоћу тероризма. Но они нису били толико избирљиви у избору мете. Њихово насиље није било ограничено на оне који су својим делима били дубоко уплетени у недела угњетачког поретка који се мора срушити, и чије се убојство сукладно томе могло образложити не само као корисно средство револуционарне борбе, већ и као заслужена и праведна казна. Први од ова два увјета био је достатан. Насиље је стога било усмјерено на све и сваког без разлике: на мушкарце и жене без обзира на њихове политичке (или аполитичке) назоре или класну припадност, на младе и старе, одрасле и дјецу.“⁷⁷¹

Овде треба да обратимо пажњу на два момента. Најпре на разумевање одмазде као ретрибутивне правде. Уколико буржоаски судови имају своје парадигме правде, и комплетну правну машинерију која се стара о одржању система, па тако и о казненој политици – онда је то принципијелно допуштено и комунистима, који се са буржоаским светом налазе у својеврсном рату. Дакле, као што су револуционари криви пред буржоаским судовима, односно подлежу строгој казненој политици чим покушају да утичу на промену система, тако је и револуционарна правда овде својеврсно кажњавање припадника буржоаске класе.

Овакво виђење, које је могло да послужи у сврху оправдања индивидуалног терора, међутим, ускоро је било напуштено – јер револуционарна ретрибутивна правда заправо не доприноси ни класном освешћењу, ни класној борби, а уз то усваја буржоаску парадигму права. Зато је у игри други момент – морални суд који не претпоставља буржоаску етику, као *историјску мистификацију*. Спајање етичког и ретрибутивног аспекта, међутим, омогућавало је да се допуштеним сматра не само убијање осведочених представника система, него и недужних људи. Када се та спона поменута два момента пренесе на револуционарну борбу, онда то претпоставља оправдавање масовних жртава, зарад остваривања великог револуционарног преокрета.

Игор Приморац истиче да између анархистичког и савременог тероризма не постоји суштинска разлика, али да ли се то исто може рећи и за политичко насиље, односно жртвовање у политици?

Према Тодору Куљићу, „осмишљавање и коришћење смрти зависи од тумачења природе друштвене организације“.⁷⁷² То значи да се не може ставити знак једнакости између левичарског настојања да се укине класно Други, од десничарског, а у првом реду фашистичког, расистичког или фундаменталистичког хтења да се укине расно Други, или род неверника.

Куљић сматра да разлика исходи из тога што се у левичарском насиљу претпоставља ратификација класе која се поставља као Други, и против које је усмерена борба – за разлику од расизма у коме је Други увек и непоправљиво нижи и мање вредан од свога целата.

Када то пренесемо на подручје терористичких акција, на пример када нека фашистичка организација изврши атентат, или када фундаменталисти подметну бомбу, од које ће страдати много случајних пролазника – тада није реч ни о ратификацији жртава, већ о њиховом укидању, односно извршењу ретрибутивне правде, за чим често посежу муслимански фундаменталисти када бране терористичке акције које предузимају. У првом

⁷⁷¹ Igor Primorac, “Suvremeni terorizam kao filozofska tema“, *Polemos 10 (2007) 1*, str. 11-26.

⁷⁷² Todor Kuljić, *Tanatopolitike*, Čigoja štampa, Beograd, 2014, str. 227.

случају, жртва је мање вредна, па у том контексту и није жртва у оном смислу у коме је подносе припадници повлашћене расе. У другом, жртва је изабрана у циљу испуњења правде, она је у том смислу ретрибутивна, њоме се показује да се социјална групација коју представља терориста мора поштовати.

Проблем настаје када се у левичарске акције унесе овај момент ретрибутивне правде. Иако је презир према буржују социјалне, а не расне природе, у сваком случају је реч о *мржњи*, а за саму жртву очигледно не важи ретификација то јест она је у том смислу дехуманизована.⁷⁷³

Постоји, међутим, још један значајан момент на који треба обратити пажњу приликом сагледавања односа револуције и морала. Наиме, партијски активисти, који су се на судским процесима представљали као војници партије, не само да су на тај начин оправдавали свој однос према другима (а видели смо какав је то однос према непријатељима заправо подразумевало), него и однос према себи, као према другима.

Питање о револуционарној етици тиме прелази у проблем достојанства револуционара. Још у време када су руском револуцијом управљали Лењин и Троцки подразумевала се строга хијерархија, која је тада могла да буде разумевана као непосредан захтев саме борбе. Обрачун не само са непријатељима, него и са политичким противницима на страни левице (пре свега анархисти, који су после Кропоткинове смрти практично избрисани из совјетског политичког живота), међутим, представљао је само основу за изградњу снажне партијске организације, која је и у Коминтерну пренела та обележја.

Строга централизација одлучивања, контрола Коминтерне и свих партијских секција у њој претварала се у слепу *олигархијску послушност*. А то је од револуционара захтевало не само да беспоговорно прихвати суд партије и извршава и оне задатке који се косе са њиховом савешћу, него вид саможртовања, које се испољило у московским процесима – када су револуционари доводили у питање моралну вредност своје личности.⁷⁷⁴

Свеједно да ли се ради о револуционарној суспензији неких аспеката морала, или захтеву за саможртовањем, које укључује и прихватање улоге издајника и шпијуна, како би се одбранила непогрешивост партије, у том смислу представљају одступање од слободе индивидуе, персоналне слободе, која треба да буде *услов слободе за све*:

„Организација састављена од понизних људи нема револуционарно-хуманистичку будућност. Каква је то „брига за човека“ ако се не води рачунао његовом достојанству? Понекад ће се показати да програм револуционарне партије није остварив. Опасна је илузија ако се било какав разлог за то тражи у неспремности њених припадника да жртвују свој понос“.⁷⁷⁵

Када је реч о примени метода терора, ова ограда подразумева да је револуционар свакако био позван да следи суд партије, али да је тај суд морао да буде одређен суштинским хуманистичким карактером комунизма, који га теоретски разликује од свих других политичких покрета буржоаског света.

⁷⁷³ „Када се овако постави проблем, онда не чуди што је напетост између циљева и средстава код комуниста била упадљивија него код нациста или код етнократских либерала“. Т. Куљић, стр. 239.

⁷⁷⁴ Svetozar Stojanović, str. 167.

⁷⁷⁵ *Ibid*, str. 168.

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ

ЗАКЉУЧАК

1.

Истраживање спроведено у овом раду одређено је питањем о карактеру акција левице на подручју Југославије, у периоду између два светска рата.

У форми интердисциплинарног приступа, у овом истраживању најпре је указано на разлику између актуалистичке и етичке дефиниције тероризма. Следећи претпоставку да је, у мору различитих одређења тероризма, једино на подручју етике могуће пружити једну универзалну и свеобухватну дефиницију не само тероризма, него и политичког насиља уопште, у раду је обликована радна претпоставка, према којој је *терор* – свако инструментализовање људи у функцији остварења неког политичког циља. На основу ове претпоставке, анализирано је деловање левичарских организација на подручју Југославије у наведеном периоду.

Посматрано у опсегу актуалистичких дефиниција – тероризмом левице на подручју Југославији између два рата могу се одредити само облици индивидуалног терора, деловање *Црвене правде*, али и поједине акције после увођења диктатуре. Што се тиче припремања организованих терористичких акција, у време највеће кризе југословенско-бугарских односа, нарочито 1923. и 1924. године, постоје јасне индиције, и документи Министарства иностраних дела, као и полиције Краљевине СХС, о припремама за ликвидацију највиших југословенских званичника – иако је ова операција, према наведеним документима, благовремено спречена.

Такође, у актуалистичком смислу – терористичким деловањем се свакако могу назвати акције десничарских организација, ВМРО и усташког покрета – које је инспирисала Коминтерна, истовремено подстичући КПЈ да искористи ове активности у циљу стварања веће политичке кризе.

Са друге стране, различити облици субверзивног деловања, укључујући и припремање оружаних устанака у гарнизонима, или подизање народних буна, у актуалистичком смислу, нису облици тероризма, иако су ове активности свакако подразумевале примену политичког насиља, и изазивање грађанског рата.

Ако се узму у обзир околности, односно реакција тек формиране државе Јужних Словена на комунистичке активности, а посебно на најаву генералног штрајка (из протеста због тешког материјалног положаја радника) – акције левичара после Хусинске буне свакако имају карактер *одбране*, односно артикулације *отпора*.

Појава индивидуалног терора, међутим, иако непосредно подстакнуте овим догађајима, не може да има етичко оправдање – независно од тога што овај терор макар делимично почива на становишту о ретрибутивној правди, која се супротставља буржоаском правосудном систему. Са друге стране, акције *Црвене правде* имале су интенцију притиска на државу, у циљу враћања суспендованих демократских права – што када се има у виду да су та права инструмент деловања парламентарне монархије, претпоставља и одређена правила, односно управо буржоаско право; тако долази до парадоксалног става да се терористичким акцијама настоји обновити институционално деловање КПЈ, суспендовано после *Обзнане*.

Осуде ових акција од стране саме КПЈ, остају код актуалистичког одређења, карактеришући индивидуални терор као контрапродуктиван, у односу на крајњи циљ, а то је пролетерска револуција.

У актуалистичком смислу, и према Троцком, и у ситуацији грађанског рата – долази до сучељавања две вредносно-политичке конструкције, и зато у овом антагонизму нема простора за универзалне етичке норме.

Ипак, са позиција етичког одређења политичког насиља, и државни терор, и терористичке и друге акције КПЈ или појединих њених чланова, представљају несумњиве облике инструментализације, односно подређивања *другог*, или себе као *другог*, одређеним хипостазираним политичким циљевима.

Исто тако, када је реч деловању Коминтерне, од суштинске је важности одредити непосредно деловање ове организације, и њеног утицаја на комунистичке партије – чланице, полазећи од основних принципа, универзалне еманципације, односно ослобођења људске праксе циљевима капиталистичког система продукције. Овај универзални циљ, који је у том смислу свакако етички оправдан (у нормативном, а не у утилитаристичком смислу), међутим, постаје сасвим релативизован када се посматра као облик спољне политике једне социјалистичке земље, Совјетског Савеза, упркос стаљинистичкој доктрини да је светска револуција тешко остварива без „базе“. И у овом случају овде су елабориране политичке околности, као и сукоби унутар саме Бољшевичке партије и потом Коминтерне, у вези са концептом перманентне револуције, или социјализма у једној земљи. Победа Стаљинове концепције, и усмеравање комунистичких партија сходно спољној политици Совјетског Савеза, у том смислу битно релативизује идеју универзалне еманципације, односно слободе и превладавања класног друштва, па се „револуционарно“ деловање комунистичких партија и Коминтерне инструментализује, односно постаје једно *посебно* политичко деловање, које се по том карактеру „посебности“ може поредити са буржоаским политичким системима. Етатизација Совјетског Савеза, у том смислу, представља акт заштите државе, која, иако декларативно почива на диктатури пролетаријата, у основи претпоставља инструментализацију, односно подређивање људи циљевима партијске авангарде, односно најужег комунистичког руководства.

Са друге стране, и сама идеја универзалних односа, у склопу својеврсног економско-историјског детерминизма, показује како је и овде реч о једној политичкој пројекцији, која не може да рачуна на универзални карактер, у форми пројектованих „универзалних људских потреба“ – јер се слободна продукција, односно ослобађање производних односа, не може посматрати *проспективно* у супротном, широко подручје будућег није утопијског карактера; подручје неомеђених могућности, изнова се претвара у метафизички систем – што је несумњив остатак филозофије „субјективности“ немачког класичног идеализма.

2.

На чисто етичком плану, насиље у политици, чији су актери комунисти, суочено је са оним познатим Марксовим ставом, изнетим у раном спису *Прилог критици Хегелове филозофије права*:

„Критика религије завршава учењем да је *човек највише биће за човека*, дакле, *категоричким императивом: да се сруше сви односи* у којима је човек понижено, угњетено, напуштено, презрено биће...“⁷⁷⁶

Радикалност, коју захтева револуција, такође води крајњем циљу: коренитој мисли да је *корен човека – човек сам*. Другим речима, свака инструментализација било ког човека, свако подређивање неком циљу, представља облик унижавања или угњетавања, напуштања човека. Будући да је, како то Маркс каже на другом месту – *слобода појединца услов слободе за све*,⁷⁷⁷ не може се градити слободан свет, како на ропском раду, тако ни на жртвама, ма колико оне биле дехуманизоване, односно посматране као противници хуманитета.

Према томе, Лењинов захтев за црвеним терором више подсећа на ону чувену русоовску сентенцу: *нема слободе за противнике слободе*, него на принципијелан став о универзалној људској еманципацији.

⁷⁷⁶ K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, str. 99.

⁷⁷⁷ *Ibid*, str. 101.

Леђину, као ни комунистима у преломним тренуцима победе револуције у Русији, и потоњем деловању Коминтерне, није био познат рани Маркс, па остаје питање да ли би се ствари одвијале другачије, да су тада била позната рана Марксова дела.

Ово је, разуме се, наивно питање, јер су историјске околности, и сурове друштвене констелације представљале ону *силу нужности*, из које се неминовно рађао терор. Међутим, теоретско оправдање терора, и чак формулисање револуционарне етике и „суда партије“ на идеји терора, представља јасан искорак из основне идеје марксизма, која је тако јасно изражена у његовим раним радовима.

Свако оправдавање терора, независно од тога да ли је његова употреба у датом тренутку била само одбрамбена реакција, или део стратегије – представља немогућност да се изађе из оквира парцијалних политичких интереса. Самим тим, и комунисти остају у забрану „преисторије“, коју треба да замени историјски, а то за Маркса значи хуманистички поредак.

Из тог разлога, уколико пођемо од етичког нормативизма, чије назнаке налазимо и у текстовима младог Маркса – сваки облик политичког насиља представља инструментализацију, односно однос према Другом као према средству, а не као према циљу; у том је смислу, ако под тероризмом подразумевамо употребу насиља у политичке сврхе – свака акција комуниста која претпоставља инструментализацију, од индивидуалног терора, преко пучистичких акција и „употребе“ других организација у циљу дестабилизације Југославије, до унутарпартијске чистке – јасан терористички чин.

Овакво одређење, разуме се, суочава се са проблемом – *differentia specifica* појма тероризма. У чему се, у том случају, овај појам разликује од политичких убистава, субверзивних делатности, страних војних интервенција, грађанског рата, па чак и од самог државног терора – где се, свакако, насилним акцијама настоји остварити политички циљ.

Оно што тероризам одваја од претходних облика политичког насиља је његова стихијска природа, односно одсуство принципијелног деловања – које би могло да буде разматрано у контексту односа легалитета и легитимитета. Другим речима, тероризам је увек *расодичан*, непринципијелан, иако модерни терористи баш од те непринципијелности настоје да направе принцип. Жртве, као мете или као колатерална штета, у терористичком деловању су насумичне (ситуационе), мотиви хетерогени, а циљеви често противречни. У том смислу, особености индивидуалног терора, препознајемо и у деловању Коминтерне; изостанак принципијелности и хетерогени мотиви ових акција јасно разграничавају од принципијелног терора. Управо из овог разлога, реч је о коришћењу жртава као средства, укључујући саме извршиоце.

Другим речима, на основу политиколошког, филозофског и историјског истраживања, у овом раду дошли смо до следећих закључака:

1. Тероризам је вид политичке инструментализације, у којој се жртве користе као средства, а не представљају *циљ* деловања – што се не може правдати деонтолошким, али ни утилитаристичким принципима. Наиме, утилитаризам правила подразумева неке опште нормe, које се сматрају оправданим, док се непосредно у пракси не покаже да оне не задовољавају утилитаристички захтев о највећем могућем благостању за највећи могући број људи; према утилитаризму поступака, са друге стране, свако политичко деловање може се посматрати полазећи од одређеног интереса а тада потпуно изостаје онај универзални план, који, на пример код Троцког, служи као универзално оправдање.
2. Индивидуални терор који су спроводиле поједине ћелије Комунистичке партије Југославије, према томе, може се окарактерисати као тероризам, не само према модусу деловања, него у етичком смислу, као „употреба Других“;
3. Акције Коминтерне, које према модусу деловања нису терористичке, ипак се као такве могу одредити по свом смислу: припремање пучева, устанака, подршка националистичким организацијама у њиховом терористичком деловању, одређена је идејом *жртвовања*, која нема принципијелни карактер, будући да је подређена

- политичким интересима једне земље, Совјетског Савеза, а не циљевима револуционарног преображаја света;
4. Упркос изложености комуниста у Југославији државном терору, и опасностима које су претиле првој социјалистичкој земљи, санитарном кордону који су чиниле земље Мале Антанте – насилне акције левице, о којима је било речи у овом раду, немају етичко оправдање;
 5. Одсуство етичког оправдања, односно принципијелног темеља, према томе, ове акције карактерише као терористичке.

Овај рад, инспирисан текстом Драгана Симеуновића „О моралности тероризма“, који јасно показује да је етички приступ проблему тероризма надмоћнији у односу на остале класификације, које се често заплићу у принципијелне проблеме. У том смислу, наредни цитат односи се и на акције које су разматране у овом раду:

„У етичком нескладу речи и дела, у моралној двострукости (јер заговара морал а спроводи неморал), поборници тероризма или прихватају терористичку процену вредности, дајући им, на основу тога, научно неприхватљиве квалификације, или уздижу индивидуално насиље на пиједестал најефикасније политичке борбе, и тиме „све нечасне радње прокламују као револуционарне врлине“. Притом они заборављају да се тероризам демаскира управо у етичкој димензији своје појавности, да су терористички чиновници морално оправдане категорије само у фикцији њихових актера који се самозвано издижу до трона врховне моралне арбитраже“.⁷⁷⁸

3.

Општа хипотеза овог истраживања да је деловање левице на простору југословенске државе између два рата било **у основи** терористичко, јер је употреба насиља у функцији остварења политичких циљева имала партикуларни смисао – у раду је доказана, политиколошком и етичком анализом акција југословенских комуниста у поменутом периоду.

Најпре се треба осврнути на ограду „у основи“ из прве хипотезе. Она указује на то да се не могу све акције левичара у Југославији између два рата сматрати терористичким (у *актуалистичком смислу*), али да су те акције претпостављале одређени вид насиља, које су требало да спроводе илегалне групе – па се утолико ради о облицима тероризма у *етичком смислу*.

Партикуларни смисао ових акција, у етичком контексту подразумева одсуство универзалног критеријума, према коме би одређен вид делатности могао да буде вреднован, независно од непосредних околности.

Наиме, иако у левици марксистичке провенијенције влада став да је морал производ доминантне класе, и да је самим тим, као својеврсни идеолошки механизам, подложен променама, разумевање еманципације, као резултата револуције, подразумева универзалне вредности. Дакле, политичко насиље би могло да буде оправдано само у контексту идеје универзалне еманципације. Међутим, велики политички заокрети Коминтерне, који су диктирали промене политике СКЈ, показују да је реч о партикуларном интересу, односно да је у темељу стратегије деловања комунистичких партија све доминантнији био интерес Совјетског Савеза. На ово је утицала и битна промена у разумевању саме револуције, која је довела и до сукоба на релацији Троцки - Стаљин, о могућности изградње социјализма у *једној држави* (независно од *светске револуције*).

Насилне акције, планиране и спровођење у функцији стварања револуционарног набоја, утолико више немају смисао у ослобађању балканских народа (моменту универзалне еманципације човечанства у светској револуцији), него партикуларни политички значај, као

⁷⁷⁸ D. Simeunović, „О моралности тероризма“, *Ibid*, str. 135.

облик спољне политике СССР-а према Западу, који се поклапа са јачањем државног апарата у првој социјалистичкој републици, и увођењем одређених економских механизма какви са владали у капиталистичким земљама.

У раду је истакнут парцијални смисао политичких акција на простору међуратне Југославије, и указано на њихов *спољнополитички карактер*, у односу СССР-а, пре свега, према Француској и Енглеској. На овај је начин доказана прва посебна хипотеза овог рада, да су *насилне и субверзивне акције на простору југословенске монархије (у назначеном периоду), планиране као парцијалне политичке акције, а Комунистичкој партији Југославије представљане су, од стране Коминтерне, као револуционарно деловање.*

Другим речима, напуштање идеје о светској револуцији, односно разумевање партијске борбе као облика очувања једне државе (СССР-а) у заиста тешким и ненаклоњеним међународним околностима, представља ништа друго до подређивање деловања циљу, који претпоставља коришћење националних комунистичких партија, и њихових активиста, као пуких *средстава*, а не као субјеката револуционарног деловања.

Такође, ова је теза суочена са могућим приговором (трећа посебна хипотеза), да су југословенски комунисти у обрађеном периоду, били жртве политичког насиља које је, и према захтевима држава Антанте, и према проценама унутрашње опасности, спроводила полиција у међуратној Југославији. Право на одбрану – које се у етичком смислу може легитимизовати, међутим, не треба идентификовати са припремањем акција које немају еманципаторски карактер, односно нису у функцији ни светске револуције, ни непосредне одбране на репресију државе.

Акције *Црвене правде*, уколико су заиста биле потпуно независне – представљају *одмазду*, или присиљавање на промену политичког курса Краљевине, али се тешко могу разумети као облик одбране од агресије режима (нарочито оних који су били највише угрожени) – какав има, на пример, отпор хусинских рудара.

Надаље, сарадња са ВМРО и Усташама има јасан политички контекст, који, као што је наглашено, не може бити разумеван као универзалан, односно еманципаторски.

Друга посебна хипотеза је да су партијске чистке и ликвидације руководиоца и чланова КПЈ, такође облик насиља које се не може правдати идејом универзалне еманципације. Успостављање *партије* као непогрешиве историјске детерминанте, односно њено неаргументовано апстраховање од партикуларних интереса оних који њоме руководе, за последицу има прогон и ликвидације оних који доводе у питање ову *непогрешивост*; овде се, најпре, *премарксистички* (у суштини – *прекантовски*), целокупна историја представља као својеврсна објективна парадигма (премодерне провенијенције), а осим тога – циљеве партије идентификују са ставовима њеног најужег руководства.

Доказивањем хипотеза, које је подразумевало најпре политиколошку анализу циљева деловања субјеката политичке борбе у назначеном периоду – а затим и етичку анализу ових циљева и средстава коришћених за њихово испуњење, у том смислу може да буде прилог за једно комплексније истраживање, које би се, сасвим поједноставено, могло ситуирати у питања: Да ли је могуће *борити се* против политичког насиља другачије него *насилно*? Да ли је еманципација могућа у време политичких притисака и опасности? Може ли еманципација да се супротстави „силе оружја“? Могу ли идеје овладати масама без употребе *присиле*?

Ова су питања у раду јасно оцртана, а доказивање хипотеза подразумева и одређену врсту става према могућим одговорима. Политиколошки значај ових питања, са друге стране, може се разумети и у склопу друштвеног циља овог истраживања – у свету који нетолеранцијом према насиљу брани његово широко распрострањени, замаскирани, *флуидни лик*: како деловати еманципаторски, у свету чије су институције обликоване на такав начин, да се суштински противе истинској еманципацији?

Према томе, разматрање акција левице између два рата на подручју Југославије, односно инсистирање на етичком одређењу разматраних делатности, није само прилог данас посусталом деонтолошком правцу етичких истраживања, или допринос давно

успостављеном историјском „увиду“ о одсудној улози комунистичког покрета у разградњи Југославије крајем прошлог века, и понављаној трагичној судбини Срба.

Резултат овог истраживања, барем су такве намере аутора, може да буде примењен и на актуелну политичку праксу, затрпану парцијалним политичким интересима, која се не могу позивати на друга правила од најсировијег утилитаризма поступака.

Посезање за политичким облицима насиља, исто тако, иде под руку са наметањем интереса крупног капитала као *природних закона*, који одређују планетарну *производњу живота*.

У том смислу, ово истраживање је мотивисано настојањем да се пружи допринос оним облицима политичке теорије која настоји да прокаже савремене облике политичке инструментализације, и одустајање од универзалних приципа, зарад произведене, односно симулиране објективне нужности.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Архивска необјављена грађа

1. Архив Југославије (АЈ), збирка 37, Милан Стојадиновић, АЈ-37-9/48.
2. Архив Југославије, Министарство иностраних дела КЈ-Политичко одељење (АЈ, МИД-ПО)
3. Архив Југославије, фонд 790, *Komunistička internacionala* (КИ), 1933/365
4. Архив Југославије (АЈ) – фонд 334 - Министарство иностраних дела (МИД) – Политичко одељење (РО).
5. Архив Југославије (АЈ), фонд 334 - Министарство иностраних дела - Политичко одељење (АЈ, МИД-ПО), АЈ-334-31/85.
6. Архив Југославије —СКСКЈ, Фонд Коминтерне, Бр. 8194, XIX, 2-1, 1930.
7. Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (СК СКЈ), АЈ-507-1932/195/IV.
8. Архив Југославије (АЈ), збирка 790, *Komunistička internacionala* (КИ), АЈ-790-1930/18а.
9. Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (СК СКЈ), АЈ-507-1940/14–1.
10. Државни архив Хрватске (HR-HDA), Институт за историју радничког покрета (ИHRПЗ 1372), збирка 17.

Архивска објављена грађа

11. *Komunistička internacionala, Stenogrami I, dokumenti kongresa*, IMRP, Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, Gornji Milanovac, 1981.
12. Историјски архив Комунистичке партије Југославије, II: Конгреси и земаљске конференције 1919–1937. Београд, 1950.
13. Стенографске белешке, Народне скупштине, Краљевине Југославије, II Редован сазив за 1936/37. годину, Књига II, Београд, Штампa државне штампарије Краљевине Југославије, 1937.
14. Трећи конгрес КПЈ. Plenarne sednice СККПЈ: (мај–септембар 1926), прир. У. Вујошевић, В. Глигорјевић. Београд, 1986.
15. Други (Вуковарски) конгрес КПЈ, прир. У. Вујошевић, В. Ковачев. Београд, 1983.
16. *Hronologija Radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, I*, Институт за савремену историју и Народна књига, Београд, 1980.
17. Државни архив Хрватске (HR-HDA), Институт за историју радничког покрета (ИHRПЗ), – фонд Коминтерне, HR-HDA-1368-19/I.
18. Државни архив Хрватске (HR-HDA), Институт за историју радничког покрета (ИHRПЗ). – фонд Коминтерне, HR-HDA-1368-34/II.

Књиге и текстови - латиница

19. Abramović, Ivica, „Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. u Brušanima“, ČSP 22 (1-2) 187-207 (1990).
20. Adorno Theodor, *Negativna dijalektika*, Svijetlost, Sarajevo, 1983.

21. Aleksander, M.S, H. Graham (ed.) *The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives*, Cambridge University Press 2002.
22. Allison, Henry, E. *Kant's Theory of Freedom*, Cambridge University Press, New York 1990.
23. Allison, Henry E, *Kant's Transcendental Idealism*, Yale University Press, New Haven and London, 1983.
24. Arendt, Hana, *O nasilju*. Alexandria Press, NSPM, Beograd, 2002.
25. Arent, Hana, „Predavanja o Kantovoj političkoj filozofiji“, *Moderno čitanje Kanta*, priredili Slobodan Divjak i Ivan Milenković, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
26. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb, 1985.
27. Aune, Bruce A. *Kant's Theory of Morals*, Princeton University Press, 1980.
28. Babić, J. *Ogled o odbrani*, Službeni glasnik, Beograd, 2018.
29. Babić, Jovan, “Marksistička etika i relacija sredstvo-cilj“, *Ideje*, Vol X, br. 3-4, Beograd, 1979.
30. Badžević, Stefan, “Sovjetska *Pravda* o unutrašnjim prilikama i spoljnoj politici Jugoslavije (1919-1941.)“, *Prilozi*, Sarajevo, 2005. (155-196).
31. Baghot, Walter, *Physics and Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
32. Bakić, Jovo, *Jugoslavija – razaranje i njegovi tumači*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2011.
33. Bakunjin, M. *Državnost i anarhija*, Anarhistička biblioteka, Beograd, 2007.
34. Bakunjin, M. *Nemoral države*, <https://mirror.anarhija.net/anarhisticka-biblioteka.net/mirror/titles.html> (pristup: 23. 08. 2021.)
35. Balibar, Étienne, *Nasilje i civilnost*, Centar za medije u komunikaciju, Beograd, Multimedijalni centar, Zagreb, 2001.
36. Barandt, Richard, *Ethical Theory: The Problems of Normative*, Prentice-Hall, New Jersey, 1959.
37. Bart, Rolan, *Književnost, mitologija, semilogija*, Nolit, Beograd, 1976.
38. Bartulović, Niko, *Orjuna njen cilj i metode: Govor brata Nike Bartulovića na prvem kongresu Orjunne 1/3.decembra 1923*. Split, Ljubljana 1923.
39. Bauman, Zigmunt, “O lakom tekućem stanju“ u *Tekuća modernost*, Naklada Pelago, Zagreb.
40. Beck, L. W, *Coommentary on Kant's Critique of Practical Reason*, Phoenix Boks, The University of Chicago Press 1960.
41. Beck, L. W.“The Fact of Reason: An Essay on Justification in Etics”, *Studies in the philosophy of Kant*, Indianapolis: Bobbs-Merril, 1965.
42. Beghot, Walter, *Phisysics and Politics*, London, 1887.
43. Begonja, Zlatko „Ivan Pernar o hrvatsko-srpskim odnosima nakon atentata u Beogradu 1928. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 51, Zadar, 2009.
44. Belić-Franić, Stevan. *Prva internacionala*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, izdavačko preduzeće „Rad“, Beograd, 1970.
45. Bentham, Jeremy, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Oxford: Clarendon Press, 1907.
46. Bjelajac, Mile, „Ubistvo kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju – primer međunarodnog terora, *Odbrana*, Beograd, 1.10.2009.
47. Bloch, M. *Feudalno društvo*, Golden marketing, Zagreb, 2001.
48. Bodrijar, Žan. *Duh terorizma*, Arhipelag, Beograd, 2007.
49. Bofa, Giuseppe, *Povijest Sovjetskog Saveza, I*, Opatija, 1985.
50. Borries, Kurt, *Kant als Politiker: Zur Staats-u. Gesellschaftslehre d. Kritizismus*. Aalener Scientia-Verlag neu aufgelegt, Leipzig 1973.
51. Bourrinet, Philippe, *An ambiguous Journey, Ante Ciliga (1898-1992)*, Paris, *LeMonde*, 28. Oktober 1992.
52. Buchheim, Christoph - Scherner, Jonas, The Role of Private Property in the Nazi Economy: The Case of Industry, *The Journal of Economic History*, Vol. 66, No. 2 (Jun., 2006), pp. 390-416.

53. Buharin, N.I. „O teoriji permanentne revolucije“, u Buharin, Staljin, Trocki, Zinovljev, „*Permanentna revolucija*“ i socijalizam u jednoj zemlji, Globus, Zagreb, 1979.
54. Buharin, Staljin, Trocki, Zinovljev, „*Permanentna revolucija*“ i socijalizam u jednoj zemlji, Globus, Zagreb, 1979.
55. Carr, E. H. *Ruska revolucija. Od Lenjina do Staljina*, Globus, Zagreb, 1984.
56. Claudin, Fernando, *Kriza komunističkog pokreta I*, Globus, Zagreb, 1988.
57. Cvetković, Slavoljub, „Kominterni i Jugoslovenska država, u *Jugoslovenska država (Đorđe Pijević, ur)*, ISI, Beograd, 1999.
58. Cvetković, Slavoljub, „Pojava individualnog terora kod jugoslovenskih komunista 1921. godine“, *Istorija XX veka, Zbornik radova, sveska III*.
59. Cvetković, Slavoljub, *Idejne borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije (1919-1928)*, ISI, Beograd, 1985.
60. Degras, Jane (editor), *The Communist International 1919–1943: documents, III*, London 1971.
61. Deutscher, Isac, *Razoružani prorok, Biografija Lava Davidoviča Bronštajna Trockog, knjiga 2*, Zagreb, 1976.
62. Deutscher, Isac, *Staljin*, Globus, Zagreb, 1977.
63. Diels, *Die Fragmente se Vorsokratiker*, Berlin, 1906.
64. Dimitrijević, Mira Kolar, „Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu, Časopis za suvremenu povijest, Vol 4 No. 3, 1972.
65. Dimitrijević, Sergije, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870-1918*, Beograd, 1982.
66. Dimitrijević, Vojin, *Strahovlada. Oglad o ljudskim pravima i državnom teroru*, Pešćanik – Fabrika knjiga, Beograd, 2016.
67. Dimitrijević, Vojin, *Terorizam*, „Niš Radnička štampa“, Beograd, 1982.
68. Dimitrijević, Vojin, „Prava pripadnika manjina prema međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima“, u *Ustavne i međunarodne garancije ljudskih prava* (Zoran Radivojević, ur.) Pravni fakultet, Niš, 2008.
69. Dimitrijević, Vojin, „Terorizam i ljudska prava posle jednaestog septembra 2001. godine“, *Reč*, no 69/15, mart 2003.
70. Dobb, Maurice, *Studies in the development of Capitalism*, Roulledge & Kegan Paul LTD, London, 1950.
71. Dostojevski, F. M. *Braća Karamazovi I*, preveli Veljko Lukić i Jakša Kušan, Znanje Zagreb - „Otokar Keršovani“ Opatija, 1986.
72. *Društveno-politička i naučna misao i delatnost SimeMarkovića*, Beograd, SANU, 2013.
73. Đilas, Aleksa, *Osporavana zemlja*, Izdavačka kuća „Književne novine“, Beograd, 1990.
74. Đokić, Dejan, *Nedostižan kompromis, srpsko-hrvatski odnosi u međuratnoj Jugoslaviji*, Edicija Reč, Beograd, 2010.
75. Đurđević, Vladimir, „Mogućnost autonomije u savremenom svetu“, y *Hereticus*, Vol. XV 72017/, No. 3-4.
76. Đurić, Mihailo, *Utopija izmene sveta*, Institut društvenih nauka, Prosveta, Beograd, 1979.
77. Filipović, Filip, *Sabrana dela*, XI, (Pero Damnjanović, pr.) Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.
78. Fuko, Mišel, *Nadzirati i kažnjavati*, Prosveta, Beograd, 1997.
79. Fukujama, Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID-Romanov, Beograd, 2002.
80. Gaćinović Radoslav, *Terorizam*, Draslar Partner, Beograd, 2005.
81. Gaćinović, R. *Nasilje u Jugoslaviji*, EVRO, Beograd, 2002.
82. Gaćinović, Radoslav, „Metodologija proglašenja neke organizacije terorističkom“, *Vojno delo*, Beograd, 2011.
83. Gaćinović, Radoslav, „Oblici savremenog terorizma“, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd 2012.

84. Gaćinović, Radoslav, „Ubistvo Kralja Aleksandra Karađorđevića – ustaški teroristički akt“, *Vojno delo*, 2/2017.
85. Gligorijević, Branislav, “Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)”, *Istorija XX veka*, zbornik radova, knjiga V, Beograd 1963.
86. Gligorijević, Branislav, „Kongresi Kominterne“, *Istorija 20. veka*, 2. 1983.
87. Gligorijević, Branislav, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, ISI, Beograd, 1992.
88. Glopčanik, Matko, „Između egzila i ostracizma. Unutarnje i vanskoplitčke prilike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca – kontekst odlaska Ante Pavelića u inozemstvo u sjećnju 1929. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru* (61-2019).
89. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Sämtliche Werke in Verbindung mit, Verlag von Felix Meiner, Leipzig 1920, s 65, (25011).
90. Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns 2*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1981.
91. Habermas, Jürgen, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd, 1980.
92. Hajek, Fridrih *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad, 1972.
93. Hallett Carr Edward, *Ruska revolucija od Lenjina do Staljina (1917-1929)*, Globus, Zagreb, 1984.
94. Hefe, Otfried, *Umijeće življenja i moral*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2011.
95. Hegel, G.V.F. *Estetika I*, BIGZ, Beograd, 1986.
96. Hegel, G.V.F. *Osnovne crte filozofije prava*, „Veselin Maselša“ – „Svijetlost“, Sarajevo 1989.
97. Hegel, G.W.F. *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, „Veselin Maselša“, Sarajevo, 1988.
98. Hegel, G.W-F. *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1979.
99. Heler, Agneš, *Filozofija levog radikalizma*, NRO „Mladost“, Beograd, 1985.
100. Henis, Vilhem, *Politička i praktička filozofija*, Nolit, Beograd, 1983.
101. Hobsbaum, Erik, *Nacije inacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1996.
102. Hofman, Brus, *Unutrašnji terorizam*, NK Alfa, Beograd, 2000.
103. Holzer, Jerzi, *Komunizam u Evropi, povijest pokreta i sustava vlasti*, Zagreb, 2002.
104. Hoptner, Jakob, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1973.
105. *Hronologija Radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*, Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd, 1980.
106. *Sofia Church Terror Attack Vie for Bulgaria Top Event*
107. <https://www.thefreelibrary.com/Sofia+Church+Terror+Attack+Vie+for+Bulgaria+Top+Event.-a0218282242> (приступ: 12. 11. 2020).
108. Ili, Džef, *Kovanje demokratije. Istorija levice u Evropi, 1850-2000*, Fabrika knjiga, Beograd 2007.
109. Jareb, Mario, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941*. Zagreb: Školska knjiga, Zagreb, 2006.
110. Jovanović, Miroslav, „Boljševička agentura na Balkanu 1920-1923. (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)“, *Istorija XX veka*, 2/1995, Beograd, 1995.
111. Kangrga, Milan, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1986.
112. Kangrga, Milan, *Praksa, vrijeme, svijet*, Naprijed, Zagreb, 1989.
113. Kangrga, Milan, *Etički problem u delu Karla Marksa*, Nolit, Beograd, 1980.
114. Kangrga, Milan, *Misao i zbilja*, Naprijed, Zagreb, 1989.
115. Kangrga, Milan, *Spekulacija i filozofija – od Fichtea do Marxa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
116. Kant, I. *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1979.
117. Kant, I. *Kritika moći suđenja*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Naprijed, Zagreb, 1976.
118. Kant, Imanuel, *Dvije rasprave*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1953.
119. Kant, Imanuel, *Um i sloboda*, NITO „Mladost“, Beograd, 1974.
120. Kant, Imanuel, *Večni mir*, Gutembergova galaksija, Beograd, 1995.
121. Kant, Imanuel, *Zasnijvanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981.

122. Karaula, Željko, „Sekula Drljević i crnogorski federalisti u razdoblju šestojanuarske diktature (1929-1935)“, Matica, br 62, leto 2015. Podgorica, 2015.
123. Katadžijev, Ivan, „Makedonsko nacionlano pitanje u politici Kominterne i Balkanske komunističke federacije do 1930. godine“, str. 71, <https://hrcak.srce.hr/en/file/319865> (pristup: 21.12. 2020)
124. *Kautsky Karl on Democracy and Republicanism*, <https://brill.com/view/title/33937?contents=toc-44457>(pristup: 23. 08. 2021.)
125. Kersting, Volfgang, „Politika, sloboda i poredak: Kantova politička filozofija“, *Moderno čitanje Kanta*, priredili Slobodan Divjak i Ivan Milenković, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
126. Kindić, Zoran, *Trag*, Dosije studio, Beograd, 2016.
127. Klajn, Naomi, *Doktrina šoka*, Samizdat B 92, Beograd, 2009.
128. Koch, Stephen, *Double Lives: pies and Writers in the Secret Soviet War of Ideas Against the West*, The Free Press, New York, 1994.
129. Kolakovski, Lešek, *Glavni tokovi marksizma III*, BIGZ, Beograd, 1986.
130. Kolakovski, Lešek, *Glavi tokovi marksizma II*, BIGZ, Beograd, 1983.
131. *Komunistička internacionala, Stenogrami I, dokumenti kongresa*, IMRP, Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“. Gornji Milanovac 1981.
132. Konstantinovič Volkov, V. *Germansko – Jugoslavskie otnošenija u razval Maloj Antanty 1933-1938 (Operacija "Tevtonskij mач", 58-74) Akademia nauk CCCP, Institut Slavjanovedenija. Izdateljstvo, "Nauka", Moskva, 1966.*
133. Kozomara, Mladen “O onome što je moguće – politika i tehnika: iskušavanje mogućeg“, u Srđan Nikolić (ur) *Politika i tehnika*, USFJ, Beograd, 2000.
134. Kropotkin, P. *Anarhija*, <https://mirror.anarhija.net/anarhisticka-biblioteka.net/mirror/titles.html> (pristup: 23. 08. 2021.).
135. Kuljić, Todor, *Fašizam*, Nolit, Beograd, 1972.
136. Lenk, Kurt, „Konservativismus“, u *Formen bürgerlicher Herrschaft*, (R. Kühnl, ed) Rowohit, Reinbek, 1972.
137. Lenjin, V. I. *Proleterska revolucija i internacionala*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
138. Lenjin, V. I. „Novo poglavlje svijetske istorije“, „Svjetlost“, Sarajevo, 1975.
139. Lenjin, V. I. *Država i revolucija i drugi politički spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
140. Lenjin, V. I. „Rezultati diskusije o samoodređenju“, u Marks, Englesl, Lenjin, *Nacionalno pitanje*, Svjetlost“, Sarajevo, 1975.
141. Lenjin, V. I. „Zadaci Omladinskog saveza“ u V.I Lenjin, *O kulturi i vaspitanju*, Rad, Beograd, 1952.
142. Lenjin, V. I. *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1975.
143. Lenjin, V. I. „Događaji na Balkanu i u Perziji“, „Svjetlost“, Sarajevo, 1975.
144. Lenjin, V.I. „Nacionlano pitanje u našem programu“, *Dela*, tom VI, BIGZ, Beograd, 1973.
145. Lenjin, V.I. „Revolucionarni proletarijat i pravo nacija na samoodređenje“ (1915).
146. Lenjin, V.I. „Završna reč o agrarnom pitanju“, *Dela*, tom IX, BIGZ, Beograd, 1973.
147. Lenjin, V.I. „O pravu nacija na samoopredeljenje“, u Marks, Englesl, Lenjin, *Nacionalno pitanje*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1975.
148. Lenjin, Vladimir Iljič, *Proleterska revolucija i internacionala*, Svjetlost, Sarajevo. 1975.
149. Leonard, Raymond W, *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918 - 1933*, Contributions in Military Studies 183, London, 1999.
150. Lešnik Avgust, "The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period", *The International Newsletter of Communist Studies Online*, vol. XI (2005), no. 18.
151. Löwith, Karl, *Svjetska povijest i dogadjanje spasa*, August Cesarec, Zagreb, 1990.
152. Lučić, Danijela, *Terorizam kao oblik državnog djelovanja – između normativnog i empirijskog*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih znanosti Svjeučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017.

153. Lukas, G. *Etika i politika*, Liber, Zagreb, 1972.
154. Mabbot, John David, *Uvod u etiku*, Nolit, Beograd, 1982.
155. Mandel, Ernest, *Rasprave o marksističkoj ekonomiji*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1970.
156. Marković, Sima, *Tragizam malih naroda*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1985.
157. Marks, Karl, „Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral“, Marx-Engels, *Sabrana dela*, Tom IV, Institut za izučavanje radničkog pokreta – Prosveta, Beograd, 1969.
158. Marks, K. *Kapital*, III tom, Marks/Engels, Dela, tom 23, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1974.
159. Marks, Karl, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, citat prema V. Korać, *Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva*, BIGZ, Beograd, 1982.
160. Marks, Karl, „Inauguralna adresa Međunarodnog radničkog udruženja“, u K. Marks, F. Engels, *Manifest komunističke partije i drugi programski spisi*, Svijetlost, Sarajevo, 1973.
161. Marks, Karl, Fridrih Engels, *Nemačka ideologija*, I knjiga, Kultura, Beograd, 1964.
162. Marks, Karl, *Kapital I*, Marks/Engels, Dela tom 21, Prosveta / Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1977.
163. Marks, Karl, „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“, u Marsk-Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976.
164. Marks, Karl, F. Engels, *Komunistički manifest*, Centar za libertetske studije, Beograd, 2009.
165. Markuze, Herbert, „Borba protiv liberalizma u shvatanju totalitarne države“, u *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.
166. Markuze, Herbert, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.
167. Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavličić, Zagreb, 2002.
168. Milić, Novica *Politička naratologija, ogled o demokratiji*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2020.
169. Milićević, V. *Ubistvo kralja u Marselju, pozadina jednog zločina*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
170. Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma*, 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010.
171. Milović, Miroslav, *Etika i diskurs*, FDS, Beograd, 1992.
172. Mišambled, Robert, *Istorija nasilja*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015.
173. Mužić, I, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metodija, Ljubljana, 1987.
174. *Naša sporna pitanja, Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1920.
175. Nedimović, Uroš „Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine“, *Prilozi*, br 7. Sarajevo.
176. Netlau, Max, *Povijest anarhizma*, DPKM, Zagreb, 2007.
177. Neumann, Franz, Otto Kirchheimer, *The Rule of Law Under the Siege: Selected Essays*, University of California Press. Los Angeles, 1996.
178. Nikčević, Tomica, *Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929-1937, Istorija 20. veka – zbornik radova III*, Beograd, 1962.
179. Nikolić, Kosta, „Mit o komunističkom jugoslovenstvu“, *Istorija 20. veka*, 2011.
180. Očak, Ivan, „Građa za biografiju Rudolfa Hercigonje“, *Hrvatska povijest, radovi*, VOL 19, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1986.
181. Panajotović, Zoran, Vodušek Starić Jelena, *Hronologija Radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, I*, Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd, 1980.
182. Pavelić, Ante, *Putem hrvatskog državnog prava. Poglavnikovi govori, izjave i članci prije odlaska u tuđinu*, Zagreb, 1942.
183. Perović, Milenko A, *Granice moraliteta*, Dnevnik, Novi Sad, 1998.
184. Pešić, Desanka, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919-1935*, Beograd, 1983.
185. Pešić, Sava, *Internacionalizam i KPJ*, Avgust Cesarec, Zagreb, 1977.
186. Petranović, Branko – Tečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Rad, Beograd, 1985.

187. Petranović, Branko, *Balkanska federacija, 1943-1948*. Beograd, 1991.
188. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije I*, Nolit, Beograd, 1989.
189. Petrović, Gajo, *Logika*, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
190. Piljević, Đorđe, „Sukobi i čistke u KPJ 1929-1933 godine i Kominternu“ *Tokovi*, 1-2/1992.
191. Pini, Adriano, Cingolini Giorgio, *Nationalism and Terror: Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to Cold War*, Central European University Press, Budimpešta, 2018.
192. Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1983.
193. Platon, *Zakoni*, BIGZ, Beograd, 1990.
194. Popović, Nikola, „Jugoslovenska historiografija o diplomatskim jugoslovensko-sovjetskim odnosima između dva svetska rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 8 No 1, 1976.
195. Popović, Vladimir, „Čistka u boljševičkoj teoriji i praksi“, *Hereticus*, 1-2/2011.
196. Požar, Petar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*, Nova knjiga, Beograd, 1989.
197. Pražić, Aleksandar, *Reč o slobodi*, Mala edicija „Ideja“, Beograd, 1981.
198. *Pregled Istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963.
199. Primorac, Igor, „Državni terorizam“, u: Tony Coady i Michael O’Keefe (ur.), *Terorizam i pravednost: Moralni argumenti u opasnom svijetu*. KruZak, Zagreb 2004.
200. Primorac, Igor, „Suvremeni terorizam kao filozofska tema“, *Polemos 10 (2007) 1*.
201. *Proleter*, X, 8–9 (sep-okt. 1934.), str. 5.
202. *Proleter*, XI, 5–6 (april-maj 1935), str. 1. i 4.
203. *Proleter*, XI, 5–6 (april-maj 1935.)
204. *Proleter*, XI, 9 (sep. 1935), str. 3–5.
205. *Proleter*, XII, 4–5 (jul 1934), str. 5.
206. *Proleter*, XII, 4–5 (jul-avg1936), str. 2. i 3.
207. Puhovski, Žarko, *Um i društvena misao*, Informator, Zagreb, 1989.
208. *Radničke novine*, 14. decembar 1920.
209. Rašeta, Boris, *Mustafa Golubić i Pavle Bastajić, Staljinove ubice*, Porta libris, Beograd, 2019.
210. Reich, Wilhelm, *Masovna psihologija fašizma*, Mala edicija „Ideja“, Beograd 1973.
211. *Rezolucija o jugoslavenskom pitanju*, u Istorijski arhiv KPJ, t. II, n. dj. 430-442
212. Ristić, Ivan, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija 20. veka*, 2/2012.
213. Ristić, Ivan, „Sovjetska Rusija i Kominternu protiv „Versajskog poretka“ na Balkanu posle Prvog svetskog rata“, u *Mesto i uloga društveno-humanističkih nauka u svetu, tematski zbornik radova, II*, Niš, 2018.
214. Ritter, Joackim *Metafizika i politika*, Informator-Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1987.
215. Milorad Stupar, *Filozofija politike*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, IP „Filip Višnjić“, Beograd, 2010.
216. Schmid, Alex, Radicalisation, De-Radicalisation, *Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism*. URL: <http://bit.ly/2dOp7WY> (09.10.2020.)
217. Schmidt, Alex, Jongman, Albert, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*, Routledge, New York, 1988.
218. Schmidt, Alex, *Political Terrorism*, North Holland, Amsterdam, 1983.
219. Sekelj, Laslo, *Oanarhizmu*, CDD, Zagreb, 1982.
220. Senert, Ričard, *Kultura novog kapitalizma*, Arhipelag, Beograd, 2007.
221. Shamir, M, Are Western Party Systems “Frozen”? A Comparative Dynamic Analysis. *Comparative Political Studies*, 17/1, 1984.
222. Simeunović, Dragan, *Uvod u političku teoriju*, Insitutut za političke studije, Beograd, 2009.
223. Simeunović, Dragan, “O moralnosti terorizma“, *Polja*, 277/1982, Kulturni centar Novog Sada, Novi Sad, 1982.

224. Simeunović, Dragan, „Knez Pavle i 27. mart“, izlaganje na okruglom stolu 27. mart 1941: *Knez Pavle u vrhpvoima evropske politike*, Beograd. 25-27 III 203).
225. Simeunović, Dragan, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989.
226. Simeunović, Dragan, *Teorije politike*, Nauka i društvo, Beograd, 2012.
227. Simeunović, Dragan, *Terorizam*, drugo izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009.
228. Smith, Adam, *Bogatstvo naroda*, Kultura, Zagreb, 1952.
229. Srdanović, Branislav, *Međunarodni terorizam. Politički delikt ekstradicija*, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, 2002.
230. Staljin, J.V. „Oktobarska revolucija i taktika ruskih komunista“, u „*Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*“, Globus, Zagreb, 1978.
231. *Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS*, I, Zagreb 1922, 15.
232. *Stenografske beleške sa sednice Ustavotvone skupštine od 30. juna 1921 knj. II, 1921, sv. br. 57, str. 2.*
233. Stojadinović, Milan, *Ni rat ni pakt*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970.
234. Stojanović, Svetozar, *Istorija i partijska svest*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1988.
235. Stojanović, Svetozar, *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd, 1969.
236. Stojanović, Svetozar, *Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Insitituta društvenih nauka, Beograd, 1987.
237. Stojkov, T. „O takozvanom ličkom ustanku, 1932.“ *Časopis za suvremenu povijest* 2/1970.
238. Subotić, Milan, *Anarhosidikalizam u Srbiji*, Pitanja 3-4/1988.
239. Swain, Geoffrey, "Wreckage or Recovery: A Tale of Two Parties," in Matthew Worley (ed.), *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*. Palgrave-Macmillan, 2004.
240. Tasić, D. Rat posle rata. *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i Makedoniji 1918-1920*. Utopija, Institut za strategijska istraživawa, Beograd, 2008.
241. Tito, Broz, Josip, *Sabrana djela*, Tom IV, Izdavački centar „Komunist“, Beograd – Beogradski izdavački-grafički zavod, Izadavačko-knjižarsko preduzeće „Naprijed“ Zagreb, Beograd, 1981.
242. Todorović, Desanka, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Prosveta, Beograd, 1979.
243. Townshend, Charles, *Terorizam*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2003.
244. Trocki, L. N. „*Terorizam i komunizam*“, u Lav Trocki, *Iz revolucije*, „Otokar Keršovani“, Rijeka 1971.
245. Trocki, Lav, „*Zašto se marksisti protive individulanom teroru*“, u *Pobunjeni um*, Beograd, 2007.
246. Trocki, Lav, *Izdana revolucija*, „Otokar Keršovani“, Rijeka, 1973.
247. Trocki, Lav, *Njihov i naš moral*, Radnička štampa, Beograd, 1993.
248. Trocki, Lav „*Pouke Oktobra*“, u *Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979.
249. Tucović, Dimitrije, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd, 1914.
250. Veber, Maks, *Protestanstka etika i duh kapitalizma*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2011.
251. Veber, Max *Vlast i poltika*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999.
252. Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Narodna kniga – Partizanska knjiga – Pobijeda, Beograd-Ljubljana-Podgorica.
253. Vesović, Milan, *Ilegalna štampa KPJ 1929-1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989.
254. Vinaver, Vuk, „*Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929*“, *Istorija XX veka Zbornik radova VII*, Beograd, 1965.

255. Vinaver, Vuk, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919-1938. godine“, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova, knj. 2, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd, 1980.
256. Vinaver, Vuk, „KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941“, *Prilozi istoriji socijalizma*, Beograd, 1974.
257. Vinaver, Vuk, „Politika Jugoslavije prema Italiji 1935-1941“, *Istoriski zapisi*, Titograd 1968, 1.
258. Vladimir, Volkov, *Ubistvo kralja Aleksandra: Hitlerova zavjera*, Nova knjiga, Beograd, 1983.
259. Vlajčić, Gordana, *Revolucija i nacije. Evolucija stavova vođstva KPJ i Kominterne 1919-1929*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1978.
260. Vrčinac, Julijana, *Naša najnovija istorija, 1919-1945*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1966.
261. Vukliš, Vladan, „Zaokret Kominterne prema narodnom frontu o propaganda KPJ (1934-1939)“, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, godina III br. 3, 2011.
262. Vukovarski kongres KPJ, (priredili: U. Vujošević, V. Kovačev).
263. Walter, Christian, *Defining Terrorism in National and International Law: Security versus Liberty*, Springer, Berlin, 2004.
264. Werth, Nicolas, „Država protiv svog naroda. Nasilje, represija i teror u SSSR-u“, u Stephane Courtois et al. (ur.) *Crna knjiga komunizma: zločin, teror, represija*, Politička kultura i Golden marketing, Zagreb, 1999.
265. Zinovjev, G. „Lenjinizam i pitanje pobjede socijalizma u jednoj zemlji“, u *Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979.
266. Zinovljev, G. „Lenjinizam“, u Buharin – Trocki – Zinovljev – Staljin, „*Permanentna revolucija ili socijalizam u jednoj zemlji*, Globus, Zagreb, 1979.
267. Zlobec, Andrej, *Častnik Kraljevine Jugoslavije*, samozaložba Dušica Kunaver, Javna agencije zas knjige, Ljubljana, 2010.
268. Zorić, Mirjana, „Balkanska federacija – istorija jedne ideje“, *Vojno delo*, 7/2018.
269. Zorić, Mirjana, „Srbi u nacionalnoj politici KPJ između dva rata i u Drugom svetskom ratu“, *Svarog*, časopis za društvene i prirodne nauke, Nezavisni univerzitet Banja Luka, br. 1, 2010.
270. Živković, Dušan, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*, ISI, Beograd 1978.
271. Životić, Miladin, *Aksiologija*, Naprijed, Zagreb, 1986.

Књиге и текстови - ћирилица

272. Адинииков, Г. Шахназарова, Э. Шириня, К. *Организациоанная структура Коминтерна*, Москва, 1997.
273. Антонић, Слободан, „Онтолошки и комунитаристички проблем моћи у филозофији“, у З. Кинђић и В. Ђурђевић (пр), *Искусство мере*, Филозофска комуна-Досије студио, Београд, 2014.
274. Аристотел, *Политика*, превела др Љиљана Станојевић – Црепајац, БИГЗ, Београд, 1975.
275. *Архив – часопис Архива Југославије*, 1-2, 2011, стр. 67-80.
276. Бајагић, Младен, „Тероризам и међународно право“, *Безбедност*, 5-6/2000.
277. Бакић, Јово, *Идеологије југословенства између српског и хрватског национализма 1918-1941*, Зрењанин 2004.
278. Бакуњин, Михаил, *Државност и демократија*, СИД, Београд.
279. Бериша, Хатица, „Основна обележја политичког насиља“, *Вojно дело*, лето 2013.
280. Благојевић, Станко, „Историјски ревизионизам и актуелна криза“, у М. Козомара, В. Ђурђевић (ур.) *Историјски ревизионизам и актуелна криза*, зборник радова са XII Филозофских сусрета, Филозофска комуна, Београд, 2010.

281. Бодријар, Жан, *Дух тероризма*, Архипелаг, Београд, 2007.
282. Ванку, Милан, *Мала Антанта 1920-1938*, „Димитрије Туцовић“, Титово Ужице, 1969.
283. Василев, В. „Майският манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. – обстановка, преговори и последици“, Исторически преглед, XXXvi/5, 1980, 39–63.
284. Вебер, Макс, *Привреда и друштво*, Просвета, том први, Београд, 1976.
285. Велички, Д, „Десни екстремизам, радикализам и европска Нова десница“ *Политичка мисао* 2. 72, Београд, 2010.
286. Вернан, Жан Пјер, *Порекло грчке мисли*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1990.
287. *Видовдански атентат пред судом, извештај са претреса по стенографским белешкама*, Београд 1922, 20.
288. Вуловић, Данило, „Југословенска акција и њен рад“, *Југословенска реч* год I бр.19, 10. децембар 1932.
289. Глигоријевић, Бранислав, „Политички покрети и групе са национал социјалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом Збору“, *Историјски гласник*, бр. 4, Београд 1965.
290. Глигоријевић, Бранислав, *Парламент и политичке странке у Југославији*, ИСИС, Београд, 1979.
291. Гребенаров, А. *Легални и тайни организации на македонските бежанцив Българија (1918–1947)*, Македонски научени институт, Софија, 2006.
292. Гърдев, Борислав, „80 години от атентата акт в катедрала “Света Неделя”, <http://www.mediatimesreview.com/may05/Atentat.php> (приступ: 20.05. 2021.).
293. *Дебата о начелу и нацрту Устава*, службено издање, Београд, 1921.
294. Дедијер, Владимир, Нови прилози са биографију Јосипа Броза Тита, Младост Загреб, Либурија Ријека, Спектар Загреб, 1980.
295. Димитријевић Бојан и Станислав Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије“, *Историја 20. Века*, год. 26, бр. 2, (Београд, 2008).
296. Димић, Љубодраг, *Историја српске државности III – Србија у Југославији*, Платонеум, Београд, 2001.
297. Достојевски, Ф. М. *Браћа Карамазови*, ЦЕКАМ, Загреб, 1992.
298. Драговановић, Василије З. *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921-1941)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2017.
299. Ђинђић, Зоран, *Јесен дијалектике*, НИРО „Младост“, Београд, 1987.
300. Ђорић, Марија, *Идеолошки мотивисан екстремизам као генератор политичког насиља*, докторска дисертација, Факултет политичких наука БУ, Београд, 2013.
301. Ђорић, М. *Екстремна десница: међународни аспекти десничарског екстремизма*. Наука и друштво Србије, Београд, 2014.
302. Ђукић, Бранко и Слободан, Ђиновић, *Хусинска буна*, Издавачко предузеће Рад, Београд, 1958.
303. Ђурковић, Миша, „Случај Коминтерне: културна политика и систем тајне безбедности“, *Летопис Матице српске*. - ISSN 0025-5939. - Год. 191, књ. 495, св. 1/2 (јан.-феб. 2015).
304. Жуњић, Слободан, *Историја српске филозофије*, Плато, Београд, 2009.
305. Закон Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август 1921.
306. Записник са главне расправе у предмету I - 5077/1921.
307. Захаров, А, „’Наш человек в Белграде’ (жизнь и смерть Мустафы Голубича)“, *Секретное досье. Историко-публицистический журнал, (Санкт-Петербург), 2/1998; Герои Советского го Союза:*
308. Или, Џеф, *Ковање демократије. Историја левице у Европи, 1850-2000*, Фабрика књига, Београд, 2007.

309. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Комунист, Београд 1985.
310. Јевђевић, Добросав, „Оружана снага ОРЈУНЕ“, *Југословенски Јадран*, спец. публикација ОРЈУНЕ 1926.
311. Кант, И. *Метафизика морала*, Издавачка књижница Зорана Стојановића, Сремски Карловци-Нови Сад, 1993.
312. Кант, Имануел, *Вечни мир*, Гутембергова галаксија – ваљевска гимназија, Београд-Ваљево, 1995.
313. Кацлеровић, Триша, *Обзнана (29. децембар 1929)*, Рад, Београд, 1952.
314. Козомара, Младен, *Субјективност и моћ*, Плато, Београд, 2002.
315. Колбановски, В. *О комунистичком моралу*, Култура, Београд, 1946.
316. *Коминтерн и Друга светска ратна војна*. Сборник докумената. Част 1, до 22 јуна 1941, Москва, 1994.
317. Кораћ, Вељко, *Марксово схватање човека, историје, друштва*, Београд 1982.
318. Крстић, Марко, „Изазов дефинисања савременог тероризма“, Војно дело, 3/2016.
319. Крцаловић, Т. *Обзнана*, Београд, 1952.
320. Лењин, В. И. *Држава и револуција*, Сарајево, 1975.
321. Манхајм, Карл, *Идеологија и утопија*, Београд, 1978.
322. Марковић Брана (ур.), *Западна Европа и социјализам*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 1977.
323. Марковић, Д. и Љ. Ристовић, *Пред непризнатим судом*, Рад, Београд, 1959.
324. Марковић, Михаило, *Етика и политика*, Изабрана дела, VII, БИГЗ, Генес-С штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994.
325. Марковић, Сима, *Уставно питање и радничка класа Југославије*, Београд, 1923.
326. Микић, Небојша, „Симбиоза националсоцијалистичко-ревизионистичких и неолибералних аргумената у идеолошкој, методској и пропагандној сфери“, *Ствар*, часопис за теоријске праксе, бр 8/2016, Герусија, Београд, 2017.
327. Милин, Љубодраг, *Бели терор*, Нови Сад, 1959.
328. Надовеза, Бранко, „Коминтернма и југословенско ратиште“ – *Токови историје*,. 1–2, 1992.
329. *Национални проблем на Балкану кроз призму светске револуције (У документима централних руских архива почетка-средине 1920-их година)*, Част 1, Москва, 2000.
330. Нечајев, Сергеј. *Катехизам револуционара*, Анархистичка библиотека, /library/sergej-necajev-katehizam-revolucionara (приступ: 11. 08. 2021.).
331. Николић, Мирослав, „О спровођењу Обзнане“, у *Токови историје* бр. 1/71, Институт за новију историју Србије, београд, 1971 (215-234).
332. Новине *Балкан*, 23. VII 1923.
333. Павловић, Живојин, *Биланс совјетског термидора*, Народна књига-Алфа, Београд, 2003.
334. Перић, Миодраг Д. „Спољна политика прве Југославије (1935-1941)“, у *Политичка ревија*, година (XXVIII) XV, vol=50, бр. 4/2016. стр. 199-215
335. Перовић, Латинка, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1818-1929)/ Краљевина Југославија (1929-1941): настанак, трајање и крај*, Београд, 2015.
336. Петрановић, Бранко, *Историографске контроверзе*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998.
337. Пешић, Десанка, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)*, Рад, Београд, 1983.
338. *Политика*, 23. јул 1921, стр. 2.
339. *Политика*, бр. 7430, недеља, 6. јануар 1929. стр 1 и 2.
340. *Политика*, бр. 4559, четвртак, 30. децембар 1920.
341. *Политика*, понедељак 25. јул 1921, Београд, бр. 4759, 1.

342. Попов, Чедомир, *Од Версаја до Данцинга*, друго издање, Новинско-издавачка установа „Службени лист СРЈ“, Београд 1995.
343. Пятницкий, В. И. *Осип Пятницкий и Коминтернна веса хистории*, Минск, 2004.
344. Ревякина, Л., *Коминтернъ тиселск и тепартии на Балканите 1923-1931*. Академично издателство „проф. М. Дринов“, Софија, 2003.
345. Ристић, Иван „Активности ВМРО из Албаније против Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8950/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=> (приступ: 17. 11. 2021).
346. Ристић, Иван „Спољно-политички аспект 'македонског питања' у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, Зборник радова, Ниш 2014.
347. Ристић, Иван Т. *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919-1929)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2017.
348. Ристић, Иван, „Большевичке акције на Балкану, *Архив, часопис Архива Југославије*, 1-2 2011.
349. Семить М. (Сима Марковић), „К национальному вопросу в Югославии“, *Большевик*, бр.11 12 (30. јун 1925), 20-3.
350. Симеуновић, Драган, „Теорија политике – ридер“, *Наука и друштво*, Београд, 2002.
351. Симеуновић, Драган, *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989.
352. Срдановић, Бранислав, *Међународни тероризам, политички деликт и екстрадиција*, Матица, Подгорица, 2001.
353. *СССР, Восточная Европа и Вторая мировая война 1939-1941*, Роосийская академия наук, Институт славяноведения, Наука, Москва, 2007.
354. Сталин, Ј.В. „Еще раз по национальному вопросу“, *Большевик* бр. 11-12, (30, јун 1925.)
355. Сталин, Ј.В. „К национальному вопросу в Югославии“, *Большевик* бр. 7 (15. април 1925), 20-3.
356. Стојичић, Слободанка, „Програм КПЈ за општинске изборе у Србији, 1920. године.
357. Стојков, Тодор. *Опозиција у време шестојануарске диктаатуре, 1929-1935*, Просвета, Београд, 1969.
358. *Стража*, орган радикалне странке, Осиек, 23. VII 1921.
359. Суботић, Момчило, „Југословенство и југословенска држава: идеје и учинци једног геополитчког експеримента“, у *национлани интерес*, Година XIV vol. 33, бр. 3/2018, стр. 75-107.
360. Тасић, Дмитар, „Војно-политчка ситуација макендоствујушчик у Краљевини СХС/Југославији 1919-1934. године“, *Архив, Часопис Архива Југославије*, 3/2002, 92-107.
361. Терзић, Славенко, „Аустроугарско обликовање албанског националног покрета“, *Catena mundi III*, О националном идентитету Срба, *Catena mundi* д.о.о. Београд, 2006.
362. Терзић, Славенко, „Велика скупштина српског народа у Црној Гори 2018“, у *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29-30. новембра 2018. САНУ, Београд, 2021, 33-41.
363. Терзић, Славенко, *Стара Србија (XIX-XX век) Драма једне цивилизације*, Православна реч, Историјски институт Београд, Нови Сад-Београд 2012.
364. Тимофејев, Алексеј, *Руси и други светски рат у Југославији*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2010.
365. Тимофејев, Алексеј, „Партија грађанског рата: припреме кадрова коминтерне за извођење партијског рата и револуције“, *Војноисторијски гласник* 1/2009.
366. Тодоровски, З. *Автономистичката ВМРО на Тодор Александров (1919– 1924)*. Макавеј, Скопје 2013.
367. Туцовић, Димитрије, „Балканска федерација“, *Изабрани списи 1*, Београд, 1950.

368. Хобс, Томас, *Левијатан*, Градина, Ниш, 1991.
369. Цанков, Александър, *България в бурно време. Спомени*, Прозорец, София 1999.
370. Чолаковић, Родољуб, *Казивање о једном покољењу*, Нолит, Београд, 1963.
371. Чолаковић, Родољуб, *Казивања о једном покољењу*, Нолит, Београд, 1989.
372. Шашић, Јефто, “Рад КПЈ на војним питањима 1919-1941“, *Војно дело*, 4-5, 1959.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ БР 1.

KRALJEVSKOJ BANSKOJ UPRAVI
UPRAVNO ODELENJE
C E T I N J E

Danas oko 18 časova prilikom dolaska Gospode: Ministra, Senatora, Predsednika Narodne Skupštine i nekoliko narodnih poslanika, pred Grand Hotelom, desio se je incident koji je docnije prerastao u demonstracije širih razmera, u kojoj je učestvovalo oko 150-200 učesnika.

Slučaj se desio na sledeći način:

Prilikom dolaska imenovane gospode pred Grand Hotel pozdravio ih je Predsednik Opštine Cetinjske G. Milošević Tomo, posle čijih pozdrava je masa prisutnih pozdravila sa „Živeli“. U tom momentu je iz svega glasa poviknuo jedan od studenta „Dolje ubojice“. Zapovednik straže Bajović Milan, kada je čuo taj povik, prišao je odmah dotičnom studentu, te pozvao ga u ime zakona da se odmah udalji. Dotični student nije poslušao naređenje već je po drugi put ponovio isti povik vrijeđajući Gospodu Ministre.

Odmah zatim Zapovednik straže Bajović Milan, uhvatio je studenta i silom ga hteo izgurati iz redova građana, radi sprečavanja nereda, ali u tome je bio sprečen od strane studenata: Lopičić Nikole, Lopičić Đorđa, Latkovića, Vukale Vukotića, Petra Radovića, Jovana Martinovića, Milana Barovića, Sava Bokana koji su vatreno napali u svrhu da otmu već uhapšenog studenta-vikača. U hrvanju, a uz pripomoć tu prisutnih izvršnih organa policijske straže, uspelo je sve gore imenovane pohvatati sem studenta vikača koji je koristeći se navalom svojih drugova uspeo da pobjegne. Ovaj događaj privukao je odmah pažnju povećeg broja sveta, među kojima je bio dosta veliki broj seljaka i skoro svo činovništvo. U toj gužvi umiješao se i Stojan Špadijer, novinar koji se toga momenta nalazio u neposrednoj blizini i pazio na studenta sa kojim je morao biti u dogovoru, te potrčao prema masi koja je bila oko Gospode Ministara, te mašući štapom stao prijetiti i vikati: „Gospodo Ministri sram vas bilo, zar ovu djecu da hapsite i tučete“. Bilo je očito da je Stojan Špadijer ovim neosnovanim rečima heto da po svaki način, da još jače podraži studente na demonstracije protiv pomenute gospode, a što se još jače utvrdilo i time, što je imenovani neposredno iza toga, kada se je uspelo demonstrante proterati, prikupio ove pred kafanom „Njujork“, te popevši se na sto pred kafanom, u nameri da održi neki govor, stao je odmah u početku, da vređa policiju i kazao prisutnima, da su policijski organi Austrijski cuksfireli, htejući time još više uplvisati na masu u cilju većih demonstracija.

Imenovanom bilo je sprečeno da dalje govori te je silom, zbog opiranja bio skinut sa stola.

Za celo vreme pokušalo se je i lepim rečima savetima, čak i molbama uticati na demonstrante da se na lep način razidu, a kad to nije uspelo, pa čak ni silom policijske straže, pozvata je žandarmerija, koja je posle 10-15 minuta stupila u dejstvo i vikače razjurila.

Pored imenovanih lica u demonstraciji su se naročito istakli, opirući se policijskim organima i izazivajući nered još i sledeća lica: Zlatarov Aleksandar, Vujović Blažo, Barović Božo, Banović Vladimir, Vušurović Panto, Poček Jovan, svi ondašnji koji su takođe lišeni slobode i pritvoreni.

Uzgred mi je čast napomenuti, da je demonstraciji uveliko lična netrpeljivost poslanika G. Miloševića, a organizovana je od studenata i nešto od glasača Zuberera Nika i od grupe bivših pristalica Radikalskih i Demokratskih partija, tj, od onih frakcija pomenutih partija koje ne učestvuju u vladama od 6. januara 1929. god.

S molbom na znanje

Cetinje, 23. V 1932. god (Архив Југославије – Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, фонд 14-24, допис са Цетиња 28. маја 1932. године.).

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Иван Рибаш је рођен 11. марта 1977. године у Београду.

Дипломирао је на Факултету спорта и физичког васпитања 2007. године, а специјалистичке студије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, смер Тероризам и организовани криминал, завршио је 2009. године.

Мастер студије на Факултету политичких наука БУ, смер Политичко насиље и држава, завршио је 2010. године. Исте године завршио је и мастер студије на Факултету спорта и физичког васпитања.

Такође, од 2008. похађао стручне курсеве, између осталог:

- Department of defense, International Counterproliferation Program: TERRORISM AND PROLIFERATION OF WMD, 2008;
- Center for security studies: ANTI-ORGANIZED CRIME METHODOLOGY COURSE, 2009;
- UNODC: Training of Trainers Course, 2009;
- Department of defense, International Counterproliferation Program: WMD CRISIS INCIDENT MANAGEMENT, 2009;
- U.S. Customs and Border Protection: INTERNATIONAL PASSENGER INTRDICTION TRAINING, 2009;
- International Nonproliferation Export Control Program: WEAPONS OF MASS DESTRUCTION COMMODITY IDENTIFICATION TRAINING, 2010;
- Technical Secretariat Organization for thr Prohibition of Chemical Weapons: REGIONAL TRAINING COURSE FOR OFFICIALS FROM LICENSING, CUSTOMS AND BORDER CONTROL AUTHORITIES IN EASTERN EUROPE ON TECHNICAL ASPECTS OF THE TRANSFERS REGIME OF THE CHEMICAL WEAPONS CONVECTION, 2010;
- UNODC: Training of Trainers Practical Workshop, 2010;
- Antiterrorism Assistance Program Bureau of Diplomatic Security, U.S. Department of State: AIRPORT SECURITY MANAGEMENT COURSE, 2010;
- U.S. IMMIGRATION AND CUSTOMS ENFORCEMENT: Regional ICE Surveillance Tracking Training, 2011;
- Ecole Nationale des Brigades de Douane: Techniques Professionnelles de Controle et d Intervetion, 05 septembre au 07 octobre 2011.

Иван Рибаш говори енглески језик (напредни ниво), служи се немачким.

У Управи царина ради од 2007. године, на радним местима:

- оперативац у Одељењу за сузбијање кријумчарења
- шеф Групе у Одељењу за сузбијање кријумчарења
- шеф Одсека у Одељењу за сузбијање кријумчарења
- шеф Групе за надзор у Одељењу за обавештајне послове
- шеф царинске испоставе Београд
- начелник Одељења за сузбијање кријумчарења
- помоћник директора Управе царина у Сектору за људске ресурсе и опште послове
- саветник директора Управе царина

Иван Рибаш је био Народни посланик у Скупштини Републике Србије, од 2020. до 2022. године. Члан скупштинског Одбора за одбрану и унутрашње послове, заменик члана Одбора за културу, заменик члана Одбора за Косово и Метохију.

Од 2013. члан је владине Комисије на хемијско, биолошко и радиолошко наоружање;
Такође, од 2012. је члан владине Комисије за психоактивне контролисане супстанце;
Дугогодишњи је репрезентативац државе у боксу, и освајач бројних домаћих и страних признања.

Од 2012. до 2014. био је члан Управног одбора Боксерског савеза Србије;

Оснивач је боксерског клуба „Браћа Рибаш“.

Иван Рибаш објавио је стручни рад: „Politički i pravni problemi određenja pojma legalnosti“, Hereticus, Vol. XVII (2019), No. 1-2;

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: **Иван Рибач**

Број индекса: 10/17

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом :

„Политичко насиље радикалне левице у Југославији у периоду између два светска рата“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Иван Рибач**

Број индекса: 10/17

Студијски програм:

Наслов рада: „**Политичко насиље радикалне левнице у Југославији у периоду између два светска рата**“

Ментор: **др Драган Симеуновић, редовни професор**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Политичко насиље радикалне левице у Југославији у периоду између два светска рата“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

(3). Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

(3). **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

